

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

S.D.P.B.

Coll. No. 47

(A) MAHABHASYA;

(B) PRADIPA;

Title (C) PRADIPDIYOTA.

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No. : 47 Subject : Grammar

Title : Mahābhāṣya with Pradīpa and Pradīpodyota

Author : Patāñjali, Kaiyata, Nāgārjuna Scribe : Ishatta

Date of the work : — Date of the Ms. : —

Place of the work : Surugavalla Place of the Ms. : —

Size : 17.5" by 6.2" Extent : 131

Language : Sanskrit Script : Devanāgarī

Remarks : Incomplete. Breaks off after the
Ahnikā 4 of I. i.

भा. के. वि.

प्रयुज्यते येन तत्रावशोग साधनं कजाभावादित्यर्थः १

अतीतं प्राप्तिविषयता कर्म मानसाभीये लट् ५ के.

अनुनासिकेन कुरुते वेदप्रतीतिप्रयोगेन नो हेति कर्मवत्तर एवमत्राह ५

२

ननु विवरणे अधिकृतमित्यधिकं वाचक पदानावाद्योक्त तानुपपत्तिश्चेत्यत्राह। अनेकेति। उच्यते श्रूयते क्रियते इति। प्रतीयते इति एतावन्नेव द्योतकत्वमिति भावः। अनुनासिकेन साधनानुशासनपदस्य शास्त्रपदेन समानाधिकरण्यमनुपपन्नमतत्राह। अत्राचार्यस्य चित्तिश्रवणं प्रयोजनमिदानीं पपत्तिः। अनुनासिकेन असाधुशब्देभ्यो विविच्य द्वाप्येतनेनेति करणं युद्धेन तया शास्त्रपदेन समानाधिकरण्यमिति भावः। इदमेव ध्वनयितुं भाष्येनामप्युपादानेनामनामिनोरभेदानां नामशास्त्रमिति सामानाधिकरण्यमनेनैवाप्युपादानां विषयत्वं सूचितं। ननु वाचकमिति प्रश्नस्तु किं लौकिकमात्रं विषयशक्यतायां दिशास्त्रमधिकृतमुत वैदिकमात्रं विषयप्रतिशरयमिति तीति। ननु कर्मणि चेति निषेधात्कथं कर्मण्यनेन समासो अत्रेत्याह। अत्राचार्यस्येति। उभयोः उपादानेनैवाभ्यप्राप्तिरित्यात्ममानेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। कर्तृकर्मणोरिति स्पष्टं। मयि समासनिषेधः कुतो न्येत्यत्रेत्याह। अत्राचार्यस्येति। चस्यत्यर्थकतया कर्मणीत्युच्चार्यविहितं यद्येव समासनिषेध इति भावः। अत्राचार्यस्येति। अत्राचार्यस्येति। अनेकक्रियाविषयस्यापि शास्त्रानुशासनस्य प्रारभ्यमाणताः यत्राष्टसंविधाने प्रतीयते व्याकरणस्य चेदमेव ध्वनयितुं नामशास्त्रानुशासनमिति। अत्राचार्यस्य कर्तुः प्रयोजनभावादनुपादानादुभयप्राप्त्यभावाच्चोभयप्राप्तौ कर्मणीत्यनेन न शब्दी। अपितु कर्तृकर्मणः कर्तृत्वेनेनेति कर्मणि चेति समासप्रति

शास्त्रानुशासनमिति। अनेकक्रियाविषयस्यापि शास्त्रानुशासनस्य प्रारभ्यमाणताः यत्राष्टसंविधाने प्रतीयते व्याकरणस्य चेदमेव ध्वनयितुं नामशास्त्रानुशासनमिति। अत्राचार्यस्य कर्तुः प्रयोजनभावादनुपादानादुभयप्राप्त्यभावाच्चोभयप्राप्तौ कर्मणीत्यनेन न शब्दी। अपितु कर्तृकर्मणः कर्तृत्वेनेनेति कर्मणि चेति समासप्रति

॥ शास्त्रानुशासननामशास्त्रमधिकृतं केपांशादानाम् वेदितव्यं

१ शब्द वेधाप्रसंगादिभ्यः प्रत्ययानादिवत्समासः। शास्त्रस्य सामान्यशास्त्रत्वाद्विना प्रकरणादिना विशेषवस्थानाभावात्तन्त्रीशाष्टकाकवारितादीनामप्यनुशासनप्रसंग इति मत्वाष्टकविक्रममिति। उत्तरपदार्थान्तरगतस्यापि पूर्वपदार्थस्य बुद्ध्या प्रविभागात्प्रत्ययमर्शः यथा राजपुरुष इत्युक्ते कस्य राज इति। सिद्धांतवादी तु व्याकर

विवरणकारत्वाद्वाख्यातव्यत्वेनेति शेष उचित इत्यर्थः। शास्त्रत्वं चास्य साधु रूपैकप्रयोजनसंबद्धत्वाद्वा। सामान्यशास्त्रत्वादिति। लोकव्यवहारध्वनावप्युपदेशे च शास्त्राष्टप्रयोगादिति भावः। ननु त्रीहीनोक्षतीत्यादौ सामान्यशास्त्रस्याप्युपवीयेषु विशेषेषु प्रवृत्तिवद्वाचके साधोतद्विशेषे प्रवृत्तिरिति भावः। त्रीहीनोक्षतीत्यादौ सामान्यशास्त्रस्याप्युपवीयेषु विशेषेषु प्रवृत्तिवद्वाचके साधोतद्विशेषे प्रवृत्तिरिति भावः। बाहितादीनामि त्यादिनापञ्चसंग्रहः उत्तरपदार्थसंस्तृष्टपूर्वपदार्थस्य कथं सर्वनाम्ना परामर्श इत्याह। उत्तरपदार्थान्तरगतस्येति। ततः प्रथमपस्थित्यविषयस्येति। ननु। मानस्या यद्वा वाक्यजन्यबुद्ध्या वेदोक्तत्वादिति तत्त्वोपगमसिद्धे। अनेन तन्त्रीशाष्टादीनामविषयतासं चितान च वेदांगत्वाद्देदिका एव विषयाः स्युः तत्र तत्र भाषायां छंदसीत्याद्युक्तोभयोरपि विषयत्वात्। ननु चिदानंदस्वरूपत्र

प्र ३

शिवः

२

३

स्यातिरिक्तस्य सर्वस्य लोकपदार्थत्वात्वेदस्यापि लोकान्तर्गतत्वाद्देनाभिधानं न युज्यत इत्यत्राह वैदिकानामपीति वैदिकानां लौकिकत्वेपीति यावः। तेषां त्वितिलौकिकानां याज्ञेकर्मण्येव तत्परिहा रत्तेषां तु सर्वत्रेति भावः। भाषाशास्त्रानामिति भाषाप्रयोगप्रयोजक इव व्यवहारस्तत्र प्रयुज्यमानानामित्यर्थः। एवं च वेदमात्रान्तर्गतकर्मणि निर्वासोऽन्यत्वात्। अतिरिक्तपरता लौकिकशास्त्रस्यै त्तद्व्यवहारादन्तर्गतत्वात् अतएव गौरवद्वयादीनां लौकिकोदाहरणत्वं संगतिरिति भावः। लोके स्वगनादरात् वेदेन दादृशस्वरविशिष्टानां वेदमात्रविषयतामाभ्युपगम्य शास्त्रादीनां वैदिकोदाह रणत्वं संगतिरिति भावः। लोके पदानामुदाहरणत्वे वेदे वाक्यानामेव तत्त्वोक्तावाशयमादत्तत्रेति। पदान्तरसमन्वित्यस्य एव स्वरविशेषाच्च वेदे वाक्यानामुदाहरणत्वे रित्यपि बोध्यं। लोके वेदसा

णस्य वेदांगत्वात्सामर्थ्याद्विशेषावगतिरिति मत्वाह। लौकिकानामिति। लोके विदिता इति लोकसर्वलोकाभ्यां वजिति वज्। अथवा भवार्थे अर्थात्मादित्वा बुज् एवं वेदे भवा वैदिकाः वैदिकानां लौकिकत्वेपि प्राधान्यव्यवहाराद्युपादानं यथा ब्राह्मणव्यायानावशिष्टेष्वप्यायात इति विशिष्टस्येपांतु प्राधान्यं यत्वेनापञ्चसंग्रहमात्र। अथवा भाषाशा

लौकिकानां वैदिकानां चेतितत्र लौकिकास्तावत्। गौरवः पुरुषो हस्तीशकुनिर्मृगो ब्राह्मण इति वैदिकाः खल्व पिशाचान् देवीरभिष्टये। इषे त्वोर्जे त्वा अग्निमीले पुरोहितं अग्न्याया हवीतय इति। अथ गौरित्यत्र कः शब्दः

एतानामेव लौकिकत्वमिति भेदेन निर्देशः। तत्र लोके पदानुपूर्वीनियमाभावात्पदान्येव दर्शयति। गौरव इति वेदे तानुपूर्वीनियमाभावात्पदान्येव दर्शयति। गौरव इति अयं गौरयं मुक्त इति शब्दार्थयोरभेदेन लोके व्यवहारदर्शनाच्छब्दस्वरूपनिर्धारणाय षड्भूतिः। अथेति। गौरिति विज्ञाने प्रतिभासमानेषु वस्तुषु कः शब्द इत्यर्थः ॥

धारणतया पाणिनीयशास्त्रानुशासनस्यैवात्राधिकृतत्वं ननु शाकटायनादिव्याकरणस्येति उत्तरशयं परे भाष्ये लौकिकास्तावदिति। तावद्धोतु क्रमेण लौकिका उदाक्रियते पश्चाद्वैदिका इत्यर्थः। वैदिकानां प्रधानत्वेपि लौकिकाणां पूर्वनिर्देशस्तद्वद्वहस्त्वनायः। अनेन लोकेति। अनेनैवेत्यर्थः। शास्त्रपुरत्वाभिप्रायेणास्य गौरिति प्रयोगाभावादिति भावः। पुरोवर्तिन्यैकै परयतो वाचकजि ज्ञासया कोयमिति प्रश्नः अयं गौरयं वणः मुक्त इत्युत्तरस्थले सन्निहितमुदिश्यतादात्म्येन शास्त्रविधेयता प्रतीतिरिति तात्पर्यं। शाब्दार्थयोस्तादात्म्यमेव शक्तिः स्पष्टं चेदपातं जले भाष्ये ईमं जूषाया मस्याभिर्हयोदिसंमततया व्युत्पादितं अतएव जात्यादिव्यक्रोरिवरामेति द्वाभ्यं नाममानभंगः। यिना किन इत्यादौ शाब्दार्थयोरपि अनेन व्यवहारः। अथ गौरिति भावः। अथेत्यस्य षड्भूत इति शेषः किं षड्भूतेतदाह गौरित्यत्रेत्यादिकः शब्द इति कः शब्दः शास्त्राष्टाभिधेय इति प्रश्नः। प्रतिभासमानेषु। शास्त्रजातिव्यक्त्यादिषु न च वेदं गच्छति यथा शास्त्राशंका तु पपन्ना

नि ३

भा. के. वि

३

नहिनेपिगौरितिशब्दाज्यवो धेभासेनेति चेन्न गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोश्चानेर्देशाद्यर्थयोश्चतत्तातदभिन्नाभिन्नस्येतिन्यायेनतत्तुकोपपत्तेः यथा परमकारणमिन्नकार्यकारणकस्य
 परमकोप्यनेदः। यद्वा गुणसमूहोऽव्यमिति पक्षतस्य भाव इति मन्त्रस्य भाव्यसंमते समूहस्य गुणसमूहवाच्यत्वेऽव्यवर्तनगुणादीनामपितद्वाच्यत्वमिति शंका बोध्या अत्र गौरिति विज्ञान इति सा
 मान्याक्त्यातदाकार प्रत्यक्षादिज्ञानेपि गुणादीनां सामान्यरूपेण भावमतेनैव प्रत्यक्षदृष्ट्या अफलादेशमविशेषादि जिज्ञासाविशेषा जिज्ञासायाः सामान्यज्ञानपूर्वकत्वादित्यनिरूपिते चेतनमज्ज्ञायी
 यत्तदिति समुदायो य इनायेवर्तते तस्यैव पुनस्तद्वत्तेन सदस्येनेन परममर्शः। यद्वा प्रसिद्धोऽनुययित्यस्य न पुंसकत्वेन चैपिन पुंसकलिंगमेवोचितमत आह उक्तिरिति। सिद्धवर्त्तते मुदुदस्य प्रतिपा
 दयतया विधेयतया वा कर्तनं प्रतिनिर्देशः यथा शैत्ये हि यत्सा प्रकृतिर्जलस्य त्यादोऽस्तीति निर्देशः। तस्मिन्मिति तयोर्विगमित्यर्थः भाष्योक्ते हेतुमुपपादयति। निम्नेन्द्रियेति। सामान्यव्यतिरिक्तत्वे सति श्रो

वे ३

द २

तान्येव वस्तुनिक्रमेण निर्दिशति किं नूतदिति। उदित्यमान प्रतिनिर्दिश्यमानयोरेकत्वमापादयति सर्वनामानि पर्यायेण तद्विगमुपाददत इति कामचारात्सराष्ट्र
 तिपुल्लिग निर्देशः न न्यादेति निम्नेन्द्रियग्राह्यत्वात् न इव्यत्राष्ट्रति प्रतीतमपि तु इव्यमिति यदि तु इव्यानुशासनं विवक्षितमभविष्यत् इव्यानुशासनमित्ये

२ निमित्तितं

किं नूतत्सास्त्रालं गलककुदखुर विषाणपर्यरूपं सराष्ट्रः नेत्याह इव्यं नाम तत्
 यत्तर्हितदिगितं चेष्टितं सराष्ट्रः नेत्याह क्रियानामसा। यत्तर्हितत ॥ ॥

वावक्ष्यत अनेनैव न्यायेन गुणक्रिया सामान्यानां निराकृतेपिशष्टत्वे प्रपञ्चार्थेति चेद्य पूर्वकं निराकरोति सा हीति गोत्राष्ट्रार्थे चैषां संभावाच्छष्टत्वा
 त्रंशक्यते परिहारस्तु पूर्ववत्। तत्र गितं अभिप्रायस्य सूचकः शरीरस्य व्यापारः चेष्टितं कापपरिस्पंदः। निमित्तितमक्षिव्यापारः॥ ॥ ॥

त्रेन्द्रियग्राह्यत्वं हि राष्ट्रलक्षणमिति भावः। यदि च इत्येति। यदि इव्यं राष्ट्रमिधेयं स्यादित्यर्थः तथा हि सति इव्यादीनां तंत्रांतरे निरूपितत्वात्तस्य वैयर्थ्यापत्तिरित्यपि बोध्यं तत्र इव्यस्य क्रियाद्या
 श्रयत्वात् पूर्वमुक्तिः क्रियागुणे च जात्याश्रयावितितयोस्ततः पूर्वमुक्तिः वैशेषिकसिद्धगुणानामपि संयोगविभागादीनां क्रियात्वं ध्वनयितुं गुणात्क्रियाक्रियोरिति ध्येयं यत्तर्हितमुक्त इत्यादि
 गुणस्य राष्ट्रत्वं शंका परवाक्येति राष्ट्रं न प्रकारेण सुरभ्यादिनेदभिन्नगोभादि लिंगसंख्यादिरूप गुणसंग्रह इति न नूतनां न नुराष्ट्रस्यापि गुणत्वात् गुणानामसं द्रव्यनुरमसंगतं तस्य इव्यत्वे इव्यं
 नाम तदित्युत्तरेण संगतिरिति चेन्न। नूत इव्यमित्येति। गुणानामसं द्रव्यत्वात् न नुराष्ट्रत्वादेव क्रियादीनां राष्ट्रत्वे निरसकमुत्तरं प्रयेनेत्यत आह। अनेनैविति गोत्राष्ट्रार्थे चैषां संभावादिने अनेदसं
 भवानेन नूतदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वमिति न्यायेन राष्ट्रत्वं शंका तेषामिति भावः यद्वा गोत्राष्ट्रार्थे गुणसमूहे समूहितया एषां संभवादित्यर्थः शरीरव्यापारो रोमांश्चादिः॥ ॥

३

एकत्वमिति। अनेकसमवेतत्वस्यापि उपलक्षणं। नित्यत्वेन संयोगनिर्गमः एकत्वेन प्रत्यभिज्ञा प्रत्यक्षरूपं प्रमाणं दर्शितं भूत राष्ट्र प्रयोगानुपपत्तिपरिहरति। सत्ताख्यमिति। एवं हि दृष्टवदान् इत्या
 द्यापत्तेः सामान्यश्रुतेः सर्वसामान्यविषयत्वेन प्रवृत्तायाः संकोचे कारणाभावाच्च उपमाकथनस्य प्रकृतेनुपयोगाच्चाध्याहारं गोत्रवाचने दयुक्तं किंतु स्वरूपवाचीमः वृद्धिसेनासूत्रस्थनाथप्रयो
 गस्य प्रमाणभूत इत्यस्य स्वयं करिष्यमाणव्याख्यानरीत्यास्यापि व्याख्यानसंभवात्तद्विदुः भूत इत्यत्राप्यन्यत्रान्यराष्ट्रप्रयोगः साष्ट्रस्य पर इति साष्ट्रस्य प्रतीतिनेत्वस्य साष्ट्रस्य वाचकत्वे मान
 मस्तीति दिक् न न्याया कृतिर्जातिः संस्थानं चेन्न क्रियते व्यबिध्यते स्वाश्रयानयेति युन्यतिरिति भावः जातिमात्रपरत्वे जात्या कृतिव्यक्तयः पदार्थ इति सूत्रेण तस्यापि पदार्थत्वबोधनात्प्रत्यक्षा

शुक्लो नील इति इव्यस्य प्राशुपन्यासादुल्लेखमात्राभिधायिनो न शुक्लादयो दृष्टव्याः निम्नेष्वभिन्नमित्यनेन सामान्यस्य एकत्वं कथ्यते। निम्नेष्वभिन्नमि
 शुक्लो नीलः कपिलः कपोत इति सराष्ट्रः नेत्याह। गुणेनामसः यत्तर्हितमिन्नेष्वभिन्नं
 निम्नेष्वभिन्नं सामान्यभूतं सराष्ट्रः नेत्याह आकृतिर्नमसा। कस्तर्हि राष्ट्रः ॥ ॥

त्यनेन तु नित्यत्वं सामान्यभूतमिति। सत्ताख्यं महासामान्यं गोत्रादेः सामान्यविशेषस्योपमानं निर्दिष्टं सामान्यमिव सामान्यभूतं भूत राष्ट्र
 उपमार्थे। यथापि तदभूत इति इव्यादिषु निरस्तेषु दृष्टति कस्तर्हि इति। ॥ ॥

द्वौतज्ञानाच्च तस्य राष्ट्रत्वाशंका तत्समाधानाभावेन न्यूनता स्यात्सिद्धे राष्ट्रार्थेति वार्तिकव्याख्याने भाष्ये तस्यापि पदार्थत्वं नित्यत्वं च कैयटो वक्ष्यति तदभिन्नाभिन्न
 स्य तदभिन्नत्वमिति न्यायस्तु यत्र स्वाभिन्नद्वारकः स्वस्वरूपानुगमस्तद्विषयः यथा परमकारणकार्यपादानके परमकारणनेदः अत एव सुखदुःखयोर्नैक्येनापि कुंड
 लकटकयोस्तत्कुंडलारननकस्वर्णवयवातुगमस्य कटकैः नावात् एवं गुणसमूहस्यानुभूतावयवनेदस्य वाच्यत्वेपि समूहिणो तद्वर्णावाच्यत्वात्तत्तेषां राष्ट्रत्वाशं
 केति भावः दृष्टीति प्रश्नविषयविशेषांतराभावात्सामान्यरूपेण दृष्टनीत्यर्थः॥

॥

भाष्ये उच्चारितेनेति शरीरमासुताभिहतकं गदिस्थानैरवयवद्वारा निव्यक्तेनेत्यर्थः अत्र विषाणनैरवयवैर्गुणवयोपलक्ष्येने। संप्रत्ययोद्धानेननु प्रत्यायकशब्दस्य वर्णसिद्धरूपतयायेने
त्येकवचनमयुक्तं नच वनमिति वत्समूहाभिप्रायतत। मरुदस्य स्थिरस्य निरूपयितु मशक्त्यत्वादत आदवेयाकरादिति। वर्णव्यतिरिक्तपदानस्युपगमएकेकस्य वर्णस्य वाचकत्वे समुदा
यस्यवाना घट्याद वर्णानां प्रत्येकमिति द्वितीयमन्त्र दृश्येति। भाष्ये क्वेत्तु प्रत्येकमिति। प्रत्येकमानर्थकेतु समुदायस्य वाचकत्वे मुपयंतनुनयुक्तमिति शेषः यतस्तत्र नयद्वये उभयमा
नसमुदायस्याभिव्यज्यमानसमुदायस्य वाचकत्वमिति तत्राद्यदृश्येति। उभयनिपक्षे इति उभयभावादित्यस्य समुदायाभावादित्यनेनान्वयः द्वितीयं दृश्येति। अत्रिभ्योतीति। उभयना
भिव्यक्तं भवेत्तत्वादित्यर्थः ननु पक्षद्वयेपि पूर्ववर्णानुनवजसंस्कारसहकृतान्यवर्णानुभवहेतुकैकस्मृत्युपाख्यानो वाचकत्वमस्त्वत आह एकस्मृतीति ननु तस्य नित्यत्वे सर्वदार्थप्रतीति

उत्तरमाह। येनोच्चारितेनेति वेयाकरणव्यतिरिक्तस्य पदस्य वाक्यस्य वा वाचकत्वमिदंति। वर्णानां प्रत्येकं वाचकत्वे द्वितीयादि वर्णोच्चारणार्थक्य
प्रसंगादानर्थकेतु प्रत्येकमुपनिपक्षयोगपद्येनात्यत्यभावात्। अभिव्यक्तिपक्षे तु। क्रमेणैवाभिव्यक्त्या समुदायाभावादकस्मृत्युपाख्यानो वाचक

येनोच्चारितेन सास्त्रालंग्रहककुटुबुरविषाणिनां संप्रत्ययोनवतिसराष्टः

त्वे सरोरसद्व्यादावर्थप्रतीत्यविशेषप्रसंगान्द्व्यतिरिक्तः स्फोटोनादाभिव्यंग्योवाचको विस्तरेण वाक्यपटीयेव्यवस्थापितः उच्चारितेन प्रकाशितेनेत्यर्थः

प्रसंगोत आह। नादेति। नादो वर्णः ननु येन क्रमेणानुभूतावर्णस्तेनैव क्रमेणैकस्मृत्युपाख्यानो वाचकत्वेन नार्थप्रतीत्यविशेषप्रसंगोऽन्यथा त्वयापि वर्णानां स्फोटव्यंजकत्वात्सुपगमा
त। कथं पूर्वोक्तदोषान्निस्तारस्तवा प्रीत्यत आह। विस्तरेणेति। इदमेकं पद एकं वाक्यमिति प्रत्ययः स्फोटसत्त्वे तदे क्येच प्रमाणे अनुभवक्रमेणैव स्मरणमित्यर्थे दृढप्रमाणभावाच्चक्रमेण
नुभूतानां युक्तमेणापि स्मरणदर्शनात्। समनुयथापदेनानां रजकद्व्यादितनानावर्णपरगः क्रमेण तथा एकस्मिन् उच्चारणक्रमेण क्रमवानेव तत्तद्वर्णस्वरूपानुरागः सच स्थिरस्त
स्य चमनसाग्रहणमिति न दोषः तत्र येनेत्येकवचनविषाणिनामिति ब्रुवचनेन चानेकोच्चारणविषयगोरित्यस्यैकत्वे स्मृते एव च तेनेव दृष्टान्तेन घटपटादिबोधकसाधारण्येन
वाचकस्यैकत्वे स्मृतेनेदप्रत्ययैकोपधिकद्व्याद्यस्मृत्तमंजयायां शक्तिवादे दृष्टव्यं। नन्वेवं तस्य तात्त्विकपुटव्यापारविषयत्वाभावाद् उच्चारितेनेत्युक्तमन्त्राह प्रकाशितेनेति। अभिव्यंजकैरिति शेषः।

भाष्ये अथवा प्रतीतपदार्थक इति। लोके व्यवहर्त्तेषु पदार्थबोधकत्वेन प्रसिद्धः आत्रेद्विय प्राद्यत्वाद् वर्णरूपधनिसमूह एव राष्ट्र इत्यर्थः तस्यार्थबोधकतया विचारितरमणीयस्यैव लोके सिद्धान्तादृशस्यै
वशास्त्रेणान्वाख्यानमिति तात्पर्येन दाहव्यवर्त्तते सैग्रहादौ तपरस्त्रभाष्ये चेत्यर्थः धनिपदेनात्र वैवरीस्फोटपदेनाभिव्यक्तकत्वादिको मध्यमावस्थान्तरः राष्ट्र उच्यते कथमस्यैति कुर्वन्नित्यस्य वर्तमानार्थत्वादि

अथवेति अन्यत्र धनिस्फोटोनेदेन व्यवस्थापितत्वादिसांभेदेनापि व्यवहारे न दोषो द्रव्यादयो न राष्ट्रादृष्ट्या इत्यत्र तात्पर्यात्। धनिकुर्वन्निति विधिविधेयोरप्रवृत्तविषयत्वात्कथमस्य विभिः संबंधं उच्य

अथवा प्रतीतपदार्थको लोके धनिः राष्ट्रः इत्युच्यते तद्यथा राष्ट्रं कुरु मा राष्ट्रं काषीः राष्ट्रं कार्ययं माणवक इति। धनिकुर्वन्नेव मुच्यते।

तस्मा धनिः राष्ट्रः कानि पुनः राष्ट्रानुशासनस्य प्रयोजनानि रक्षोहागमलघुसन्देहाः प्रयोजनम्।

ते राष्ट्रं कुर्वन्पि राष्ट्रं कुर्वित्युच्यते विरामाशंकायां तन्निवृत्तये तथा अनभिमत राष्ट्रवर्णदुर्दिजितेनोच्यते मा राष्ट्रं काषीरितिकानि पुनरिति किं संध्योपासनवद्वाकरणाध्ययनं नित्यं कर्मार्थकाम्यमिति प्रश्नः

त्यर्थे भाष्ये कानि पुनः राष्ट्रानुशासनस्येति राष्ट्रज्ञानफलव्याकरणध्ययनस्येत्यर्थः तदाह किं संध्येति। राष्ट्रज्ञानद्वाराध्ययनस्य तदज्ञानप्राप्तप्रत्यवायपरिहारः फले उतर्दतिरिक्तमपि किंचिदिति प्रश्नाशय इत्य
र्थः प्रयोजनराष्ट्रः करणव्युत्पत्त्या प्रयोजकपरोपितेन व्याकरणध्ययनस्य प्रयोजकं किंचिदस्ति न चेत्पि प्रश्नो बोध्यः अतएवोत्तरे आगमवदोषादानेन पुंस कमनपुंसकैनेत्येकशेषः अत्रैकवचनवस्यैकत्विकत्वात्तत्रैवदुवचन
शेषो
एवंरपत्तवाय परिहाररूपफलमिति रिक्तफलकत्वेनित्यत्वे प्रत्यवायपरिहारतदतिरिक्तो भवफलकत्वे चकाम्यतमिति भावः २

पुरुषार्थधर्मोक्षश्च ननु शिष्यात्त्वार्थसंबन्धमहाचेदरक्षाहेतुः किं व्याकरणेनेत्यत आह। लोके इति। आम्पे इति। अमेण पातांतरं कल्पयेदित्यर्थः नचाचार्यवचनात् अमनिवृत्तिः अंशं कथयानेन विद्या सात्वेदाथविगमद्वारापि व्याकरणं पुरुषार्थसाधनमित्याह वेदार्थेति। एवं च वेदार्थज्ञानपूर्वकं शुद्धतन्त्रं त्रैस्तद्विहितकर्मानुष्ठानेन स्वर्गसुखं उपनिषदर्थज्ञानेन वक्ष्यमाणरीत्या वामोक्षश्च

पारंपर्येण पुरुषार्थसाधनतामस्याह। रक्षेति। लोके लोपाद्यदृष्टं वेदे दृष्ट्वा आम्पेदवैयाकरणो वैयाकरणस्तु न आम्पेति वेदार्थे चाध्यवस्यति तत्र लोपागमयोरुदाहरणं देवाग्रदुःक इति। दुहेर्लङोत्स्यादादेशो कृते लोपस्तत्रात्मनेपदे घितितलोपः बहुलं दंडसीति रुटिसति

रक्षार्थे वेदानामध्येयव्याकरणलोपागमवर्णविकारज्ञो हि सम्यग् वेदान्परिपालयिष्यतीति

रूपमेतत्। वर्णविकारो यथा उच्चारणं च निग्राह्यं चेति। ह्यतो नैव नृदसि हस्येति वक्तव्यमिति हस्यनकारः उदिग्रह इत्यत्र उच्चारणं निग्राह्यं चेति। नौ च दंडसीति स्वगुणमननिपातनयोरिति वचनादुन्निर्वाह इत्यर्थः ॥

पुरुषार्थव्याकरणाध्ययनस्य फलमिति भावः। विकार इति। लोपस्तु न विकार इति दृष्ट्या गणितः। भावरूपवचनोऽत्र विकारः। ह्यतो नैव नृदसि हस्येति वक्तव्यमिति हस्यनकारः उदिग्रह इत्यत्र उच्चारणं निग्राह्यं चेति। नौ च दंडसीति स्वगुणमननिपातनयोरिति वचनादुन्निर्वाह इत्यर्थः ॥

निकारण इति। कारणशब्दः फलपरः ननु नित्यत्वेऽपि प्रत्यवायपरिहाररूपफलमस्त्येवेत्यत आह। दृष्टमिति। अध्ययनादि निष्कारणमपेक्षत्वं विषये आरोप्य निष्कारणे वेद इति प्रयोगः। आगमपदेन श्रुतिः श्रुतवापि जनमजयाद्युपाख्यानवत्योरुपयोग्यव्याकरस्यापि नित्यता बोधनमुपपद्यते। यद्वा तेन प्रोक्तमिति सूत्रोक्तमाध्यरीत्या वेदार्थवद् व्याकरणार्थपि अनादित्वरूपनित्यतावानिति श्रुत्या तस्य नित्यत्वबोधनमिति बोध्यं। धर्मत्वं च वेदस्य पुरुषयुक्तसाध्यतया धर्मत्वेनाभिमतोऽध्ययनज्ञानकर्मत्वेनोपचारिकमित्याहुः षडंगः। शिक्षाकल्पव्याकरणनिरुक्तं ह्यन्वयविषयसहितः वेदः स्वशाखा रूपः अध्यय इत्यतः प्रेरणाविषयाध्ययनकर्मत्वोपः यद्यपि तेन प्रोक्तमिति सूत्रे भाष्ये वक्ष्यमाणया रीत्या वेदत्वेनाष्टतदर्थो भयनिष्ठतयापि ज्ञेय इत्यस्य सम्यगर्थबोधपर्यवसायधर्मेनेकायमित्यर्थमत एव समानमीदृमानानामधीयानानां च केचिदर्थयुज्यंते केचित्तेति वक्ष्यति भाष्यकृतं अध्ययनतया ज्ञानयोश्च समुच्चयः अनेनातादृशस्याधर्मस्त्वयति। श्रुत्या मिलितस्यैव धर्मत्वबोधनात्

निकारण इति। दृष्टं कारणमनपेक्षेत्यर्थः प्रधानं चेति। पदपदार्थविगमस्य व्याकर

ब्राह्मणेन निष्कारणे धर्मः षडंगो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति। प्रधानं च षडस्वंगेषु व्याकरणं। प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान् भवति।

एतन्निमित्तत्वात् तन्मूलत्वाच्च वाक्यवाक्यार्थविसायस्येति भावः ॥ ॥ ॥

व्याचक्षाणः। वेदार्थज्ञानपंजज्ञातयेवाध्ययनं द्विजः। कुर्वन् स्वर्गमवाप्नोति नरकं तु विपर्यये इति। जपपदं मन्त्रसाध्यकर्ममात्रोपलक्षणं। ज्ञाधातोश्च ज्ञानान्तरं कूलो मनः प्रणिधानविषययेदि यत्संयोगसंपादनादिरूपो व्यापारोऽस्तस्यैवात्र विषये त्वेतेन ज्ञानस्याविषयत्वादि विचिंत्यमित्युक्तं। ननु गुणानां परस्परसंबन्धाभावात् षडंगेषु प्रधानमित्युक्तं पक्षे च मत आह यदेति। एवं च वेदार्थज्ञाने व्याकरणं प्रधानं कारणमिति भावः। भाष्ये प्रधाने कृतो यत्न इति। प्रधानविषयनिषयनिवृत्त इत्यर्थः अन्यथा यत्नविषयकतरसंभवादसंगतिः स्यादेव फलवानित्यत्र फलपदेन वाक्यार्थविगमो विवक्षितः। एतच्छास्त्रे च षडपदार्थविगमद्वारा वाक्यार्थविगमो यथागीतिबोध्य एव व्याकरणनध्ययनप्रयुक्तस्य वेदार्थज्ञानप्रयुक्तस्य च प्रत्यवायस्य परिहारकतयाऽस्य नित्यत्वमिति बोध्यं

अथ खल्वपीति निपातसमुदाये निश्चयार्थः। ऊहः खल्वपीत्यस्य प्रयोजनमिति शेषः ननु यत्र प्रकरोत्येव मन्त्राः पवितास्तत्रेणैव प्रयोग इति नोदेन प्रयोजनमित्याशंक्य प्रकृता ब्रह्माभावे विविक्ता इति दर्शयितुं प्रकृतिशब्दार्थमाह। इति। यस्मिन् आग्नेयादौ यागान्तरेण सोमादिना प्रकृतिविकृत्यवगमश्च द्विदेवत्यत्वेकदेवत्यत्वादिसाम्येन बोध्यः अन्यत्र पविता मन्त्राणां कथं मन्त्रगमनमने आह प्रकृतिवदिति। यथा सोपकारा प्रकृतिरनुष्ठीयते तथा विकृतिरपीति तदर्थः तदनेनोपकारातिदेशेन तत्पृष्ठभावेन पदार्थाभिव्यक्तिरित्येते इति कर्तव्यताया भावनायाः साक्षात्कारादेतन्मूलकमेव प्रकृतिवदिति मीमांसकसरणिः पदार्थातिगता मन्त्राः तत्र अग्नि संबंधे निर्वोपकाराकर्मनस्याग्निपदस्य स्वयं संबंधे निर्वोपकारानां समर्थत्वात्तदपहाय तत्स्थाने स्वर्याय प्रहृत्यमित्याह। तत्रातिरिक्ता मन्त्राणां स्वर्याय प्रहृत्यमित्याह। तत्रातिरिक्ता मन्त्राणां स्वर्याय प्रहृत्यमित्याह। तत्रातिरिक्ता मन्त्राणां स्वर्याय प्रहृत्यमित्याह।

ऊहः खल्वपीति। ब्रह्म अस्मिन् यागे इति कर्तव्यतोऽपि दृष्ट्या यागान्तरेण यजीव्यते सा प्रकृतिः येन चोपजीव्यते सा विकृतिः प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येति मीमांसकैर्व्यवस्थापितन्यायप्रकृतिप्रत्ययादीनामूहव्याकरणाः सम्यक् जानाति तत्राग्नेर्मन्त्रास्ति अग्नेयेत्याजुष्टनिर्वपामीति तत्र सोयं चरुं निर्व

ऊहः खल्वपिन सर्वैर्लिङ्गेन च सर्वा विनक्ति निर्वेदमन्त्रानि गदिताः ते चावश्यं यज्ञगतेन पुरुषेण यथा यथं विपरिणमयितव्याः तान्ना वै व्याकरणाः शक्नोति यथा यथं विपरिणमयितुम्। तस्मादध्ययं व्याकरणाः आगमः खल्वपि।

पेक्षुर्वा क्वसकाम इति सौख्यं चो मन्त्र ऊह्यते स्वर्याय चानुष्टनिर्वपामीति विस्तरेण तु नर्तहरिण प्रदर्शित ऊहः॥ आगम इति॥
आगमः प्रयोजकः प्रवर्तको नित्यकर्मतो व्याकरणाध्ययनस्य दर्शयति। प्रयोजनशब्देन फलप्रयोजकश्चोच्यते॥ ॥ श्री॥ ॥

देशस्योद्देशि अनेकपदसमुदाये मन्त्रत्वप्रत्यभिज्ञानात् दृष्टिसमुदाये मन्त्रत्वव्यवहारः कर्मणः सांगत्वे चेति बोध्यं सोयं प्रकृत्य ऊहः अन्ये पृथ्याः ऊह इत्यहि आर्त्तिज्यत्वात् न इव्य प्राप्तिद्वारा ऐहिक सुखसिद्धिः फलमिति बोध्यम्। भाष्यलिङ्गपदं च प्रकृत्या देहपलक्षणे। यथा यथमिति। अर्थप्रकाशना सामर्थ्यात् न तिले मेनेत्यर्थः मेने बुद्ध्या मोक्षगमस्य न व्याकरणा फलत्वमत आह। प्रवर्तक इति। नित्यकर्मतामिति। गतेन नित्यकर्म्यता व्याकरणाध्ययनस्यैक्यं। नित्यत्वाच्चेत्यज्ञेयपदार्थविशेषणी। अत्राध्ययनज्ञानयोर्बोध्यं अत्रात्मनेत्युक्तेरन्यस्यैवमध्ययनं काश्चमेवेति स्वचयतीति कश्चि

अवरयमित्यनेन विवक्षितं दर्शयति। अध्यापनमिति। लाघवं च प्रतिपदपाठापेक्षया प्रकृत्या दिविनागेनान्वाख्यातस्य विवक्षितं। नन्वसंदेहः संदेहाभावः स च जात्यन्ता भवस्तस्य नित्यत्वात् न च ध्वंसः तत्तद्विषयक व्याकरणज्ञानवनः संदेहस्यैवाभावेन तदसंभवात्। यस्य च धीतव्याकरणस्यापि क्वचित्संदेहः स तद्विषयकव्याकरणत्वाभाववानेव वेदानार्थद्वितत्र प्रत्ययो तत्राह प्रागभाव इति। ननु रियाजनं च शास्त्राध्ययनफलं। ननु स्वरूपे तस्याजन्यत्वात्। तस्याजनं च प्रतियोगिजनत्वेति ककारणविध्वंसनं प्रागभावस्य प्रतियोगिजनमनाश्रयत्वात् इति बोध्यं। भाष्ये याज्ञिकाः पर्वतीति। यज्ञका उभवा वैदिकाः श्रद्धायाज्ञिका

लघर्थमिति। लाघवेन शब्दानमस्य प्रयोजनम्। आसौ नेति। अध्ययनं ब्राह्मणवृत्तिः न चाशब्दसंज्ञं समुपश्लिष्यंति शिष्या इति लाघवेन शब्दानमस्य प्रयोजनम्। असं

लघर्थे चाध्येयं व्याकरणं आसौ नेति। लाघवेन शब्दानमस्य प्रयोजनम्। आसौ नेति। अध्ययनं ब्राह्मणवृत्तिः न चाशब्दसंज्ञं समुपश्लिष्यंति शिष्या इति लाघवेन शब्दानमस्य प्रयोजनम्। असं
क्या विज्ञातुं। असन्देहार्थं चाध्येयं व्याकरणं यादिकाः पतन्ति। स्थूलपृषतीमाग्निवा रुणीमनडादीमा
लनेति। तस्यासंदेहः स्थूला चासौ पृषती च स्थूलपृषती स्थूला निवा पृषती च न्नियस्यां सा स्थूलपृषतीति
तान्ना वै व्याकरणः स्वरताध्यवस्थेति यद्विषयपदप्रकृतिस्वरत्वे ततो बहुव्रीहिः अथ समासात्तादात्तत्वे तत्तत्तु रुष इति॥

देहार्थमिति संदेहस्य प्राभावोऽत्र वेदितव्यो ननु ध्वंसभावः न हि व्याकरणस्य संशय उत्पद्य विनश्यतीतरस्यैव नुतुत्यादान्। सत इति। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे बहुव्रीहिरर्थविसाय इत्यर्थः।

सोपर्वतीत्यर्थः ऋषिः पतति स्थूला तत्रावाण इति वत्प्रत्यययोगः तत्र ऋषिर्वेदः। सन्नुत्रे भाष्ये एव प्रयोगः ताम्। अनडादी। कस्तर्हि निश्चयस्तत्राह। पूर्वपदेति। ननु अत्रैव लादीनां बहुव्रीह्यानामनुग्रहो न्याय्य इति प्रथमतो भिधानं युक्तमत आह। मुग्धानीति। प्रधानत्वादेव तेषां प्रथमतो भिधानमिति भावः तेषां प्रधानत्वे च पदार्थज्ञानाधीनत्वेनोत्तरंगत्वात् तद्व्याकरणं न च बहिरंगशब्दशब्दप्रयोगविधिनिषेधविषयत्वादानुषंगिकत्वे बोध्यम्। ननु भूय इत्येकैव च ननु पपन्नं प्रयोजनानीत्यनेन सामानाधिकरण्यादत आह पुनरिति॥

इमानिचेतिचः समुच्चये। भाष्ये प्रयोजनानीति। प्रवर्तकानि फलानि चेत्यर्थः। तत्र वक्ष्यमाणवाक्यानि प्रवर्तकानि। तद्वा ध्यानि फलानीति विवेकः। ननु रक्षादिभिः सहैवैतानि कुतो न पठितामीत्यत आह। आनुषंगिकत्वादिति।
एवामनुषंगिकत्वे तेषां प्रधानत्वे बाधयितुं नोक्तिरिति भावः। ननु परावभूतस्य स्मात्वात्प्राप्तेनेति कृतोपराभूतस्य परावभूतस्य फलत्वावगतेः पराभूतामाभूतस्य ध्येयमिति वक्तुमुचितमत्र आह। निदर्शनादे-
नेति। इत्यसंस्कारकमनुपराधत्वात् फलत्वात् इति चेत्तद्वदः। स्यादिति। न्यायेन यस्य परममयोजुर्नवतिन सपापं ह्येकं श्रणे। नीत्यादावपापलोकश्रवणस्य प्राशस्त्यमात्रपरत्ववदस्य निदामात्रपरत्वादिति भावः।

गुणानि प्रयोजनानि प्रदर्शयन् आनुषंगिकानि प्रदर्शयति। इमानिचेति। भूयदतिपुनरित्यर्थः। आनुषंगिकत्वाच्चेतेषां वर्गद्वयोपादानमतेः सुरादतिनिर्दार्ध-
वादेन न स्तेच्छितवा इति स्तेच्छननिषिध्यते तत्र केचिदाहुः। हे दे प्रयोगे हे दे हरि रिति। त्रुते प्रकृतिभावे च कर्तव्ये तदकरणं स्तेच्छनमिति। पदद्विर्वचने का

इमानिचः। शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि। ते सुराः दुष्टः शब्दो यदधीते यस्तु प्रयुक्ते अविदां सो विभक्तिं कुर्वेति।
यो वा इमां च चारि उत चः स कुमिव सारस्वती दशम्या पुत्रस्य सुदेवो अमिव रुणेति। ते सुरा हे लयो हे लय इति।
कुर्वतः परावभूतस्य स्मात्वात्प्राप्तेनेति कृतोपराभूतस्य परावभूतस्य फलत्वावगतेः पराभूतामाभूतस्य ध्येयमिति वक्तुमुचितमत्र आह। निदर्शनादे-

नेति। इत्यसंस्कारकमनुपराधत्वात् फलत्वात् इति चेत्तद्वदः। स्यादिति। न्यायेन यस्य परममयोजुर्नवतिन सपापं ह्येकं श्रणे। नीत्यादावपापलोकश्रवणस्य प्राशस्त्यमात्रपरत्ववदस्य निदामात्रपरत्वादिति भावः।

प्रकरणञ्च कर्तव्यं गोप्यं निषेधः। केचिदाहुः। रिति। अत्रा रुचिर्वीजं तु सर्वं ज्ञतः साहसमनि कृता विना पाकर्तव्य इति। पदेति। सर्वस्य हे रित्यत्र पदग्रहणस्य वार्तिकिकृतोक्तत्वादिति भावः। ननु नेदं
द्वित्वं किं चेच्छिकेः पुनः प्रयोगार्थत आह लत्वे चेति न स्तेच्छितवे इत्यतः स्तेच्छभाषाविषयमिति। त्रमनिवृत्त्यर्थे तद्विवरणेनापभाषितवे इति। हे दे इति प्रसिद्धौ अपराष्टत्वे व्याकरणानुगतशब्दस्येव
तत्र शन एव प्रसिद्धमिति भावः। ननु स्तेच्छनामपुरुषविशेषो देशविशेषो वा सकयमपराष्टः त आह। घञिति। निदावचना न स्तेच्छते रिति भावः। निदावचना स्तेच्छते रिति भावः। निदावचना स्तेच्छते रिति भावः। निदावचना स्तेच्छते रिति भावः।
पसाधनत्वात् एवं स्तेच्छा इत्यस्य निदा इत्यर्थ इति दिक्।

स्वरेणेति। आद्यादित्वादिति च तमित्यस्य यच्छाये क्षित्वादाहयदर्थे निमित्था प्रयुक्त इत्यस्य विवरणं ततोऽर्थान्तरमिति। न केवलं तदर्थे द्वादेत्येतावत् किंतु प्रत्यययोत्यादनद्वारा हिंसकोपीत्याह। वागेवे-
ति। यथा च युक्तता इमां यजमाने धर्मोत्तरं वेत्तुं तां पराष्ट प्रयोगान् स्मिन् प्रत्ययवायवो इत्याशयः। तत्र दृष्टान्तमाह। यथेति। घञेणेति हेतोर्न तीया फलमपीह हेतुः मन्त्र इति। वचो हितस्य कथं मन्त्रत्वमिति
वाच्यं मन्त्रशब्दस्य बाधकपरत्वात्। अत एव मन्त्राहीनः स्वरत इति प्रसिद्धमपि शिक्षापाठे विहाय नाप्यदुष्टः शब्द इति तत्र तत्र मन्त्रशब्दस्य शब्दमात्रपरतेति स्तव्यं। शत्रुशब्दस्यामित्रपर्यायत्वेव

शब्दः शब्द इति स्वरेण स्वरत आदित्वात्तसिः मिथ्या प्रयुक्त इति। यदर्थं प्रतिपानाय प्रयुक्तस्ततोऽर्थान्तरं स्वरवर्णदोषात्प्रतिपादयन् अभिमन्त्रमर्थनादेत्यर्थः। वागेवव-
जो हिंसकत्वाद्यर्थे शत्रुशब्दः स्वरदोषाद्यजमाने हिंसितवानित्यर्थः। इन्द्रस्याभिचारो घञेणारब्धस्तत्रेन्द्रशत्रुर्वदस्वेति मन्त्ररुहितस्तत्रेन्द्रस्य रामयिताशातयि-

शब्दः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह। स वाग्जो यजमानं दिनस्ति यथं
इन्द्राः स्वरतो पराधादिति। दुष्टाञ्च दुष्टान्मा प्रयुक्स्महीत्यध्येयव्याकरणादुष्टः शब्दः॥ ॥

तावानवेति क्रियाशब्दो न शब्दश्चाश्रितो नतुरुदिराष्टस्तदाश्रयणे बहुव्रीहितस्युरुषयोरर्थनावेस्तत्रेन्द्रमित्रत्वे सिद्धे सतीन्द्रस्य शत्रुर्न वेत्यत्रार्थे
प्रतिपाद्ये अतो दाते प्रयुक्तव्ये आद्युदात्तकृत्विजा प्रयुक्त इत्यर्थो नराभिधानादिन्द्राववृत्तस्य शातयितामपन्नेः इन्द्राश्च त्वस्य च विधेयत्वात् संबोधनवि-
भक्तेरनुवाद्यविषयत्वादिसाभावो यथा राजा भवयुध्यस्वेति कृत्यमानस्यामन्त्रत्वाद्युक्तकर्मणीति जपादिपयुदासेन मन्त्राणामेकश्रुतिर्विधीयमानेन न भवति॥ ॥
द्विव्रीहितस्युरुषयोरविशेषात् आह। तत्रेन्द्रस्येति। शदेत्येतादौ एणदिकः कुन्प्रज्ञादिगणे निपातनान्द्रस्त्वं शमेस्तु त्वं। संबोधनविभक्त्यभावात् आह। इन्द्राश्च त्वस्येति। नन्वत्रयुक्तकर्मणीत्येकश्रुतो
प्राप्तायो पूर्वपदप्रकृतिस्वरकरणस्वरपराध इति वक्तुमुक्तं। न च तथैवास्ति। शातयिष्यामि अत आह। युदात्तत्वे करणमेव स्वरपराध उक्त इत्यादि स्पष्टं मन्त्रकृतं कर्म कृत्यत्वादेत आह
ऊहमानस्येति। तदुक्तमनास्ति घञे त्वमिति। न चास्यामन्त्रत्वे लौकिकशब्देन क्रियमाणस्य कर्मणः कथं फलजनकत्वमिति वाच्यं। स्तव्यत्वेत्यादौ लौकिकघटितस्य उहविधायकशब्दत्वेन फलजनकत्वे
बहुपपत्तेरित्याहुः॥ ॥

भा.के.वि.

नन्वधीतमविज्ञानमिति विरुद्धमत्राह अविदितेति। शुक्लैर्धइति। सामान्नीबैधः। राष्ट्रेनादंतपुत्रिगेनवानिर्वाहं। निरुक्तेनयतगृहीतमविज्ञानमिति व्युत्पत्तेतत्र गृहीतं राष्ट्रनः अविज्ञानमर्थ इति बोध्यम्।
नाध्यतस्मादनर्थकमिति। अनेन निर्दार्थवादन निष्प्रयोजन ध्ययना नौचित्येन निष्प्रयोजनेनाध्ययमिति निषेधकल्पनादिति भावः अतो निर्विदुमध्ययनमाभूदिति व्याकरणमध्ययमिति तात्पर्यं। एकः
पूर्वपर्यायित्यत्र भाष्यपठितैकः। राष्ट्र इत्यादि श्रुतिमूलकमाह भाष्य। यस्त्विति। अमुदयहेतुत्वं अदृष्टद्वारा पुरुषार्थसाधनत्वम्। कुशलोधीतव्याकरणः। लक्षणास्मरणपूर्वकम्। प्रयुक्तै

अविज्ञातमिति अविदितस्वरादिसंस्कारत्वादर्थपरिज्ञानाद्यानिर्देशेति। पाठमात्रेण न तज्ज्वलतीति। निष्कलेन वति। अनर्थक
मिति। निष्प्रयोजने। यस्तु प्रयुक्त इति। अनेनाभ्युदयदेतुत्वं व्याकरणाध्ययनस्य दर्शयति। विशेष इति स एव शब्दः क्वचिदर्थेन

यदधीतं यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्दते अनग्रा विवक्षु कैथो न ज्वलतिकर्हि चित् । तस्मादन
र्थकं माधिगीष्महीत्यध्ययं व्याकरणं यदधीतां यस्तु प्रयुक्तं । यस्तु प्रयुक्ते कुशलो विशेषेण शब्दा
न्यथावद्व्यवहारकाले सो नन्तमाप्नोति जयं परत्र वा ग्योगविदुष्यति चापशब्दैः ॥ ॥ ॥

चिन्निमित्तेन प्रयुक्तः साधुरन्यथा च साधुः यथाऽस्वैस्वराब्धे धनाभावनिमित्तकः साधुर्जातिनिमित्तकोऽसाधुः गवि च गो
णीशब्दो गोणी साधर्म्यात्प्रयुक्तः साधुर्जातिप्रयुक्तस्त्वसाधुः ॥ ॥ ॥

निफलति। विशेषइति। अर्थविशेषइत्यर्थः। तदाहसहएवेति। साधर्म्यत्वाधर्म्यमूलकादनेदारेपात्। भाष्येयथावत्। अंबूकृतादिदोषरहितं। बाजोयोगः। प्रकृतिप्रत्ययविभागेनार्थः।
विशेषपरत्वेतद्वेलीतिवाग्योगवित्॥ ॥ ॥

आतत्त्वादिति। एकत्र जयाप्रियोषयोश्चकारेण समुच्चयप्रतिपादनाच्चेत्यपि बोध्यं। दोषदर्शनादिति। शास्त्रस्याधर्महेतुत्वं दोष इत्यर्थः। वादिप्रतिवादिपूर्वयक्षोत्तरपरतया व्याख्यानेऽसामंजस्यं मत्वा इति चेत्।
वेति माय्युक्त एतदिति। वाग्योगविदो दोषः कुत इत्यर्थः ननु साधुज्ञानस्य यथाधर्मजनकता वा शास्त्राक्तान तथाऽसाधुज्ञानस्यो धर्मजनकता शास्त्राक्तैस्तु तत्राह यवेति। एवं चापराधज्ञानमधर्मसाधनं
धर्महेतुशुद्ध्यज्ञानविरोधित्वात्। यद्युतविरोधितत्तद्विरोधिकफलकं यथाशेषेऽधिक इव स वेत्युद्मानं प्रमाणमिति भावः। एवं चेत् शास्त्रस्याधर्महेतुतया तत्र हृत्तिनेत्यादितिनेदं वचोवाकरणाध्ययनानुष्ठापकस्या
दितितात्पर्यं। नन्वस्य धर्मोपितथापि धर्मोपिक्यायाध्ययं व्याकरणमत्राह नाभ्यः यवेति अंगभूतत्वादिति अंगानां धर्मजनकानां भूयस्त्वादित्यर्थः। एवं च यद्वादेऽपापजनकत्वेऽप्यधिक धर्मजनकत्वा

कदतिवाग्योगविदः श्रुतत्वाद्येपदर्शनाच्चप्रश्नः प्रष्टव्यपरमतमाशङ्क्याह। वाग्योगविदेवेति। एवमपराद्वैतानेपीति। यथाश्रेष्ठिकृद्वयसेवया
बैष्णिकव्याधिसंभवस्तद्विपरीतसेवयात्वारोग्यन्तथा। अत्रापियथोक्तंन्याय्यमितिभावः। नृयोसोऽन्यायासइतिपरमतापेक्षयाप्रकृत

कवाग्योगविदेवकुतएतत्तयोदिराब्दाजानात्यपराब्दानप्यसौजानाति।यथैवदिराब्दज्ञानेध
र्मः।एवमपराब्दज्ञानेप्यधर्मः।अथवाभूयानधर्मःप्राप्नोति।अस्यांसोद्यपराब्दाअत्यीयांसः
राब्दाः।एकैकस्यदिराब्दस्यबहवोपन्नराः।तद्यथागौरित्यस्यराब्दस्य।गावीगोणीगोपोतलि
केत्येवमादयोबहवोपन्नराः।अथयोःवाग्योगवित्।अज्ञानंतस्यशरणं।विषमउपन्यासः॥॥

प्रत्ययः यदि मन्यसे बहवः शब्दाः अल्पेऽपशब्दाः अंग भयस्त्वाच्च फल भयस्त्वमितित न्नयस्माद्भूयांसोपशब्दाः अल्पीयांसः
शब्दाः ॥ अज्ञान मितियथातिरश्चा ब्रह्महत्यादिकलाभावः ॥ दृष्टान्नप्रबन्तिस्तथाप्रकृतेपीतिभावः अल्पीयांसश्च शब्दा इति

शब्दाः ॥ प्रज्ञानमिति यथातिरश्च्यो ब्रह्मसहत्यादिकलभावः ॥
 ति प्रक्षीप्रक्षीरवदनुपादेयंत द्विज्ञानमिति भावः ॥ नन्वेवं सामर्थ्यादिवाग्येगविदेव दुष्यतीत्यत्र कर्तृस्त्वत आह नाप्यऽथवाऽवाग्येगविदिति ॥ ॥

अत्यंतमित्यर्थः स्यात्तेति अर्थः। पुरुषाणां मिति। मनुष्याणां मिति। निरव्यामत्यंतयोग्यत्वादस्वज्ञानं शरणं मनुष्याणां तु योग्यत्वात्तन्निविष्टानुष्ठानवर्जनार्थमवश्यं शास्त्रं विज्ञेयं अतोऽवाग्योगवि
दो महाननर्थ इति भावः। तत्र नात्यंतायेत्यनेन शास्त्रज्ञानेनैव शरणं दोष इत्यप्रसंगेति किंतु व्यावेष्टाज्ञानत्वाद्यज्ञानमेव पापव्यत्ये प्रयोजकमिति च निते। नाप्येतादृशज्ञानमिति। निषेधशास्त्र

नात्यंतायेति पुरुषाणां विधिनिषेधयोरधिकारात्तरिज्ञाने प्रयत्नस्य न्याय्यत्वात्। प्रकरणात्सामर्थ्यवत्तीयद्वयाह। अर्वाग्योगवि
दिति। वाग्योगविनु उच्यते। पिशब्दान्प्रयुक्तेनापशब्दानिति। ज्ञानपूर्वकात् प्रयोगादनुदयभाभवति। श्लोकस्याप्रसिद्धत्वात्पुच्छति

न५ नात्यंताया ज्ञानं शरणं भवितुमर्हति। यो ज्ञानं त्रैलोक्यं हन्यात्सुरां वापि वेत्सोऽपि मन्ये पतितः स्यात्।
एवं तर्हि सो न तमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगवितुष्यति चापशब्देः। कः अवाग्योगविदेव। अथ यो वा
गविद्विज्ञानं तस्य शरणम्। केषु न रिदं पवितम्। आजानामश्लोकाः किंच नोऽश्लोका अपि प्रमाणं किंचा
तः यदि प्रमाणं अथमपि प्रमाणं भवितुमर्हति। यदुद्वरवराणां यदीनां मंडलं महत्। पीतेन गमयत्सर्गं किंच त्रुतुगं

केषु न रिति। प्रातिपदिकार्थप्रश्ने एवात्र तापार्थः। किंच तदस्ति यत्रेदं पवितमित्यर्थः॥ अत एव श्लोका इति प्रथमांतेनोत्तरं। अन्यथा श्लोकेष्वि
ति वाच्यं स्यात्। आपोक्तत्वापरिज्ञानादाह किंच नो इति। यदुद्वर इति। अयं श्लोकः सत्रामणीयागसुरायां न स्पृष्टुं त्वमुद्रावयति॥ ॥ ॥

मजाननं ब्रह्मणत्वादिज्ञानपूर्वकं तद्व्यादिकुर्यात्सोऽपि पतित एवेत्यर्थः। प्रकरणादिति। संनिधेरित्यर्थः। नन्वेवं वाग्योगविदो पशुज्ञानादधर्मः स्यादत आह वाग्योगेति एवं चापशब्द
प्रयोग एवाधर्महेतुर्ज्ञानमात्रमिति न दोष इति भावः। आजानामकात्यायनप्रणीताः श्लोका इत्याहुः। नाप्ये किंचात इति। अतः प्रश्नात्किंच विवक्षितमित्यर्थः। उद्वर। तात्र। दुष्टत्वमि
ति। इदमुपलक्षणं। अन्यत्राप्युद्वरस्य॥

स्वा२ ननु कर्त्तरि कान् प्रमत्तशब्दस्य गीतशब्देन समासोत्पन्नः तत्र न बत इत्यनेन साक्षात्त्वादत आह प्रमादेनेति। भावेकांत इति भावः। विप्रतिपत्तत्वेन वेदविषयविप्रतिपत्त्या अयत्नेनातत्त्वं स्मिन्नोपपद्यते
त्यनायायपूज्याभिभवात्तद्विरुद्धस्य तथोक्तिरिति भावः। भाष्येयस्त्वप्रमादेन गीतोऽप्यस्य कस्यापि तस्य मागमिति प्रतिनिर्देशात्किं ननु कर्त्तव्यं तस्य प्रमत्तगीत इत्यत आह अतिरुत्थादिकेति। भाष्यविद्वा
स इति। अत्र वाग्योक्त्याकारणं कर्मवोऽयम्। प्रत्यभिवादे। अभिवादानंतरं प्रयोज्येव च न। नात्रोभिवादकनामृष्टः। सुतं कर्त्तुं येन जानति तेषु कामनिःशंकं विप्रोप्य प्रवासादेत्ययं कामे विध्यनुसारमेत

प्रमत्तगीत इति। प्रमादेन विप्रतिपत्तत्वेन गीत इत्यर्थः। कोऽनेनोपनिबद्ध आज्ञाख्यश्लोकमध्यपवितस्य श्लोकस्य श्रुतिरनुयादिकास्ति। एकः शब्दः
सम्यक् ज्ञातः सुषुप्रयुक्तः स्वर्गलोके कामधुग्भवतीति। स्त्रीधिवेति प्रत्यभिवादेदिगुरुण सुतः कार्यः यस्तु सुतं कर्त्तुं न जानाति स स्त्रीवद्वक्तव्यो

प्रमत्तगीत एषः तत्र न वतो यस्त्वप्रमत्तगीतस्तत्प्रमाणं। यस्तु प्रयुक्ते अविद्वांसः। अविद्वांसः प्रत्यभिवादेनात्रोयेन प्र
तिविदुः। कामं ते पुतु विप्रोप्य स्त्रीधिवायमहं वदेत्। स्त्रीवत्त्वाभ्रमेत्यर्थेयं व्याकरणम्। अविद्वांसः विभक्तिकुर्वेति
। याज्ञिकाः पठेति। प्रयाजाः सविभक्तिका कार्या इति न चोतरेण व्याकरणं प्रयाजाः सविभक्तिकाः शक्वाः कर्त्तुं तस्मादधेयव्या

यमहमिति। नत्त्वभिवादयेदेव दत्तो हमित्यादिना संस्कृतेन प्रयोगेणेत्यर्थः। प्रयाजा इति। प्रयाजादिमंत्राकस्य मानाग्निशब्दप्रकृतिकं विभक्तियुक्ता
इत्यर्थः यथा समिधः समिधोऽत्राज्यस्य व्युत्पन्निरिति॥

रैवेत्यर्थः अयमहमित्यनुकरणस्यानिति परत्वेपि कृजयोगाभावात्कृतित्वाभावेन वदेदित्यस्य तिङंतत्वेन च समासाभाव इत्याहुः। अत्र क्वचिदयमहमिति वदेत् इति पाठो दृश्यते सोऽप्या
तः। भाष्ये स्त्रीवदिति तद्वक्तृत्वेन स्त्रित्वात्स्त्रीज्ञानित्वकृतापमान प्रयुक्तदुःखभाजोमाभ्रमिति भावः। ननु प्रकृतौ प्रयाजमंत्राः सविभक्तिका एव पठ्येते तस्मिन्नेन वचनेनेत्यत आह॥

त्वस्य व

प्रमाणेति। कथमानायाः शिष्टप्रकृतिकविनक्तिस्तुक्ताइत्यर्थः नन्वगिराष्टप्रकृतिकेत्यसंगतम्। अपूर्वविभक्तिमानविधानेन केवलः प्रत्ययद्वयनिषेधात् यत्किंचित्प्रातिपदिकप्रकृतिकाः सर्वा वि
 नक्तयः प्रयाक्तव्या इति प्राप्तातीति चेन्न त्वमप्येवमाजानुयाजानां पुरस्तात्पश्चादिति मेव वर्णनागिराष्टप्रकृतिका एव तादृशानां तत्राग्नेदेवताया एकत्वादेकवचनमेव। विभक्तयश्च प्रथमादि
 तीयादतीयापष्टीसप्तम्येवेति श्रौतसंप्रदायः। व्यंजनसहितइति। यथायेयं जामह इति चक्षुरमिति वर्णचादुः पूर्वस्त्रे इति भाष्यात् वर्णमात्रमित्यन्ये। सकृत्प्रयुक्ता त्विजीनशब्दस्यान

पदशब्दतिपदं पदमिति संख्येकवचनाच्च दीसायामिति शस्वरं इति। स्वरउदात्तादिः अक्षरशब्दति। अक्षरं व्यंजनसहितोच्च
 आर्त्विजीनइति ऋत्विजमर्हतीत्यार्त्विजीनायजमानः ऋत्विक् मर्हतीति याजकोप्यार्त्विजीनः। यज्ञत्विभ्यां घञाविति सूत्रे
 विनक्तिं कुर्वेति। योवाइमां पदशः स्वरशोः अक्षरशो वाचं विदधाति। स आर्त्विजीनो भवति आर्त्विजीनाः स्या
 मेत्यध्येयव्याकरणमा योवाइमां चत्वारि। चत्वारि शृंगान्नयो अस्य पादाद्वैशीर्षसप्तहस्तासा अस्य। त्रिधाव
 द्वाष्टपनोरवीति महोदेवो मर्त्या आविवेशेति। चत्वारि शृंगाणि चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च त्रयोस्य पदाः

एयज्ञत्विभ्यां तत्कर्मर्हतीति चोपसंख्यानमिति वार्तिकेन चरवजविद्वान्यजेतद्विश्रान्याजयेदिति द्वयोरपि विदुषोरधिकारात्। चत्वारिती
 शब्दस्य घञभत्वेन निरूपणम्॥

पपरत्वेयुकिमाह विद्वानिति। वेदार्थइत्यर्थः। चत्वारिती। ऋद्धमंत्रः शब्दस्येति। शब्दशास्त्रप्रतिपाद्यस्येत्यर्थः। घञभाकारः। शब्दशास्त्रप्रतिपाद्यः शब्दः रोरवीति महान् देवः अतर्था मिरूपः
 शब्दो मर्त्या आविवेशस्वाभेदमाविष्कृतवानिति मंत्रतात्पर्यं। महतो देवस्य शब्दत्रयस्य व्याकरणज्ञाप्यतया व्याकरणस्य दाविष्टदेवभवतीति यावत्। भाष्ये पदजातानि। पदपश्येति मध्यमा
 वैखरीरूपाणि। अतएवाग्नेनिपाताश्चेति चकारः संगच्छते। नामाख्यातेति। नामाख्यातेति। नामरादेन सुबन्तं नमति आख्यातात्वं प्रतिविशेषणी भवतीति युत्पन्नेः। आख्यातेति डन्ते उपसर्गनि
 पातयोः पृथगुपादानेनावलीवर्दन्यायन। व्यंजनान्तरः व्यंजकः वैखरीरूपः॥

तिङ्गि न कीनां षड्त्वादाह सुपदति। सहशेषेणेति। शेषः षड्वर्णः तत्सहितकारकाभिधायकत्वेन सुप्रिडोरुनयोरपि संग्रहइति ज्ञातः। भाष्ये उरसीत्यादि॥ हकारं पंचमैर्युक्तमंतस्थाभिश्च संयुतं ॥ उ
 रस्येति विजानीयात्। नृपन्थाः दुरवाइत्युक्ते मर्धे वशिः कंठे इत्यनेन मुखोत्तर्गनके वादिस्थानमुपलक्ष्यते। मनुष्येति मंत्रेण भूमि सिचतीति घञनइत्युच्यते तत्कथं शब्द एवमित्यत आह। कामाना मिति मि
 घउदकमिवोक्तचतुःशृंगात्वादियुगवैशिष्ट्यज्ञानपूर्वकं प्रयोगेण कामानोदानादित्यर्थः। द्विशृगादिपादिकरकं वमात्रवड्लोकि क हृषभादस्य व्यतिरेकः किं रोरवीति तत्राह भाष्ये महान् देवइत्यादि।

त्रयः काला इति। लडादिविषयाः। नित्यः कार्यश्चेति। व्यंजनं व्यंजकनेदेन सप्तविनक्तयइति सुपदस्यार्थः केचित्तु तिङ्गामपरिग्रहप्रसंगात् सह
 शेषेण सप्रकारकाणि विनक्तिशब्दाभिधेयानीति व्याचक्षते। वर्षणदिति। कामानाज्ञानपूर्वकानुष्ठानफलत्वात्। महतेति। परेण ब्रह्मणे
 त्रयः कालाः नृनन विष्णुर्नृत्तमानाः द्वैशीर्षे द्वैशब्दात्मानौ नित्यः कार्यश्च। सप्तहस्तासो अस्य। सप्तविनक्तयः त्रिधावडः। त्रि
 पुस्थानेषु वडः। उरसिकवेशिरसीति। घञो वर्णणात्। रोरवीति। शब्दकरोति। कुत एतत्। रीतिः शब्दकर्म। महोदेवो मर्त्या
 आविवेशेति। महान् देवः शब्दो मर्त्याः मरणधर्मिणो मनुष्यास्तानां विवेश महता देवेन न स्माम्ययथा स्यादित्यध्ययं व्या
 नानि करणमात्रपर आह। चत्वारि वाकपरिमिता पदानि विदुर्ब्राह्मणये मनीषिणः॥

त्यर्थः। चत्वारि त्वनेनैकदेशेन सहशेन वाक्यांतरमपि सस्यतइत्याह। अपर आहति। परिमितानीति प्राप्ते श्चुन्दसि बहुलमिति शोले
 पेपरिमितेति भवति परिमितानि परिच्छिन्नान्यतावत्येवेत्यर्थः। मनीषिण एव वेदतीत्याह॥

महान् परब्रह्मस्वरूपो देवो नृमिरूपः शब्दो मर्त्येष्टाविष्टइत्यर्थः। तदा वैश्यफलमाह महता देवेनेति। साम्ये। सायुज्यमा। तदुक्तं हरिणा। अथि प्रयोक्तुरात्मानं शब्दमनुरवस्थितं। प्रादुर्भातं मृषभं येन सा
 युज्यमिष्यते। आह च चत्वारि शृंगान्नयोस्य पादा इत्यादिकं गमन्तः दूरद्वैशब्दात्मानो को योनित्यश्च तत्रोत्पः सर्वेश्वरः सर्वशक्तिर्महान् शब्दघञः न स्मिन् वज्रवाग्यागवितशास्त्रज्ञानपूर्वकं प्र
 योगेण श्लीपापापुषुषो विच्छिदाहकारं यथीन अत्यंतं सृज्यते इति। तदर्थं तद्वारख्यातारः एतावत्येवेति। वाकपरिमितानी षड्तीतस्युक्तः पदजातानि। परपश्येति मध्यमा वैखर्यः नामादीनि
 च। नामादिमध्ये चरके कचतुः पादम्

भाष्ये मनस ईषिणः चित्तस्य द्विक्रमेण वरीकर्तारः विषयान्तरे न्यो व्याख्या हिंसाकावाते च वैयाकरणः अन्येषां तदज्ञाने हेतुमाह। उदेति। एकैकस्य नामादिरूपस्य। चतुर्थभागं एकैकस्य च
तुरं शब्दात् परादीनां वाच्यो नामधेयमाताः। गुहाश्च ज्ञाने हृदयादिरुपाच वैयाकरणं शास्त्रवत्तेन तद्वज्जलनं च योगनं च गुहो धकारं विद्युत्सर्वज्ञानातीति भावः। न निमित्तंतीति। ज्ञानसामान्यवि
षयत्वाभाव उच्यते। भाष्ये यन्मनुष्येषु वर्तते तदेति। ज्ञानविषयता तदा च चतुर्थमित्यन्वयः तस्मात्सकलपदज्ञानाय मनीषिताय चाभ्ये व्याकरणमिति शेषः। हरिरप्याह वैखर्या मध्यमा

उदेति। अज्ञानमेव गुहातस्यामित्यर्थः सुषुप्तसुषुप्ति सप्रम्यास्तुलुक व्याकरणप्रदीपेन तु तानि प्रकारं तेन च चतु

गुहात्रीणि निहिताने गयंति तुरीयं वाचो मनुष्यावदंति। चत्वारि वाक्परिमितानि पदानि। चत्वारि पदजातानि नामाख्या
तोपविसर्गनिपाताश्च तानि विदुर्ब्रह्मणा यमनीषिणः। मनस ईषिणे मनीषिणः। गुहात्रीणि निहिताने गयंति। गुहायां त्रीणि निहि
तानि ने गयंति न चेष्टेन निमित्तंतीत्यर्थः। तुरीयं वाचो मनुष्यावदंति तुरीयं वाक् एतद्वाचो यन्मनुष्येषु वर्तते चतुर्थमित्यर्थः। चत्वारि ॥

एतदपि पदजातानामेकैकस्य चतुर्थभागं मनुष्याश्च वैयाकरणवैतिने गयंतीत्यस्यैव व्याख्यानं न चेष्टेन निमित्तंतीति

याश्च पश्यन्त्याश्चेतदुक्तम्। अनेकतीर्थनेदायास्तु व्यावाचः परंपदं। तत्र श्रोत्रविषया वैखरी मध्यमा हृदयदेशाद्यापदप्रत्यक्षानुपपत्त्या व्यवहारकारणं। पश्यंती तु लोकव्यवहारातीता। यो
गिनो तु तत्रापि प्रकृतिप्रत्ययविभागावगतिरस्ति पाया तु नेति न म्या इत्युक्तं। स्वरूपज्ञोतिरेवांतः परावागनपायिनी। तस्या हृदस्वरूपायामधिकारे निवर्तते इत्युक्तं। अनेकतीर्थनेदायानामा
ख्यातादिरीणव एव मृदंगराद्यादिरूपानेकनेदायाः। आह स्वत्वविचत्वारि वाक्परिमितानीति क्रमन्त्र इति तद्व्याख्यातारः ॥

उत त्वदिति। उतोत्राब्देऽप्यर्थे बहुनामपि समानं पृष्ठोदरपाणिपादानामध्ययनमधीयाना। नामेकः कश्चित्पश्यन्तपि भ्यस्ताध्ययनोपि तीक्ष्णबुद्धिरपि सन्त पश्यति अर्थानभिज्ञत्वात् अर्थपरि
ज्ञानफलादिवासीत्यभिप्रायः। एवमेकः शृण्वन्नपि न शृणोत्येनावाचं यावत्पश्यन्तं सम्यगवबुध्यते तनेव हि सा सम्यक् श्रुता भवति। एवं श्रुतिविद्वांसो निदिताः। उ
तो त्वस्मै अर्थे एकस्मै चिदेवाकरणाय तत्त्वशरीरं विवृणोति प्रकाशयति सम्यक्ज्ञाने हि प्रकाशनमथस्य। अथादिवाचः शरीरम्। अथापमासुक्तं यान्मया वाचा त्वपादनं मेव स्तोति

उत त्वदिति। त्वराब्देन्यवाची। उतराब्देऽपि राब्दस्यार्थे सच भिन्नक्रमः प्रत्यक्षेण राब्दस्वरूपमुपजनमानोप्यर्थापरिज्ञानान्न पश्यतीत्यर्थः

उत त्वः उत त्वः पश्यन्तददर्शवाचमुत त्वः शृण्वन्नशृणोत्येनाम। उतो त्वस्मै तत्त्वं विसस्त्रे जायेव पत्य उराती सुवासाः अपि ख
त्वेकः पश्यन्तपि न पश्यति। अपि खत्वेकः शृण्वन्नशृणोत्येनामिति। अविद्वांसमाहार्धम्। उतो त्वस्मै तत्त्वं विसस्त्रे तत्त्वं वि
वृणुते जायेव पत्य उराती सुवासाः तद्यथा जाया एव पत्य कामयमाना सुवासास्त्वमात्मानं विवृणुते। एवं वाक्वा
ज्विदेस्त्वमात्मानं विवृणुते वाङ्मा विवृणुयादात्मानमित्यभ्ये व्याकरणम् ॥ उत त्वः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

उतो इति उत उदिति निपातसमाहारः ॥ अविद्वांसमाहार्धमिति। अविद्वज्ज्ञानमर्थमर्थवैवादेत्यर्थः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यथा जाया विवृतसर्वांगवयवाभ्रत्वोराती कामयमाना अर्थे प्रेम्णा दर्शयत्यात्मानं। कस्मिन्काले युवा सुवासानिर्लिङ्गवासान् रजस्काकृतकालेषु तदात्यतितमोस्त्रीपुरुषं प्रार्थयते।
यथा तत्पुरुषस्तोयथावत्पश्यति शृणोति च तद्वचनाथेनान्यदा घनपटप्रावृत्तशरीरा। एवं स एव नोवाच पदाशः प्रकृतिप्रत्ययविभागेन विवृणुयात्संस्थापश्यति। शृणोति चेत्यर्थः
अपमर्था निरुक्ततद्वाच्ययोः स्पष्टः भाष्ये वा ज्विदे वैयाकरणाय भाष्ये सकृमिवेति

सक्तुमिवेति। यत्र व्याकरणे धीरा ध्यानवन्तः संतस्ति त उना सक्तुमिव ध्यानयुक्तमनसा तत्कारण कज्ञानेन वाचमकृतकृषत असाधुज्योविषिकांकृतवन्तः ततः कस्मो न शुद्धचित्ताः
अत्र त्रस्य प्रतिपादकशब्दार्थयोरेव बुद्ध्या सखायः समानख्यातयोः समानज्ञानाः ततश्चाद्येकत्वे ज्ञानो वन्तस्तेनैव दृष्टान्तेन सर्वविषयार्थपुत्रस्य निरूपिताभेदज्ञानवन्तः
सख्यानि सायुज्यानि जानते प्राप्नुवन्तीत्यर्थः यत एषा वाचिभद्रालक्ष्मीः स्वप्रकाशब्रह्मरूपा अधिअधिके निहिता स्थिता भवतीति क्रमार्थः। सचते दुर्धावदिति। यतः सचते रता।

सचतेरिति। पचसेचन इत्यस्य दुर्धावदिति। दुःशोधः यथा तित उना सक्तोस्तथा घपनीयते तथा व्याकरणेन वाचोऽपराध्या
इत्यर्थः। कसतेरिति। पृषोदरादित्वाद्वाण्यत्ययः। ततवदिति विस्तारयुक्तमित्यर्थः। तुन्नवदिति। बहुच्छिद्रमधीरादौ

सक्तुमिव। सक्तुमिव तित उना पुनंतो यत्र धीरा मनसा वाचमकृत। अत्रा सखायः सख्या निजानते नद्वैषां लक्ष्मीर्निहिता धिवाचि सक्तुः
सचते दुर्धावो भवति। कसतेर्वा विपरीतादिकसितो भवति। तित उपरिपवनं भवति। ततवद्वत्तुन्नवद्वा। धीरा ध्यानवन्ता मनसा प्रज्ञानेन वाचक
मकृत अकृषत। अत्रा सखायः। सख्या निजानते। अत्र सखायः संतः सख्या निजानते। सायुज्या निजानते कय एष दुर्गमार्गः॥ ॥

तिवैयाकरणाः। वाचमकृतेति। अपराधे न्योविभक्तांकृतवन्तः। मंत्रे घसेतिले लुकि सत्यकृतेति रूपं अत्रा सखा
यदिति। हृदितुनुयेति दीर्घः सखायः समानख्यातयोर्भेदग्रहस्य व्यावृत्त्या सर्वमकमिति मन्यते। सख्या नीति। सायुज्या नीत्यर्थः

दुःशोधार्थप्रतिपादको भवतीत्यर्थः तित उराब्द इत एव भाष्यान् पुंसकः। चालनीति ततः पुमानितिकोणानुत्तिंगोपि। विस्तारेति। तनोते उः सचचेति व्युत्पत्तेरिति भावः। तुन्नेति।
तुदधातोः कर्मणि उः सचचेति भावः ध्याने ज्ञातोर्थभावने। मनसेति व्यापारपरंतदाद प्रज्ञानेति। भाष्ये कृति। किंतु यत्र सायुज्यानि प्राप्नुवन्तीति प्रश्नः। उत्तरयति। य एष इति। दुर्ग
मार्गं प्राप्य ज्ञातुं दुर्गमार्गलोपचारः॥

दुर्गमेवाहाकेति। ज्ञानेनैवेति। निर्विकल्पकज्ञानेनैवेत्यर्थः अत एव दुर्गत्वमानान्यः पंचाशति अनेरिति ज्ञावः नाख्ये वाय विषय इति चेदः। अत एव अत्र लोपयतिः वाग्देव रूपात्र। वेदांते धिति। सत्यं ज्ञानमि
त्यादिषु। परमार्थसंविन्नक्षण। परमार्थब्रह्ममात्रविषयज्ञानविषयखंडार्थरूपा सैषां वाचिनिहितेत्यर्थः सर्वविषयस्तेषां ब्रह्मपरः वेदस्य सर्वरहमेव वेद्यद्वयुक्तरिति भावः। अयं भावः यथा स्मृ
तः प्रत्ययविभागेन साधुन ज्ञात्वा शास्त्रार्थं ध्यानवन्ता मनसा ज्ञानेन वाचमसाधुभ्यः प्रयुक्तवन्तस्ते तदज्ञानपूर्वकसाधुशब्दप्रयोगे लब्धातः कारणशुद्ध्याऽत्र य एष दुर्गमार्गं ब्रह्मरूपज्ञानमना
सहसमाख्यातस्यः सक्तुमिवेति भावः। सख्यानि सायुज्यानि प्राप्नुवन्तीत्यत एव वाचिबेदाख्यब्रह्मणि भद्रालक्ष्मीः सर्वनासक ब्रह्मरूपा सा अधिअधिके निहिता भवति। एते ज्ञास्त्रसाधुप्रयो
गव्यग्यस्य धनिरूपवेरवरीरूपरूपितस्य वने वाचकत्वस्वीकारे एतस्य चात्यंत विचारब्रह्मातिरेके मानानुपलम्भेन तत्तदुपाधिभिन्नचित्त एव बोधकतया ते ग्रहात्। एवमेव बोधकपुत्रस्य

एकगम्य इति। ज्ञानेनैव प्राप्यः। वाचीति। वेदाख्ये ब्रह्मणि या लक्ष्मी

एकगम्यो वा विषयः। के पुनस्ते वैयाकरणः। कुत एतत्। नद्वैषां लक्ष्मीर्निहिता धिवाचि। एषां वाचिभद्रालक्ष्मीर्निहि
ता भवति। लक्ष्मीर्लक्षणज्ञासनात्परिवृत्ता भवति। नद्वैषां लक्ष्मीर्निहिता स्यादित्यध्ययं व्याकरणम्। सक्तुमिव॥॥

वेदान्तेषु परमार्थसंविन्नक्षणे क्ता सैषां निहितेत्यर्थः॥ ॥

बुद्धौ जातायां तेनैव दृष्टान्ते सर्वविषयार्थपुत्रस्य बुद्धिर्वैयाकरणानामिति। यत्तु पदपदार्थवाक्यार्थमयादिसत्यमित्यादितस्तेषां तद्वेदासातेषां वाचिनिहितेति। तन्ना। यतो वा
चो निवर्तनेऽप्राप्य मनसा सहति श्रुत्या ब्रह्मणस्तन्मर्यादायां शब्दबोध्यत्वात्। तत्राप्राप्यत्यस्य संबन्धज्ञानेऽविषयीभूतौ या संबन्धचैत्यर्थः। आद्यशब्दे अत्यं मनसि। शु
द्धचित्तस्य तन्मयमपि बोधकं अखंडविषयस्य। दृश्यते त्वय्यया बुध्येति श्रुत्यन्तरात्। न तु पदपदार्थमयादयेति बोध्यम्। लक्षणदित्यस्य व्याख्याने भासनादिति। परिवृत्ता
अज्ञाननिवर्तने प्रची। एते च मन्त्राः सर्वानुक्रमेण्यत्र विनियुक्ता अपि भाष्यप्रामाण्यदित्वात्पर्यका अपीति बोध्यम्॥ चत्तारीत्यादिकृक्चतुष्टयं व्याकरणस्य माक्षजनकं प्रति
पादयति

नवार्थे इति। प्रायश्चित्तसाधने तेन तद्वत्तं पंचमीयोगविभागादिति। सुप्रसुपेति तु युक्तम्। ननु दशम्यां पुत्रस्येति प्रयोजनस्वरूपगणने भाष्ये उक्तम्। गृहेष्वित्येव पश्यते।

प्रायश्चित्तीया मिति। नवार्थे इति च। प्रायश्चित्तीया इति। प्रायश्चित्ताय पापशोधनाय श्रुतिस्मृतिविहिताय कर्मणे हितास्तन्निमित्तोत्पादकामाभ्रमे
यर्थः। दशम्युत्तरकालमिति। दशम्या उत्तर इति पंचमीतियोगविभागात्समासः। ततः कालशब्देन बहुव्रीहिः क्रियाविशेषणचेतत्। दशदिना
न्याशौचं नवतिद्विदशम्युत्तरकालमित्युक्तम्। येष्वधिकाराः पठेति। दशम्यां पुत्रस्येति। तैर्दशम्यामिति सामीपिकं अधिकरणं व्याख्ययम्।

सारस्वती। याज्ञिकाः पठेति। आहिताग्निरपराब्दं प्रयुज्य प्रायश्चित्तीयां सारस्वतीमिष्टिं निर्वपेदिति। प्रायश्चित्तीया मा
भ्रमेत्यध्येयं व्याकरणम्। सारस्वती। दशम्यां पुत्रस्य याज्ञिकाः पठेति। दशम्युत्तरकालं पुत्रस्य जातस्य नाम विदध्यात्। या
पवदाद्यंतरं तस्य महद्वृत्तिपुरुषान्कमनरिप्रतिष्ठितं तद्विप्रतिष्ठितं तमे नवतिद्विदशम्युत्तरकालं चतुरश्रवानामकृतं कुर्या
न्नतद्विप्रतिष्ठितमिति। नचातरेण व्याकरणं कृतं हितावाशक्या विज्ञातुम्॥ ॥ ॥ ॥

घोषवदादीति। घोषवंतो ये वर्णाः शिक्षायां प्रदर्शितास्तदादि। अंतरंतस्थमिति। मध्येयरलवायस्य तदित्यर्थः। त्रिपुरुषान्कमिति नामक।
रणोयोधिकारीपिता तस्य पुत्रयः पुरुषास्ताननुकायति अभिधत्त इति त्रिपुरुषान्कम्। अन्येषामपि ह्येतद्विद्वद्भिर्दीर्घः॥ ॥ ॥

नोदशम्युत्तरकालमित्युक्तमत आह तैरपि। शिक्षायामिति। तच्च दशः अंतरंतस्थायस्येत्यर्थः त्रिपुरुषान्कं त्रिपुरुषशब्देन द्विगुः मूलविभज्यादित्वात्कः भाष्येऽनरीतिश्च ननु षोडश
मिने इति वाच्यः।

सत्यदेव इति। वरुणाय सत्येन दीव्यति घोतत इति यौगिकेयं शब्दस्तथा न्येषपीत्यर्थः। यस्येति पंचमीस्थाने षष्ठीयस्मानेका कुदंतालुप्राप्यसिंधवः सप्तसमुद्ररूपाः सप्तविभक्तयो नुक्षरंति
प्रकाशते इत्यर्थः। अनेकार्थत्वादिति। वदेरधिकरणेन्यर्थे इति कः शकं भुवत्परररूपेण दशदिनादेकस्याकारस्य लोपः नुदेवोधिकरणकः दशदिनादित्वात् लोपः स्मृतिशोभना मयः

सुदेवो असीति। वरुणस्येयं स्तुतिः। यतो देतो व्याकरणज्ञानात् वरुणस्य देवो सिततो हेतोरन्येपि सत्यदेवा भवन्तीत्यर्थः। सिंधव इति। नद्य
इव विभक्तय इत्यर्थः। अनुक्षरंतीति। तात्त्वन्नुप्राप्य प्रकाशते इत्यर्थः। सास्मिन्नुद्यत इति अनेकार्थत्वाद्वात्तनामुत्तिष्ठत्यत इत्यर्थः। स्मृत्यमिति। स्मृ

दशम्यां पुत्रस्य। सुदेवो असि। सुदेवो असि वरुणस्य सप्तसिंधवः। अनुक्षरं तिका कुदं स्मृत्य सुविरामिव। सुदेवो असि वरुण
सत्यदेवो सियस्य सप्तसिंधवः सप्तविभक्तयः। अनुक्षरं तिका कुदं का कुदं तालुका कुजिह्वा। सास्मिन्नुद्यत इति का कुदम्। स्मृत्य
सुविरामिव। तद्यथा शोभना स्मृति सुविरामश्चिरंतः प्रविश्य दहति। एवं तसप्तसिंधवः सप्तविभक्तयस्तात्त्वन्नुक्षरंति तेनासि सत्यदे
वः सत्यदेवाः स्यामत्यध्येयं व्याकरणम्। सुदेवो असि। किंपुनरिदं व्याकरणमेवाधिजिगांसमानेभ्यः प्रयोजनमन्वाख्यायते न पुनरन्यदपि किंचित्

मिमिति प्राप्तेऽभिपूर्व इत्यत्र वा छन्दसीत्यनुवृत्त्या यणदेशः। किंपुनरिति। ननु कानि पुनरस्येति यैः पृष्ठं सगवकथं पृष्ठति किंपुनरिति। एवं तर्हि ना
प्यकारः प्रयोजनान्वाख्यानस्य विषयविभागे दर्शयेति पुरावेदध्ययनात्पूर्वव्याकरणमधीयते तदेवात्यष्टमसमर्थो इति न प्रयोजनमन्वाख्ये
यं अद्यत्वे तु स्वत्यायुषात्पूर्वमेव वेदप्रधानमधीयते ततः पृष्ठं समर्थं व्याकरणमधीयते न प्रयोजने पृष्ठं तीत्यवस्थया ख्येयं प्रयोजनं पुनरस्येति। वेदमधी

प्रतिमां सुविशेष उपसुषीक्षितप्रत्ययेन सच्छिद्रं प्रविश्याग्निध्यायेत तत्रत्यं मूलं न स्मीकृत्य प्रतिमां शुद्धं करोति। एवं तात्त्वदेवो प्रकाशयंप्राप्य विभक्तयो विभक्तयः शब्दाः शारीरपायमपाकुर्वन्तीत्यर्थः। अ
नेन स्वर्गप्राप्तिः। फलमित्युक्तं। एवं तर्हि वेदातिरिक्तविषय एव प्रयोजनान्वाख्यानननुवेदविषये इत्येव रूपं विषयविभागे तृतीयस्य प्रश्न इत्यन्ना किंचित्यदर्थमाह। वेदमपीति। शेषपुर
णमन्यत्। किंत किंचिदित्याकोक्षायां॥

उक्तमेवतद्व्याख्या। एकदेशेत्यादि। विद्योपधारभूतानां कालानां विद्यां प्रत्यक्षाधारत्वात्। तस्यचकरणत्वविवक्षाबोधा। चतुर्षुकालेषु विद्योपयुज्यते इति फलितार्थः। तत्राद्योयोर्विद्यार्थ्यस्युद्दिष्टानित्यादरपूर्व
कंचनवस्त्रादिलाभरूपोपयोगः। तृतीये प्रतिष्ठासंस्क्रियद्वाराथप्राप्तिः संस्कारविशेषश्चतुर्थे यज्ञाद्यनुष्ठानकालयशब्दप्रयोगप्रयुक्तप्रायश्चित्ताभावः। कर्मसंगतादक्षिणलाभः प्रतिष्ठाचेत्युप

१५

किंपुनरिति। उभयोपदेशेन कृतं स्यात्। गुरोर्द्वावपि प्रशस्योतयोको ज्यायानित्यर्थः। इहेतिसाधुराब्दप्रयोगाद्दर्मावाप्तेरित्यर्थः। अथवापादेयोपदेशेति सा

वर्ष

अथाप्यपराब्दोपदेशः क्रियते। गाव्यादिषूपदिष्टेषु गम्यत एतज्जैरित्येष शब्द इति। किंपुनरत्र ज्यायः लघुत्वाच्चब्दोपदेश एव ज्यायान्
लघीयाञ्छब्दोपदेशः। गरीयानपराब्दोपदेशः। एकैकस्य शब्दस्य बहुवचनं नृणां। तद्यथा। गौरित्यस्य शब्दस्य गावी गोणी गोता गौपोत लि
केत्येवमादयोऽपचंराः। इष्टान्वाख्यानं स्वल्पेन वति। अथैतस्मिञ्छब्दोपदेशे मतिकिं शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपातः। कर्तव्यः। गो
रश्वः पुरुषो हस्ती शकुनिर्मृगो ब्राह्मण इत्येवमादयः शब्दाः पतितव्याः। नेत्याह। अनभ्युपायः। एष शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपातः
एवं हि श्रूयते। बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं सस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपाराधुणं प्रोवाच। न चान्तं जगाम बृहस्पतिश्च प्रवक्ता
इन्द्रश्चाध्येता दिव्यं वर्षसहस्रमध्ययनकालः। न चान्तं जगाम। किंपुनरद्यत्वेयः सर्वथा चिरजीवति। सर्वपरातज्जीवति॥ ॥

आत्यतिपत्तिर्न वतीत्यर्थः। बृहस्पतिरिन्द्रायेति। प्रतिपदपातस्याशक्यात्वं प्रतिपादयितुमयमर्थवादः। शब्दानामिति। शब्दपारायणशब्दोयो
गरुडः शस्त्रविशेषस्तत्र प्रतिपदोक्तानामिति विशेषणमिधानाद्यगम्यमानार्थस्यापिशब्दानामित्यस्य प्रयोगः। एकदेशोपयोगादपिलोके
उपयुक्तमित्युच्यते। यथोपधसंस्कृतघृतमात्रेकदेशोपयोगमुपयुक्तं घृतमिति व्यवहारस्तथेनेति प्रतिपादयति॥

॥

॥

॥ ॥

॥

योगः तदाहराश्चोपयोगः सर्वाध्ययन एव॥

॥

॥

॥

॥

१५

भाष्येपर्युपयुक्तमिति। समाप्रमित्यर्थः। पर्यवसन्नमिति पातं तं। न चेष्टापत्तिः। विद्योच्छेदापत्तेः। कर्मसुप्रायश्चित्तविधिर्वैयर्थ्यापत्तेश्च। ननु तदात्मकत्वालक्षणस्यमतोऽनुपपत्तिरत
चतुर्भिरिति। आगमनकालो ग्रहणकालः। स्वाध्यायकालोभ्यासकालः। प्रवचनकालो ध्यापनकालः। व्यवहारोयज्ञेकर्मणि। किंचिदिति। सामान्यविशेषो

चतुर्भिश्च प्रकारैर्विद्योपयुक्ता भवति। आगमकालेन स्वाध्यायकालेन प्रवचनकालेन व्यवहारकालेनेति। त
त्र चास्यागमकालेनैव कृतसमायुः। पर्युपयुक्तं स्यात्तस्मादनभ्युपायः। शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपातः। क
थं तर्हि शब्दाः प्रतिपत्तव्याः। किंचित्सामान्यविशेषवत्तद्व्यापकं प्रवर्त्यम्। येनात्येनयत्नेन महतो महतः श
ब्दोद्योऽतिपद्येरन्किंपुनस्तत्। उल्लापवादो कश्चिदुत्सर्गः। कर्तव्यः। कश्चिदपवादः। कथं जानीयकः पुन
रुत्सर्गः कर्तव्यः। कथं जानीयकोपवादः। सामान्येनोत्सर्गः कर्तव्यः। तद्यथा कर्मण्यण। तस्य विशेषेण्यपवादः। तद्यथा आ

यस्मिंस्तत्सामान्यविशेषवत्कर्मण्यण आतोऽनुपसर्गे इत्यादि॥ ६॥ सकलशास्त्रव्यवस्था एकतरपक्षाश्रयणेन सिध्यतीति पक्षद्वयाश्रयणं प्रश्नपूर्वकं करोति॥

आह सामान्यविशेषाविति। लक्षणं शास्त्रमित्यर्थः। भाष्ये कथं जानीयक इति। केन प्रकारेणेत्यर्थः। एतेनैवं जानीयकेन शास्त्रेण सुराब्दोपदेश प्रवृत्तिः। पाणिनेरुचितेति स्तुतम्॥ ॥ ॥

आकृतिपक्षे इति। तत्र उद्देश्यतावच्छेदकजात्याकृते कचिच्चरितार्थोद्देश्योः सत्यतिपक्षन्यायेन विशेष्यत्वे उभयोरप्यप्राविप्रतिषेधे प्रमिति विध्यर्थे न तु नियमार्थमिति सकृत् गता वितिनसिध्यति यत्कौतुतत द्यकि विषययोरपि शास्त्रयोरचारितायां प्रयोज्यप्राप्ते नियमार्थेति दिति पुनः प्रसंगेन त्यादिना सिध्यतीत्यर्थः इदं च विप्रतिषेधसूत्रेण विध्यते। तस्याप्रतीताया मिति। शब्दशक्यत्वेन गृहीताया मित्यर्थः एवमभिधेयता यस्याभिधाविषयत्वेन गृह्यनीत्यर्थः। तदा चेत्तात्पर्यमवायात्। प्रतीयत इति। अविनाभावाच्छब्दजन्यवाधिविषया भवेतीत्यर्थः। प्रत्ययोज्ञानं उपलक्षणभावेनेति। शक्यतावच्छेदकत्वेनेत्यर्थः। तत्र तु न शक्ति

किंपुनरिति। आकृतिपक्षे केवलश्रीयमाणे सकृज्ज्ञौ विप्रतिषेधे इत्यादिनोऽप्युच्यते केवलेष्वप्युक्तिपक्षे पुनः प्रसंगविज्ञानादिति न यदतः। तस्यालक्ष्यसिद्धये कचि त्पदेवोक्तमित्यस्य प्रतिगृह्यते। तत्र जातिवादिन आहुः जातिरेव शब्देन प्रतिपाद्यते। व्यक्तीनामामत्यात्मबन्धग्रहणसमवायः। सा च जातिः सर्वव्यक्तिधेकाकारप्रत्य यदर्शनादस्तीत्यवसीयते। तत्र गवादयः शब्दाभिन्नद्रव्यसमवेतां जातिमभिधेयति। तस्याप्रतीतायां तदावशात् तदवच्छिन्नद्रव्यं प्रतीयते। शुक्लादयः शब्दा गुण

किंपुनराकृतिः पदार्थः। अहोस्विद्रव्यम्। उभयमित्याह। कथं ज्ञायते। उभयथात्याचार्येण सूत्राणि पठितानि। आकृतिपदार्थं मत्वा जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्यामित्युच्यते। इदं पदार्थं मत्वा सरूपाणामित्येकशेष आरभ्यते ॥ ॥

समवेतां जातिमाचक्षते। गुणे तु तत्संबन्धात्प्रत्ययः। इदं सम्बन्धिसम्बन्धात्। संज्ञाशब्दानामप्युच्यते प्रभृत्या विनाशात्पिंडस्य कौमार्योचनाद्य वस्थाने देपिसावायमित्यभिन्नप्रत्ययनिमित्तदित्यत्रादिका जातिविध्या क्रियास्वपि जातिविद्यते सेवधातुवाच्या प्रवृत्तिपठनः प्रवृत्तीत्यादौ भिन्न स्य प्रत्ययस्य सजावात निमित्तजात्यभ्युपगमः। व्यक्तिवादिनस्त्वादुः। शब्दस्य व्यक्तिरेवाभिधेया। जातेस्तु पलक्षणभावेनाश्रयणरानत्यादिदोमानवतारः

रिति मेद्वयायां प्रतिपादितम्। भाष्ये जात्याख्यायामिति। व्यक्ते पदार्थसंपन्ना इत्यदिति व्यक्ते बहुत्वादु बहुवचनं सिद्धमेवेति व्यर्थे तस्यादिति भावः। सरूपाणामिति। आकृतेरेकत्वादेवैकशब्दप्रयोगोपपत्तौ तदुक्तिसंभवा व्युक्तिपक्ष एवेति भावः। न च आकृतिपक्षे अपि अक्षाः यादा इत्याद्यर्थे स आवश्यं कृतिवान् मत्वा वतीषुकान्तिषु काचिदेकां जातिं स्वीकृत्य तस्या एव शब्दवाच्यत्वम्। परंपरया च व्यक्तिप्रत्यय इति सरूपस्त्वैक्ये नैव वक्ष्यमाणत्वात्। जातेन जातिरिति परंपरादर्शनेनास्माकमिति च तत्रोक्तम्।

विप्रतिपत्त्येति। शब्दानो नित्यत्वे व्यर्थे व्याकरणशास्त्रमिति प्रश्नाशयः। केचिन्नुमिमांसका। वर्णसकृमिति। पदवाक्ये च वर्णसमूहस्यैव एवेति तदाशयः। अत्र मते एकं पदपदमित्याद्युपपत्तेराह। अन्ये त्रैयाकरणाः। अत्र परेण वमुख्याः पदवर्णानामिति वाक्ये पदानां कल्पितत्वात् तेषामर्थवत्त्वकल्पनिकमिति वाक्यस्यैव शब्दत्वमितितद्भावः। अन्ये सति। विशेषिकादयः। अतिरिक्ता स च सवर्णवर्णसकत्वेन द्विविधः। एकं च कदाचित् शस्त्रमपि तस्य कारणमित्याशयः संग्रहो व्याडिकृतो लक्ष्मणस्यैव ग्रंथ इति प्रसिद्धिः। भाष्ये उभयथापीति। एवं च निष्कलोयविचार इ

किंपुनरिति। विप्रतिपत्त्या संशयः। केचिन्ध्वनिच्यं ग्यं वर्णसकं नित्यं शब्दमाहुः। अन्ये वर्णव्यतिरिक्तं पदस्फोटमिच्छन्ति। वाक्यस्फोट

किंपुनर्नित्यः शब्द आहोस्वित्कार्यः। संग्रह एतस्या धान्येन परीक्षितं नित्यो वा स्यात् कार्येवेति। तत्रोक्ताः दोषाः प्रयोजनान्यप्युक्तानि। तत्र त्वेष निर्णीयः। यद्येव नित्यः। अथापि कार्यः उभयथापि लक्षणं प्रवर्त्यमिति। कथं पुनरिदं न गवतः पाणिनेराचार्यस्य लक्षणं प्रवृत्तम् ॥ ॥ ॥

मपरे संगिरंते अन्ये तु धनिरेशब्दः स च कार्यस्तद्व्यतिरेकेणान्यस्यानुपलब्धादित्यादिव्याचक्षते। संग्रह इति। ग्रंथविशेषे। कथं पुनरितिकि मा

तिभावः। साधुत्वे ज्ञानाद्योभयथापि शास्त्रमावश्यकमिति तात्पर्यम्। अथ पाणिनीसूत्रव्याख्यानभूतं वार्तिकमवतारयति। कथं पुनरिति अत्र स वा त्रैव पाणिनीनामग्रहणं। इतः पूर्वं सवार्तिकशास्त्रान्याख्यानप्रयोजनविषयप्रदर्शनपरोभाष्यकारस्यैव ग्रंथ इति बोधम्। शब्दार्थसम्बन्धानामिति। शब्दाश्चाप्यर्थेति बन्धश्चेति द्वंद्वः। एवं च किमपूर्वशब्दनिष्पादनेन राऽर्थविशेषसम्बन्धनिष्पादकत्वात् शास्त्रस्य किं वा सिद्धिः। शब्दार्थसम्बन्धबोधकत्वमिति प्रश्नार्थ इति तात्पर्यम् ॥

नार्थेण सहाशब्दसंबन्धेनानामथ स्मरति प्रश्नः

सिद्धशब्दार्थसम्बन्धे इति वाक्यार्थे समाहार इति तत्त्वमीसंबन्धस्य प्रत्याशब्दार्थयोरेव च वाक्यमात्रं तिका विच्छेदप्रदर्शनाय समाहारनिर्देश इति बोध्यम्। व्यक्तिस्फोटनि। सा पदवाक्यरूपानित्येवेति भावः। एत
चोपपादितं प्राक् कार्यशब्दिकानामिति। कार्यशब्दिकानामित्युपपातः। उत्तरपदं सिद्धं इति न तात्। असत्यमाधीति। जातिरूपं तथैव। जातिर्हितं न ते आविश्यकं यमविशेषः। यद्वा सर्वपां धमाणां
ह्यप्यधस्तत्वेन युक्तिरजतो दिज्ञाने शुक्रादीनां विशेषत्ववत् सर्वत्राधिष्ठानभूते त्रहो व सिद्धे विरोधे विरोधमेव च द्रव्यमिति भावः। शब्दार्थयोर्नित्यत्वपक्षे तत्संबन्धस्य नित्यत्वेन नित्यत्वपक्षे कथं

सिद्ध इति तत्र नित्यः शब्दो जातिस्फोटलक्षणो व्यक्तिस्फोटलक्षणो वा। कार्यशब्दिकानामपि मते प्रवाहनित्यतया अर्थस्यापि जाति लक्षणस्य
नित्यत्वाद् व्यपक्षपि सर्वशब्दानामसत्यापाधवच्छिन्नं ब्रह्म तत्त्ववाच्यमिति नित्यत्वेन स्वार्थस्वपक्षे प्रवाह नित्यतया वा। संबन्धस्यापि व्य

सिद्धशब्दार्थसम्बन्धे। सिद्धशब्दार्थसम्बन्धे चेति। अथ सिद्धशब्दस्य कः पदार्थः नित्यपर्यायवाची सिद्धशब्दः कथं
ज्ञायते यत्कूटस्थे विचालिषु नावेषु वर्तते। तद्यथा। सिद्धाद्योः सिद्धपृथिवी सिद्धमाकाशमिति॥ ॥ ॥

वहारपरंपरयाऽन्नादित्वानित्यता सिद्धशब्दस्य नित्या नित्ययोर्दर्शनात् चकति। अथेति। नित्येति नित्यलक्षणा स्वार्थस्य पर्यायेण वाचकः तमेवार्थं
दाचि नित्यशब्दग्राहकदाचि सिद्धशब्द इत्यर्थः। कूटस्थेति। अविनाशिषु। अविचालिष्विति। देशान्तर प्राप्तिरहितेषु॥ ॥

संबन्धस्य नित्यत्वमत्याह संबन्धस्येति। प्रवाहनित्यतया तयोरेव तस्यापि नित्यत्वमिति भावः। शब्दार्थयोस्संबन्धश्चक्ररूपं तादात्म्यमेवेत्यन्यत्र प्रपञ्चिम्। भाष्ये सिद्धशब्दस्य कः पदार्थ इति। अनपदार्थशब्दो
रूढः सिद्धशब्दसम्बन्धीकः पदार्थ इत्यर्थः। कूटस्थेति। कूटमयो घनस्तद्वत्तिष्ठन्नित्येतेषु संसर्गिणां शेषस्वयं मनसि स्थित्यर्थः न च यो घनस्यापि तर्हि नित्यत्वस्यादत आह अविचालिष्विति।
भाष्ये द्यावो पृथिव्याद्यपि व्यावहारिक नित्यत्वमि प्रायेण दृष्टान्ति। आकाशस्यापि व्यावहारिक नित्यत्वमेवाचायां निमतमएव च तत्र रूढत्वाच्चित्यवाचकस्यैव ग्रहणमिति भावः॥

अथांतरानालोचने विनियामकमाह। भाष्येथवेति एतेन तत्समानं तत्र तादृजैकपदार्थवादोपितवस्यादित्यथास्तेन तु एकपदानीत्युक्ता पक्ष इत्यस्यापदद्वयात्मकस्योदाहरणसमसगतमत्याह। एवशब्देति नियमप्र

ननु चेति। सिद्धशब्दाक्रियानिष्पन्नोप्यर्थे वगम्यत इत्यर्थः संग्रहे तावदिति। तत्र हि किं कार्यः शब्दोऽयं सिद्ध इति पक्षद्वयविचारः तत्र कार्यप्रतिपक्षार्थानिधा
यी सामर्थ्यात् सिद्धशब्द इति स्थितम्। तत्समानं तत्र तादृशपितथैव युक्तमित्यर्थः। अथवेति। एवशब्दप्रयोगे द्विपदमवधारणं द्योतकत्वेन एवशब्दस्यापेक्षणात्

ननु च भो कार्येष्वपि वर्तते तद्यथा सिद्धोदनः सिद्धः सूपः सिद्धाय वागूरिति यावता कार्येष्वपि वर्तते
तत्र कुत एतत् नित्यपर्यायवाचिनो ग्रहणमिति नः पुनः कार्येयः सिद्धशब्द इति। संग्रहे तावत्कार्यप्र
तिपक्षे हि भावान्मन्यामहे नित्यपर्यायवाचिनो ग्रहणमिति इहापि देव। अथवा संत्येकपदान्यप्यवधार
णानि तद्यथा अवभक्षो वायु भव इति। अप एव भक्षयति। वायुमेव भक्षयतीति गम्यते। एवमिहापि सिद्ध एव न

यदा तु द्योतकमन्तरेण सामर्थ्यादवधारणं गम्यते तदैकपदमित्युच्यते। तत्र सर्वमेवाऽपो न क्षयतीत्यवक्ष्यति। सामर्थ्यान्नियममवगमयति अप एवेति इहापि नित्या नित्य
व्यतिरेकेण राशयन्तराभावात् सिद्धशब्दोपादानान्नियमो वगम्यते सिद्ध एवेति कार्याणां तु पदार्थानां प्राक्प्रभंसाभाववस्थयोः सिद्धानां स्तीति न ते सिद्धा एव॥ ॥ ॥

त्यायकसामर्थ्ये दर्शयति इहापि। कार्यवाचिन एव ग्रहणमावेश्यमाह। कार्याणामिति प्राक्प्रभंसावस्थयोरिति पाठः। भाष्ये परावेति गम्यते इति वाक्ये इव समासेपि सामर्थ्यात्तदतिरिक्त भक्षणभावो गम्य इत्यर्थः।

अथवेति। मनुष्यवृक्षाद्यपेक्षयाकाशादीनामप्यत्यन्तसिद्धमिति भावः। प्रतीयमानस्येति एतदण्डितस्त्रे उपपादयिष्यते। एवंतर्हीति। एवमेव घटपदं कलशपर्याय इत्यादि प्रयोगाः अन्यथा प
योयवाचीति प्रयोज्यस्यात्। विनापि प्रत्ययपूर्वोत्तरपदयोर्लोप इति लोपविधायकं न हि किमर्थं मत आह। लोपस्त्विति वर्णानां देह इत्यादीनां तत्रापि कचित्पूर्वपदस्येव क्वचिदुत्तरपदस्येव दादिः

अथवेति। कथं पुनर्देवदत्तशब्दे संज्ञात्वेन विनियुक्ते एकदेशः प्रयुज्ये। नद्यसौ संज्ञात्वेन विनियुक्तः न चैकदेशात्स्मर्यमाणस्य समुदायस्य वाचकत्वं मुपपद्यते। प्रतीय
मानस्य प्रत्यायकत्वासेनावाङ्मयमाणस्येव वाचकत्वात्। एवंतर्हीति निष्पादित्योऽवयवरूपाः संज्ञाविनियोगकाले विनियुक्ता एव लोपस्तु वर्णनासाधुत्वं मा भूद
त्यन्वारख्यायते इहापि नित्या नित्ययोर्निष्पन्नत्वाविशेषात् सिद्धकृतिरूपता प्रकटं गमयत्यस्य तसिद्ध इति। न्यायाह नित्यत्वं शब्दादीनां स्थितमित्याह। अथवेति न हि स

अथवा पूर्वपदलोपो न दृश्यः असन्तसिद्ध इति। तद्यथा देवदत्तो दत्तः स्तस्य नामाभावेति। अथवा व्याख्यानतो विशेष प्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमि
ति नित्यपर्यायवाचिनो ग्रहणमिति व्याख्यास्यामः किं पुनरनेन वर्णनं। किन्महाताक एतेन नित्यशब्द एवोपात्तः यस्मिन्नुपादीयमाने संदेहः स्यात्। मंग
लार्थमंगलिका आचार्यो महतः। शास्त्रोद्यमस्य मंगलार्थसिद्धशब्दमादितः प्रयुक्ते। मंगलादीनि हि शास्त्राणि प्रथमे वीरपुरुषकाणे च न वन्ति ॥ ११ ॥

देहमात्रादलक्षणं न वति पुनः प्रमाणान्तरेण निश्चयोत्पादात्। वर्णनेति। प्रसूतव्याख्यातव्येनेत्यर्थः अगहिताभीष्टार्थसिद्धिर्मंगलं। तत्र योजन आचार्यो मंगलिक इ
ति। अथ न इति। अध्ययनस्याविच्छेदात्। वीरपुरुषाणांति। आहणां परं पराजयात् ॥

नरपदस्येव क्वचिदुभयोरितिलोकव्यवहारेण निर्णय एव वर्णनां शक्यभावेपित्त एव निर्णय इति तत्त्वं निष्पन्नत्वेति। विद्यमानकालसंबन्धो निष्पन्नत्वं ननु निष्पत्तिकं व्याख्यानमयु
क्तं विपरीतस्यापि संवादत आह। न्यायादिति। वृद्धव्यवहारादेव पदार्थसम्बन्धानां तीत्यत्वे संग्रहादौ स्थितमिति व्याख्यानतः सिद्धशब्देन तदेवोपात्तमित्यर्थः। सिद्धिर्मंगलमिति। तस्यामंग
लत्वं च कार्यकारणरूपोपचारादिति बोध्यम्। तस्य योजनमस्येति प्राग्वती यष्टकृतं मंगलानुष्ठानप्रयोजनाभ्याह न्याये मंगलादीनीत्यादिना ॥

प्रयेतन्निबन्धनस्य फलमाह। अथेतारश्चेत्यादिना। आनुषंगिकमंगलसंपत्त्येत्यर्थः। अध्ययननिर्वाहः। तत्समाप्तिः सिद्धिः सिद्धिविषयोर्थः मंगलार्थमित्यनेन एव वार्तिकः प्रवृत्तिः सूचिता असंदिग्धो नित्यशब्द किं प्रयुक्त इत्यु
क्तं तत्रापि संदेहमहाभाष्ये यत्खल्विति आभीक्ष्ण्येन बाहुल्येन आभीक्ष्ण्यमिति वातेष्यमेवार्थः। प्रयुज्यते इति साक्षोच्छब्द आभीक्ष्ण्यसंभावात्स योगद्वारा एतत् प्राह्य एवं च नित्यशब्दोपादानेपि सप्रयोजनः

आनुषंग्यतुरुपाणीति। शास्त्रार्थानुष्ठाने धर्मोपचयश्चादायुर्बर्द्धनात् सिद्धार्था इति। अध्ययननिष्पत्तिरेव ते योसिद्धिः। अथयमिति। ततश्चाभीक्ष्ण्येन शब्दाः प्रयुज्यन्ते

आनुषंग्यतुरुपाणी च। अथेतारश्चेति। अर्थयथा स्युरिति। अयं खलु नित्यशब्दो नान्यं कूटस्थे घविचालिषु भावेषु वर्तते किं तर्हीभीक्ष्ण्ये
पिवर्तते तद्यथानित्यप्रहसितो नित्यप्रजल्पित इति। यावता आभीक्ष्ण्येपिवर्तते तत्राप्यनेनैवार्थः स्यात्। व्याख्यानतो विशेष प्रतिपत्तिर्न संदे
हादलक्षणमिति। पश्यति आचार्यो मंगलार्थं श्रेव सिद्धशब्द आदितः प्रयुक्तो भविष्यति। शक्यामि चेन्नित्यपर्यायवाचिनं वर्णयितुमिति।
अतः सिद्धशब्द एवोपात्तोन नित्यशब्दः। अथ कं पुनः पदार्थं मे चैष विग्रहः। कियते सिद्धशब्देयं सम्बन्धे चेति। आकृतिमित्याह। कुत ए
तत्। आकृतिर्नित्या। इवमनित्यम्। अथ इव पदार्थकथं विग्रहः कर्तव्यः ॥ ॥ सिद्धशब्दे ॥ ॥ ॥

आगोपालांगसंतेषामेवान्तरव्यानं स्यात्। न विरलप्रयोगाणां विनापि चक्रियापदप्रयोगेण भीक्ष्ण्यवृत्तिर्नित्यशब्दः प्रयुज्यते। अथा आश्रयमनित्ये नित्यवीक्ष्यो रिति

कोद्युत्तरसंभवेन तत्रापि संदेहावेति भावः। नित्यशब्दार्थसम्बन्धे इत्यस्य शब्दार्थसम्बन्धे ज्ञाते सति नित्ये नित्यप्रयोगविषये शब्दशास्त्रे प्रवृत्तमित्यर्थः। स्यादिति तात्पर्येन चाभीक्ष्ण्यवाचिनो
नित्यक्रियापदसाक्षात्तया कथं कवलस्य प्रयोगात् आह। विनापि चेति

भा के वि

ननु चेव मर्थग्रहणं न्यर्थमत आह । इत्यपि नित्यमिति । यो न्यता बोधजनकत्वं योग्यता तादात्म्यं । तदुक्तं नान्ये नित्योद्यर्थवतामिति शब्दानामित्यर्थः । ननु तादात्म्यस्य संबंधत्वे कथं तस्य नित्यत्वमिति चेत् न । न
ह जाविवस्तु नोपि शब्देन बोधादौ ह्यर्थेन तस्य तादात्म्यं नित्यमित्याशयात् शब्दवृत्तिधर्मस्यैवार्थवृत्तिधर्माभिधमापन्नस्य तादात्म्यत्वेनादोषाच्च । शब्दस्य च नित्यत्वादिति । आकाशवत् निष्ठश

१७

अर्थसम्बन्धे चेति । इव्यपक्षे इव्यस्या नित्यत्वादर्थग्रहणं संबंधविशेषणार्थमुपात्तम् । अनित्ये र्थैकसंबंधस्य नित्यतेति चेत् योग्यता लक्षणत्वात् संबंधस्य तस्याश्च

अर्थसम्बन्धे चेति । नित्योद्यर्थवतामर्थैरभिसम्बन्धः । अथवा इव्यएव पदार्थेषु विग्रहो न्यायः सिद्धे शब्दे अर्थे सम्बन्धे चेति
इति नित्यम् । आकृतिरनित्या । कथं ज्ञायते एवं हि दृश्यते लोके मृत्कया चिदाकृत्या युक्ता पिंडो नवति । पिंडाकृतिमुपमृद्य घटिकाः
क्रियन्ते घटिकाकृतिमुपमृद्य कुंडिकाः क्रियन्ते तथा सुवर्णकया चिदाकृत्या युक्तं पिंडो नवति पिण्डाकृतिमुपमृद्य रुचकाः क्रि
यन्ते रुचकाकृतिमुपमृद्य कटकाः क्रियन्ते कटकाकृतिमुपमृद्य स्वस्तिकाः क्रियन्ते ॥ ॥

शब्दाश्च यत्ता च्छब्दस्य च नित्यत्वादेशः । इति नित्यमिति । असत्योपाध्यवच्छिन्नं त्रयतत्त्वं इव्यशब्दाच्चमित्यर्थः । आकृतिरिति । संस्थानं । ब्रह्मदर्शने च गोत्वादिजातेरप्यस्य
साद नित्यत्वम् । आत्मे वेदं सर्वमिति श्रुतिवचनात्

व्याप्तिरित्यः व्यंजकाभावात् न सर्वदोषजनं भवति भावः । ननु घटादि इव्यस्य कथं नित्यतेत्यत आह । असत्येति । सच कंचु ग्रीवादि मृदाकारादिरूपः न ह्यंग्मजातिरूपो वा भाष्ये । यद्याकृतिशब्देन तद्व्यंग्यमुच्यते
तर्हि तदप्याविद्यकत्वेन व्यंजकानित्यत्वेन नानित्यमित्याह । जातेरपीति । अनेनेतत्प्रकरणस्याकृतिपदस्य व्यंग्यव्यंजकोभयपरतांस्त्ववति । गेतमेनाप्युक्तं जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्था इति ॥ ॥

भाष्ये रविदिगंगारसर्वकुण्डले भवत इति प्रयोगादच्यने विकृतेः कर्तृकत्वमोध्यम् । आकृतिपदेन जातिरित्यभिप्रायेण भाष्ये आकृतावपि पदार्थ इति । कचिदुपरते निरुत्तानसर्वत्रोपरतेत्यन्वयः । ननु परमो
नामश्च तत्काल एवान्यत्र सत्त्वे विरुद्धमत आह । अनेनेति । ननु परमाथ दृष्टा सर्वमनित्यमत आह । अनेनेति । नित्यत्वमिति । सर्वदा एकाकार परामर्शेन न यावद्यवहारकाले तस्या अपि ध्रुवादिकात्वेन

न कचिदुपरतेति । अनमित्यक्त्यर्थः । अनेनेन लोके व्यवहाराभावाद् व्यवहारे चाकृतेरेकाकार परामर्शे तु त्वानित्यत्वम् । अथवेति । असत्यत्वे पितृत्वतो लोक व्यवहारा
अयमेन जातेरनित्यत्वं साध्यते । त्रिविधा चानित्यता । संसर्गानित्यता । यथा स्फटिकस्य लाक्षाद्युपधाने स्वरूपतिरोधानेन पररूपप्रतिभासः । उपधाना पगमस्वरूप

पुनरावृत्तः । सुवर्णे पिण्डः पुनरपरयाऽकृत्या युक्तः । रविदिगंगारसर्वकुण्डले भवतः । आकृतिरन्या चान्या भवति । इयं पुनस्तदेव । आकृ
त्युपमर्देन इव्यमेवावशिष्यते । आकृतावपि पदार्थेषु विग्रहो न्यायः । सिद्धे शब्दे अर्थसंबन्धे चेति । ननु चेत्कमाकृतिरनित्येति । ने
तदस्ति नित्याऽकृतिः । कथं न कचिदुपरतेति कृत्वा सर्वत्रोपरतो भवति इत्यांतरस्थात्वं लभ्यते । अथवानेदमेव नित्यत्वलक्षणम् ॥ ॥

प्रतिज्ञासात्यरिणामाभावः परिणामानित्यता यथा वदरीफलस्य श्यामतातिरोनावे लौहित्यस्याविर्भावः । प्रध्वंसानित्यता सर्वात्मना विनाशः । एतन्निविधा
नित्यता प्रतिक्षेपेण नित्यता प्रतिपादयितुमुक्तम् ॥ ॥

नित्यत्वमिति ज्ञावः । अथावयवसंस्थानरूपाया जातिव्यंजिकाया आकृतेर्यावद्यवहारकालं मध्ये मध्ये उत्पत्तौ नाशेऽपि प्रकारान्तरेण नित्यत्वमाह । भाष्ये अथवेति नित्यत्वलक्षणे अवपदस्यै
व व्याख्यानम् ।

भाष्य के वि.

२०

२६

ननु मिति। रूपोत्तराद्यतिर्विचालः। यथाप्यसोदधादिरूपता अनेन परिणामानित्यता परास्ति उच्यते। सत्ता पर्यन्तत्वादनृत्यतीत्यनेन जन्मसत्ता रूपो भावकारो निरस्तो। अहदीत्यनेन तृतीयो हृदि नक्षणः अनुयजनेति चतुर्थः परिणामः अनुपायेति पंचमो पचयः एतद्रूपविकाररहित मिति तदर्थः। अयमेति। पक्षो विनाशः। इदं च ब्रह्मविषयं नित्यत्वं वा ब्रह्मवहारमेकरूपस्थितपदार्थविषयं च। अ

प्रममित्यादि। ननु प्रमत्तं कृतस्य मिति संगतिरित्यतः परिहृता। अविचालीति परिणामानित्यता अनुयायेत्यादिना प्रमत्तं सौ नित्यता। यन्नित्यमिति। बुद्धिप्रतिभासः शब्दार्थो यदा यदाशब्द उच्चारितस्तदा तदार्थकारा बुद्धिरूपजायते इति प्रवाहनित्यत्वादर्थस्य नित्यत्वमित्यर्थः। लोकत इति। अथ यथा कार्यपुवस्तुपुलोके स्य व्यवहारान्यथानित्यपुत्रा

प्रमत्तं कृतस्य मविचाल्यनपायो यजनविकार्यनुत्यत इत्यवयवयोगिनित्यमिति। तदपिनित्यं यस्मिंस्तत्त्वं न विहन्यते किं पुनस्तत्त्वं। तत्रावस्तत्त्वं। आकृतावपितत्त्वं न विहन्यते। अथवा किन्ना गतेनेदं नित्यमिति नित्यमिति। यन्नित्यत्वं पदार्थं मत्वा एष विग्रहः क्रियते। सिद्धेशब्दार्थसम्बन्धे चेति। कथं पुनस्तत्त्वायते सिद्धः शब्दार्थः सम्बन्धश्चेति। लोकतः यत्नाकेऽर्थमर्थमुपादाय शब्दान्प्रयुज्यते नैषानिर्हृत्तौ यत्नं कुर्वन्ति। ये पुनः कार्यभावाः निर्हृत्तौ तावत्तथा यत्नः क्रियते। तद्यथा। घटेन कार्यकरिष्यन्कुम्भकारकुलंगत्वा ह कुरु घटं कार्यमनेन करिष्यामीति। नतद्वच्छब्दान्प्रयुज्यमानो वैयाकरणकुलमगत्वा ह। कुरु शब्दान्प्रयोक्ष्य इति॥ ॥ ॥

अथ व्यवहारो नादिह व्यवहारपरंपरया सुत्यति पूर्वक इति शब्दादीनां नित्यत्वं। घटादयस्त्वर्थक्रियार्थिभिरन्यत आनीयन्ते उत्पादविनाशयुक्ताश्चोपजभ्यन्ते नैवे शब्ददयः

यमेव नित्यशब्दार्थः प्रसारविच्छेदे तादृश्यपिनित्यत्वव्यवहारवित्याह। अत इति। यस्मिंस्तत्त्वमिति। यस्मिन्निहते पिदा तत्तर्धमो प्रह नित्यता चानेनोक्ता तन्नारोपितधर्मो न नृप्यति आश्रयप्रवाहा विच्छेदादिभिर्भावः वन्नित्यमिति। व्यक्तित्वात्कृतीनां मध्ये नित्यमित्यर्थः। ननु शब्दशृंगारिपदार्थानां कथं नित्यत्वं तेषां स्वरूपस्य भावा दत आह। बुद्धिप्रतिभास इति। ब्राह्मणपदार्थो नशाब्दोपे विषयः किन्तु बोद्धः सच प्रवाहनित्य इति भावः। एतच्च मज्झिमायां विस्तारण निरूपितम्। शब्दादीनां नित्यत्वमिति। व्याकरणानिष्पाद्यत्वं नित्यर्थः॥ ॥ ॥

२०

तावत्येवेति वैयाकरणकुलमगत्वा तैवेत्यर्थः। ननु सकृदन्वितस्य लोकत इत्यस्य पुनरर्थप्रयुक्त इत्यनेनान्वयः कथं त्रान्तिके चैकवाक्यतयैवान्वयः प्रतीयते न आह। अनेति। अनाश्रित्येति। न्यूनतापरिहारायेत्यर्थः। लोकत इत्यस्य च लोक व्यवहार इत्यर्थः। भाष्यार्थप्रयुक्त इति। अथ ज्ञानप्रयोजनेन कृत इत्यर्थः परस्परविशिष्टार्थबोधो नव सिति शब्दः प्रयुज्यते प्रयोगेण विवर्तित शब्दज्ञानेनार्थ

तावत्येवार्थमिति। बुद्ध्यावस्तु निरूप्येत्यर्थः। अत्र भाष्यकारेण संनवंती मध्ये कवाक्यता मनाश्रित्यवाक्यनयं व्यवस्थापिते सिद्धेशब्दार्थसम्बन्धे शास्त्रप्रवृत्तिरित्येकैवाक्यं कथं ज्ञायत इति प्रश्ने लोकतो ज्ञायत इति द्वितीयमालोकत इत्यस्याहत्या लोकतार्थप्रयुक्त इत्यादि तृतीयमशब्दप्रयोग इति प्रयोग ग्रहणेन प्रयोगा इमे नितु ज्ञानमात्रादि

तावत्येवार्थमुपादाय शब्दान्प्रयुज्यते। यदि तर्हि लोक एषु प्रमाणं किं तर्हि शास्त्रेण क्रियते। लोकतोर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमः लोकतोर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमः क्रियते किमिदं धर्मनियम इति॥ धर्मनियमो धर्मनियमः धर्मो वानियमो धर्मनियमः

त्युक्तं नवति अर्थेनात्मप्रत्यापनाय प्रयुक्तोर्थप्रयुक्तः। धर्मनियम इति। चतुर्थार्थादर्थप्रतीयते सम्बन्धसामान्ये तु षष्ठीविधाय समासकर्तव्यः। चतुर्थी समासप्रकृतिविकारनाव एव विधानात्। धर्मार्थ इति। धर्मार्थत्वा न्नियम एव धर्मशब्देनाभिधीयत इति कर्मधारयः समासः॥ ॥ ॥ ॥

ज्ञानादिति भावः। एवं प्राप्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण स्पेयं प्रकृतिरयं प्रत्यय इत्यादि प्रकृत्यादिविभागज्ञानद्वारा गवा दय एव प्रयुक्ता धर्मजनकानगा व्यादय इति नियमः क्रियत इति तात्पर्यम्॥ विधानादिति। तादर्थ्यस्य षष्ठ्यर्थत्व बोधनाय त्वेव प्रयोग इति भावः। चतुर्थीतियोगविभागेन भाष्यारूढ सुप्रुपेति समास इत्यप्युगतिरित्येव व्याख्यातम्॥ ॥ ॥ ॥

कागति

द्वितीयपक्षात्तृतीयेविशेषदर्शयति। लिङ्गदीप्तिः प्रभाकरांगीकृतमतेनेवंतन्मतेहिलिङ्गादीनामपूर्वरूपकार्यवाच्यमानदेवचस्वमित्युक्तं प्रयुज्जन्मियोगइत्युच्यते स एव धर्मस्तेन प्रयुज्यते आक्षिप्य न
इतिकर्मव्युत्पन्नः प्रयोजनशब्दः स चासाधुनिर्दिष्टरूपानियमः धर्मप्रयोजनइतिषष्ठीसमासः एवंचद्वितीयेधर्मफलकोनियमइत्यर्थः तृतीयेधर्मप्रयोज्येइत्यर्थइतिभेदः कंचित्तुधर्म
यनियमइत्यनेनप्रत्यवायपरिहाररूपधर्मधियायनियमः असाधुप्रयोगः धर्मोत्पत्तेः धर्मोत्थानियमइत्यनेनधर्मस्ययज्ञादेरंगभूतइत्यर्थः नानृतं वदेदितिकत्तंगवाक्येनकतुर्वेद

धर्मप्रयोजनइतिलिङ्गादिविषयेननियोगारख्येनधर्मेणप्रयुक्तइत्यर्थः। प्रियतद्विदाइतिमाधमपराब्दः किंतुयेलोकवेदयोर्भावावयवास्तेवेदलोकशब्दा
भ्यामभिधातुराक्यन्ते। आधाराभेयकल्पनयातुतद्विप्रयोगः प्रियतद्वितत्त्वमितः यथाकश्चिद् नस्यतयइतिप्रयुक्तेकश्चिद्नस्यत्यमितिसमूहप्रत्यया

धर्मप्रयोजनोवा नियमो धर्मनियमः यथालौकिकवैदिकेषु। प्रियतद्विदाक्षिणात्याः यथालोकेवेदेचेतिप्रयोक्तव्येयथा
लौकिकवैदिकेष्वितिप्रयुज्यते। अथवायुक्तएवात्रतद्विदार्थः यथालौकिकेषुवैदिकेषुचकृतांतेषु। लोकेतावदभक्ष्याग्रा
म्यकुक्कुटः अन्नक्ष्याग्रामस्करइत्युच्यते। भक्ष्यचनानामक्ष्यतिघाताथमुपादीयते॥

तोअथवेति। नान्रावयवौयविविभागः। किन्तुहिंदेलोकव्यतिरिक्तः सिद्धांतशब्दार्थोभवरूपइत्यर्थः लौकिकः स्मृत्युपनिबद्धोवैदिकश्चश्रुत्युपनिबद्धः

एवम्येवोपनातधर्मप्रयोजनोनियमइत्यनेनैकः शब्दइतिश्रुतेर्नियमादृष्टं पुरुषार्थकरंस्वचितमित्याहुः नन्वीदृशो धर्मनियमः कृदृष्टोतन्माह नान्येयथेति। ननुलोकवेदयोरित्येवसिद्धेतद्विनिर्दे
शोयुक्तोतन्माह प्रियतद्विदाइति। नचन्याथेन्यशब्दप्रयोगः पराब्दत्वेत्स्यादतन्माह नान्यमितितेवेदलोकव्यतिरिक्तवयवसमुदायशब्दप्रयोगदर्शनादितिभावः। आधाराभेयकल्पनयासिति। लो
करूपसमुदायतदवयवयोरित्यादिः नान्रावयवावयविविभागइति। तत्रभवदस्यादिव्यवहारप्रयोजकोविभागोपावयवावयविनोर्नैत्यर्थः। कृतांतेषु कृतांतः सिद्धान्तः तत्प्रतिपादकवाक्य
वित्यर्थः। भक्ष्यचनानामेत्यस्यतद्व्यतिरिक्तपदितिशेषः ॥

शक्येक्षुदितिसामानाधिकरण्यं कथं भिन्नलिङ्गादत आह। शक्येति। तदाक्षुधमिति ननु प्रधानं कियानिरूपितशक्येभिधानेयुगक्रियानिरूपितशक्येनभिदिताया अभिहितवत्प्रकारास्य
स्वादुमिणमुलित्यत्रवक्ष्यमाणत्वेनकथमेतदितिचेन्। प्रधानं तद्विदार्थक्रियानिरूपितशक्येवायंस्वभावोयत्स्वसमानाधिकरणशक्येभिहितवत्प्रकारादित्यभिमानात्। वस्तुनददमसु
क्रमेवेतिस्वीडुमित्यत्रनिरूपयिष्यामः। खेदइति। एवंचग्राम्यकुक्कुटपरदारदोविशेषनिषेधस्यतराभ्यनुज्ञाफलकतयाआरण्यतद्वक्ष्येत्स्वदारगमनयोर्मथादापाभावायथाचग्राम्य

शक्यंचानेनेति। शक्येः कर्मसामान्ये लिङ्गसर्वनामनपुंसक युक्तेहृत्यप्रत्ययः ततः पटांतर संबंधादुपजायमानमुपिस्त्रीत्वेवदिरंगत्वादंतरंगं
संस्कारेनबाधतइतिशक्येक्षुदित्युक्ते। यदातुपूर्वमेवविशेषविवक्षानदाशक्याक्षुदितिनवत्येव। यदातुप्रतिघातस्येवक्षुत्कर्मशक्येक्षुप्रतिघात

शक्यंचानेनश्चमांसादिभिरपिक्षुत्यतिहंतुं तन्नियमः क्रियते। इदमभक्ष्यमिदमन्नक्ष्यमिति। तथाखेदास्त्रीपुप्रवृत्तिर्भव
तिसमानश्चखेदविगमोगम्यायांचागम्यायांचतन्नियमः क्रियतेइयं गम्येयमगम्येतिवेदेखत्वपिपयात्रतोब्राह्मणः
यवाग्रव्रतोराजन्यः। आमिक्षाव्रतोवैश्यइत्युच्यते। व्रतंचनामाभ्यवहारार्थमुपादीयते। शक्यंचानेनशालिमांसादीन्य
पिब्रतयितुं। तन्नियमः क्रियते। तथाखेत्स्वः खादिरोवायूपः स्यादित्युच्यतेमृषश्चनामपश्वनुबंधार्थमुपादीयते। शक्यंचा
नेनेनयत्किंचिदेवकाष्टमुष्टित्योवायुः शुरुनुबंधुतन्नियमः क्रियते। तथाऽग्नौकपालान्यधिश्रित्यामिमंत्रयतेभृगुणमंगि
रसाधर्मस्यतपसातप्यमित्येतेरेणपिमंत्रमग्निर्देहनकर्माकपालानिसतापयति। तन्नचनियमः क्रियते। एवंक्रियमाणमभ्युदयका

शक्यंचानेनश्चमांसादिभिरपिक्षुत्यतिहंतुं तन्नियमः क्रियते। इदमभक्ष्यमिदमन्नक्ष्यमिति। तथाखेदास्त्रीपुप्रवृत्तिर्भव

उद्धृत्य

स्तदाक्षुधंप्रतिहितुंशक्यमितिभवति। खेदादिति। खेदयतीतिखेदोरागः इंदियनियमासामर्थ्येवाखेदः पयोव्रतइति। सत्यामर्थितायांयएवव्रतयतीतिनियमोयंननुवि
कुक्कुटपरदारगमनयोरधर्मस्तथाशास्त्राजनिज्ञानपूर्वकोवादिप्रयोगेऽपूर्वोत्पत्तिरूपंफलंशास्त्रेणबोध्यते। तेषांसाधुत्वबोधनात्अर्थादपराब्दानामधर्मकजनकत्वंबोध्यते। एकविधे
स्तद्विद्वत्निषेधफलत्वात्तथैकनिषेधस्यापराभ्यनुज्ञाफलकत्वमितिभावः। दृष्टोतत्त्वात्तेशेनवक्ष्यमाणवैदिकानांमुसवीशेनेतिबोध्यम्। व्रतयतीति। अभ्यवहारार्थेनोपादत्तइत्य
र्थः। भाष्येऽच्छ्रित्याच्छ्रित्यवेति। संतद्व्यासंतक्ष्यवेत्यर्थः निखन्यानिखन्यवेत्यर्थः इत्यन्ये। ननुअपन्नंशानवाचकाः वाच्यप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्याकल्प्यमानशक्तेः शिष्टप्रयुक्त

संस्कृतेष्वेव कल्पनात्तदनुसारेणैव चाप्यंशानां साधुस्मरणेन बोधकत्वापत्तेः। समानायामित्यनुपपन्नमिति शङ्कते यद्यपीति। तथापीति। एवं च वाचकत्वाभावेऽप्यर्थप्रत्यायकत्वाविशेषण।
समानायामित्युक्तम्। निरुद्धिमागता इति चेन्न शक्तिः श्रमेण बोधका इति भावः। शक्तिः श्रमश्चैतन्नेन चिदातीति प्रयुक्ते गौरितिसाधुशब्दस्मरणेन प्रयोज्यस्य बोधेऽपि तदस्य सागविराडादे
वास्पगोबोधिश्च मस्तन्मूलकोन्येषामपि भ्रम इति। वस्तुतो विनिगमनाविरहात् भाषाशब्देष्वपि शक्तिरेवेत्याह अन्येति। साधुत्वं चैतन्मतेरादृतधर्मसाधनतावच्छेदकत्वं ज्ञातु
मव। यद्यपि साधुनेव भाषतेति न शक्यते तथापि फलनिर्देशावर्तते निर्देशादेवेष्टाविधिः कल्प्यते। तत्र के सोधव इत्योकांक्षायामेतदवसाधव इति व्याकरणेन प्रतिपादनद्वारा शब्दे

समानायामिति। यद्यपि साक्षादप्यंशानवाचकास्तथापि स्मर्यमाणसाधुशब्दव्यवधानेनार्थप्रत्याययंतिके चिदाप्यंशाः परंपरयानिरुद्धिमागताः
साधुशब्दान्। अस्मायंत एव तमर्थं प्रत्याययंति। अन्येतु मन्यंते साधुशब्दवदप्यंशा अपि साक्षादर्थस्य वाचका इति अस्य प्रयुक्त इति। प्रयोगमूलत्वा

एवमिहापि समानाया मर्थगतौ शब्देन चापशब्देन च धर्मनियमः क्रियते शब्देनैवार्थोभि धेयेनापशब्देनेति। एवं हि क्रियमाण
मभ्युदकारि नवतीति। अस्य प्रयुक्तः संति वैशब्दा अप्रयुक्ताः। तद्यथा। उषते रचक्रपे चेति किमतोयसंत्य प्रयुक्ताः
। प्रयोगादिन वाच्छब्दानां साधुत्वमध्यवस्यति। इदानीमप्रयुक्ताः नामीसाधवस्त्युः॥ ॥ ॥

दस्याः स्मृतेरप्रयुक्तानामन्वाख्यानादप्रामाण्यमाशङ्कते। यथा घटादीनां विनाप्यर्थक्रियया सत्त्वगम्यते नैवं शब्दानां ते हि सर्वदा व्यवहाराय प्रयुज्यमानाः संतः

एधर्मनियमो विधीय इति बोध्यम्। भाष्ये शब्देनैवैति साधुनेत्यर्थः। एवं क्रियमाणमिति। शास्त्रज्ञानपूर्वकमुच्चर्यमाणमित्यर्थः। अस्य प्रयुक्त इत्यादेः प्रकृतोपयोगमाह प्रयोगमूलत्वादि।
ति। लोकतोर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियम इत्यनेन प्रयुक्ते पुसाधुसाधुप्रयुक्तसाधुत्वाख्यानेन ते पुधर्मः प्रयुक्ता साधुधर्म इत्यर्थकेनेदं स्मर्यते। एवं चाप्रयुक्ताना
मप्रयोगेणैव साधुत्वात्मानादसाधुनास्माकमनिष्टसाधुमानामप्यनेनान्वाख्यानादप्रामाण्यमिति भावः। वार्तिकोक्तनियमात्तु यपनिश्चयपि बोध्यम्। भाष्ये किमव इति। अ
प्रयुक्तसत्त्वेनार्थत्वाद्वाकरणास्पेत्यर्थः। उत्तरं प्रयोगादिति। तथाचाप्रयोगादसाधुत्वात्मानमिति भावः॥ ॥ विप्रतिषिद्धत्वमुपपादयति॥ ॥

यथेति। एवं च सत्त्वप्रयोगावश्यकत्वात् अप्रयोगे च सत्त्वमेव न स्यादिति तावः। ननु लक्षणवशेन सत्त्वं केनाप्यप्रयोगाच्चाप्रयुक्तत्वमिति निर्विरोधो तो भाष्ये प्रयुज्जान एवेति। ननु मया प्रयुक्तश्चेत्किं तन्न सोपहासमाह कथं
दानीमिति। स्वयमेव प्रयोगे कृत्वा संति चाप्रयुक्ता इत्यादीनां शब्दानां प्रयोगसाधुर्गम्यः स्यादित्यर्थः। त्वत्प्रयोगेणैव प्रयुक्तत्वावगमेऽप्रयुक्तत्वात्किं विरुद्धेति भावः। ननु लोकांतर्गतस्मरत्वं हं लोक इति न बोधिरुद्ध

इदमिति। कथं दानीमिति। उपहासपरं। उत्तरं तु शास्त्रद्वयाप्रकृतिप्रत्ययादिसंज्ञावादनुमितसत्त्वाव्यवहारे तु न दृश्येत इत्युक्तम्। न हं लोक इति। यथालो

इदं तावद्विप्रतिषिद्धं यदुच्यते संति वैशब्दा अप्रयुक्ता इति। यदि संतिना प्रयुक्ता अथाप्रयुक्तान संति संति चाप्रयुक्ताश्चेति विप्रतिषिद्धम्।
प्रयुज्जान एव खलु भवानाह संति शब्दा अप्रयुक्ता इति। कथं दानीमन्यो भवज्जातीयकः पुरुषः शब्दानां प्रयोगसाधुः स्यात्। नैतद्विप्रति
षिद्धं संतीति तावद्वमः। यदेतान् शास्त्रविदः शास्त्रेणानुविदधते। अप्रयुक्ता इति। यदुच्यते कथं दानीमन्यो भवज्जातीयकः पुरुषः
शब्दानां प्रयोगसाधुः स्यादिति। ननु मोऽस्माभिरप्रयुक्ता इति किं तर्हि तांकेऽप्रयुक्त इति। ननु च भवानप्यन्यतरालोके अभ्यंतरोहं लोके
न हं लोकः। अस्य प्रयुक्त इति चेन्नार्थे शब्दप्रयोगात्। अस्य प्रयुक्त इति चेत्तन्न किं कारणम्। अथैव शब्दप्रयोगात्। अथैव शब्दाः
प्रयुज्यन्ते संति चैषां शब्दानामर्थाः येष्वर्थेषु प्रयुज्यन्ते। अप्रयोगः प्रयोगान्यत्वात्॥ ॥

कोऽर्थवगमाय शब्दप्रयुक्ते नैवं मये तेऽर्थे प्रयुज्यन्ते अपितु स्वरूपपदार्थका इत्यर्थः। यथैव शब्दप्रयोगादिति। अर्थसद्भावः शब्दप्रयोगे लिङ्गं न हि विना शब्देनार्थप्रत्यायनमुपपद्यते

मत आह। यथेति। अर्थबोधाय शब्दान् प्रयुज्जानो हि मम लोकत्वेनास्मि मम इत्यर्थः। भाष्येऽर्थशब्दप्रयोगादिति। अर्थविषयकज्ञानाय शब्दप्रयोगादित्यर्थः। तदाशयमाह अर्थसद्भाव इति। भाष्ये प्रयोगा
दिति न्यत्वादिति। प्रयुज्यत इति प्रयोगः शब्दः सोऽन्यो यस्यार्थस्यास्तत्त्वादित्यर्थः। सर्वनाम्नः परनिपातः पूर्वनिपातप्रकरणनित्यत्वात्॥ ॥

23

अप्रयोगः खल्वप्येषां शब्दानां न्याय्यः कुतः प्रयोगान्यत्वात् । यदेतेषां शब्दानां मर्थे अन्यान् शब्दान् प्रयुज्जते । तद्यथा । ऊषेत्यस्य शब्द
स्यार्थे कयूपमुपिताः । तेरेत्यस्यार्थे कयूयंती । णिचिरेत्यस्यार्थे कयूयं कृतवन्तः । पेचेत्यस्यार्थे कयूयं पक्ववन्त इति । अथ युक्ते दीर्घसत्रव
त्ययुष्यप्रयुक्ता दीर्घसत्रवल्लक्षणानुविधेयाः । तद्यथा दीर्घसत्रो णिवायसितिकानिवायसहस्राणिवानचाद्येतेकश्चिदप्याहरति । के
वले मृषिसंप्रदायो धर्म इति कृत्यायादिकाः शास्त्रेणानुविदधते ॥ सर्वदेशान्तरे ॥ ॥

शेषस्यानवगमानयापितत्पत्यायनायपदांतरसहितः प्रयुज्यते। संप्रत्य प्रयुज्यमानानामपि^४र्वप्रयुक्तत्वादतुशासनं कर्तव्यमित्याह। अप्रयुक्त इति। नच संप्रदाय इति। वेदा

सत्कर्मकंतरणमिति बोधः अतएव ह्रस्वानुसंकेदतिस्त्वेरमोत्रात्यणकुलमिति क्रिया प्रधानमिति भाष्ये उक्तं । ननु प्रयुक्तानुशासने निर्मूलत्वाच्चास्या प्रमाणस्या दत-आह संप्रतीति । पाणि
नेर्वाकरणप्राणयनकाले इत्यर्थः पूर्वप्रयोगसत्ता च व्याकरणप्राणयनादेवानुमीयत इति भावः इदमपि यत्र भाष्यवार्तिककाराभ्यामप्रयुक्तत्वेनोक्तं तदपि प्रायकमनुमानेन बोध्यम् । वाचशक्तिकानीति च
वर्षाश्चदिवसपेरः यथाश्रुत एव वा । आह रति । सामग्र्यभावादिति भावः ननु सत्राणंबुद्धयजमानकानामृषिभिर्वसिष्ठादिभिः संप्रदीयमानत्वाभावाद्दृष्टिसे प्रदाय इत्ययुक्तमेतच्चाह वेदिति । भाष्ये कृत्वेत्य
मंतरमधीयते इति शेषः । यादृशिकाश्च कृत्यस्त्रेण न्वावक्षत इत्यर्थः । अत्र सत्राणं कर्मत्वम् ।
॥ अत्रुपलब्ध्याः प्रयुक्तत्वेनोक्तं भाष्ये । तच्च वेति । इतरलोकापेक्षया वसुभ्याम् ।

शब्दबाहुल्यानस्याप्यथग्रहणं चनेनोत्पत्तालपर्यंतसंग्रहः त्रयो लोकाः स्वस्वेनोपरितनसकलसंग्रहः रहस्यं उपनिषत् । मन्नादिभूतयोवाविदनिगद्यर्थप्रकाशकत्वात् ।
सर्व इति । इदमत्र तात्पर्यं यस्य कस्यचिद्वचनात्प्रयोगाप्रयोगौ न व्यवतिष्ठते । अपि तु शिष्टानामेव वचनात् । वाक्ये वाक्यशब्देनोक्तिप्रत्युक्तिरूपो ग्रन्थ उच्यते ।

सर्ववत्त्वयेते शब्दादेशान्तरे प्रयुज्यन्ते न चैवोपलभ्यन्ते। उपलब्धो यत्नः क्रियतां महाज्ज्ब्दस्य प्रयोगविषयः सप्तद्वीपावसुमती
त्रैलोक्याश्चत्वारो वेदाः सांगाः सरहस्याः बहुधाभिन्ना एकशतमधर्षुशाखाः सहस्रवर्त्मसामवेदः एकविंशतिधा बाह्व्येनवधाध्य
वर्णे वेदः। वाक्यो वाक्यमिति हासः पुराणं वैद्यकमित्येतावाज्ज्ब्दस्य प्रयोगविषयः एतावन्तं शब्दप्रयोगविषयमननु निरास्य संत्य
प्रयुक्ता इति वचनं केवलं साहसमात्रमेव। एतस्मिंश्चातिमहतिशब्दप्रयोगविषये ते ते शब्दास्तत्र तत्र नियतविषया दृश्यन्ते। तद्यथा
शब्दतिर्गतिकर्माकं वेजेष्टेव भाषितो भवति विकार एव एनमार्थाभाषंते शब्द इति। हंमतिः सुराष्ट्रे पुरं हतिः प्राच्यमध्यगेषु गमिमेवत्ता
या प्रयुज्यते। दातिर्लवनाथे प्राच्येषु। दात्रमुदीच्येषु। ये चाप्येनवतोऽप्रयुक्ताऽप्रिमिताः शब्दा एतेषामपि प्रयोगो दृश्यते कवेदे। त
द्यथा यद्वरे वतीरे वत्यंत मूषयन्मेनरः श्रुत्यम्ब्रह्मचक्रायत्रानश्चक्राजरसंतन्नामिति॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यथाकिंस्विदावपनंमहताभूमिरावपनंमहदिति। पूर्वचरितकीर्तनमितिहासःवंशाद्यनुकीर्तनपुराणविकारइति। जीवतोमृतावस्थाविकारस्तत्रेत्यर्थः॥ ११ ॥ ॥ ॥

वचदेशान्तरशब्दशास्त्रान्तरवेदान्तोपलक्ष्यक इति बोध्यं। भाष्ये हं मतिरित्यत्र रंहतिरित्यत्र च गतिकर्मस्य लुक् कर्षः। इति लब्धार्थ इति क्लिप्तं तं क्लिजं तं वा लब्धेर्थातिशब्दवाच्याः प्रयुजते सार्थदानशब्दमुदीच्या
इत्यर्थः। वार्तिकोक्तो धर्मनियमः प्रकृतिसिद्धस्य मुभयोः श्रवणस्य इत्याह ॥ ॥ ॥

भा. वि. के.

एकशब्द इति तत्रयदैकस्मादपूर्वतदेतत्तदर्थमिति न्यायादयोऽसाम्येन फलसम्बन्धाभावादिकल्यायोगेनैकस्य प्राधान्यमपरस्यांगत्वे कल्प्यं तत्र प्रथमं वा नित्यमित्येति न्यायाश्रयेणाह तत्र किमिति।
सर्वत्रैव हि विज्ञानं संस्कारित्वेन गम्यते परांगत्वात् विज्ञानादन्यत्रैव त्ववधार्यतामिति न्यायेन ज्ञानस्य ज्ञेयशेषतया धर्महेतुत्वाभावात्प्रयोगांगतया दृष्टार्थत्वाच्च प्रयोगस्य फलं प्रति संनिहितत्वा

२४

किं नुरिति। एकः शब्दः सम्यक्ज्ञानः सुप्रयुक्तः स्वर्गलोके कामधुग्भवतीति श्रुतिः। तत्र किं सम्यक्ज्ञानः कामधुग्भवति। सुप्रयोगात् सम्यक्ज्ञानत्वात्तु मानमिति।
त्यर्थः। आहोस्वित्सुप्रयुक्तः कामधुग्भवति। सुप्रयुक्तत्वे तु सम्यक्ज्ञानादित्यर्थ इति प्रश्नः। ज्ञाने धर्म इति चेदित्यथा श्वेष्वणः प्रकोपने स्नह इव रूक्षं तु

२५

किं नुनः शब्दस्य ज्ञाने धर्मः आहोस्वित्ययोगे कश्चात्र विशेषः ज्ञाने धर्म इति चेत्तथा धर्मः ज्ञाने धर्म इति चेत्तथा धर्मः प्राप्नोति। यो हि शब्दान् जानात्यपराब्दानप्यसौ जानाति। यथैव शब्दज्ञाने धर्मः एवमपराब्दज्ञाने धर्मः प्राप्नोति। अथवा भूयान धर्मः प्राप्नोति।
भूयांसोपराब्दा अवीयांसोपराब्दाः। एकैकस्य हि शब्दस्य बहुवोपभ्रंशः। तद्यथा गौरित्यस्य शब्दस्य गावी गोणी गोता गोपोतलि।
केत्येवमादयो अपभ्रंशाः आचारे नियमः आचारे पुनर्नियमं वेदयेते ते सुराहे लयो हे लय इति कुर्वन्तः परावभ्रवुरिति।
अस्तु हि प्रयोगे। प्रयोगे सर्वलोकस्य। यदि प्रयोगे धर्मः सर्वलोकोभ्युदयेन युज्येत। केश्वेदानीं भवतो मत्सरः यदि सर्वलोकोभ्युदयेन प्रयुज्येत। न खलुकश्चिन्मत्सरः प्रयत्नानर्थक्यं तु न भवति। फलवता च नामयत्नेन भवितव्यम्॥

॥ वायोस्तथेहापि प्राप्तिमिति भावः। आचार इति प्रयोगे कश्चिर्वेदः॥

आह। आहोस्विति। यथा श्वेष्वण इति। तथा धर्मजनकज्ञानवैपरीतत्वात्तद्विपरीतजनकत्वेनापराब्दज्ञानादधर्मप्राप्तिरित्यर्थः प्रयोगे इति एवं च प्रयोगादेवाधर्मवत्त्वमपीति ज्ञानादधर्म इति वेदवि

हृदयमिति भावः॥

नाम्ये फलाद्यतिरेक इति फलवद्व्यभावप्रतियोगीकार्य इत्यर्थः। प्रयत्नवैयर्थ्यमिति। व्याकरणध्वनविषयकप्रयत्नवैयर्थ्यमित्यर्थः। साधीय इति क्रियाविशेषणं। शास्त्रसंस्कारवतां प्रभृतशब्दप्रयोगजन्यवक्त्रपूर्वद्वारावदुतराभ्युदयफलमित्यर्थः। भाव्यतत्र फलव्यतिरेक इति। कौशलव्यतिरेकवत् फलव्यतिरेकोपि स्यादिति तस्य व्याकरणध्वनवैयर्थ्यमेव स्यादिति भावः। शास्त्रपूर्वक इति। व्याकरण

न च प्रयत्न इति। यदि प्रयत्नेन विना फलं स्यात्प्रयत्नवैयर्थ्यमापद्येतेत्यर्थः व्यतिरेक इति। परिहासः। तत्तुल्यमिति वेदः शब्दो यस्यार्थस्य स वेदशब्दस्तस्य यथा

न च प्रयत्नः फलाद्यतिरेकः ननु च ये कृतप्रयत्नास्ते साधीयः शब्दान्प्रयोक्ष्यन्ते। अतएव साधीयोभ्युदयेन योक्ष्यन्ते। व्यतिरेकोपि वैलक्ष्यते दृश्यन्ते हि कृतप्रयत्नाश्चाप्रवीणाः अकृतप्रयत्नाश्चाप्रवीणाः तत्र फलव्यतिरेकोपि स्यात्। एवं तर्हि नापि ज्ञाने एव धर्मे नापि प्रयोगे एव। किं न हि शास्त्रपूर्वके प्रयोगेभ्युदयस्तत्तुल्यं वेदशब्देन। शास्त्रपूर्वकं यः शब्दान्प्रयुक्ते सोभ्युदयेन युज्येत। तत्तुल्यं वेदशब्देन वेदशब्दात्प्रयेवमभिवेदंति यो ग्निहोमं नयजते य उचैनमेव वेदयो ग्निना चिकेतं चितुते य उचैनमेव वेद। अपर आह। तत्तुल्यं वेदशब्देनेति। यथा वेदशब्दानियमपूर्वमधीताः फलवन्तो न भवन्ति एवं यः शास्त्रपूर्वकं शब्दान्प्रयुक्ते सोभ्युदयेन युज्येत इति। अथवा पुनरस्तु ज्ञाने एव धर्म इति ननु चेत्तज्ज्ञाने धर्म इति चेत्तथा धर्म इति नैष दोषः। शब्दप्रमाणकावयमयच्छब्द आह॥

ज्ञात्वानुष्ठानं तथा शब्दानामपि प्रकृत्यादिविभागज्ञानपूर्वकः प्रयोग इत्यर्थः। अपर आह इति। वेदश्चासौ शब्दश्चेति वेदशब्द इति कर्मधारयः ॥ ॥

ध्वनपूर्वक इत्यर्थः। तत्र वेदांगत्वादेतद्व्याकरणाध्ययनपूर्वकप्रयोगे एव धर्म इति प्रमाणिकाः। वेदः शब्द इति। बोधक इत्यर्थः प्रमाणमित्यर्थो वा। तस्य यथेति। तस्य यथा य उचैनमेव वेद इति अन्तेन वेदतो ज्ञात्वानुष्ठानं फलायोक्तं तथा स्यात्पि शास्त्रज्ञानपूर्वकप्रयोगः फलायत्येकः शब्द इत्यादिनोक्तमित्यर्थः॥

भा. के. वि.

२५

२ शब्दाज्ञानानि

भाष्ये प्रमाणमिति। प्रामाणिकमित्यर्थः। शब्दश्च शब्दज्ञानेति। एकः शब्दसम्यक्ज्ञान इत्यादि। हे लयो हे लय इत्यादितु अपराब्द प्रयोगेऽधर्ममाहनुतज्ञाने इति भावः यद्यपि तत्र प्रकृत इत्यप्युक्तं। तथा
प्यवैयाकरणस्य सम्यक् प्रयोगादपि धर्माभावेन ज्ञानमेव तदेतुः प्रयोगस्तुतस्य द्वा रमिति भावः। भाष्ये भ्युपाय एवेति। अपराब्दज्ञानान्तरीयक शब्दज्ञानमिति शब्दज्ञानेन फले जननीये सहकारिते
वापराब्दज्ञानस्य न एव फलनेति भावः। अपराब्दज्ञाने अपराब्देन तदज्ञाने। एव शब्दज्ञाने इत्यपि। पं० अपराब्दत्वेन तदज्ञाने हिते द्विजत्वेन शब्दज्ञाने भवति। योहीति भाष्यस्य एवापराब्द
ज्ञानातिशयावेव शब्दज्ञाने जानातीति तदज्ञानसमानाधिकरण शब्दज्ञानो देवधर्म इति न ततो विपरीतफलकत्वात् युक्तेति भावः। तदह अपराब्दज्ञानान्तरीयकत्वादिति बहुव्रीहिः न हि वक्तव्यं

अवेति। अपराब्दज्ञानान्तरीयकत्वाच्च शब्दज्ञानस्य

तदस्माकं प्रमाणं शब्दश्च शब्दज्ञाने धर्ममाहनापराब्दज्ञानेऽधर्ममाहयच्च पुनरशिष्टा प्रतिषिद्धं नैव तदोपाय भवति। नाप्यभ्युदयाया तद्यथा हि क्लृप्त इति तत्कं
इयितानि नैव दोषाय भवति। नाभ्युदयाया अपवाभ्युपाय एवापराब्दज्ञाने शब्दज्ञाने यो ह्यपराब्दज्ञानस्य संज्ञानाति। तदेवं ज्ञाने धर्म इति ब्रूवतो यो दापन्नं भवति
अपराब्दज्ञानपूर्वक शब्दज्ञाने धर्म इति। अथवा कूपखानकवदेतद्विष्यति। तद्यथा कूपखानकः कूपखननयद्यपि मृदापांसुभिश्चावकीर्णं न वतिसोऽसु
संज्ञाता सुतत एवै गुणमासादयति येन स च दोषो निर्हण्यते भूयसावाभ्युदयेन योगो भवेति। एवमिहोपियद्यप्यपराब्दज्ञानेऽधर्मस्तथापि यस्तस्यो शब्दज्ञाने धर्म
तं
एव फलमपराब्दज्ञानस्य नास्तीत्यर्थः ॥ ॥ ॥ ॥

नान्तरीयकं ज्ञानयनेततः एव फलं भवति। तुष्यतुर्जन इति न्यायेनापराब्दज्ञानस्य विपरीतत्वमात्रेण धर्मसाधनत्वमप्युपगम्यापि भाष्ये समाधत्तमाह। अथवा कयेति।
तुत आर्द्रयोः शुष्काय कर्मनान्तरीयक कर्मजयो यो विपरीतत्वमात्रेण कल्प्यो वैधो दोषः सत्कर्मजन्यफलनाशे यथा कूपखनननान्तरीयक शरीरव्यापारजन्यो मृत्ते
पस्तत्फलजननाश इति सामान्यतो दृष्टानुमानात्तन्नाशानुमानमिति बोध्यम् ॥ ॥ ॥ ॥

उक्तधर्म इति। धर्मस्य विधिबोधत्वात् उक्तधर्मस्य तु वचना बोधत्वेन विपरीतत्वमात्रेण कल्प्यस्याप्यत्वेन तत्फलधर्मनाशसंयोगीय हिंसाया न हिंसा इति वचनेन दुष्टता बोधना दुष्टत्वमेवेत्य
न्यत्र विस्तरः भाष्येऽन्यत्रानियम इति। यज्ञे सुशब्द प्रयोगादहोः पराब्द प्रयोगादगावधर्म इति तत्रैव तयोः प्रयोगनियमः तदतिरिक्तस्य तु सुशब्दापराब्दयोः प्रयोगऽनियमः यो विषये दोषः सोऽपि
तदंगभूतसंकल्पो ह्यदिविषये एव अतो हे लयो नश्य भमित्यह एव। विदितवेदितव्या इत्यनेन अवगमननिदिध्यासनसंयुक्ता अधिगतया यातव्या इत्यनेन साक्षात्कार उक्तः

दोष इति। उक्तधर्मफलविप्रोखत्यम धर्मफलमुत्पन्नमनुत्पन्नकल्पं न वतीत्यर्थः। अथ धर्म इति। योगप्रत्यक्षेण सर्वविदि

दोषो निर्घाणिष्यते भूय सावाभ्युदयेन योगो भविष्यति। यदप्युच्यते। आचारे नियम इति। याज्ञे कर्मणि सनियमो न्यत्रानियमः। एवं हि श्रूयते
। यवाणिस्तवाणिनामक्रुषयो बभूवुः। अथ धर्माणि। पराब्दज्ञाना विदितवेदितव्या अधिगतया यातव्याः। ते तत्र भवन्तो यद्वा नैस्त
ज्ञान इति प्रयोक्तव्ये यवाणिस्तवाणि इति प्रयुज्जते याज्ञे पुनः कर्मणि नापभाष्यते। ते पुनरसुरेयाज्ञे कर्मण्यपभाषितं ततस्ते परा
भूताः। अथ व्याकरणमित्यपराब्दस्य कः पदार्थः। सूत्रम्॥ सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्ये निपपन्नः॥ ॥ ॥

तवन्त इत्यर्थः। पराब्दज्ञान इति विद्याविद्याप्रविभागज्ञाः। अथेति। उक्तमिदं न चान्तरेण व्याकरणमित्यादि। तत्र पक्षद्वये पि दोषदर्शनात्प्रश्नः।

यथा तत्स्वार्थं व्यजवेदितव्यस्य यथा तत्स्वरूपं सत्यं स्वरूपं शुद्धचिदानंदस्वरूपं तदधिगतं प्रत्यक्षेण प्राप्तं ये रित्यर्थः। याज्ञे पुनरिति। अनेन तत्त्वज्ञानाधिकर्माधिकारं सूचयति। प्रयुज्जत इ
ति। वर्तमानसमीपे भूते लट् एव नापभाष्यत इत्यपि। अत एव तेनामानो बभूवुरित्यर्थः। व्याकरणपदार्थविचारस्य संगतिं दर्शयतुमाह। उक्तमिदमिति। आदिना तस्मादध्ययं व्याक
रणमित्यादि पुनः पुनरुक्तिरुच्यते। ननु सूत्रसमुदायस्य व्याकरणस्य दसूत्रमित्युपपद्यते अत्र आह॥ ॥ ॥

२७

प्रस्कन्दनमिति। यद्यप्ययं नीमादिस्तथापि कृत्यव्युत्पद्यते बलमित्यस्यैव भीमादयोपादान इत्ययमप्यज्य इति भावः। गौरित्युक्ते इति। सास्नादिमतिरयदा केचित्प्रत्ययं गौरि

प्रस्कन्दनमप्यपत्तनमिति। अथवा शब्दैरपिशब्दाव्याक्रियन्ते। तद्यथा। गौरित्युक्ते सर्वसंदेहानिवर्तते। नाश्वानगर्दन इति
अयन्तर्हि दोषः न वे प्रोक्तादयश्चतुर्दिता इति। एवं तर्हि लक्षणक्षणे व्याकरणं लक्ष्यचक्षणं चैतत्समुदितं व्याकरणं भवति। किं
पुनर्लक्ष्यं किंच लक्षणं। शब्दो लक्ष्यः। सूत्रं लक्षणं। एवमप्ययं दोषः समुदाये व्याकरणशब्दः प्रवृत्तो वयवेनोपपद्यते सूत्राणि
चाप्यधीयान इत्येते वै व्याकरण इति नैव दोषः समुदायेषु हि शब्दाः प्रवृत्ता अवयवेषु पिवर्तन्ते। तद्यथा। पूर्वपंचालाः उत्तरपंचालाः ॥

यिसमुदायय रूपोपाययोगे

युज्यते तदात्र वाचकान्तराणां निवृत्तिः कृता भवति। एवमेकस्मिन्नुदाहरणवृत्त्यस्य सर्वाणि तस्मद्दृशानि शब्दान्तराणि प्रतीयन्ते। पूर्वपंचाला इति। जनपदांतरनिवृत्तिविवक्षायां मेकदेशे

वैयर्थ्यावर्तके रूपलक्ष्यलक्षणस्यातिप्रसक्तत्वात् स च्छतिभाषे किं पुनरिति। जनपदान्तरेति भावप्रधाने निर्देशः ॥

२७

यदेति मात्रापरिच्छिन्नोऽशः औषधसंस्कृतेन च समुदाये घृतादिशब्दस्य रूढिर्भावाः। अशुक्लेष्ववयवेति। प्रयोग इत्यनेनान्वयेति। आरोपादिति। समुदायस्य शुक्लत्वे अशुक्ला वयवे प्रयोगे च हेतुः तत्र समुदाये शुक्लं
त्वरोपे हेतुरवयवांतरस्य शोकादिति वनैकदेशे पुष्पितं वनमिति वदंशे पिशुक्ले शुक्लः पट इति व्यवहार इति बोध्यम्। शब्दार्थभेदादिति। अनेकावस्थायुक्तशिराराकुशब्दार्थः यत्किंचिदेकावस्थायुक्तं

तैलमिति यदा औषधसंस्कृता घृततैलमात्रा भवति तदैवेदमुदाहरणज्जातिवाचित्वे तु घृततैलशब्दयोः संस्थानप्रमाणनिरपेक्षा स
र्वत्र मुख्या प्रवृत्तिः। शुक्ल इति। अशुक्लेष्ववयवेऽवयवांतरस्य शोकात् समुदायस्य शुक्लत्वे सति आरोपात्प्रयोगः। व्यपदेशिवद्भावे
तैलं शुक्लं। घृतं शुक्लं। शुक्लो नीलः कपिलः कृष्ण इति। एवमयं समुदाये व्याकरणशब्दः प्रवृत्तो वयवे पिवर्तते। अथवा पुनरस्तु सूत्रम्। ननु चो
क्तं सूत्रे व्याकरणेषु धृत्यर्थे नुपपन्न इति। नैष दोषः। व्यपदेशिवद्भावेन न विष्यति। यदप्युच्यते। शब्दाप्रतिपत्तिरिति। न हि सूत्रत एव श
ब्दान् प्रतिपद्यन्ते किं तर्हि व्याख्यानतश्चेति। परिहृतमेतत्। तदेव सूत्रं विगृहीतं व्याख्यानं भवतीति। ननु चोक्तं न केवलानि चर्चापदानि व्याख्या
ने वृद्धिः आत्मेजितिकिं तर्हि उदाहरणं प्रत्युदाहरणं वाक्याध्याहार इत्येवैतत्समुदितं व्याख्यानं भवतीति। अविज्ञानत एव तदेवं भवति ॥

नेति यथाराहोः शिर इत्येकस्मिन् अपि वस्तुनि शब्दार्थभेदादभेदव्यवहारः। एवमिहापि व्याकरणशब्देन शास्त्रव्यावृत्तिक्रियायां क
रणरूपत्वमुच्यते सूत्रशब्देन तु समुदायरूपततिनेदव्यवहार उपपद्यते ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

तत्र शिरःशब्दार्थः। तादृशशब्दार्थस्य तादृशः शिरःपदार्थोऽवयव इति धृत्यर्थोपपत्तिरिति भावः। सूत्रशब्देन तु समुदायरूपं नेति अनेकावस्थायुक्तस्य तस्य व्यावृत्तिक्रियाकरणवस्था विशिष्टमवयववदिति तदुपा
वयवस्यायं समुदाय इत्यर्थः। इदं शब्दं लेखिकव्यात्मकं ज्ञानं वस्तुशून्यमेव व्यपदेशिवद्भावविषयेष्ववयवशब्दानामनुयायी शून्ये विकल्प इति योगस्त्वेतत्तज्जुक्ते रित्यन्य ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

25

सूत्रतएव हि शब्दान्प्रतिपद्यन्ते। आतश्च सूत्रतएव योऽप्युत्तरत्र कथयेन्नादो गृह्येत। अथ किमर्थो विष्णुनामुपदेशः वृत्तिसमवायार्थे
उपदेशः वृत्तिसमवायार्थे विष्णुनामुपदेशः कर्तव्यः किमिदं वृत्तिसमावायार्थ इति। वृत्तये समवायो वृत्तिसमवायः॥

प्रत्यादितीवृद्धिशब्दप्रवृत्तीति वक्ष्यति ॥ अन्य कर्त्तृकत्वं च स्वचितं पाणिनिशास्त्रप्रवृत्त्यर्थ उ पदेश इत्युक्ते उ पदेश गुरु कर्त्तृकतायाः स्वरसतः प्रतीतो वृद्धिशब्दं पतति सिद्धोच्चारणे पिमे
त्रोपदेश इत्यादावुपदेश व्यवहारात् ॥ अतु बंधकरणार्थ इत्यत्र करणपुद्गेनैतदसिद्धत्वं स्वरचनात् ॥ तत्करणं चोपदेश कर्त्तृकत्वं कर्त्तृकमेव प्रत्यासत्ये रित्याहुः ॥ भाष्ये किं सिद्धमिति ॥ कोय
समास इति प्रश्नः ॥ धर्मनियमवदिति ॥ ॥ पृथीसमासः पक्षत्रयत्रेदमुपपादयति ॥

वृत्त्यर्थ इति। नास्त्वप्रवृत्तिप्रत्यासन्नत्वं समवायस्य दर्शयति। इत्यण इत्यादौ हि यथासंख्यशास्त्रं वर्णसंनिवेशमात्रादेवावतिष्ठते। वृत्तिप्रयोजन इति। पारंपर्येण शास्त्रप्रवृत्तावस्थां गत्वं सति हि समवाये इत्संज्ञानत आदिरन्त्येनेति। नतोद्भूतोपइत्यादिशास्त्रवृत्तिः। प्रत्याहारार्थमिति। प्रत्याहारशब्दनाणदिकाः संज्ञा उच्यन्ते। इष्टबुद्धयश्चेति। सति

तुपदेशोक्तानि दोषरहिता येवर्णनिर्दिष्टास्तेतथैवप्रयोक्तव्या इत्युक्तं नवति। एकश्रुत्यादिस्त्रिजाणंपात्रास्तेषामुदात्तादीनामुपदेशः कर्तव्य इत्याह। इष्टबुद्धयश्चेति चेदिति। आत्मा
मुदेशादिति। उपातोपविशेषो नोतरीयकत्वाज्जातिप्राधान्यविवक्षायां न विवक्षित इत्यर्थः।

विज्ञानमित्यस्य ज्ञापयितुमित्यर्थः स तिसृषु पदेषु इति। एवं च व्याकरणे ध्येः एतन्मन्त्रसमाध्यायेनैवावश्यकेनेष्टवर्षज्ञाने सिद्धेन तदर्थयात्कापत्तनीयेति भावः। एक इत्येति। त्रैस्वर्येण पात्रे तु द्वयोरेव कर्तव्यतां वदेदित्यर्थः। तेषां लोकसिद्धौ तु दोषरहितानामपिन एव सिद्धे पात्रवैयर्थ्यापत्तिरिति भावः। (स्वर्येण पात्रे पि अन्तर्गतमपात्रेऽप्यस्य कर्तव्यताभिप्रायेण सर्वत्र ग्रहणमित्यने)। आह तस्य पदेषु किमिति। अकारादिह स्वयं क्रियाविरोधापादानेन तु पादानेन व्यत्ययेन तदग्रहणानापत्तिश्च त्यत आह। (उपात्त इति)। नान्तरीयकत्वजन्यविनाजातिरुच्चारयितुमशक्यत्वात्॥

भावश्चेवेति। विशेष्यते न प्रत्ययवैशिष्ट्येन बोध्यते इत्यर्थः। द्विष्टा नैत्यस्य द्वयोर् रथोस्तिष्ठतीत्यर्थः इत्याह शब्दस्यापीति। तत्र कः कीदृशो भावतीति प्रश्ने श्वेन इति उत्तरं शब्दात् तदिति हेदेन कस्य इत्यस्योत्तरं श्वेन इति हेदेन कीदृश इत्यस्योत्तरमिदं। एवं केषां जनपदानां गताकावासमर्थ इति प्रश्ने उत्तरं अलमित्यादि। अलं बहुसादेशविशेषाद्बुसानां पलाजवर्णानां यातामा

उच्यमिति। यथा भूतागर्गादिस्थाश्च कारादयस्तथा भूता एव सर्वत्र प्रयोक्तव्या इति पाद्य इत्यर्थः। द्विगता इति। इवार्थो गताः प्रयोजनद्वयस्य संपादका

ननु चोक्तमाकृत्युपदेशात्सिद्धमिति चेत्संवृतादीनां प्रतिषेध इति। परिहृतमेतत्। गर्गादिविदादिपागात्संवृतादीनां निवृत्तिर्भविष्यतीति। ननु चान्यद्गर्गादिविदादिपागे प्रयोजनमुक्तम्। किं समुदायानां साधुत्वं यथा स्यादिति। एवं तु न्यूनयमनेन क्रियते। वातश्चैव विशेष्यते। कलादयश्च निवर्त्यन्ते कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यमा लभ्यमित्याह। कथं द्विगता अपि हेतवो भवन्ति। तद्यथा। आत्राश्च सिक्ताः पितरश्च प्रीणिता इति। तथा वाक्यान्पि द्विष्टानि भवन्ति। श्वेनो धावति। अलं बहुसानां यातेति। अथ बाह्वदन्तावदयं प्रष्टव्यः केमे संवृता दयः श्रूयेरन्निति। आगमेषु आगमाः शुद्धा पश्यन्ते विकारेषु तर्हि विकाराः शुद्धाः पश्यन्ते प्रत्ययेषु तर्हि प्रत्ययाः शुद्धाः पश्यन्ते धातुषु तर्हि धातवः शुद्धाः पश्यन्ते प्रातिपदिकेषु तर्हि प्रातिपदिकान्यपि शुद्धानि पश्यन्ते ॥

इत्यर्थः। तथा वाक्यान्पीति शब्दस्याप्यर्थवद्विगतत्वमित्यर्थः। अथ वेति। केवलानां वर्णानां लोके प्रयोगाभावाद्वात्तादीनां च शुद्धानां पाठांत स्थत्वाच्च वर्णानां न कश्चिद्दोषः।

विमान् अलं समर्थ इति। चार्थपातेति कचित्प्रातः पारक्षणे इत्यस्य रूपं। केवलानामिति। एवं च कलादि दोषाणां न कुत्रापि प्रसक्तिरिति भावः ॥

॥

यानि नित्यं ग्रहणनीति कार्यविधावकृतानुवादानित्यर्थः। उपदेश इति। आ प्रातिपदिकादित्यादावनुवादरूपेण ग्रहणमित्यर्थः। एतेनोद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेश इत्यादे च इति स्

यानि न हीति। द्विष्टादीनि। एतेषामपीति। शिष्टप्रयुक्तत्वेनोणादीनां षोडशदीनां च साधुत्वाभ्यनुज्ञात्सर्वे ॥ ३॥

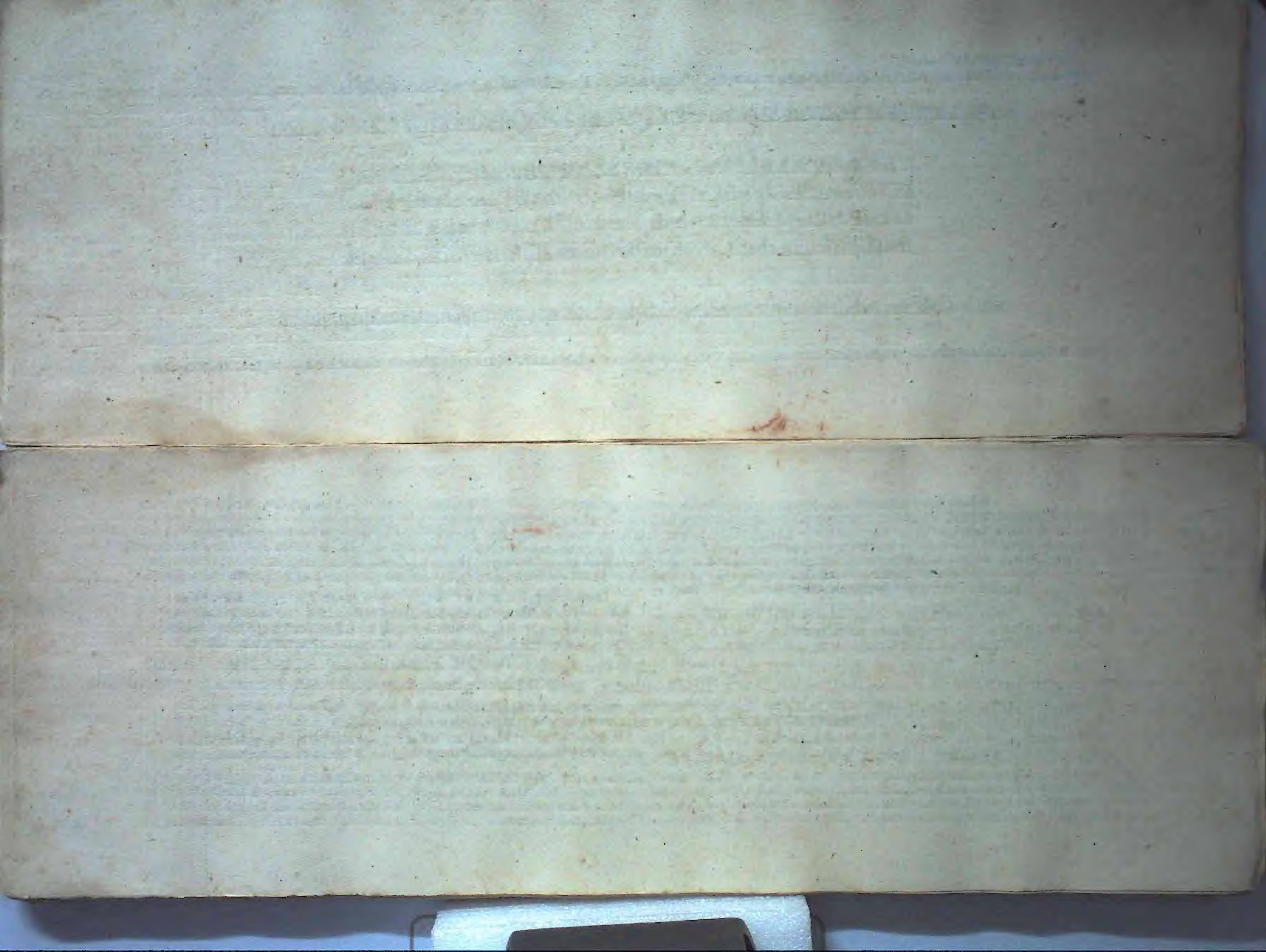
यानि न ह्यग्रहणानि प्रातिपदिकानि। एतेषामपि। अवश्यं स्वरवर्णानुपूर्वाज्ञाना र्थमुपदेशः कर्तव्यः शराः षष्ठ इति माभूत्। मञ्चको मञ्जुक इति माभूत्। आग माश्च विकाराश्च प्रत्ययाः सह धातुभिः उच्चार्यन्ते ततस्तेषु नेमे प्राप्ताः कलादयः ॥ इति श्रीमगवत्यज्ञानिविरचिते महाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथमाहिकम् ॥

षामत्र संग्रहः सिद्धः ॥ इति श्री उवाध्याय जैयटपुत्रकैवटकृते श्रीमहाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथमाहिकम् ॥

शिवः

३२

वक्ष्यमाणविशेष इत्यास्तो न चैवमिति प्रसंगः स्यादित्यत आह। शिष्टेति। एवं च संवृतादीनां प्रतिषेध इत्यस्मिन्त्याख्याते इष्टबुधैर्दित्यपि प्रत्याख्यातप्राथम्ये वेत्यलम्। इति शिव महामुनः श्रीमगवत्यज्ञानिविरचिते प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथमाहिकम् ॥ १॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ननु च तद्दृशस्तस्याः प्रयोजनमुक्तमेव तत्किं पुनरुच्यते तदग्रहणेनेत्याद्यं कदाहस्येति । विशेषेण न ह्यहणेन । प्रत्येकं वरं भोवि न किमात्रं कदाहस्येति । शब्दजन्यज्ञानविषयो हि शब्दस्या
र्थः । तावज्ज्ञस्वरूपमपि स्वजन्यबोधविषयत्वेनार्थः । अतुकार्यमर्थदितितुस्य प्रमेव एव विद्यमानस्याप्यर्थवत्त्वादि वक्षितत्वादर्थवत्त्वेन । अहणादित्यर्थः । स्वरूपस्य ज्ञानं गृहीतस्यैव शाब्दे मानोपपत्तौ न त
त्र शक्तिरूप्या अतुकार्यं च सादृश्येनाप्युच्यते । तिनतत्रापि हृत्तिः श्रुत्यर्थबोधकत्वेनार्थवत्त्वमर्थवत्त्वेन निविष्टमिति भावः । अतुकरणत्वं गान्धर्विभक्तिरिति तत्त्वं सोऽत्र तादृशकारप्रत्ययोपि वा
हुनका नन्तरसंविदिति । सोऽत्र तत्त्वं हिताया अविबक्षणादिति भावः । अजादिसंज्ञानामनिष्पादादिति तु त्वैव वर्णपदे शब्दसंज्ञायामत्र प्रत्याहारच निष्पन्नप्रवर्तमानानां यणादीनां सुधुपास्य इत्यादी

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ सर्ववर्णनिर्देशेण विचार्य निर्देशेणान्विचारः क्रियते । अकारस्येति । अत्राकारादीनां स्वरूपेणानुकार्येण वा सतोप्यर्थवत्तस्य अविवक्षितत्वादिप्रत्यक्ष-
नृत्यतिः स्वरसंस्थितुर्न प्रवेत्तते शुभापि देशकालजादिसंज्ञानामनिष्पादात् । तत्राकारस्य सृष्टत्वादीर्युक्तयोर्विद्वत्त्वात्प्रयत्नेनात्मवर्णसंज्ञाया अप्रसंगात्प्रदेश-
धकारादीर्युक्तयोर्ग्रहणेन प्राप्तातीति विद्वत्त्वमकारस्योपदिश्यते । विद्वत्स्य गुणस्योपदेशो विद्वतोपदेशः । तत्र गुणस्य नित्यसामेक्षत्वेपिसमाप्तोपदेशवदनेस्य गु-
रुकुलमिति । अकारग्रहणार्थ इति । विद्वतोपदेशाकारग्रहणार्थ इति समानाधिकरण्येन निर्देशादाकारग्रहणविद्वतोपदेशस्य प्रयोजनमिति सामर्थ्यादिवगमाज्ज्ञेयनिरूप्यमुत्तरं नव-

अक्षरस्य विवृतोपदेशाच्चाकारग्रहणार्थः। अकारस्य विवृतोपदेशः कर्तव्यः किं प्रयोजनं अकारग्रहणार्थः अकारः सवर्णग्रहणेनाकारमपि यथागृह्णीयात्। किं च का
रणं न गृहीयात् विवारनेदात्। किमुच्यते विवारनेदादिति न पुनः कालेदादपि। यथैव ह्ययं विवारभिन्नः एवं कालभिन्नोऽपि सत्यमेव मेततो वक्ष्यति तुल्यास्य प्रयत्नस

ननु गृह्यात् विचारनदात् । किमु च्यत विचारनदादिति न पुनः कालदादिविषयवैषम्येन ननु प्रत्यक्षेण प्रतीतिरिति । जातिपक्षाश्रयेण ग्रहणकशास्त्रस्य प्रत्याख्यानात्
तीति न चोदनीयम् । सवर्णग्रहणेनेति यनशास्त्रेणाण्डित्सवर्णस्येत्यनेन सर्वे सवर्णग्रह्यते नकारणेनेत्यर्थः । किं च कारणमिति । जातिपक्षाश्रयेण ग्रहणकशास्त्रस्य प्रत्याख्यानात्
ननु स्यात्त्वर्जतिसज्जावात्सिद्धं ग्रहणमिति भावः । अत्र च निमित्तकारणहेतुषु सर्वोत्प्राय दर्शनमिति प्रथमा कृता । तेन कस्मात्कारणमित्यर्थः संप्रदायविचारनेदमित्यत्र तु कारण
शब्दस्य प्रयोगाभावात् । यद्ग्रहणादसर्वनाम्ना वा प्रथमा द्वितीययोरभावाद् । भाषागुणस्त्रियामिति पंचमी विहिता विचारयति विकासयति आस्यमिति विचारः प्रयत्नः व्यक्तिप
क्षेत्रहणकशास्त्रारंभादेशोपपत्तिः व्यक्तिपक्षेनेदांतरसज्जावादाह किमु च्यत इति । ननु गृह्योदयनवाच्येदकाकालेवर्णपि देनादावपि प्रवृत्तेर्द्विविक्तात् । अन्यथा तु व्यास्य प्रयत्नमित्याह

[illegible]

ननु कजस्य व्यापकत्वात् बाह्यत्वेन समाधानमयुक्तं किंच कालेन प्रयत्न इति तद्देककयं सवर्णत्वात् प्राप्तिरत आह प्रयत्ना नीति । बाह्यत्वं युयादयति । प्रसिद्धेति प्रसिद्धपरिमाणं यद्दृष्टं तद्वत्परिणतं परिच्छेदकक्रियोत्तरं
परिच्छेदक्रियापेक्षया न्येतत्तदपेक्षाणदित्यर्थः । एवं च बाह्यक्रियापेक्षया बाह्यत्वात्किरिति भावः किं च कालेनातिरिक्त इति मते रदं अतिरिक्तः क्षणसमूहः काल इति मते परिहरति अत्र वेति । अत्र भावः नाभिप्र
देशावच्छिन्नयत्नेन प्रेरितो बाह्यस्तत्तस्यानाभिधानोत्तरं वर्णमिदं जकदति शिक्षा दी स्यष्टमा वायारज्यत्वाधिक्या निचरुस्वत्वदीर्घत्वादिरूपकालव्यञ्जकानीति । ननु इदं दीर्घयोः कालभेदादतामिस
बाह्यश्चेति प्रयत्नाभिनिर्मुक्तत्वात्कालस्य प्रयत्नमयुपगम्य बाह्यत्वेन परिहारः प्रसिद्धपरिमाणवत्स्वनरगतपरिच्छेदकक्रियोत्तरापेक्षाणतकालव्यवहारस्य बाह्यत्वं
कालस्य यथा ब्रीहेः प्रस्थादि व्यवहारः परिमाण इत्युक्तः । एवं मात्रादिव्यपदेशानिर्भेदक्रियाकृतः । अथवानाभिप्रदेशावविशिष्टप्रयत्नारम्भादीर्घादिनिष्पत्त्याना
भेदास्याद्वाह्यत्वात्कालस्य बाह्यत्वं विवृतत्वादीनां चास्य वर्ति प्रयत्ननिष्पाद्यत्वादाभ्यन्तरत्वं दुतादिवृत्तयस्तु यथानभेदिकोक्त्या तपस्त्रेव वक्ष्यतीति । निरुत्तरिति किं

सर्वणमित्यत्र आस्य ग्रहणस्य प्रयोजनं आस्येयेषां नृत्यो देवाः प्रयत्नश्च ते सर्वे संज्ञानवन्तीति वाच्यं पुनरास्यात्कालेन स्यादेवका
लभिन्नस्य ग्रहणं न पुनर्विवारभिन्नस्य किं पुनरिदं विवृतं स्यादित्यमानस्य प्रयोजनमन्वारम्यायते आहोस्वित्सं वृतस्योपदिश्यमा
नस्य विवृतोपदेशश्चाद्यत विवृतं स्यादित्यमानस्य प्रयोजनमन्वारम्यायते कथं ज्ञायते यद्यमश्रुत्य कारस्य संवृतता प्रत्यापत्तिं ज्ञा

[illegible][illegible]

भावा

11331

योगस्थेऽनावेप्यनेन न स हणं ज्ञाप्य तदतितात्पर्यं को चेत्तु देवदत्तञ्जलीत्यादौ प्रत्याहारविगैर्नैकत्राक्षरसमान्नायिकोक्तिरदर्शनाप्येव योरित्युक्तमित्याहुः। नाप्येव युगयत्समवस्थानमित्यस्य प्रयोगेदत्तादिः। एवमर्थद्वित्वनावेशाद्विप्रकारवतिवर्तते इति बहुव्रीहिः प्रातिपदिकानीति धातुप्रत्यययोरपि उपलक्षणाच्चेत्यर्थः। सर्वे एव ग्रहणनिप्रातिपदिकादीनि विवृताकारयुक्ता विषयनीयानीत्यर्थः। ननु कृतं निति। तस्मादिति यतः सर्वे चारणगुरुच्येनोपात्तादिष्वद्वितीयमित्यर्थः। ननु धातुना बहुधा पाठात् धातादीति अयुक्तं अत आह।

भा. के. वि.

॥३५॥ १ व

प्रतिषेधादिति सवेकान इति प्राप्तेत्यर्थः। तंस्त्विनोद्युच्यते इति विहितः। करणत्वेनेति अधिकरणस्वरूपत्वविवक्षेत्यर्थः। सामान्यरूपतयेति विषयत्वरूपेणेत्यर्थः। भाष्यकारस्त्विति। एकविषयेनानालिङ्गकरणदर्शनादिप्रयत्ने

विषये २

गिरिगिरिगोत्येकाः स्वक्षणमनोदात्तं प्राप्नोति इह च घटेन तरति वृद्धिक इति द्युजलक्षणं घट्टन् प्राप्नोति इत्युच्यते। पचाराः प्राप्नुवं
तितद्यथा इत्युच्यते। केन घटेनानेको युगपत्कार्यकरोति। एवमिममर्करानेको युगपदुच्चारयेत्। विषयेण तु नानालिङ्गकरणसिद्धयदयं विषयनानालिङ्ग
मकारकरोति कर्मण्यण् आतो लुपसर्गक इति तेन ज्ञायते नानुबन्धसंकरोस्तीति यदि हि स्यात् नानालिङ्गकरणमनर्थकं स्यात् एकमेवायं युगपदुच्चारये
त् नैतदस्ति ज्ञापकम्। इत्संज्ञा प्रकृत्यर्थमेतत्स्यात् न त्वयमनुबन्धः। क्वचुक्त्वा उपचरेत् इत्संज्ञायां हि दोषः स्यात् आयम्य हि द्वयोरित्संज्ञा स्या
त् कयोः प्रायेतयोः। अतर्हि विषयेण तु पुनर्लिङ्गकरणसिद्धयदयं विषये पुनर्लिङ्गकारकरोति प्राग्दीव्यतो एशिवादिभ्यो एतितेन ज्ञायते नानुबन्धसंकर
ोस्तीति यदि हि स्यात् पुनर्लिङ्गकरणमनर्थकं स्यात् ॥

कारस्त्वधिकरणत्वेन व्यक्तिनेदादीं प्राप्नुवति पादयति। विषये विषय इति। विषयमिति गुणश्च अनुबन्धः। कार्यमित्त्वा उपकारकत्वात् तत्र कर्मणि करणिति ज्ञायादि
त्यर्थः। क्वचुक्त्वा इति। शक्यः प्राणिविशेषः स यथा कर्तुं शक्यः पक्षे चोप्युते नैव संवत्तु बन्धुक्रोऽकारशक्यानिर्देष्टुं प्राद्यतयोरवेत्संज्ञा विधानान्मभ्यपत्तिनाश्च
वेत्संज्ञे वा युक्त्या प्रियत इत्येककर्तृकत्वादायम्येषुक्ते। अतर्हि विषयेण तत्तदनुयाया च नानाशब्दमपनीयते नः शब्दपवित्राय घटुबन्धसंकरः स्यात् अकारम
वशिवादिभ्यो विदध्यात्। अथोच्यते एतत्कृतमेव यथा स्यात् ज्ञेयं तन्माह इति नियमाय मेतत्स्यात् तन्न नियमादि भेदलोच्यत्वात् ॥

२ एव संगति

देन तदित्यत्र तात्पर्यं। गुण उदात्तादय इति भ्रमं व्यावर्तयति। गुण अनुबन्धा इति। ते पांगुणत्वं सुपपादयति कार्ययेति व्याप्रियते विषयत्वेन गृह्यतीत्यर्थः। एककर्तृकत्वादिति स्यादित्यनेने सज्ञा रू
पेककर्तृकत्वादित्यर्थः। नानेति स्थिते कथमन्यथा व्याख्यानमत आह। नानाशब्दमिति। नियमादिति। ज्ञापकत्वे हि विषयमिति भावः। अत्र वाक्यत्रये पितुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्तौ ॥ ॥ ॥

॥३५॥

यथा लोके इति च भाष्यकार उच्चारदिति री शेषः। एवं च लोक व्यवहार उदात्ते नैव संकरः सिद्ध इत्यर्थः। यत्र देशो कालो वा। तदुक्त एवेति। नाप्येवित्स्त्रिंशत्त्रितिसाधारणं। व्याख्येयमिति भावः। यथा विकृतियागे
इति। तत्र हि प्राप्ति साधारणं मिथेन्यनुवादेन सप्तदशत्वं विहितं तच्च त्रिप्रथमामित्यादि वाक्य बाधितया प्रथमात्तमया स्त्रिगृह्यत्वेति भावः। त्रिगृह्यतेति। आहृति पुनरुच्चारणे। तज्जन्य संख्या सप्तदशत्वं

यथेति नक्रमः सर्वगुणमुच्चारयेदिति किं नर्हियथा लोके इह मुंडो भव इह नमो भवेति यदुक्तं को यत्रोच्यते तदुक्तं एव तत्र भवति एवमिहापि व्याख्येयः प्रकृतिभ्यो यदनुबन्धवि
शिष्टे विधीयते ता सुतदनुबन्धनि मित्तमेव कार्यं संपादयति। आहृति संख्यानादिति। यथा विकृतियागे त्रयो दश सामिधेयः प्रथमात्तमया स्त्रिगृह्यत्वा सप्तदशसंपद्य

अथ वा पुनरस्तु विषयेण तु नानालिङ्गकरणसिद्धमित्येव ननु चोक्तं इत्संज्ञा प्रकृत्यर्थमेतत्स्यादिति नैष दोषः। लोक एतत्सिद्धं तद्यलो
को कश्चिदेव देवदत्तमाह इह मुंडो भव इह जडिलो भव इह शिखी भवेति यत्स्त्रिंशो यत्रोच्यते तत्स्त्रिंशत्त्रोपतिष्ठते एवमयमकारण्य
स्त्रिंशो यत्रोच्यते तत्स्त्रिंशत्त्रोपस्थास्यते यदुच्यते एकाजनेकाजग्रहणे पुचानुपपत्तिः। एकाजनेकाजग्रहणे पुचानुपपत्तिः संख्याना
त् एकाजनेकाजग्रहणे पुचानुपपत्तिः संख्यानादनेकाचत्वं भविष्यति तद्यथा सप्तदश सामिधेयः नवतीति त्रिः प्रथमा मन्वाह त्रिरुतम
मुन्वाहेत्याहृतिः सप्तदशत्वं भवति एवमिहाप्याहृति तौनेकाचत्वं भविष्यति नवेदाहृतिः कार्यपरिहर्त इह तु खलुकिरिणा गिरिणे
त्येकाजलक्षणमेतोदात्तत्वे प्राप्नोत्येव एतदपि सिद्धं यलोकतः तद्यथा लोके ॥

नेतथा घटेन तरतीति द्युजलक्षणः घट्टन् भवति ननु मुख्यविषये कृतार्थत्वाद् घट्टनस्य गौणं द्युज्जं कथं कार्यो गेज निमित्तं उच्यते। गो द्युच इत्यत्राप्सराब्द प्रतिषेधाच्चि
गादाहृतिनेदेनापि नेदाप्रयकार्यप्रवृत्तिः। अहृति गिरिण्यादावाहृतिनेदपि मुख्यमेकात्वन निवर्तते इति भावः। अहृति लोके पूर्वा संख्या संख्यातर एतमुख्येन गौणेन ववाध्य

॥३५॥

वदज्ञानेकाचत्वमिति भावः। भाष्ये आहृतः संख्यानात् गणनादित्यर्थः। नवेदाहृतिः कार्यपरिहर्तमिति आहृत्या कार्ये सिद्धमितिकत्वाद् घट्टणं परिहर्तं न वेदित्यन्वयः। लिङादिति। अनेन
लिङेन अस्मिन् सिद्धत्वादस्य व्यवहारस्य गौणत्वमेव नेति ज्ञाप्यते इति भावः। मुख्यमिति। आहृति क्वचुक्त्वेन स्वगतेकाचत्वस्य बाधयोग इति भावः। ॥ ननु स्वस्य प्रतिगृहीतत्वा संभवा

देकन्यूनतानचपुनर्दानदत्तस्यान्यस्वत्वाक्रान्तसयापुनर्दानासंभवादत्तआह विर्तेनेति। ननुषष्टीसमासेसहस्रसंख्यायाविरोधत्वात्। कथंदानेनसंख्यः। कथंवासंपन्नाइतिचद्वयवचनातेनसामानाधिकर
ण्यमतआह। सहस्रंक्रयः सहस्रमिति। अतएवसर्वेतेइत्यनेनसामानाधिकरण्यपरनिपातेभाष्यप्राभाण्यत्। एकैकषडित्यत्रउभयोरपि द्योतकत्वेनद्योतकसमुच्चयस्यचबहुशोदृष्टत्वेनद्विवच
नराशोयोगेपद्यथायथाजातीयकोगाग्यायणीत्यादौ। तत्रचयथाप्यसत्त्वसमुच्चित्यद्योतकताअभावेगामीतिद्विधैवतथाप्रकृतेपि। शासोवैकलिकत्वात्पुनैकैकमित्यपिद्यादिशब्दविपर्यय
नसमुच्चित्यद्योतकताअनभिधानात्। एकराद्येतुसमुच्चित्यप्रत्येकंचद्योतकताअभिधानस्वभावात्। यत्रतद्वितेनानुकाविशानत्रद्विवचनंभवत्येव। यथैकैकशोदहितिभाष्यस्याप्ययमाशयस्त

सहस्रमिति। वित्येन क्रीता क्रीत्वा प्रत्येकं दत्त्वा दत्त्वा सहस्रदक्षिणकृपयः संपन्ना इत्यर्थः ऋषयः सहस्रमुषिसहस्रमिति कर्मधारये संपन्ना इत्यस्य साक्षाद्विभिः संबंधः।

अपि सहस्रमेकांकपितामेकैकराः सहस्रकृत्वोदत्ताया सर्वेते सहस्रदक्षिणाः संपन्ना एव मिहाय्यनेका वत्त्वं न विष्यति यदप्युच्यते
द्रव्यवचोपचाराः प्राप्नुवंतीति न वेद्यदसंभवे कार्यतन्त्रानेकोद्युगपत्कुर्यात् यत्तु खलु संभवे कार्यमनेकोपितद्युगपत्करोति तद्य
थाद्यदस्पदर्शनं स्पृशेन्न च संभवे चेदं कार्यमकारस्याचारणं नामानेकोपितद्युपत्करिष्यति ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥

हीममासेतुसामर्थ्यलक्षणःसंबन्धःयथाब्राह्मणवातेभोज्यतामितिनुज्येर्ब्राह्मणोःसहस्रवितिकस्यैवाकारस्ययुगपत्स्थानकरणनिष्पन्नधनिबन्धत्वात्सर्वैरित्यर्थः॥१॥

नद्धितमात्रेण लोकविज्ञानमिधानंतत्र द्विवचनमपियत्र मीषा^{म्} इत्यादौ तावतैव वी^{म्} साभिधानंतत्र न कदापि तयोः सपुच्छय इति दिक्। सामर्थ्येन क्षण इति। सामर्थ्यकृतोऽणश्च
नैर्ऋषिभिः संबंध इति त्रयः सर्वे ते इत्यत्र तच्च द्वेन गुणभूतस्यापि परामर्शो न पक्षो बोध्यः। अतएव दत्तेति समानकृत्य के केस्यक सह इति। दक्षिण इति सहस्रं दक्षिण गोरूपय
षादोत्प्लुणने इत्यर्थः। तेन गोसहस्रदानं फला एव तेन लैकगोदानमात्रं फल इति व्यवहारो यथास्मृतेन तदा प्रकृते पीतिभावः। भुजे त्रिहोणे रिति संख्यायां भोक्तृत्वात् भुपतेर्युगभूते ब्रा
ह्मणे रेव भुजेः संबंध इति भावः। भाष्येनेकाचलमिति तन्मात्रमित्यर्थः। एकस्यैवेति। व्यापकस्यैत्यपि बोध्यं। अकारस्यैत्यपि उपलक्षणमित्युक्तं भाष्ये उच्चारणं नामेत्युत्तरमत इति शेषः। ॥ अन्यभा

व्यमित्यस्यान्यत्वमित्यर्थेनेत्याह। अन्यसेति। अथवेति। नावशब्दः कर्तृसाधनइतिभावः। एवंचप्रतियोगमकारस्यान्यत्वमित्यर्थः। यथेति। एवंचाग्रेइत्याद्याकारोदंहेत्यकाराद्भिन्नः दंडश्चप्रमित्यादौ। कालव्यधानात् दंडइहेतिप्रयोगेइकारवत्तथादंडइत्यनाद्याकारांत्याकाराद्भिन्नः शब्दव्यवयात्कृतिरित्यादौतकारव्यवहितेकारवत्यनुमानेनेदेसिडेउदात्तादिविरुद्धधर्मप्रत्ययोपिपारमार्थि

एवंपरिहृतेष्वपि दोषेषु तत्र न्यायेनाकारस्य नेदं साधयति। नान्यभावाविति अन्यस्य नावेन्यभावः ततो ज्ञास्यमाणदिषु स्वार्थविधानार्थान्याता स्वार्थेषु न
अथवा अन्यो नवान्यदस्तु नस्य नावति भाष्यज्ज्ञातकालशब्दाभ्यामवधानं भिन्नानां दृष्टयथाचंद्रितायांचंद्रत्यादीनां कालग्नवायः कृतिरित्यादी

नामनायंतुकालराब्दव्यवायात्। आन्यनायंतुकारस्य कुतः कालराब्द व्यवायात् ॥ कालव्यवायाच्चब्दव्य
वायाच्चकालव्यवायात् दंडश्च यं राब्दव्यवायाद्दंडः। न चैकस्यात्मनो व्यवायेन न वितव्यं भवतीति चेत् न वत्यान्यभाव्यमकारस्य यु
गपञ्चदेशपृथक् दर्शनात् युगपञ्चदेशपृथक् दर्शनात् न न्यामहे आन्यनाव्यमकारस्येति यदयं युगपञ्चदेशपृथक्
षूपलभ्यते अश्वः अर्कः अर्थ इति न ह्येको देवदत्तो युगपत्सु द्वे सम्भवति मपुरायाज्ब ॥ ॥ ॥ ॥

शब्दव्यवायः। तकारेण ऋकारेकारयोर्व्यवधानात् एकत्वे तु व्यवधानं न दृष्टं यथा अइति केवलोकारः। उच्चार्यते तस्माद् उदात्तादिगुणनेदात्वं
कालशब्दव्यवायाच्च नानात्वमेकारस्य प्रत्यभिज्ञाने चात्वादिसामान्यनिबन्धनं यद्यपि शब्दव्यवायेऽपि कालव्यवायोऽस्ति तथापि कालव्यवायावद्विधादिति। शब्दश्च

कण्वेयत्राणियेन तज्ज्ञेदादपि नेदसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह उदात्तादिति नानात्वमकारस्येति युक्तमिति शेषः ननु य एवोदात्तोकारः स एव देवदत्तेनानुदात्तः कृत इत्यभिज्ञाविरोधीत आह प्रत्यभिज्ञा
नचेति विभुत्वनिराचष्टे भाष्ययुगपच्च देशेति अर्कादिशब्दा एव देशापदेनोच्यन्ते देशे पृथक्केचित्तिदेशानां पृथक्केषु नेदेषु स्वत्वित्यर्थः एवं वर्णानामनेकत्वेपरेण साधिते वर्णैकत्वादी एक

भा. के. वि.
॥३॥

स्यापि पुनरुक्तं दृष्टान्तमाह। भाष्ये यदि पुनरिति तत्र शकुनिवदिति दृष्टान्तस्य तद्वत्परिचिन्नेन तात्पर्यं तस्मै तस्य विभुत्वादिति धनयन्नाह कालशब्दाभ्यामिति। व्यक्रिस्फोटवादिन इति व्यक्रिर्नित्य
लैकत्ववादिन एकेव शब्दव्यक्रिरिति वादिन इत्यर्थः। अनेनाद्यदृष्टान्तपरिहृतम्। द्वितीयपरिहरणाय यथैवमिति। अस्यानेकदेशेषु युगपदुपलभ्यंजकवशादिति शेषः। पूर्वदृष्टस्यपु
नरादृशनिमित्तव्यवहितस्य व्यवधानेपि न भेद इत्येतत्मानेन दृष्टान्त इति भावः। नन्वेवं विभुत्वेनित्यत्वसर्वत्र देशसर्वदोषलभापत्तिरत्राह। व्यजकेत्यादि। जातिस्फोट इति। जातिरवकाश
व्यक्रयस्वनन्ता इति वादित्यर्थः। भाष्ये नित्यत्वमेवं स्यादिति। व्यक्रिरेकत्ववादी तस्याऽनित्यत्वं मन्यत इति भावः। ननु विभोरेकस्यापि व्यजकवशादनेकत्रोपलब्धौ कथमनित्यतेस
पुनरितिकालशब्दाभ्यां व्यजकानामेव धनीनां व्यवधानं व्यस्येति व्यक्रिस्फोटवादिनो भावः यथा शकुनिः पंक्तेरादौ स्थित आशुसंचारात्तदंतेन वति। एवं व्यजकधनिसं
निधानासंनिधानाभ्यामकारस्योपलभानुपलभादित्यर्थः जातिस्फोटवादी व्यक्रिस्फोटवादिनं पर्यनुयुक्ते नित्यत्वमिति। न वना जातिस्तावन्नाभ्युपगम्यते व्यक्रिरेव।
पुनरिमेवर्णाः शकुनिवत्स्युः तद्यथा शकुन आशुगामित्वात्पुनस्तादुत्पत्तिताः पश्चादृश्यन्ते। एवमयमकारो ददत्यत्र दृष्टोऽप्युदत्यत्र दृश्यते
नेवं शक्यम्। नित्यत्वमेवं स्यात् नित्याश्च शब्दाः नित्येषु च शब्देषु कूटस्थे रावेचा लिमिर्वर्णैर्नैव तव्यमनपायो यजनविकाशिमिः यदि चायं दद
त्यत्र दृष्टोऽप्युदत्यत्र दृश्यते तनायं कूटस्थः स्यात् यदि पुनरिमेवर्णा आदित्यवत्स्युः तद्यथा एके आदित्यो नैकाधिकरणस्यायुगपदंश एतत्के पूपलभ्यते
कत्वनित्यत्वप्रतिज्ञानांतत्वेकत्वं नित्यत्वं च नोपपद्यते दरा उदत्यदाता नुदात्तस्वरितनेदेन भिन्नत्वात् तत्रैकस्यैवोदात्तत्वं परित्यागेनानुदात्तत्वं युक्तम्। रूपांतरपरिग्र
हादनित्यत्वप्रसंगात् तस्माद्भिन्ना एवा नित्या एवाकाराः प्रत्यभिज्ञात्वात् कतिनिबधनेति जातिस्फोटपक्षोऽत्र व्यवस्थितः॥
तत्राह। न वतेति। भाष्येपि नित्याश्च शब्दा इत्यस्य तवेत्यादिः। भाष्योक्तकूटस्थत्वाभावमुपपादयति। रूपांतरेति तस्माद्भिन्ना एव नित्या एवाकारा इति पाठः नित्या एवेति पाठ
स्वयुक्तेः अनंतवर्णवादे तदनित्यत्वस्यैव वृत्तात्। इति बोध्यम् यद्यप्यनुदात्तत्वादीनां ध्वनिनिष्ठत्वात् कारात् तत्र दोषस्तथापि स्फुटिकस्यैवास्या अपि इतरसंनिधाने न तदुपपरिग्रहे संसर्गा
नित्यत्वाविरोधिकूटस्थत्वाभाव इति भावः। पुनरप्येकत्वनित्यत्वे साधयति भाष्ये पुनरित्यादिना। एकस्यैवाकारस्थाने कुदेशेषु उपलब्धिरादित्यस्यैव संभवतीति न तावद्व्यक्रिनेदः सि
ध्यति। अन्यथा आदित्यस्यापि नैकापत्तिरनित्यत्वापत्तिश्च तद्देशसंसर्गात् प्रकाशत्वापिक प्रकाशत्वादियुगसंसर्गादिति भावः॥

॥३॥

विषम इति। आदित्य दृष्टान्तेनानेकदेशोपलभ्यमानाकारादिष्वेकैकप्रसाधकः प्रत्यभिज्ञायमानत्वे हेतुरनेक इष्टकानेकदेशोपलब्धिविषयस्वरूपोपाधियुक्त इति न तेन भेदसाधकशब्दव्यायहेतोः।
सत्यतिपक्षगायुक्तेति भावः। आकारपुनरुपलभ्यते इत्यस्यैकोऽदृष्टानेकाधिकरणस्य मिति शेषः। शब्दस्योकारास्यैकाधिकरणत्वेनानेकाधिकरणत्वमेयुक्तमित्याशयेनाह नाथ्यः। आकारमपिनोपलभ्यते इति।
अकारमप्यनेकाधिकरणस्थेनोपलभ्यते इत्यर्थः। श्रोत्रोपलब्धिरिति। श्रोत्र एव उपलब्धिरित्येत्यर्थः। करणं किंनेन सामानाधिकरणं बहुव्रीहिर्वा एतद्विशेषणफलं देशयति। श्रोत्रेति ननु दिश एव।

व्यक्रिस्फोटवाद्याह। आकारमपीति। श्रोत्रोपलब्धिरिति श्रोत्रोपलब्ध्या आकारादेशत्वं शब्दस्य प्रतिपादयति आकाशविशेषस्य श्रोत्रत्वादिंश्याण

विषम उपमासः नैकोऽष्टा आदित्यमनेकाधिकरणस्थं युगपदेश एतत्के पूपलभ्यते अकारं पुनरुपलभ्यते अकारमपिनोपलभ्यते किं कारणं श्रोत्रोपलब्धिः

मसंबद्विषयाग्रहाण चोत्रस्य च निश्चि यत्वा जमना नावादाकारा देशत्वं शब्दस्यावश्याभ्युपेतव्यम् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

श्रोत्रत्वकथांतत्रोपलब्ध्याकारादेशत्वा सिद्धिरत्राह। आकारेति। कर्णशक्त्यवच्छिन्नं न भवान् श्रोत्रं चक्षुरादिव चोत्रस्यापि भरतत्वं मावश्यकमिति भावः। दिशोनतिरिक्तमेव वाकारा मिति तत्वं
ननु तथाप्येते जौ शयरादिरूपस्य तेजसचक्षुर्गोपलब्धेनोकाशादेशा गतस्यापि शब्दाकाशात्मकश्रोत्रात् तत्वं किं न स्यादित्याशंक्य किमसंबद्धं तद्वाहकं संबद्धं वा नाद्य इत्याह। असंबद्धेति। अन्यथा
राभेश्वरादिपक्षेरावच्छिन्नशब्दस्यापि श्रवणप्रसंगः द्वितीयेपि किं श्रोत्रस्य विषयदेशगमनात्संबधतशब्दस्य श्रोत्रदेशगमनात् नोभयमपि त्याह गमनाभावादिति॥

भा. कै. वि.
॥ ३८॥

आत्रस्यचेतिनरादपरिग्रहः उन्नयोरपिगमनाभावेहेतुर्भिन्नियत्वेदृशस्यराज्याग्रहणंतुदृत्वादिदेविस्पप्रतिबंधकत्वाच्चात्रदेशेनभिव्यक्तेः आकाशत्वेचतद्वदेवतस्यापिआपिआपकत्वेनआत्रदेशो
भिव्यक्तस्यतेनग्रहइतिभावः। आहकारिकाणीतिस्वरूपमतेविद्विद्याणस्वाधिष्ठानभूतेननिगुणग्राहकत्वात्तयमाकांशकाशदेशत्वेनआत्रपञ्चग्राहस्यसिध्तीतिबोधमात्रोपलब्धिरित्यु
बुद्धिनिर्गद्यत्वात्सोमरुक्ममाशंक्यमपूर्वपूर्वेति। एवंचाशुतिरोधीसंयमानानेकवर्णवत्पटकेजरादिशब्दग्रहणसंभवेदर्शनापतदुक्तमितिनयोनरुक्त्वम्। प्राप्तिपरिपाकेति। तत्सहकृतस्यैः।
अत्रबुद्धिर्योवर्णबुद्धिः एवंचतादृशसंस्कारविशिष्टातःकरणसंयुक्तेनादृशसंस्कारविशिष्टेनआत्रेणत्यवर्णसमुदायेप्रतिबिंबवदखंडस्फोटरूपपदादिप्रत्यक्षमितिभावः। नन्वेवंसर्वदृशोपलभः
स्यादतोभाष्येप्रयोगेभिव्यजितइतिव्याचक्षेपसुज्यतइति। अनिरतिवर्णइत्यर्थः। भाष्येएकंचपुनराकाशमिति। एवंचैकस्मिन्आघफलेएकएवयथारूपसंगंधादिस्त्वातदाश्रयस्यैकत्वात्तदृश
निर्गद्यइतिपूर्वपूर्वधन्युत्पादिताभिव्यक्तिजनितसंस्कारपरंपराप्राप्तिपरिपाकांत्यबुद्धिनिर्गद्यइतिवर्णः। प्रयोगेणेति। प्रयुज्यतइतिप्रयोगेधुनिःतेनाभिव्यक्तः देशभेदेनतुप्रतिभासोभिन्न

बुद्धिनिर्गद्यः प्रयोगेणाभिव्यजित आकाशदेशः शब्दः एकंचपुनराकाशः। आकाशदेशाश्रयिवहवः यावतावहवः तस्मादान्यभाष्यमकारस्य॥ ५॥

देशावस्थितपुरुषोदीरिताभिव्यजकभनिरुक्तः भेदवाद्याह। आकाशदेशाश्रयितयाप्रयियाः एकत्वेपिस्वप्नप्रभुग्राहदेशव्यवहारः। एवमाकाशस्यापिसंयोगिघटादिपदार्थोक्तेदेननेदव्यवहारइत्यर्थः॥

दोषिएकएवतत्रैवचतस्योपलभइतिभिन्नदशोपलभएवासिद्धइतिभावः नन्वेकत्वेऽयंप्रत्ययपरोयंदेवगृहेयंराजगृहेइतिप्रतिभासः कथमतआहदेशभेदेनचिन्ति। ओषाधिकोनेदस्तुआकाशस्यनरा
शब्दस्यापेक्षकत्वेबाधकएवंसंसर्गानित्यतापितस्यवनास्यापिबाधिकातस्यापिनीलेनभेदेयादिसंसर्गानित्यताप्रतीतेरित्याशयः। अनराब्दइत्येकवचनेनस्फोटस्यैकत्वमखंडत्वंचधुनिः।
ननुनिरवयवस्यकथं प्रदेशबोद्धव्यमतआह। यथेति। एवंचोषाधिकभेदेनभेदोदुर्गः सर्वत्रभेदोषाधिकएवसएवचव्यवहारोपयोगीत्याशयः॥ ॥ आत्रसंबंधास्तुप्रदेशांतरोपनरा
व्यस्यापिबीजितरंगन्यायेनकदंबुकुलन्यायेनवातत्रांतरसुत्यादिनाएकतत्रापिपक्षेऽस्यआवित्यादोषावेनेत्याह॥ ॥ ॥ ॥

॥ ३८॥

भाष्येआकृतिग्रहणदितितदाहआकाशजातिरिति। सर्वप्रदेशोच्चिति। प्रत्याहारेऽस्यआवित्यादौचअकारव्यक्तीनामानंस्माश्रित्यवार्तिककृतावर्णसमाश्रयस्यस्यविवृतत्वेपिधात्वादिस्यस्यापिविवृतोप
वेशोनादितः भाष्यकृतानुप्रयोगस्थानोप्रत्याहारस्यग्रहणायनत्रजातिनिर्देशोआवश्यकेजातेविहृतत्वप्रतिज्ञानेनैवसर्वसिद्धेः सदाधोवारितः अस्यआवित्यादौतुसत्यपिविवृतत्वसंबंधिग्रहणं
नस्यादित्वापिजातिनिर्देशानेवपरिहृतएवंचाणदित्वात्तत्रैवग्रहणंनकार्यमित्याशयः। तस्याश्रुतिस्वाश्रयव्यक्तिद्वारेत्यर्थः। नत्रप्रत्यापनिवाक्येनपरनिर्देशात्प्रामेकवशेतिनिर्देशद्वारास्व
स्यैवसंवृतत्वेबोध्यमाननुजातिनिर्देशोति। प्रसंगइत्याह। अहमइति। अन्यथाइस्वमेवेति। नचतन्निर्देशांतरतमपरिभाषायादीर्घानस्यादितिदीर्घविद्यानदीर्घनिर्देशेनतस्मात्प्रामेकवशेतिनिर्देशात्
तिग्रहणदन्यस्यापीतिवाच्यदीर्घनिर्देशात्प्रामेकवशेनांतरतमपरिभाषाबाधकेत्यनापेक्षयाइस्वावृत्त्येतेरेवकल्पनेजाघवमित्याशयाननुदीर्घाचारणसामर्थ्यात्माहइस्वः सुतस्तुत्यादत

एवंव्यक्तिस्फोटपक्षेनिराकृतेजातिस्फोटपक्षएवाश्रयते। आकृतिग्रहणदिति। अकारजातिः सर्वप्रदेशेषुनिर्दिश्यतेनांतरीयकस्तुव्यक्तिनिर्देशः तत्रप्रत्याहारेअका
रजातेनिर्देशान्नस्याश्रयविवृतत्वप्रतिज्ञानाच्छास्त्रान्नचतस्याएवप्रत्यापनिविधानेतदेवजातिनिर्देशोदत्तइतिनिर्देशस्थानाकारेणग्रहणमाकारस्यसिद्धम्॥

आकृतिग्रहणत्तिद्धम्। अवर्णकृतिरूपदिष्टासर्वमेवणकुलंग्रहीष्यतितथेवणीकृतिः तथोवर्णकृतिः चतुपरकरणमेवंचकृत्वातपराः क्रियंते
आकृतिग्रहणेनातिप्रसक्तमिति। ननुचसवर्णग्रहणेनातिप्रसक्तमिति कृत्वातपराः क्रियेरन्प्रत्याख्यायतेतत्सवर्णग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणदनएत्ताचेति

अहमनआविनक्तावित्यत्रसत्यपिजातिनिर्देशोदीर्घाचारणसामर्थ्याइस्वस्यग्रहणेनभवतिअन्यथाइस्वमेवोचारयेत्सुतश्रविषयेस्मृतइतिन्यायात्सुतस्याग्रहणं
माहइति। सआकृतिपक्षोयत्रास्तिनइत्यथवावत्यंतमतत्। तन्न्यायेनाकृतिपक्षस्यस्यापितत्वात्तपरध्वपिसएवपक्षः स्थितइत्यर्थः॥ ॥

आहसुतश्रविषयेइराइतोदौअनेनापिसुतविधानेरोनुवाददोषः स्यादितिभावः सर्वत्राकृतिनिर्दिष्टेत्यत्रज्ञापकमाहभाष्येतद्वचेति। सादृश्येवतिभ्रमंआवर्त्तयतिसइति। अथवाक्यंत
मेतदितितदाहदित्यास्योस्यआवित्यादिवदित्यर्थः। तदाह। तन्न्यायेनेति। तत्रास्यआवित्यादौ। आकृतिग्रहणप्रयुक्तातिप्रसंगनिवारणार्थमेवहित्तत्रतत्रपरकरणंजातिपक्षेपिविवृत
त्वप्रतिज्ञाकः सवर्णइत्यादेर्दंडानतिरित्यादौदीर्घार्थमावश्यकेवाएवप्रत्यापनिवाक्यावश्यमेवतुल्यन्यायाज्जातिग्रहणप्रयुक्तातिप्रसंगनिवारणायनपरत्वंवद्विधेयेत्यदीनामइ
त्यादौतद्वारण्याप्रत्यायइत्येतत्बोधितेअत्रपक्षेणग्रहणाभावेपिक्लृप्तवर्णयोः सावर्ण्येनसमानजातित्वाऽतिदेशान्नदोषइतिभावः॥ ॥

नाप्येवमुच्यते। शब्दानामर्थेयाप्रवृत्तिः सा प्रवृत्तिनिमित्तमेवात्प्रकारचतुष्टयवतीत्यर्थः। तत्र यद्व्याख्या नमवक्तास्वेव व्यासनिवेशितः स चानेकविधः एकव्यक्तिसन्निवेशितोऽपि व्यापारे कस्तत्र न किंचिदिति रिक्तं प्रवृत्तिनिमित्तमानसं व्यापारधारभावात् किंतु राक्षस्येवार्थस्य विषयताद्वयनभान्तदुत्तरत्वादिः प्रकारत्वावच्छिन्नः स एवायः यद्वा शब्दपरादाद्यर्थराक्षसत्वादिः शब्दादिपदानां कार्यानामेकत्वमेतत्तदुत्तरात्किंतु तद्व्यापारिपदादिवराक्षसार्थ एवत्वादिः कुत्वमितिकुरिति च पर्यायो। अनेकत्वमेतन्न ज्ञातृपक्षे स्तिने साटिष्ठुभादीनां न ब्रह्मणामानेत्यात्यदमेव प्रवृत्तिनिमित्तमेव च ननु तत्राद्यर्थः भावादिपदे जीदिसंज्ञैवाच्यते। अत्र हि स्त्रेवश्यति कुत्वं कस्मान्तं भवति। जाः कुः पदस्यति भत्वात्कथं न संज्ञति अनेन च भाष्येण कुकुत्वपदयोः नत्वसंज्ञापदयोः पर्यायत्वे स्पष्टमेव। ननु चतुर्वि

न्यायभावादिति कृतकशब्दो न्याय्यः हृदंतं नाम कुर्यादिति स्मृता बुक्तत्वात् कृतिः सौत्रो

चतुष्टयीशब्दानां प्रवृत्तिः जातिशब्दाणाम् शब्दाः क्रियाशब्दाः यद्वा शब्दाश्चतुर्थीः । अशक्तिजातुकरणार्थः अशक्त्याक्या
विद्वाह्मण्याकृतकइति प्रयोक्तव्ये लुत्तकइति प्रयुक्तं तस्यानुकरणं ब्राह्मण्यलुत्तकइत्याहति । अन्ताद्यर्थश्च लकारोपदेशः
कर्त्तव्यः केपुनः पुत्यादयः पुति द्विवचनस्वरिताः कृप्प्रिशिवक्त्वा प्रक्त्वाः पुत्यादिषु कृपेर्लुत्तसिद्धं तस्य सिद्धत्वादचका
र्याणि न सिध्यन्ति तस्मात् लकारोपदेशः क्रियते । नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । व्याख्येयभावात् कल्पनम् ॥ ॥ ॥

धातुः ततः श्रोत्रादिकः कुन्शित्यसंज्ञयोर पूर्वस्यापीति कुन्त्यत्ययः ॥ ॥ ॥

धेयनुकरणशब्दः कान्तमेवतीत्यत आह। अराक्तिजेति। यस्मादिति। अनुक्रियमाणशब्दव्यक्रयोवचनः प्रत्यभिज्ञानुजातिनिर्बंधनारूपसादृश्यनिर्बंधनावेति भावः एतेपि यदृक्काशब्दाः
स्वेच्छयेववक्त्राशब्दपरतथाप्रयोगात् इत्यन्येत्यादिकंच गुरोरन्त्यइतिभुन अनन्विचेति हित्वा प्रपूर्वात्परंतभावितायाथार्थकर्मणि कृतातिरनेतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरवेर्जमानस्वरेण शि
ष्टस्यानुदात्तत्वे उदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितत्वम्। अन्त इति निषेधस्तु न कृदिह्यदिति एथगनुबधकरणेन कचित्परस्परग्रहणज्ञापनात्। न्याय्य इति। संज्ञात्वेन कन्ययितुमिति शेषः॥
तत्र हेतुमाह रूदंतमिति। प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेनान्वाख्यातत्वेन न्यायत्वे मित्याशयेन शकता॥

॥५०॥

सर्वत्रादेति शिष्टप्रयुक्तत्वमपिन्यायत्वमिति परिहारः न च तस्यैव प्रयोगे न च कराब्देनो धकोपिनस्य दिति वाच्यं बोधकत्वेऽप्यसाधुत्वान्नरास्त्रीयकार्यनिमित्तत्वमित्याशयात्तदधिनितं भाष्ये साधुमन्यत इति ग्रंथे
नास्तक एवासाविति कृतकराब्दप्रतिपाद्य एवासा न च तत्कराब्दप्रतिपाद्य इत्यर्थः । इदानीं त्विति भाष्यकल्पयितव्यं इत्यस्य वितीक्षकत्वेन ननु इत्यर्थः । साधु कृतक एव नामत्वेन कृतेन च तत्कराब्दः अत्रास्मात्
तथा च्छारणा मित्यप्यत्रास्मात्तदनास्त्रविषय इति भावः । अत्रास्त्रजत्वादिति जिज्ञासा टवज्जत्वादित्यर्थः । एवं चासाधुरेवेति भावः तत्कराब्दफिडुवेषम्यदरायति । कृतकराब्द इति । तत्कराब्दस्य इति । अनन्वाख्य
तस्येत्यादिः फिडु फिडुयोरुणादिदृशनात् आहः । उणादय इति । वाङ्मलकसिद्धवेतावित्यर्थः । अर्तिप्रवृत्तिश्चेति । तथा च फिडु फिडुयोः स एव प्रकृतिर्न तुल्य इति धातुनरं कल्प्यं संज्ञासु धातुरूपाणीति तु अनादिनि

पक्षाद्यस्तिज्ञापनायार्थवत्सत्त्वापादाने अनुकराब्दानामस्युत्पन्नत्वात्तदर्थे च। नपराहिति। पूर्वमुक्तं कृतकशब्द एव न्याय्यत्वा न्नियोक्तव्यः ननु लृतकशब्द इति। इदानीं नुक्त

संज्ञादिषु न्याय्यस्य ज्ञतकराब्दस्य भावात्कल्पनं संज्ञादिषु साधुमन्यन्ते कृतकरावासौ न च तदिति । अत्र आह न्याय्यकृतकराब्दः शास्त्रान्वितोऽस्ति सकल्पयितव्यः साधुसंज्ञादिषु कृतकरावासौ न च ततः । अथ तद्विषयद्वारा न्यायपरिहायः कृफिडः कृफिडु इति । अत्रापि कृफिडः कृफिडुश्च कथम् । अत्रिप्रवृत्तिश्चैव हि ।
 नो नो न्याये किं कृफिडोपापानि को पन्थयो

कृशब्दस्यैवायमपञ्चशक्तिजत्वात्। अतः कृशब्दइत्युच्यते। अयं न हि त्ति। कृतकशब्देन न्वाख्यातत्वाच्च वतुलतकशब्दस्य निवर्तकः। कृफिडकृफिडइत्येतौ तु न न्वाख्याता
वितिकथं चरपिडइत्येतौ न निवर्तको स्यातामिति भावः। अतः प्रतीतिः। उणादयो बड्जमित्यन्वाख्याता वैताविति भावः। अतिप्रवृत्तिरिति अतः फिडफिडप्रवृत्तित्वेन प्रवृत्तिरित्यर्थः
न वेतीति। अयं तु पियदानामक्रियतेन दाप्रशस्वरूपा क्रियागणाबाध्या रोष्यत इति भावः॥

हप्रयोगसाधनेउपायमात्रंनत्वाधुनिकक्रियमाणसंज्ञानुशादकमितिभावः॥एवंचदेशभाषानुसारेणक्रियमाणंकूचीमंचीयादिप्रसाधुशास्त्राविषयश्चेत्युक्तं॥अत्रैरिति।यतस्तस्यलोकेप्रवृत्तिर्लक्ष्यतेनःकिञ्च
दिप्रवृत्तित्वेनयिनस्यैवप्रवृत्तिरित्यर्थः॥एवंयदृष्टाराब्दानैर्गकृत्यशास्त्रान्वितानोकविभिष्टप्रवृत्तानामेवयत्रकुत्रचित्संज्ञात्वेनविनियोगानान्येषामित्येवंतत्कल्फिडादीनांशास्त्रविषयत्वाभावा
त्तन्नतदर्थोऽल्लकारोपदेशादित्युक्तम्॥ ॥इदानीनसत्यवयवदृष्ट्याराब्दादितिपक्षावहंनेनतदर्थत्वंप्रत्याचष्ट॥

भा. के. वि.
॥४१॥

भाष्येन च यी चेति चेनेदं धनितेन च वेदित्यादीनां कृतमिति आह। अत्र चेति। एवं च सर्वेपि व्युत्पन्नाः क्रियादिशब्दा एवेति भावः। प्रशस्यतेति। अत्यंतं प्रशंस्यतेति। एवं च गणक्रियागुणदिप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेन
या क्रिया गुणदिवः प्रवृत्तिनिमित्तकत्वेनैवं क्रियाद्वारापेणार्थबोधजनकत्वमिति तात्पर्यं। यद्वा सर्वं पूर्वदृष्ट्यादिवातप्रशस्तगुणक्रियारापेण तत्प्रवृत्तिनिमित्तक एव दृष्ट्यादिभ्यां बोधः आद्ये दि
त्याहित इत्येव विषयत्वाद् व्यनभानमिति सेव प्रवृत्तिनिमित्तमपीति तस्य भाव इति सूत्रे उपपादयिष्यते। व्युत्पन्नीति। संज्ञाशब्दा व्युत्पन्ना इति पक्षा अथ एनेत्यर्थः। आचार्येणैति।

यथा कृतेति। व्युत्पन्नपक्षे अथ एनेत्यर्थेणोपदिष्टलकारः वार्तिककारस्तु व्युत्पत्तिपक्षा अथ एनेत्यर्थेण प्रत्याचष्टे। न चिति ॥ ॥

नयी च शब्दानां प्रवृत्तिजातिशब्दा गुणशब्दाः क्रियाशब्दा इति। न सति यद्वा शब्दाः अन्यथा कृत्वा
प्रयोजनमुक्तं अन्यथा कृत्वा परिहारः सति यद्वा शब्दा इति कृत्वा प्रयोजनमुक्तं न सतीति परि
हारः। नान्येवार्थे शास्त्रान्विताः शास्त्रान्वितस्य निवर्तको भवति तद्यथा देवदत्तशब्दादेवदित्यशब्द निव
र्तयति न गायत्री न नैषदोषः ॥

इह च भिन्नार्थत्वेन कृतशब्दे हि यदा संज्ञात्वेन निर्दिश्यते कश्चित्पि उत दत्तश्च दत्तस्वरूपा ध्यासः अतः केतुविपर्ययः भिन्नरूपौ चेतौ शब्दविति भावः

शिवो वेदपुरोवाचाचार्यः एवं च यद्वा शब्दसंज्ञात्वा अथ एनेत्यर्थेण प्रयोजनेन केतुदत्ता अथ एनेत्यर्थेण न तत्प्रयोजननिगमनमुक्तमिति भावः। कृतशब्दे कृतशब्दस्य साधुत्वाभावकल्पक इत्याद्यं दृष्ट्वा मध्यममुक्तमि
त्यादाभाष्यसमाने चेति। तत्रार्थशब्दः प्रवृत्तिनिमित्तं प्रायदत्त्याह। इति चेति। तद्वद्वस्वरूपस्य व्यक्तित्वार्थे प्रवृत्तिनिमित्तत्वेनाध्यास इत्यर्थः। विषये यदिति। क्रिया प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः। भिन्न
स्वरूपौ भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तौ यदितुक्तकोपिशब्द प्रवृत्तिनिमित्तः कसदा भिन्नस्वरूपत्वादव प्रवृत्तिनिमित्तविपर्ययः। व्यक्तेरेव प्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति पक्षे कृतकसंकेतविषयव्यक्तेरतः कसंकेत
विषयव्यक्तिभिन्ने वेति तद्विपर्ययोस्सेवेति बोध्यम् ॥ ॥

॥४१॥

भाष्ये समाधत्ते पक्षान्तरं रपीति। जातिपक्षेति। यत्तु अर्थानां नानाकाराणां मेकरोपायतन्मक्षेष्वावश्यकमेतनु जातिगतजातिस्वीकारेण परिहृतं पक्षान्तरं रपि परिहारा भवतीति वार्तिककर्तृवैयर्थ्यम्। वस्तुतस्तु ह्य
पक्षेपि दोषपरिहारः। सुकरः यदुक्तं कृतकोनल्लतकनिवर्तक इति मा-रुतस्य निवर्तकत्वे शिष्टप्रयोगाभावात्तु न निवृत्तिः। न्यायत्वमपि वार्तिकशिष्टप्रयुक्तत्वमेवेत्यभिसंधाय भगवता नुक्तमपि स्वयमदबुध्य
नुप्रदाय स्फुटमाह। व्युत्पन्नेति। पारंपर्यागताः अनादयः एवं च शिष्टप्रयुक्ता यद्वा शब्दा असाधुत्वेन शास्त्राविषया इति भाष्यतात्पर्यं। यत्तु चतुर्थीति पक्षे लृतकादीनां टिपुजादिवृत्त्या विष
या इति भाष्यतात्पर्यं। त्वमेवेत्यस्मात्साध्याल्लभ्यत इति तत्र पक्षे न देन कस्य शास्त्रविषयत्वं तदविषयत्वाङ्गीकारे न वेति सूत्रस्य भाष्यविरोधात् टिपुभादीनां पाणिन्यादिशिष्टप्रयुक्तत्वेन साधुत्वा।

पक्षान्तरं रपीति। यथाद्वयपक्षे सरूपाणामित्यस्यारंभो जातिपक्षे तु प्रत्याख्यानमेव मस्यापीत्यर्थः। व्युत्पन्नसंज्ञाशब्दपक्षेपि पारंपर्यागताः शिष्ट

यथा लौकिकवैदिकेषु

पक्षान्तरं रपि परिहारा न वेति। अनुकरणं शिष्टाशिष्टा प्रतिषिद्धेषु यथा लौकिकवैदिकेषु। अनुकरणं हि शिष्टस्य साधुत्वं न वेति अशिष्टा
प्रतिषिद्धस्य वानेव तदोपाय न वेति नाभ्युदयायां यथा लौकिकवैदिकेषु च कृतानि पुनोक्तानि वदयामसौ ददाति य एव मसौ य

प्रयुक्ता एव संज्ञा कर्तव्याः प्रयोजनान्तरमपि वार्तिककारः प्रत्याचष्टे। अनुकरणमिति अनुकार्यस्य दुष्टत्वादनुकरणेपि दोषमन्यते। सुराभानानुकरणवत् ॥ ॥

॥ 'वा' विषयत्वेपि अन्येषां तद्विषयत्वे मानाभावाच्च किंच साधुसाधुवदिभूतानामपि शास्त्रविषयत्वे साधुत्वाभावेन स्मिन्नशास्त्रे इति तत्र भाष्योक्तसंगतिः किंच शास्त्रविषयत्वमथ तद्विषयसाधुत्वा
नावाद्यशक्यमिति दिक्। अनुकरणं शिष्टस्य वा अशिष्टा प्रतिषिद्धस्य भावतितत्राह साधुत्वेन दोषाय नाप्यभ्युदयायेति भाष्ये न्वयः अर्थोपतिषिद्धनुकरणस्य दुष्टत्वे बोध्यम्। ननु शिष्टा
नुकरणानां साधुत्वा शिष्टा प्रतिषिद्धस्य वाना साधुत्वा अद्यस्याभ्युदयजनकत्वात्। अन्यस्याभ्युदयजनकत्वेपि दोषाजनकत्वात्। एवंच प्रकृतपक्षे मायातमत्त आह। अनुकार्यस्य दुष्टत्वादिति
अर्थेन यददाद्यप्रकृतोपयोग इत्यर्थः अतएव भाष्ये तद्वृत्तेनोपपादयिष्यति। यस्तु र्वैयमि एव चासाधुत्वं अनुकरणस्यासाधुत्वात् शास्त्रविषयत्वात् तदर्थतोत्तरकारो पदेशस्य न युज्य
त इति भावः ॥

भाष्येयजेतवेतियागोचस्मान्निग्राह्यः सादृश्याभावादिति न चैकजातीयेष्वपि व्यक्तिभेदेन सादृश्यासंभवः। सुराणामन्वादेरेवतादृशस्थले सादृश्येन तदतिरिक्तसादृश्याभावादित्याशयात्। तदाहनास्येति दानादीनां कथं

भाष्यकारस्त्वनुकरणार्थत्वं समर्थयते। विप्रमदिति। ननु कार्यस्य दोषेणानुकरणस्य दुष्टत्वं विहितकरणविधौ न्यतिः प्रतिषिद्धा चरणान्नाधर्मः न च तुमानेन धर्मो धर्मयोर्व्यवस्थेति मन्यते। सुराणामान्वादे तु तस्या एव क्रियाया अनुष्ठानात्सादृश्याभावात्तस्यानुकरणत्वमदानादीनां स्मान्निग्राह्यत्वात्। लोकि कत्तु मुच्यते। ~~स्मान्निग्राह्यत्वात्~~ तदिति स्वस्थिति

जतेय एवमसावधीत इति तस्यानुकुर्वन् दद्याच्च यजेत चाधीयीत च सोप्यभ्युदयेन युज्यते। वेदेपिय एवं विश्वसृजः सत्राण्यध्यास तदति तेषामनुकुर्वन् तद्वत्सत्राण्यध्यासीत सोभ्युदयेन युज्यते अत्रिष्टा प्रतिषिद्धं यथाय एवमसौ हि कृतिय एवमसौ हसति य एवमसौ कंडूयतीति तस्यानुकुर्वन् हि केचन सहच कंडूयन्नेव तदोपायस्यानाभ्युदयार्थसुखत्वेवमसौ। वाज्राह्मणं हे ति एवमसौ सुरोपि वतीति तस्यानुकुर्वन् वाह्मणं हन्यात्सुरां वापि वेत्सोपि मन्येपतितः स्यात्। विप्रम उपन्यासः यश्चैवं हंति यश्चा नुहंति उभौ तोहतः यश्चापि पिवति यश्चा नुपिबेति उभौ तोपिबतः यस्तु खत्वेवमसौ वाह्मणं हंति एवमसौ सुरोपि वतीति त स्यानुकुर्वन् स्मान्निग्राह्यत्वात्। यो वापि वेत्त समन्येपतितः स्यात्॥

नत्वं दर्शयति अस्वस्थे न हि चित्तेन कार्यं क्रियते। मान्यगुणक एतदिति। लोकमध्ये प्रकारात्तदर्थः अकार्यं प्रकाशं क्रियते तत्र तत्कराक्षोपियदा कृतकार्यं प्रयुज्यते तदाऽपराब्दः यदा त्वनुकार्यं प्रत्यापयति तदा साधुरेव अर्थभेदादस्वगाण्यादिवत्।

लोकि कत्तु नोपन्यासो न आदृश्यान्वादिति। अस्वस्थेनेति। आस्तिके त्वेस्यपीति भावः। मान्यगुणकं दृष्टि। मान्यायां साधुनिमान्यानि पुष्पाणि तेर्षुको गुणः स्तुतं कर्तव्यस्येति। गद्वादिनाम्परनिपातः अकार्यं हीति। इह लोके नीरुणेत्यर्थः॥ भाष्ये प्रयोजनप्रत्याख्यानवादीनां कते॥

एवमिहापीति। प्रयोजनवादीसमाभते अयं त्वन्वदिति अर्थभेदेन साधुत्वे दृष्टो तमाह अस्वेति। अस्वहीति। एवं च तत्तदर्थव्याकरणानुगतत्वं मपराब्दत्वमिति भावः। भाष्ये तु यत्तु दुर्जनन्यायेन साधुत्वं अनुकरणार्थत्वं लक्ष्यकारोपदेशस्था हे अस्वत्वं पीति। यद्यप्यर्थान्यवर्णनं न साधुत्वं तथापि वर्णनकारविधाने न तेषां साधुत्वमिति भावः। न च तदर्थेनेति। तदर्थेन कृपि स्थलकारार्थेन तत्कारस्योपदेशेन प्रयोजनं भवति एवमपि न वेत्तयापि तदनुकरणार्थेनार्थः

पराब्द इत्येवेति अस्य हि गत्यादयो पञ्चशाब्दाः अमिति असाधोरनुकरणमित्येतदप्यत्र नास्तीति भावः। अदिति प्रयोगस्थस्य त्वनुकरणस्य योगे च पूर्वत्रासिद्धमिति नास्तीति भावः। ननु तिव

एवमिहापिय एवमसावपराब्दमयुं क इति तस्यानुकुर्वन् पराब्दमयुं जीतसोप्यपराब्दभाक स्यात् अयं त्वन्योपराब्दपदार्थकः शब्दोपदर्थ उपदेशः कर्तव्यः न च पराब्दपदार्थकः शब्दोपराब्दो भवति अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्। यो हि मन्यतेऽपराब्दपदार्थकः शब्दोपराब्दो न वतीति अपराब्द इत्येव तस्यापराब्दः स्यात् न चैषोपराब्दः अयं रवपि भूयोनुकरणशब्दोपरिहार्यः यदर्थ उपदेशः कर्तव्यः साधुका रमर्थमिति मन्त्रं मधीत इति। कस्यस्य पुनरेतदनुकरणम्! कृपि स्थस्य यदि कृपि स्थस्य कृपे श्वत्वं मसिद्धम्। तस्यासिद्धत्वाद्दकार एवाकार्याणि भविष्यन्ति। न च तदर्थेन नार्थः स्यात् अयं त्वन्वः कृपि स्थप दार्थकः शब्दोपदर्थ उपदेशः कर्तव्यः न कर्तव्यः इदमवश्यं कर्तव्यम्। प्रकृतिव दनुकरणं भवतीति किं प्रयोजनम्॥ विप्रचंलित्याह। तिङ्तिङ् इति नि

दितितत्र यथा कृपे श्वत्वं स्यासिद्धत्वाद्दकारद्वारेण दकारस्याचकार्यं तथा अनुकरणस्यापीत्यर्थः। इति तिपचंतुपचंलिति केन चिदुक्तेहिः पचंलित्यनुकरणम्। एतच्च क्रियासा

दृश्यः ननु कृपि स्थस्य सिद्धत्वात्कथं तदनुकरणमत आह प्रयोगस्थस्येति। प्रयोगे अनुकरणं प्रयोगशास्त्रे तदीयकार्यवासिद्धत्वं पूर्वपर्यस्य तत्रैव संभवात् न चैवं प्रकृते इति भावः। ऋकारद्वारे ऐति। ऋकारबुध्येत्यर्थः। भाष्ये हि पचंलिति। पचंलिति हि ग्राहेत्यर्थः। असत्यतिदेशेति तत्त्वाभावे हेतुमाह। एतच्चैति। इत्यर्थेति। एतदर्थमेव द्विवचनमित्यन्वर्थसंज्ञाकरणं न चिति।॥

एवं च शास्त्रावेष्टितस्यैवात्राभावात्कथं तदनुकरणे कार्यमिति तदर्थमुपदेशो आवश्यक इति भावः । अनुमीयंत इति । इदं चिंत्यम् । अनुमानिकवचनेन कृतस्य वर्णस्य प्रत्याख्यानायोगात् तस्माद् न ह्येत्यादिस्थाने
कारः धर्माजनकत्वात् साधुरिति वक्तुं युक्तं । एवं चाशक्तिजानुकरणेति वातिकशक्तिजपदव्यर्थमिति कैयटनात्यर्थः । एवं साधुनुरुकरणार्थत्वे ह्यकारोपदेशस्य प्रकृतिवदित्याश्रयणे न खेडितेनेन वा शक्तिजानुकरण
शब्दमपि खेडयति पूर्वपक्षीभाष्ये प्रकृतिवदिति । ननु माभ्रदपराब्धो देशः प्रकृतिवत्कथं नेत्यत आह प्रकरणादिति । अनिदेशस्य शास्त्रीयत्वमनेन दर्शितेन च प्रत्यासत्याशास्त्रीयकृत्यादेरेव ग्रहणमुचित इति भाव उप
लक्षणे भाष्यमित्याह । शास्त्रनिबन्धने चेति । नापि नदमिदं मित्यादि निचिंत्य आब्राह्मणत्वाद्यतिदेशवत्सम्भवादिति कश्चित् । तदेव मिति । अशक्तिजस्य शास्त्रीय प्रकृतित्वाभावात्तदनुकरणेति देशप्रवृत्तिरित्यपराब्धत्वाभा

धुनायुनभिधानातिङंतनभुवति एवम मृदुत्यतुकराण्यर्थानभिधानान्निद्विवृचनंतम। ननु गम्यस्तत्पुगत्यादिस्थस्य यदनुकरणमृतदाकयंप्रकृतिवद्भावः युता ह्युदितइतित्त्वाकारेण
रतायणदेशाकरणादित्संज्ञानुवादाच्चात्तनुवंधस्यत्त्वाकारस्याच्चाया एतन्मीयतेतत्तत्तदनुकरणसिद्धः प्रकृतिवद्भावः। ननु पशुदइतिसिद्धंतवादीप्रकरणाद्विशस्त्रीयाप्रकृति

यातोयथास्यात् अग्नीइत्याह ईद्विदेद्विवचनं प्रगृह्यमिति प्रगृह्यसंज्ञायथास्यात् यदि प्रकृतिवदनुकरणं भवतीत्युच्यते अपराब्द एवासौ भवतिकुमा
न्यृतकइत्याह आह्यराष्टृतकइत्याह अपराब्दोत्पत्त्यप्रकृतिः न अपराब्द प्रकृतिः न ह्यपराब्दा उपदिश्यंते न चानुपदिष्टा प्रकृतिरस्ति एकदेशविकृत
स्यानन्यत्वात् पुन्यादयः एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति न्युत्यादयोपि भविष्यन्ति यद्येकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीत्युच्यते राज्ञः कच राजकीय
अज्ञोपोनइति लोपः प्राप्नोति एकदेशविकृतमनन्यवत् । पृथ्वीनिर्दिष्टस्येति ब्रह्मामि यदि पृथ्वीनिर्दिष्टस्येत्युच्यते कुरु प्रशिखइति न्युतो न प्राप्नोति । न्य

एश्वरीयनेशास्त्रनिबंधनं चकार्य मतिदिश्यते अपराव्यस्तुनशास्त्रीया प्रकृतिरनुपदिष्टत्वात्तत्र चापराव्यत्वं शास्त्रीयं कार्यनापितदतिदेष्टारूपं न हि साधोरसाधुत्वादिदेशो युक्तिमानतत एव भाष्यकारेणाशक्तिजानुकरणार्थत्वं चकारापदेरास्यस्थापितम् । एकदेशाविकृतस्येति चकारेफभागस्य तत्कृतसमवक्कारइति प्रत्यभिज्ञानादिति भावः । यदीतिदिष्टस्येति राज्ञः कचस्य चराजनराव्यः षष्ठीनिर्दिष्टः नत्वनइति लोपाभावः यद्येवैकपोरोलइत्यत्रा विक्रकारान षष्ठादिनिर्दिष्टः किंतुरेकइति अनन्यत्वेन प्राप्नोतीत्याहुः । यदीति ।

वादचकार्येति ह्यर्थे नकारोपदेश इत्यर्थः। इदानीं ज्ञातव्यं त्वत्परिहरति भाष्ये एकदेशेति। रिकभागस्येति। वर्गेकदेशावर्णयद्वा एन एव्यंत इति पक्षे इत्यर्थः। प्रतिज्ञा इति एवं च छिन्नपुच्छश्च दृष्टान्तेन लोका-
न्यायसिद्धमस्य कृतमित्यर्थः। आख्यानभाष्ये नन्यवदित्यस्यात्यवनेत्यर्थः। अन्यसादस्यस्यापि निषेधे तत्त्वद्वितीतसिद्धांतकदेशीवतिदृष्ट्या निवृत्तजमने नोपन्यस्तमित्याशये नाह वशीनिर्दिष्ट-
स्येति तत्त्वज्ञेयकदेशाविकृतमादेशरूपमित्यर्थः। नन्वज्ञोपोन इत्यत्रानपि वशीनिर्दिष्ट एवेति न आह। गत इति येन विकारेण यस्य विकृतस्य युद्धमेकदेशाविकृतन्यायेन प्रार्थ्यते तदुपावच्छिन्नस्य तेन
रूपेण तद्विकारविषयवशीनिर्दिष्टस्येति तदर्थ इति भावः। भाष्ये ज्ञातानां प्राप्नोति द्विर्वचनादेरप्युपलक्षणं कस्तर्हि इति रेफरूप इति तत्त्वयववशीति भावः। रूप उरिति। रूपेरेफस्य जस्तदेवयवकारस्य च

॥ ४३॥

लकारपठित-आदेशद्वयार्थः। स्थानिनिर्देशावता दृशादेरा कल्पक इति भावः। म एतेन तस्या वयवषष्ठोत्तमस्थानधरी निर्दिष्टत्वाभावादिकं चिंत्यमासे। ननु स्थानि ब्रह्मस्त्रे हितया प्रकृतैश्च न तेनातिदेश उच्यते किं तुच्छिन्नपुच्छशब्द
द्यौनेन प्रभिज्ञयान्न्यस्त्वमुच्यते तत्र षष्ठी निर्दिष्टस्येति बुक्कुमे वा शक्यमित्याशयेनाह। भाष्येन वेति ननु कादेशेनान्वृत्तिर्वेकदेशबिरुद्धतया येन नकारांतत्त्वमपि कुतः सैन्यत आह। न च राजनिती एक देशापदेन समबंधिक
तयोपस्थितावयविधर्म एव विकारविशिष्टा अरण्यतेन स्ववयवगणं लोक व्यवहार इति भावः। भाष्ये इह ता हीति एक देश विरुद्धतया येन क्रत्वादिनिभावः। रास्यासीति इदंचिंत्यं अवयवादावेवमस्त्यर्थेनानंतरादावि
ति वर्तक इत्यादी र बात्त्वस्योपपादयितुमशक्यत्वा नित्ययागपर्यंत भावनमफलमिति। भाष्ये स एष इति। अतएव यथैवमाना लकारोपदेशाः भवतो ह स्वस्येति उक्त्या सरूप स्वरूपेन देन प्रत्याख्यायत इति यतदयुक्तमि

अथवेति। षष्ठीनिर्दिष्टस्येतिनापेक्ष्यते। नकारांतस्येति। नचराजनराब्धः कादेशोक्ततेनकारांतोभवतिश्चेवपुच्छेच्छिन्नेनपुच्छवानितिभावः। अथवतइति। रोस्यास्तीतिनित्ययोगेऽमदुघतेनककारएवरवान्। नचवर्तकइत्यादावकारः नरवानरवानितिसमासः नित्ययोगप्रतिपादनायबहुव्रीहिर्नक्तोगुरोररस्यति। अथस्येति। तेनद्रुस्वस्वेवरवतः। अतनिषेधोनदीघस्यावा

त्रक्रकारः षष्ठीनिर्दिष्टः कस्तर्हिरेफः ऋकारोऽथ षष्ठीनिर्दिष्टः कथं अविभक्तिको निर्देशः रुपउः रः लः रुपो रोल इति। अथ वा पुनरस्त्वविशेषेण ननु चोक्तं राज्ञः कच [] राजकीयं अक्षोपोन इति प्रोप्तेः प्रोप्तेः तिनैष दोषः वक्ष्येत्येतत्त्वादीनां संप्रसारणे नकारांतस्य ग्रहणमनकारांतप्रतिषेधार्थमिति तत्प्रकृतमुत्तरत्रानुवर्त्तिष्यते अक्षोपोनः नकारांतस्येति इह तर्हि क्व अत्र शिख अन्त इति प्रतिषेधः प्राप्नोति र वत्प्रतिषेधाच्च र वत्प्रतिषेधाच्चेतत्सिध्यतिगुरो र वत इति वक्ष्यामि यद्य र वत इत्युच्यते होत्रक्रकारः दोहक्रकारः अत्र न प्राप्नोति गुरोर र वतो वत्प्रत्ययेति वक्ष्यामि स एष स्त्रभेदेन लृकारोपदेशः क्षुत्या अर्थः सन्प्रत्यारब्धायते सैषामहो वंशस्तं वा लक्ष्म्यनुकृष्यते। एते च। एते च। इदं विचार्यते।

चिकित्साकारस्य चिकित्साकारप्रत्याख्यातं निश्चयं नुमित्वाह वैमिति। ए. जो. २. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००.

त्यर्थः कुत इत्यत आह सैषेति । यतः सैषा प्रत्याख्यानात्मिका उक्तिः महतो वंशस्तं वा ज्ञेयानुकर्षाभिन्नेत्युक्ते यथामुक्तो वंशस्तं वा ज्ञेयानुकर्षेण मयुक्तं एवं तु कारप्रत्याख्यानमिति गम्यते । तदाह नि श्रयो
जनमिति स्तत्र नेदपरिकल्पने विना कृत्वा शिखे चतुसाधनस्यारा कल्पान्निश्रयोजनमित्यर्थः । वंशस्तं वादिति त्यप्यलोपेपंचमीतमवलंब्येत्यर्थः । ज्ञेयानुकर्षेण फलविशेषो वा तद्यथा बद्धाया मसाध्या
न्यफलं न युक्तं तथा लट्कारोपदेशप्रत्याख्यानमपीत्यर्थः । एवमुक्त्वा चोपनिषत्तद्वति । कृत्वा चित्तान्यायेनायं विचार इति बोध्यं इदं पदार्थमाह । तदपरिचितं सत्त्वं भवेति एवं चेदमापरा मधीतुं पुन इति भावः

चुम्भापरामृष्टेति। उपदेशपदार्थान्तेत्यर्थः। कर्मभावमिति। इदं पदवाच्यत्वेनेति भावः। यथेति इदं चिंत्यमकर्तृकमेतत्कारवत्त्वस्यैवास्तत्त्वपदार्थत्वात्। पक्षद्वयेस्वरूपवैलक्षण्यस्यानुभवसिद्धत्वेन तद्विषयः प्रत्येतु
चित्तोत्पत्तिरिति। भेदाभावाद्दृष्ट्यविधेयभावो नुपपन्नइति आशङ्क्यपरिहरति। यद्यपीत्यादि। फलत्वेदिति संप्रदाने प्रजित्वाभावः फलस्यैव कारणत्वं विवक्षया कारणप्रजित्यन्यत्वात्। संधीयमानावयवत्वादि
ति। अइति। अतिशयमात्रेण सत्त्वावयवसंधानेनास्य निष्यन्नत्वादित्यर्थः। भावेऽनुत्तियहणं निमात्रपरं आदिना चतुर्मात्रग्रहणं नत्वोभ्यादाने इत्यादिनांतरतमपरिभाषासंस्कृतेनेचरूपश्रुतविधा
यद्यपि क्रियाभिधीयते तथापि बुद्ध्या परामृष्टा सत्त्वरूपतामापादितविचारक्रियायां कर्मभावमूच्यते। यथा पश्यन्मृगो धावतीति। स्मरणं दर्शनं। कार्ये को विशेष इति प्रश्नः। तत्पदोपदेशश्चेदि
ति। यद्यप्युपदेशाच्चारणं तथापि तत्पदोपदेशात् फलत्वेदं स्मिततत्त्वपरोच्चारणं कृतव्यमित्यर्थः। संप्रक्षरणीत्यन्वयात् पूर्ववाच्यसंज्ञासंधीयमानावयवत्वात्। बुद्ध्यादिष्विति श्रुतसंज्ञासंभुपरा

इमानि संध्यक्षराणि तपराणि बोधस्ये रन् । एतच्चोडः एतच्चोतच इति अतपराणि वायथान्या समिति । कश्चात्र विशेषः संध्यक्षरेषु तपरोपदे
शश्चेत्तपरोच्चारणम् । संध्यक्षरेषु तपरोपदेशश्चेत्तपरोच्चारणकर्तव्यम् । अतुत्यादिष्वज्जिधिः अतुत्यादिष्वजाश्रितो विधिर्न सिध्यति गोत्रा
त नोश्चात इत्यत्र अनचिचेति अच उत्तरस्य यरो दे नुवत इति द्विर्वचनं न प्राप्नोति । इह च प्रत्यङ्गु इति तैकायन । उदङ्गु ३ पगव अर्चाति
अच इति उः सु एन प्राप्नोति । अतसंज्ञा च अतसंज्ञा च न सिध्यति ऐतु तिकायन औ ३ पगव ऊकालो च द्रस्व दीर्घ अतसंज्ञो भवतीति अतसंज्ञा
न प्राप्नोति संतु तर्ह्य तपराणि अतपरा एव प्रस्वादेशाय इतपराणि एव द्रग्भास्वादेश इति वक्तव्यं । किं प्रयोजनं एवो द्रग्भास्वादेशाशासनेषु अर्थो

मात्रकार्याणि न सिध्यन्ति इत्युच्यते। अतएव न प्राप्नोतीति दर्शयितुमाह [redacted] संज्ञा चेति त्रिमानस्या चः अतसंज्ञा विधीयते। तपरत्वे च त्रिमानस्या ग्रहणादचक्षाना बः तत्रैवांशु
तो विधीयमाने इकारो कारभ्यां गृहीते ईकार उकारश्चास्पातः। परइति असति हित परत्वे एकारो कारभ्या मात्रिकयो रधे कार भेकारयो ग्रहणादचक्षाना इ स्वल्पादि धानं स्यादिति सूत्रं कर्तव्यमपरत्वे
नादचक्षपितेषां अतसंज्ञा भविष्यतीत्यत आह। तत्रैवामिताभ्या मपि ते पां यथा कथंचिदांतरतम्यसंज्ञा दिति भावः। माये ईकार इति। मात्रिकत्वे नार्थत्वं समांशा वाचिनो पुंस्यमेतच्चाध्यप्रामाण्यात्।
प्येतैनाप्येतद्वक्तव्यमित्यत्र एतच्छब्देन नियामकसूत्रं परामृत्यते।

एकारोऽई१

॥४४॥

सत्कारप्रतीतिविशिष्टेति उपलभ्यमानेत्यर्थः। संश्लिष्टेति स्पष्टमनुपलभ्यमानेत्यर्थः। एवं चैद्विषयेनावर्णप्राप्तिः अर्पणोऽस्तुतपरनिर्देशेन चत्वात् इत्येवमेवेति भावः। एतदोऽस्तुतत्वात् इत्येवमेवेति नतयोः स्थानेवर्णप्राप्तिरिति तत्त्वे संश्लिष्टावर्णवित्तिकेयत्वात्प्यत्रैव तात्पर्यं। भाष्ये प्रत्याख्यायत एतदिति। एतत्तरेज्जविषयमेव इति सूत्रं वर्तमानसामीप्येन चत्वात् इत्येवमेवेति भावः। तद्वारकभूयस्यानसमादित्यर्थः। भाष्ये इदमपीति। एडिः प्रथमपीत्यर्थः। सुस्थानत्वादिति इकारोकारभ्यां समानस्थानत्वादित्यर्थः। तदाह ताज्ज इति। ताज्जव्यग्वेत्यर्थः। इदं च मतमष्टमेपि भाष्ये स्पष्टं। शब्दपरविप्रतिषेधेनोत्तरभागसदृशद्विवरणोक्तं तु चित्त्यन्तरंगत्वेन च मतसदृशस्यैवापत्तेः स्पष्टं चेदं नित्यः परयणदेशादिसादिना च परस्मिन् नित्यत्र भाष्ये। भाष्ये तावेति। जाप्रवादिति भावः। यत्तन्मिति। प्रदेशोपुदतिरोपः। नन्वेवंमाविकयोरेव गुणसंज्ञास्यादित्यत्र आह उच्येति एवमपि

चवेतिस्त्रारंभप्रतिनकश्चिद्विरोधश्च्युतः। अतपरत्वेण च इति वक्तव्यं तपरत्वेत्वे च इति ऐचोर्विशिष्टावर्णविकारैकारैः। अथेति अर्धमात्राव्यवस्थाया अर्धमात्रेवर्णवर्णयोर्भूयसाचव्य
पदशोमन्त्रग्रामवदिति इकारोकारावेव भविष्यतः। इमेड इति अर्धकारोकारेणस्तः। तत्रतालव्यएकारोकारोकार इति तयोः स्थाने इकारोकारावेव भविष्यतः। तवेति। ताम्यामुप

यस्यापितपराणितेनाप्येतदुक्तव्यं मावैचौसमासारवर्णमात्राऽवर्णस्यमात्रेवर्णवर्णयोस्तयोऽस्वादेराशासनेषुकदाचिदवर्णः स्यात्किदाचिदिवर्णवर्ण
माकदाचिदवर्णभूदिति प्रत्याख्यायतेतत एवाश्वोत्तरभूयस्वादिति। यदिप्रत्याख्यानपक्षः इदमपिप्रत्याख्यायते। इमेऽऽस्यानन्वादितिननुचण्डः
सस्यानतरोऽर्द्धकारोर्ध्वकारेणनौस्तः यदिहितौस्यातांतावेवायमुपदिशेत्। ननुचभोऽश्वन्देगानांसात्यमुग्रिराणयनीयाऽर्द्धमेकारंऽर्द्धमोकारंचाऽर्ध
यतेसुजातेराश्वस्त्वन्तेअध्वयोऽश्विभिः सुतंशुक्रंतेऽन्यदितिच। यदिदकृतिरेषातत्रभवतांनैवहितोकेनाप्यन्यस्मिन्वेदेऽर्धकारोऽर्धोकारोवास्ति एकादे
रोदीर्घग्रहणम् एकादेरोदीर्घग्रदणंकर्तव्यम् आहुणेदीर्घोद्विरेचिदीर्घइतिकिंप्रयोजनं। यान्यतस्विमात्राण्यस्यानिनांत्रिमात्रचतुर्मात्रादेशामाभू

दिष्टान्यादीर्घचतुष्वोरपि ग्रहणं सिध्यतीति भावः। एणसंज्ञायांतु दीर्घबैकारो कारौ निर्दृश्यौ न तात इति अंतःपादस्य स्यात्परस्याकारस्य अर्द्धमेकारमर्द्धकारंच विदधति ताम्बदकृतिरिति गीति वराजथोच्चारणमित्यर्थः। नाति यत इति अन्यस्यासंभवादिदमत्र नास्ति चतश्च विषये स्मृत इति।

अत्र द्वस्वपादेऽर्धमात्रात्तापवृत्तवति। अकारस्यार्द्धमिति सुजाते एव अथेति अकारजेरवास्तु प्रामादिकः। शास्त्रविशेषाध्यक्षिनां समवायं परिषत्पर्वद्वातत्रयभाकृतिरित्यर्थः तदेव मतपरतपरवादिसमाधार
एतेनैव च गितिसूत्रस्य कर्तव्यता कर्तव्यते उपपाद्युतपरवादिमते साधारणं दृष्टमाह। अकारदेश इति। एकः पूर्वपरयोर्दीर्घः इति सूत्रं कार्यमित्यर्थः। अकारस्यासमवादिति अयं भावप्रयास्याच्चारित्य
त्रातपरत्वे स्याच्चादीर्घस्य स्थाने घुमास्यत्येव दीर्घकारे सिद्धे पुनर्वचनमदीर्घार्थमित्यादि विशेषात् द्वस्वसुतयोः प्रसंगे तदुक्तं जुतश्च विषये इति एवं च दृष्टान्तद्विविधेयप्यनेनैव जुते पक्षे तु वादो
पस्तत्र दृष्टव्यं पुन एव प्राप्नोतीति खट्वाड इत्यादिविषयकशास्त्रवैयर्थ्यमेवेत्यनुवाददोषः सोढव्य एवेति वैषम्यमिति बाह्यं दसीत्यनेति बाह्यं दसीत्यनुवृत्त्यर्थमित्यर्थः। पूर्वरूपार्थेति। पूर्व

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

चतुर्मासा ९

भा. के. वि.
॥ ४५॥

यन्त्रात्मक पूर्वार्थस्य भाष्ये पर इतीत्येति कृत्वा दिरूपमिति भावः सिद्धं ते रूपग्रहणं स्पष्टार्थमेव। अस्य भाष्यस्य पूर्वपक्षमुक्तित्वात् अकारोनेति। परस्त्वपि द्विमात्रत्वं दीर्घत्वात् संभवे वा विग्रहीतस्येति दीर्घस्य
तिपरिभाष्याविरोधान्न जातिप्रक्षेप्यक्तिपक्षे वातद्विषयकजक्षणानुपपन्नोदिति भावः ननु गुणद्विषयसंज्ञायास्तत्परत्वाभावात् पूर्वोक्तदोषपरिहृतस्य भाष्यमयुक्तमित्याशङ्क्याह। तत्परसंज्ञीति। तत्परशब्दनिर्दिष्टसंज्ञिनिगु
णद्विषयसंज्ञा प्रवर्तते इत्यर्थः एवं च त्रिमात्रादीनां तत्र संज्ञितयाऽनिर्देशान्नोक्तदोष इति भावः। भाष्ये ननु चेति। एवं चेदे- चो न तत्पर इति भावः। नेत्याहति। स एव तत्पर इति नेत्याहत्यर्थः। अथ नेदेन शब्द- नेदे तत्र न्याय
नेक इति प्रथमशोरिति सिद्धे एतदपि किमर्थमुच्यते इति चेत्। बाह्यं दसीत्यत्रानुवृत्त्यर्थम्। तस्मात्पूर्वश्रुतिः फलरूपार्थासैव चोत्तरत्रानुवर्तते इति विदुमिति पूर्वोक्तपक्षविध्यति। अथ वेति विधि
नियमसंभवे च विधिरेव वक्तव्यमिति विधेयं लक्ष्यत्वात् नियमो न विध्यति। हल एव दीर्घत्वं यथा स्यात् ~~तत्पर इति। तत्परसंज्ञिसहचरिते गुणद्विषयसंज्ञे~~

वन्निति खडा इंडः खड्डे इंडः खडा उदकं खड्डोदकं खडा इषा खड्डेष्वा खडा ऊढा खड्डोढा खडा एजका खड्डेजका खडा ओदनः खड्डोदनः
खडा ऐतिकायन खड्डे तिकायनः खडा ओपगवः खड्डोपगव इति नर्हि दीर्घग्रहणं कर्तव्यं न कर्तव्यम्। उपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते अ
कः सवर्णको भवति ततो दीर्घश्च भवति यः स एकः पूर्वपरयोरिति एवं निर्दिष्ट इति इहापि तर्हि प्राप्नोति पञ्चविडं पचंतीति नैष दोषः इह
तावत्प्रमिति। अथ कइ तीयता सिद्धं सोयमेवं सिद्धे सति यत्पूर्वग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं यथाजातीयकः पूर्वस्तथाजातीयक उभ
योर्यथा स्यादिति विदुमिति। पूर्वमित्येवानुवर्तते। अथवा आचार्य प्रवृत्तिज्ञापयति नानेन सं प्रसारणस्य दीर्घो भवतीति यदयं हल उक्त

इत्यर्थः। तादपीति तत्र न्यायाश्रयणं देकस्यैव वा द्विशक्तित्वादेकशेषाश्रयणाद्वा अनेकार्थाभिधानमिति भावः बहुव्रीहौ वा दीर्घो दयति॥ किं दकार इति।

तितङ्गे देपि शब्दे क्य पठ्य आह। एकस्यैव द्विशक्तित्वादिति। एकशेषेति समाहार इदं द्विषये एकशेषाभावे नेकवचनात्पपत्येदं चित्यं सुखमुखार्थ इति पाठे मयूरसंकादित्वात् समासः। ननु
एडे जिनि संज्ञायास्तत्परत्वेपि संज्ञिनामिकारादीनां किमागतमिति चेन्न। तत्परशब्दो ध्योपि वर्णस्तत्कालस्यैव संज्ञोत्पद्योन्नदोषः। उणानां चेति अणस्वउणत्वाभावेपि अण ए

॥ ४५॥

लोदेव दीर्घादि विषये तत्त्वमिति भावः ननु दिउदित्यत्र तत्कालग्रहणं न स्यादत आहतपरस्त्वचेति। इहेति। तत्परस्त्वचेदशरानाश्रयणे नेत्यपि बोध्यम्। यकारस्थानिक इति। तस्यैव तट्टाऽसिद्धत्वात् तत्र
समासद्वयवादीतं प्रत्याह। अथ किं तकार इति तत्केव बहुव्रीह्यादिनो निष्प्रयोजनं तत्परत्वं इदं तकारस्यानन्त्यात् त्रिन्वकालानां ग्रहणप्रसंगाद्गुणानां चाभेदकत्वात् तस्यास्यार्थत्वाभावात्
अथ वा संदेहार्थो वा मुखसुरार्थो वा तकारः एवं ममदकार इत्यर्थः तित्स्वरितमित्यत्र न्यायभाष्येण स्पष्टविरोधः तत्र हिति। त्रिप्रत्ययग्रहणं चादित इहमाभूत् दिवउत्त धुमिरिति ततो वित्ताश्र
रस्य सं प्रसारणस्य दीर्घत्वं शास्ति। पचंतीति। अतो गुणे पर इति यना सिद्धं सोयमेवं सिद्धे सति यत्पूर्वग्रहणं करोति तस्यैव तत्प्रयोजनं यथाजातीयकं परस्य
रूपं तथाजातीयकमुभयोर्यथा स्यादिति इह तर्हि खड्डेरेषामालक्ष्यं इति दीर्घवचनादकारो न अनांतयादिकारो कारो न तत्र को दोषः तत्र विग्रहीत
स्य अणं प्रसज्येत न नमो वयं यत्र क्रियमाणे दोषस्तत्र कर्तव्यमिति किं तर्हि यत्र क्रियमाणे न दोषस्तत्र कर्तव्यमिति क चक्रियमाणे न दोषः संज्ञा
विधौ वृद्धिर्वादे च दीर्घः अट्टुगुणे दीर्घ इति तत्र नर्हि तत्र दीर्घग्रहणं कर्तव्यं न कर्तव्यं कस्मादेवात्रांतर्यतस्मिन्नात्र चतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रा
चतुर्मात्रा आदेशान् भवंति। तत्परगुण इडी ननु चतः परोयस्मात्सोयं तत्परः नेत्याहनादपि परस्त्वपर इति। यदि तादपि परस्त्वपरः क्रूरोरिति इह
वस्यात् यवः स्तव इति लुवः पव इत्यत्र न स्यात् नैष तकारः कस्तर्हि दकारः अथ किं दकारे प्रयोजनम्। अथ किं तकारे यद्यसं देहार्थस्तकारः दका
रोपि अथ मुखसुरार्थस्तकारस्तर्हि दकारोपि इदं विचार्यते य एतेषु वर्णैकदेशावर्णंतरसमानाकृतयस्तेषामवयवग्रहणेन ग्रहणं स्याद्वा
नवेति कुतः पुनरियं विचारण इह समुदाया अप्युपदिश्यते

येण प्रत्याख्यातं तत्परस्त्वचेदकारश्च लभ्यते तर्हि दिश्यते तेन तत्कालस्य ग्राहको दकार इत्युक्तं इह च दकाराभ्युपगमेन लवादिषु दोषः परिहृतः। अनाडुः यकारस्थानिको धका
रस्थानिको वा दकारो न विवक्षितः कस्तर्हि दकार इति चेत् तत्र समानाकृतपद इति आकारादिषु कारादिसदृशा अवयवात्कारलटकारयोरेफलकारसदृशा वयवौ संपक्षरेषु कारे
कारो कारसदृशास्तत्र केवलवर्णकार्यमेव यवेषु भवति नवेति विचारः। इह समुदाया अपीति क्रूल् एओ ऐओ इति।

तत्परस्त्वप्रवृत्तिरिति भावः अवयवग्रहणेनावयवसदृशवर्णग्रहणं स्यान्नवेति भाष्यार्थः तत्कलितमाह। तत्र केवलेति। नन्वकारेण एड वयवग्रहणे संदेहवत् अकारादीनामेडादिसंज्ञा प्राप्नोतीति विचारोपि

नवतिजायते विचारण कश्चात्र विशेषः वर्णैकदेशावर्णग्रहणेन चेत्संध्यक्षरे समानाक्षरविधिप्रतिषेधः वर्णैकदेशावर्णग्रहणेन चेत्संध्यक्षरे ।

113811

[illegible]

वचनादिति अत्रादौ उक्तं च्छुब्धदरासमानादिति पूर्वव्याकरणवचनादित्यर्थः। समानकार्ये अथपुसमानाकार्यमित्यर्थः। पूर्वव्याकरणमित्यर्थः। सवर्णादीर्घरूपकार्यमित्यर्थः। भाष्ये दीर्घोच्चे इति दीर्घस्य चेतुर्गितिदित्यर्थः। ननु क्रस्मस्मैत्यत्राच इत्येव सिद्धं स्वग्रहणसामर्थ्यादेव नुयैति चेन्नापादनाद्यवाद्यवाभा

समानाक्षरेतिसमानशब्देनपूर्वाचार्यनिर्देशादकोभिधीयन्तेद्वयसमानादितिवचनात्

नाक्षराश्रयोविधिः प्राप्नोति सप्रतिषेधः अने इन्द्रवायो उदकं अकः सर्वे दीर्घ इति दीर्घत्वं प्राप्नोति दीर्घे ऊस्वविधिः प्रतिषेधः दीर्घे ऊस्वाक्षराश्रयोविधिः प्राप्नोति सप्रतिषेधः आन्त्य प्रत्यय ग्रामणाः ऊस्वस्य पितृकृतितु गितितु क प्राप्नोति नैष दोषः आचार्य प्रवृत्तिर्ज्ञापयति न दीर्घे ऊस्वाश्रयोविधिर्भवतीति। यदयं दीर्घाच्च तु कं शास्ति नैतदस्ति ज्ञापकं अस्ति अन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् किं पदात्ता इति विभाषा वक्ष्यामि इति। यद्वहियोगविभागं करोति। इतरथा हि दीर्घत्वदाता इत्येव ब्रूयात् इह तर्हि स्वद्वाभिर्माजभिः अतो भिस्ते सित्ये सभावः प्राप्नोति तपरकरणसामर्थ्यान् न भविष्यति। इह तर्हि याता नाता अतो लोपः आर्थधातुके इत्यकारलोपः प्राप्नोति। ननु चात्रापि तपरकरणसामर्थ्यादिव न भविष्यति। अस्ति अन्यतपरकरणस्य प्रयोजनम् किं सर्वस्य लोपो मा भूदिति। अथ क्रियमाणे पितपरे परस्य लोपे कृते पूर्वस्य कस्मान्न भवति। परलोपस्य स्थानिवद्भावात्। अस्ति इत्थं। एव तर्हि आचार्य प्रवृत्तिर्ज्ञापयति नाकारस्य स्याकारस्य लोपो न भवतीति यदमयातानुपसर्गे कदतिककारमनुबन्धं करोति कथं कृत्वा ज्ञापकं। किं करण एतत्प्रयोजनं कीत्याकारलोपो यथा स्यादिति यदिकाचाकारस्य स्य अकारस्य के लोपः स्यात् किं करणमनर्थकं स्यात्। परस्याकारस्य लोपे कृते द्वयोरकारयोः पररूपेण हि सिद्धं रूपं स्यात् जोदः कबलद इति पश्यति त्वाचार्यानां नाकारस्य लोपो न भवतीति अतः ककारमनुबन्धं करोति। नैतदस्ति ज्ञापकं। उत्तरार्थं मतस्यात्तु दशौकयोः परिमृजापनुदोरिति॥

तेन सवर्णकार्यं प्राप्नोतीत्यर्थः भादित्यनेन । असिद्धत्वाच्चेति असिद्धवदत्रा ॥

वादिष्यायात् अस्ति हीति तत्र दीर्घादित्यस्याभावे कुड्यश्चायेत्यादावपि विकल्पः स्यादिति भावः असि इव दिति चिणो लुङ्मायेनेति भावः भाष्ये उत्तरार्थे
मेतदिति इह किंचिन्नयो इति न्यायस्तु नाश्रितः अत्र के वलाकारोच्चारणे उत्तरत्रककाराकारयोरुच्चारणे गौरवादिति भावः।

मा. कै. वि.
॥४७॥

सन्निपातेति। नचदीर्घेणैवसन्निवर्तितः दीर्घप्युत्पत्तिरिति संबन्धसत्वेन न तथा सन्निपात इति। लोपे तु तस्यापि निवृत्तेस्तद्विरोधस्य स्पष्टत्वात् इति भावः। परंतु जातिपक्षे तत्परस्परं व्याप्यजातिनि
देशस्यैव बोधकमिति यत्नमिति सन्निपातस्य दीर्घेण निवृत्तिरिति न कस्याप्यनुवृत्तिस्तस्माद्व्याप्यत्वात् जातियत्रादिसन्निपातनिमित्तो दीर्घो न स्वसन्निपातविधायकलोपनिमित्तो सन्नि
पातपरिभाषया स्वप्रवृत्ते प्राकस्वनिमित्तभूतो यादृशः सन्निपातः स्वातिरिक्ततद्विधातकस्य स्वयमिति नित्यमिति यः मात्राकालिकत्वसमानाधिकरणव्यापकजातिनिदेशापक्षे
प्येव संज्ञान्तर्हनिमित्तस्यादिति कृत्वा न जतस्त्वं वक्ष्यमाणभाष्यरीत्या यादृशानिमित्तसन्निपातस्य न जेतोपि सत्तेति वदति प्रातर्कतं तत्तत्कार इत्यादौ रीतिर्लोपितुनापादितं तस्याभि

न हीति न च सति कित्वे आकारस्य स्यात्कारस्य लोपे कृते हयोरकारयोः परस्परस्य धातुं प्रत्यंतवद्वाच्यं दोषापेक्षया तोषातो रित्याकारलोपप्रसंगः। नैष दोषः सन्नि
पातपरिभाषया लोपान्न विध्यति। अकारस्याश्रित्य यशब्दः कृतो लोपस्यानिमित्तो दीर्घत्वं तु कदापि निपात्नाद्भवति। एकवर्णवदिति। अवयवसंख्याश्रयणवाक्य
शब्दस्य ह्यचत्वात् न निमित्तं कार्यं प्राप्नोतीत्येकवर्णवदित्यतिदेशः। क्रियते नो ग्रहणज्ञापकमिति सामान्येन ज्ञापकं वर्णवयवाश्रयकार्यं भावस्येत्यने एहीत्यादा
दिगोष्ठगिति अनन्यार्थककारमनुबंधं करोति एकवर्णवच्च। एतद्वर्णवच्च दीर्घो भवतीति वक्तव्यं। किं प्रयोजनं वाचातरतीति ह्यजलक्ष
णः। एतन्माभूदिति इह च वाचो निमित्ततस्य निमित्तसंयोगात् याता वित्यनुवर्तमाने गोष्ठ्यच इति ह्यजलक्षणं यन्माभूदिति। अत्रापि नो य
हं ज्ञापकं दीयति ह्यजलक्षणविधिर्भवतीति अयंतु सर्वेषामेव परिहारः। नावयवकृतस्यावयवे तद्विधिर्यथा इवेषु नावयवकृतस्यावय
वस्यावयवाश्रयो विधिर्भवति यथा इवेषु तद्यथा इवेषु।

वेदः पदांतादतीत्याद्यपि न भवति। न च पृथक् स्यात्। व्यपवर्गो व्यपवृत्तं भेदस्तेन व्यपवृत्तस्याभिन्नबुद्धिविषयस्यैकत्वालं बन्धानां ग्राह्यस्य समुदायस्य यो न्यवस्तस्मिं
स्तद्विधिः प्रथमभूतवर्णविधिर्भवतीत्यर्थः। व्यपवृत्तस्यावयवस्येति व्यपिकरणेण द्वौ व्यपवृत्तस्य समुदायस्य यो वयवस्तस्येत्यर्थः। न हि संभवमात्रेण कार्यणि।
क्रियते अपि तु यत्र तदुद्दिष्टं तत्रैवैत्यर्थः। माषानभोक्तव्या इति निषेधस्तु मिश्रप्रवृत्तं तत्र तदुद्दिष्टं तदसात्त्वादन संभवात्।

तो भागसत्त्वेन तेन व्यवधानात् तदप्राप्तेः अग्रे इदं व्याख्यानं दीर्घव्यावृत्तये आह सामान्येति। भो ह्यचो संख्येति गोष्ठ्यहं नो ह्यच इति नो ग्रहणं। वर्णवयवाश्रयकार्यं भावस्येति वर्णवयवे
षु भेदेना प्रतिभासमानेषु वर्णवयवाश्रयकार्यं भावस्येत्यर्थः। तेन मातृणां मित्या दोषादिति सिद्धिर्निदेन प्रतिभासात् सामान्यापेक्षकज्ञापकं विनापि न्यायेन निबोद्धमाह। भाष्ये अयं चिति
अभिन्नबुद्धिविषयस्येत्यस्य व्याख्या एकत्वालं बन्धानां ग्राह्यस्य समुदायस्य यो वयव इति वर्णसमुदायस्येत्यर्थः। व्यपिकरणे इति सामानाधिकरण्येन व्यपवृत्तस्येत्यर्थः
सर्वस्याप्यवयवस्यावयविना व्यपवृत्तत्वादिति भावः। भाष्ये अवयवाश्रयः अवयवसदृशः स्वतंत्रवर्णाश्रयः उक्तेर्युक्तिमाह न हीति ननु सामिधेनीशब्दस्य ऋदृशकत्वेन का

॥४७॥

१६

हमग्रावाधीयत इति भाष्यमयुक्तमत आह साहचर्यादिति। तदाधेयत्वेति भावः। तत्र सप्रदेशेति। यद्यपि एकैका समिदर लिमात्रमिति मिलितानां सप्रदेशानां समिधां सप्रदेशा र लिमात्रत्वं भवति एकस्या
पिता वत्समस्ति तथाप्यव्यपवृत्तसमुदायावयवत्वात् न व्यपवृत्ताश्रयकार्यप्रसंग इति भावः। न च व्यपवृत्तत्वं मात्रा निबन्धनं तदनभ्याधानं किंतु स्वसंभवनं निबन्धनमित्याह भाष्यविष
मइति। आहितं पुन ग्रहणस्य निषेधत्वादेकस्य काष्ठस्य प्रत्यक्षमाधानं न संभवतीति भावः। सुकृत्तरमाह असंभावश्चेति। तमुपपादयति अर्धचतुहस्तोति। अर्धेन चतुहस्तोति तृतीया
तत्पुरुषः। समिधां निवेदिबहिर्भाविनिषेधाच्चासंभव इति भावः। व्यपवृत्तमिति अथोभावः व्ययीभावः तदाह व्यपवर्गस्येति वस्तुतस्तु पुरुष एवावयवव्यपवृत्तमिति तत्तन्मासं रूपानां वः सष

सप्रदेशेति सामिधेनीशब्देऽङ्गवाचकः साहचर्यात्काष्ठेषु वर्तते। तत्र सप्रदेशरुक्तेकाष्ठे सप्रदेशाकाष्ठानीति बुद्धेरभावात् तस्याभ्याधानम्। असंभव इति। अर्धचतुर्थह
स्तादिवेदिरिति भावः। अत्राह तद्विद्वि अल्पप्रमाणत्वात् साहचर्यसंभव इति भावः। व्यपवृत्तमिति गवः स्याभावेनेत्यर्थः। अत्राह इत्यत्र स्फुटोकार प्रतिभासोक्तिरिति तत्त्वादिति।

सप्रदेशमामिधेन्यो भवतीति न सप्रदेशा र लिमात्रं काष्ठमग्रावभ्याधोयते विषम उपन्यासः प्रत्यक्षं चैव हित्कर्मचोद्यते अत्राह अत्राग्रे वेद्यां च। यस्या
तर्हि सप्रदेशादेशमात्रीराश्वत्थीः समिधोभ्यादधीतेति न सप्रदेशादेशमात्रं काष्ठमग्रावभ्याधीयते अत्रापि प्रतिप्रणवंचैव तत्कर्मचोद्यते तु
व्यश्वासं भवो ग्रे वेद्यां च। यथा तर्हि तैलं न विक्रेत व्यंघृतं न विक्रेत व्यंघ्रां सन विक्रेत व्यंघ्रां मिति व्यपवृत्तं च न विक्रीयते। व्यपवृत्तगावः सष
पाश्वविक्रीयते। तथा लोमनखं स्पृष्ट्वा शोचं कर्तव्यमिति व्यपवृत्तं स्पृष्ट्वा नियोगतः कर्तव्यं व्यपवृत्तं तु कामचारः। अत्राह व्यपवर्गोऽस्ति क्वच
व्यपवर्गोऽस्ति संध्यक्षरपु विद्वत्त्वात् यदत्रावर्णविरततरतदन्यस्मादवर्णति। ये अपि इवर्णवर्णविरततरते अन्याभ्यामिव वर्णवर्णभ्याम्।

अकारस्य विद्वतोपदेशादत्र प्रकर्षे विवक्षितस्तदाह। विद्वत्तरमिति तत्र प्रयत्नभेदात् सावर्ण्यदकारेण संध्यक्षरावयवस्य ग्रहणं नास्तीत्यर्थः। तदेवमाकारादिस्थस्या
वयवस्य भेदेनाग्रहणादग्रहणं संध्यक्षरस्थस्य त्वसावर्ण्यत्वात्। ऋकारस्थस्तुरेफाभेदेन प्रतिभासात् ग्रहणं इति तु डादिसिद्धिः।

पाश्वेतित्यर्थः न जाव्ययीभावस्याभावादित्येव वक्ष्यते। भाष्ये कामचार इति स्पर्शकामचारस्तै न शोचाभाव इत्यर्थः। एउवेः संख्येष्टा वर्णत्वेन व्यपवर्गस्यास्पृष्टत्वात् संध्यक्षराग्रहणं मे
जभिप्रायमित्याह। एउ इति अकारस्येत्ययं चो विद्वत्तरमास्तथापि विद्वत्तरत्वं मस्येवेति भावः। प्रयत्नभेदादेव एउवेः चोः परस्परसावर्ण्यभावः एउ विद्वत्तरत्वादेव विद्वत्
तमत्वादिति बोध्यम्। तुडादीनि। अत्र जइत्यत्र नुट् आदिना च नृपे इत्यत्र जत्वं मातृणामित्यादौ एत्वं चेति बोध्यम्।

महाभा. के. वि.
॥ ४८ ॥

सादृश्याच्चेति च स्वर्थे। समुदाये। संध्यक्षरादौ सत्यपि गोसादृश्ये गवये गोत्वं स्येव संध्यक्षराद्यवयवेषु अल्पादिजातेरभावात् अकारादियद्वारेण ग्रहणं नेति भावः एकारादीनामेकेच्छाप्रयत्नजन्यत्वे
नैकत्वमेव अकारादिवत्। अतएवैषां पदसंनवर्णसंस्तरत्वेन प्रतिभास इति तदेवाह। समुदायवाच्य इति। अतिवशादिति। अतिगृहीतावयवसंज्ञावाच्यत्वेन। एवं च अतिरेकस्य पदार्था
जमिति भावः अतएव गौ नो ग्रहणं चरितार्थं विनामाणात्मानं ननु विकरणविशेषनिर्देशेन आविकरणेन ह्यस्यैव स्वरूपादत आह नत्वमिति रेवेति तथा हि सतिना अस्त्यववेदिति भावः

अवेति नरसिंहवद्वर्णान्तरत्वात्सादृश्याच्च प्रत्यभिज्ञानात्तत्त्वसिद्ध्या प्रयुक्तपुलब्धानां वर्णानां समुदायेनास्ति सत्त्वं समुदायवाच्यत्वेन। अतिरेकस्य पदार्थावाच्यत्वेन। अतएवैषां पदसंनवर्णसंस्तरत्वेन प्रतिभास इति तदेवाह। समुदायवाच्य इति। अतिवशादिति। अतिगृहीतावयवसंज्ञावाच्यत्वेन। एवं च अतिरेकस्य पदार्था
जमिति भावः अतएव गौ नो ग्रहणं चरितार्थं विनामाणात्मानं ननु विकरणविशेषनिर्देशेन आविकरणेन ह्यस्यैव स्वरूपादत आह नत्वमिति रेवेति तथा हि सतिना अस्त्यववेदिति भावः

अववापुनर्न गृह्यते अग्रहणं चेत्तु द्विधिलादेशविनामेषु क्रकारग्रहणम् अग्रहणं चेत्तु द्विधिलादेशविनामेषु क्रकारग्रहणं कर्तव्यम् तस्मान्नुद्विहलः
क्रकारे चेति वक्तव्यम् इहापि यथा स्यात् अन्तर्धुतुरान्धुरिति। यस्य पुनर्न गृह्यते द्विहल इत्येतत्स्य सिद्धम् यस्यापि न गृह्यते तस्याप्येष न दोषः। द्विहल
ग्रहणं न करिष्यते तस्मान्नुद्विहल इत्येतत्स्य सिद्धम् यस्यापि न गृह्यते तस्याप्येष न दोषः। द्विहल
वर्णेषु धस्येति लादेशो च क्रकारग्रहणं कर्तव्यम्। कृपोरलः क्रकारस्य चेति वक्तव्यम् इहापि यथा स्यात् कृपः कृपवानिति। यस्य पुनर्न गृह्यते तस्याप्येष न दोषः।
न दोषः क्रकारेण निर्वर्त्यते कथं अविभक्तिको निर्देशः कृपः रलः कृपोरल इति अथ बोधयतः स्फोटमात्रं निर्दिश्यते श्रुतेन श्रुतिर्न वतीति विनामेषु
च क्रकारग्रहणं कर्तव्यम् रषाभां नोणः समानपदे क्रवर्णे चेति वक्तव्यम् इहापि यथा स्यात् मातृणं पितृणमिति यस्य पुनर्न गृह्यते तस्याप्येष न दोषः।

यथा हि भागं परिकल्प्य आदेशो विधीयते स्फोटमात्रमिति। जातिस्फोट इत्यर्थः तत्रांतर्भूतानंतर्भूतरेफलकारव्यक्तिव्यंग्यं सामान्यं स्यान्पावेनाभावेनाश्रयिते
तदिति रेमात्रे रितिसमानाधिकरणं चम्यो अद्वयवाय इति क्रकारेण यथा दीर्घो गृह्यते एव मृकारे भागोपीति भावः। न सिध्यतीति।

नियमज्ञापकस्य नियमबोधकस्य नन्वखंडवर्णपक्षे क्रकारप्रक्षेपेपि कथं सिध्यतीत्यत आह तत्र क्रकारेति। एवं च रेफपदेन तत्सदृश आरोपितरे फलवानिपि गृह्यते इति फलितम्।
मातृशब्दः सामान्याभिप्राय इत्याह। जातीति जातिश्चावयवानवयवसाधारणीत्याशयेनाह ततश्चेति। एवं विधा च रत्नत्वजातिरेवेत्यति प्रसंगेन स्यान्पादेशाभावश्च जाते व्यक्तिद्वारको बोध्यः

॥ ४८ ॥

वस्तुतः स्फोट एव अत्र आद्यः वायुनिष्ठरत्नादीनां च तस्याभिव्यक्तिः एवं च साक्षात्त्वचतो अभावेन कल्प्यत इत्यत्राप्यप्रवृत्तावस्य वैयर्थ्यापत्तिः। एवं च रेफावभासिनः स्फोटस्य प्रसंगे लकारवभासः
स्फोट इत्यर्थः एवं च दरपावपितात्प्रवृत्तिः संभवत्येव। तत्रापि रेफावभाससत्त्वात्। अकारादौ तु नैव क्रस्माद्यभाव इति न तत्राकारवभासप्रयुक्तकार्यापत्तिः। तदुक्तं रश्रुत्यादियुक्तं तत्रास्वतंत्रसाधा
रणं जातिपरतयैतज्जाप्यव्यानतन्त्र। वादराजातोमानाभावात्। नरसिंहवद्वर्णानुपपत्तेश्चासादृश्याच्च प्रत्यभिज्ञेत्यादिस्वोक्तिविशेषापत्तेश्च। किंच वसतिरेजातेरित्येव भगवान्चंदनं किंच ता
दृशजातिसत्त्वेवैकदेशानामपि तज्जातिसत्त्वेन वर्णग्रहणेन ग्रहणपक्षस्यैव सिद्ध्या ग्रहणपक्षमुक्त्वा अत्रानुपपत्तेश्चासादृश्याच्च प्रत्यभिज्ञेत्यादिस्वोक्तिविशेषापत्तेश्च। किंच वसतिरेजातेरित्येव भगवान्चंदनं किंच ता

तस्य भागस्य स्फुटप्रतिभासाविषयत्वाज्जात्यभिव्यक्तिहेतुत्वाभावाच्चेति भावः। एतरेवेति आकारोदयो

यतः देफात्परं भक्तेस्तेन व्यवहितत्वात्तन्नाप्रोति माभूदेवं अद्वयवाय इत्येव सिद्धम्। न सिध्यति वर्णैकदेशादिकेव वर्णग्रहणेन गृह्यते येव्यपवृत्ता अपि वर्ण
भवंतियच्चात्र रेफात्परं भक्तेर्न तत्कचिदपि व्यपवृत्तं दृश्यते। एवं तद्विद्योगविभागः करिष्यते। रषाभ्यां नोणः समानपदे ततोव्यवायव्यवायचर
षाभ्यां नोणो भवतीति। ततो ह कुष्ठादनुमभिरिति। इदमिदानीं किमर्थं नियमार्थं एतरेवाक्षरसमाप्ता यिकैव्यवायेनान्यैरित्यस्यापि न गृह्यते।
तस्योप्येष न दोषः आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्पकारान्नोणत्वमित्यदयं शब्दादिषु नूनमनशब्दपरतिनैतदस्ति ज्ञापकं दृष्टार्थमेव तस्या
तनानमनिरित्यतर्हितज्ञातिशब्दपरतियच्चापि नूनमनशब्दपरति

प्यकारादिभिः प्रत्यायितत्वादाक्षरसमाप्तायिकाः भक्तिस्तु न प्रत्याप्यान च प्रत्यायिकेति नियमेन न निवर्त्यते

रसिंहवयवानां नरत्वसिंहत्वजातियोगभावात्पुरुषमृगराजाभ्यामेकादरनियोगभाव एव वर्णवैकदेशयो रपीति कैयट आहति वदंति क्रकारेणेति क्रकारावयवस्य रेफस्येव तदजभागाप्यपिकेनचि
दकारादीनां ग्रहणं दृष्टमिति मन्यते जात्यभिव्यक्तिरिति अल्पादिजातीत्यर्थः। एवं च न केनाप्यचातत्र ग्रहणमिति भावः अत्र जात्यभिव्यक्तिहेतुत्वाभावे स्फुटप्रतिभासाविषयत्वं हेतुः चो हेतौ अतो न सिद्ध्यती
त्यर्थः नन्वाकारादिभिर्व्यवायेपि न स्यात् अक्षरसमाप्तायिकात्वाभावादत आह अकारादयोपीति भक्तिस्त्विति असवर्णत्वादनुपदेशाच्चेति भावः भाष्येनूनमनशब्द इति संज्ञाभूतमित्यभि
प्रायः गंधर्वागनमित्यादौ सुबुद्धयः पूर्वसमासेपिणत्ववारणाय अखंडपद इत्यर्थकं समानपदे इत्यत्र पदस्यार्थबोधकस्यैव ग्रहणेन सखंडत्वे अज्ञायाणां त्वप्राप्त्यभावादिति बोध्यम्। इदं स्पष्टित्य
स्य तु नात्र प्राप्तिः इदं विषयेव ग्रहाभावादित्याहुः।

यदि किंचिदितितद्वाचये प्रयोजनार्थ इति। शास्त्रीयप्रयोजनार्थ इत्यर्थः एवं चाद्यहकारस्याद्गोप्यप्रयोजनं स्वचितं अतएवमंचाहसंतीति पुंयोगादिस्त्रेभाष्यप्रयोगः संगच्छते। एतेन पूर्वहकारोपदेशः प्रयोजनवार्तिके न्यूनतापरिहृता कर्तव्य इत्यस्य स्यादिति शेषः उपदेशोच्चाचारणमात्रं अन्यत्रापि प्रत्याहारोत्तरं। सर्वथाहकारस्यैवोपदेशः कर्तव्य इत्यत्रास्य तात्पर्यदोषप्रयोजनेति अन्यत्रपक्षो दोष एवात्यन्तरपक्षे प्रायोजनमिति बोध्यम्। एकारोच्चेति स्थानेतरतमत्वादिति भावः। ननु रेफस्य सवर्णभावात्कथमत्रानुनासिकोत्तराह। ननु चेति। ननु द्वित्वेपि रोरीति हलोपमा मिति बाजोपान्न

चकिंचिदन्यत्राप्युपदेशे प्रयोजनयस्ति तत्राप्युपदेशः कर्तव्यः । एवं विचार्यते अपरं रेफोपकारवकाराभ्यां फर्गवोपदिश्येत हरयवडिति परएव
वायथान्यासमेवति । कश्चान्न विशेषः रेफस्य परोपदेशः अनुनासिकद्विर्वचनपरसवर्णप्रतिषेधः रेफस्य परोपदेशः अनुनासिकद्विर्वचनप
रसवर्णानां प्रतिषेधोक्तव्यः । अनुनासिकस्य नैवति । प्रातनयति । यरोनुनासिकेनुनासिकोवेति अनुनासिकः प्राप्नोति । द्विर्वचनस्य
मड्डुदोभड्डुदः यड्डुदिति द्विर्वचनं प्राप्नोति परसवर्णस्य । कुंठरथेन वनंरथेन अनुस्वारस्य ययिपरसवर्णः वापदांतस्येति परसवर्णः
प्राप्नोति । अस्तुतर्हि पूर्वोपदेशः पूर्वोपदेशोक्तिप्रतिषेधोच्यलोपवचनंचयदि पूर्वोपदेशः । किंच प्रतिषेधः । देविच्चादिदेविषतीतिरलोप्य
पधादितिकिंच प्राप्नोति । नैषदोषः नैवं विज्ञायते रजः व्युपधादितिकिंच रजः अव्युपधादितिकिंच मिदमव्युपधादिति । अवकारांताद
व्युपधादिति । व्यलोपवचनंचव्यो व्यलोपोक्तव्यः गोधरः पचरन् । यज्जरन् जीवेरदन्तुक जीरदानुः वलीति लोपान प्राप्नोति । नैषदोषः रेफो
प्यत्र निर्दिश्यते लोपोप्यो वलिइतिरफचवलिचेति । अथवा पुनरस्तु परोपदेशः । ननु चोक्ते रेफस्य परोपदेशः अनुनासिकद्विर्वचनं पिचेयोर
होकारस्योरसवर्ण इति प्रतिषेध इति अनुनासिकपरसवर्णयोस्तावत्यतिषेधोक्तव्यः ॥

पोनास्ति ह लोयमामिति लोपस्तु पाक्षिक इति पक्षे रेफ इयश्च ए प्रसंगः ॥ इत्यनेति अनुनासिके नैव परसवर्णे न भाव्यमिति नियमाभावादेकः प्राप्नोति तस्य वा सिद्धत्वा दोषीति रेफो दोषो तच्चाह द्विवचन इति भाव्ये अयुपधादिति अच इति तु प्रत्ययमीकमानु प्रतीपदेश इत्यहं इत्यादौ यथो संख्यनिर्वाहः कथमिति चेत् तत्संज्ञाविधानं सामर्थ्येन तत्र तज्ज्ञावितपक्षा अयु

३०. न्यायस्य तदज्ञानि बोध्यैः चरितार्थैः विषयत्वबोधनद्वारेति भावः ७

भाष्येरेकोपगमिति विजातीयोऽतिशेषः तेन सजातीयेषु सत्त्वपि न दोषः । ननु माभूदेकस्य विजातीयः सवर्णस्तथापि अनुनासिकविधौ सवर्णग्रहणभावात् अनुनासिकः स्यादेवेत्यत्र आह । अनुनासिकपरंति । न हि रेफस्येति न च रेफस्यारः स्थानेनांतरतमो भवत्येव तिवच्च स्थानेतरतमेद्वितिसप्तम्यतया तस्थानप्रयत्नाभ्यां तरतमस्य शोचिन्मात्रमित्यादौ चरितार्थं अनुनासिकविधिः प्रयत्नासद्वारे फेनप्रवर्तते इति भावात् । नापीति यद्यप्यंतरतमानंतरतमयोः प्राप्तावतरतमावति स्थानंतरतमद्वयनेन नियमः कुडेरथेनेत्यादौ चानंतरतमस्यैव प्राप्तिरिति दमयुक्तं तथापि संभवदनुस्वारांतरतमकं अकिं तद्विधौ स्यादोचरितार्थः परसवर्णविधीरेफेनप्रवर्तते इति भावः इति जातिपक्षे इति केचित् वस्तुतो

॥ १ ॥ षष्ठ्यामिति अनुनासिकपुरसवर्णविधाने हि स्थानेतरतमपरिभाषायस्थानोद्घोषाभावः । न हि रेफस्य णकारोऽन्तरतमो नाप्यनुस्वारस्य रेफः । नेमौ रहाविति हकारवद्वेपिनकापीत्यर्थः । तत्रैकवाक्यतायां सामान्यविशेषविधौ नैकव्यवहारादेव शब्दार्थसंबन्धपरिज्ञानवत्सामान्यविधेर्विशेषविधिबोधकः । प्रत्यक्षस्य विशेषविधिः सामान्यविधेः श्रानुमेय इति रेफस्य कारित्वनिमित्तत्वेन बोध्यते । दधुदकादौ तु स्थानिलेन निमित्तत्वेन मिमांसकादिषु न रस्येत्यादेर्दोषिका

ब्रह्मणोऽस्य सति द्विर्वचनेऽपि नैव मोरदोकायिणो द्विर्वचनस्य किं तर्हि। निमित्तमिमौ रहौ द्विर्वचनस्य। तद्यथा
ब्राह्मणभोज्यतां मातरं कौण्डिन्योपरिवेष्टामिति नैव दानीतौ भुञ्जाते इदं विचार्यते।

नवाधौलस्यस्थित्यपेक्षणाद्वावध्यबाधकभावस्यक्वचिदपेक्षानास्ति। यथार्थीचिषतीति दीर्घत्वं द्विर्वचनयोः इति विधानादेषां साधुत्वं स्यात्।
हारप्रतिबंधतुकार्येन प्राप्नोति। कौटुंबिकरिति। तत्स्वरूपप्रश्नः। कथमिति। प्रवृत्तिनिमित्तप्रश्नः। अतुकाइति। अस्यैव हेतुकथनम्।

यन्निषेधेऽपि तादृशव्यक्तौ चरितार्थोऽस्यां व्यक्तौ न प्रवर्तते इति वक्तुं शक्यं तदस्यतीको यणचीत्यत्र कैयटः दुब्येपि पदार्थे उत्सर्गपवादभावः संदिग्धत्वाश्रयोस्त्येवेति केचित्तु स्थानंतरतम इति सप्तम्यन्तपातप्रत्याख्यातपरभाष्यविशेषेनास्यायुक्ते संभवमुक्तिकत्वं किंचैवं सति ऊष्मग्रहणं भाष्यवर्थस्यात् तस्मादनुनासिकविधो सवर्णपदापकर्षपरभाष्यरेकोष्मणमित्यस्य चानुनासिकोऽनुस्वारंतरतमश्च सवर्णनास्तीत्यर्थः अतावच्चहिष्मानित्यादौ सूत्ररीत्या स्थानप्रयत्नोभयांतरतमत्कारसंभवेऽपि नानुनासिकः तादृशलाविति निषेधेन सवर्णत्वाभावादिति भाष्याशय इत्याहुः न न्वयत्वतिप्रसक्तद्वित्वस्य ग्रहणमयुक्तमत आह हकारवदिति ननु एककर्तृकयोर्भोजनपरिवेषणयोर्गपदसंभवात् अस्तु तत्र बाधः प्रवृत्ते तु लक्षणे न देन भिन्नवाक्यावगव निमित्तकार्यभावः किं न स्यात् यथावगतकार्यत्वं स्यादपि इको निमित्तत्वं दध्नुदकादावतत्राह । तत्र तिलक्षणे न देन कार्यत्वं निमित्तत्वं संभवे पीत्यर्थः सामान्यविशेषविधौ रेकवाक्यतायामित्यन्तयः शब्दवाक्यात्मा अर्थस्तदर्थः संबंधः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः तेषां परिज्ञानं तद्यथा लोकव्यवहारदेव तथा तयोर्बाध्यबाधकभावः संभवेऽपि न वतीत्येतदपि लोकव्यवहारादेव ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तर्ककोटिन्यायेत्यादिरूपादवगतमित्य

अर्थः विशेषसन्निधाने सामान्यशब्दस्य तद्व्यतिरिक्तप्रत्येकतद्वाजं परिज्ञानवदिति यावत् एवंचाचोराभ्यामित्यत्र सामान्यविशेषविशेषविधित्वाभावेऽपि तत्र बाधे यद्वाजं तत्प्रपञ्चेऽप्यस्त्येवेत्याह ।।

अकुत्वविषये निपातनमिति पक्षांतरे त्वाद्यमेव समाधानं अनुस्वारस्य शब्द इति। यद्यपि इणकवर्गभाष्यसु नरोनुमायवहितः सकारः सुहिन सुहत्यादौ संभवति तथापि तदनभिधानमिति भावः पुंस्वि
त्यत्र संकुतानामित्येतत्प्रतिपरिवर्तनं ग्राह्यं चित्येव। तस्य समः सुटिपुमः खय्यमपरे काना अडिते इति स्वरत्रयमात्रविषयत्वात्। ननु सत्रविशेषानां अयुणं तत्प्रत्याहारा संनिवेशात्
थोतं निबंधनकार्यं प्रवृत्तिरत आह। प्रयोजनविशेषमिति। अविशेषेणेति भाष्यस्य प्रयोजनविशेषनिर्देशविनेत्यर्थ इति भावः यत्र यत्रेत्यादियद्यत्प्रयोजनसिद्धिरुद्देशात् न तद्विषयसकलप्रयो

अकुत्वविषय इति विशिष्टविषयमनुमानमित्यर्थः। अत्रयमिति। अनुस्वारस्य शब्दत्वे बायेष्वेति सिद्धे नुमग्रहणं नियमार्थं। नुमो योनुस्वारस्तत्रैव यथा स्यादत्र माभूतः पुंस्विति। अविशे
अकुत्वविषये तन्निपातनं। अथवानेतदुज्ज्वलपुंगमेरेव ह्युपसर्गो विधीयते। अयुजतः। अयुजः समुजतः समुजः। अलं च प्रयोजनं। सपिष्ठुधुनुः
पुशर्ववाय इति षत्वं सिद्धं भवति। नुम्विसर्जनीय शब्दवायेपीति विसर्जनीयग्रहणं कर्तव्यं भवति। नुमश्चापि तर्हि ग्रहणं शक्यमकर्तुं। कथं स
पीविधन्वीति अनुस्वारे कृते शब्दवाय इत्येव सिद्धं। अत्रयं नुमग्रहणं कर्तव्यं। अनुस्वारस्य विशेषणार्थं। नुमो योनुस्वारस्तत्रैव य
था स्यात्। इह माभूतः पुंस्विति अथवा अविशेषेण पदेशः कर्तव्यः किं प्रयोजनं। अविशेषणसंयोगोपधासंज्ञाऽलोत्यद्विर्वचनस्थानिवद्भावप्र
तिषेधा अविशेषणसंयोगसंज्ञा प्रयोजनम्। उरःकः। हलानंतराः संयोग इति संयोगसंज्ञा संयोगे सुर्विति गुरुसंज्ञा गुरोरिति सुतोयथा
स्यात्। उपधासंज्ञा च प्रयोजनं निष्कृतं। उक्तं। निष्पीतम्। उष्पीतम्। इडुपधस्य चाप्रत्ययस्येति षत्वं सिद्धं भवति नेतदस्ति प्रयोजनम्
इडुपधग्रहणेन विसर्जनीयानविशेष्यते कितर्हि। सकारो विरोध्यते। इडुपधस्य सकारस्यायो विसर्जनीय इति।

षेणेति प्रयोजनमन्वेष्टविशेषमनपेक्ष्य सकलप्रयोजनोद्देशेन यत्र यत्र पदेशो सर्वप्रयोजनसिद्धिस्तत्र तत्रोपदेशः कार्य इत्यर्थः। उरःक इति। उपध्मानीयस्य जश्चेकृते संयोग
जनोद्देशेनेत्यर्थः। जश्चेकृते संयोगसंज्ञायामिति कार्यकाजपक्षे इदं। भाष्ये इडुपधस्येति। विसर्गस्याल्लेख्युपधात्तमिति भावः इडुपधस्य सकारस्येति। विसर्गस्थानुपलक्षणमेत
त् अतएव निरेषि निष्कृतमिति सिध्यति। अतएव वक्ष्यमाणे पक्षांतरेण विरोधः निष्कृतमित्यादौ सुबुद्धेतेष्वसमासेषु इणः ष इति न। पाशकस्य ककाम्येष्वेतत्प्रवृत्तेः।

संज्ञायां तस्यासिद्धत्वात् संयोगत्वाभावाद्गुरुत्वा
भावाच्चुतानस्यात्

द्विर्वचनप्रयोजनमिति विसर्गजिह्वाश्रजीयादेर्दिरुच्चारणे विशेषस्याग्रहात् उच्चारणस्य कर्तुमशक्यत्वाच्च शास्त्रप्राप्तिमात्रेणैतत्प्रयोजनकथनमिति संतोष्ये। ननु सोपदादाविति सत्त्वस्य
निवृत्तं पूर्वत्रासिद्धीये इति निषेधान्नैतत्त आह। पूर्वत्रेति। इमे इत्यनेन ह्यवरद्वयस्यैव चर्यते किं तु वर्णमात्रमित्याह इदानीमिति अर्थवन्त इति साध्यावर्ण इति पक्षः पक्षतावच्छेदकमेव हेतुः पातुप्राति

महोरस्केनेति पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवदिति निषेधोचः परस्मिन्पूर्वविभावित्यस्य ननु स्थानिवदादेश इत्यस्य

अथवा उपधाग्रहणं न करिष्यते। इडुपध्मापरं विसर्जनीयं विशेषयिष्यामः इडुपध्मापुनरस्य विसर्जनीयस्येति अलोत्यविधिश्च प्रयोजनम्। वृक्षस्त
त्रलक्षस्तत्र। अलोत्यस्य विधयो भवतीत्यस्य सत्त्वसिद्धं भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनं निर्दिश्यमानस्यादेशा भवतीति विसर्जनीयस्यै
व भविष्यति द्विर्वचनप्रयोजनम्। उरःकः उरःपः। अनचिच अचउत्तरस्य यरोद्भवत इति द्विर्वचनं सिद्धं भवति। स्थानिवद्भावप्रतिषे
धश्च। प्रयोजनम्। यथेह भवति उरःके अणः उरःपेण अडयवाय इति एत्वं एव मिहापि स्थानिवद्भावोत्प्राप्तेति वृद्धोरस्केन महोरस्केनेति। अ
त्रानचिधाविति प्रतिषेधः सिद्धो भवति। नुनरिमेवर्ण अर्थवन्त आहोस्विदनर्थकाः अर्थवन्तो वर्णाः धातुना प्रातिपदिकप्रत्ययनिपाता
नामेकवर्णानामर्थदर्शनात्। अर्थवन्तो वर्णाः। कुतः धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनात् धातव एकवर्णा अर्थवन्तो द
श्यन्ते एति। अधेति। अधीतो प्रातिपदिकान्येकवर्णान्यभवन्ति। आभ्यां। अभ्यः एषु प्रत्यया एकवर्णा अर्थवन्तः। औपगवः कापटवः निपा
ता एकवर्णा अर्थवन्तः। अत्रापेहि। इडुपधस्य। उउत्तिष्ठ। अत्रापकाम। आरवकिलतत्। धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णाना

इदानीमन्यदपि वर्णगतं वस्तु विचार्यते। नुनरिति। पक्षद्वयेऽपि प्रतिवर्णविभक्त्युत्पत्त्यनुत्पत्तिज्ञानं विचारस्य प्रयोजनम्।

पदिकेत्यादिसु दृष्टांतः अनुत्पत्तिज्ञानं। अनुत्पत्त्युपायज्ञानं। भाष्ये धातव इत्यादि प्रक्रियाश्रयप्रकृतिप्रत्ययानां वाचकत्वमित्येवं रूपवर्णस्फोटाश्रयेण। अर्थचशास्त्रो व्यवहारमात्रोपयोगी। एतद्दासनाव
शादेव लोकव्यवहारे पिशास्त्रज्ञास्य व्यवहारेति यमैव विधत्तानस्योपयोग इति बोध्यं हेतुंतरमाह।

ननु समुदाय इत्युच्यमाना विभक्तिः सर्ववर्णसंबन्धिनी चेत् प्रतिवर्णप्राप्तेऽतीत्यत आह । पदसंज्ञास्त्विति । यत आर्थबोधनाय विभक्त्युत्पत्तिस्तस्य संज्ञाप्रवर्तने न तेषामिति भावः केचित्तु विभक्तिः प्रकृत्यर्थगतप्रकृतिबोधसंख्यायोरितिका संख्याचसमुदायस्येवार्थनिप्रत्येकवर्णनामिति न तेभ्यः स्वाद्युत्पत्तिः एकत्वसंघातस्यार्थ इति भाष्यस्वरसात् प्रकृत्यंशे वर्णयत्युपायाययोः संख्यातरानुपजनात् सा समुदायस्येवार्थ इति तज्ज्ञावः न चान्यथेभ्य इवैकवचनं दुर्वारं संख्यारहितार्थप्रतिपादकं पुनश्चास्वीकारेपि वस्तुतः संख्याव्यत्यर्थसंख्यानामिधायकत्वाद्युत्पत्तौ मानाभावात् एवैषां प्रहरित्वमेव नेति न केवलाप्रदरतिरित्यस्योपि न विषयः एतेन प्रत्येकं पदसंज्ञानुग्रहाय दिवचनवैषम्यात् स्यादेव प्रत्येकं सुबु

अत्र परिहारमाह संघातस्येति दृष्ट इत्यत्र एकत्वं विभक्त्याद्युत्पत्तौ तच्चैकमित्येकैव विभक्तिरुत्पद्यते यथावहो इष्टारणैकैव प्रदीपेन दृश्यमर्थपर्यंतिसाचो त्यद्यतो ना समुदायादेव तत्रैव सर्वानुग्राहिएतु यद्यते समुदाय इति वचनवत् पदसंज्ञात समुदायस्यैव भावति न प्रत्येकं । यस्मात्प्रत्ययविधिरित्यनुवर्तनाद

संघातस्यैका र्थात्सुबभावो वर्णितः । संघातस्यैकत्वमर्थः तेन च वर्णस्तु बुलति न भवति विध्यति । अनर्थकास्तु प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेः । अनर्थकास्तु वर्णः कुतः प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेः न हि प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेते किमिदं प्रतिवर्णमिति वर्णं प्रतिवर्णं वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारे चर्यदर्शनात् । वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारे पुनर्थदर्शनाच्च मन्यामहे अनर्थकावर्ण इति । अर्थव्यत्यये कृते स्तर्कः कः सेः सिकताक्षिसेः सिंहः वर्णव्यत्ययानार्थव्यत्ययः अपायो नो पः हतः प्रेति प्रेतु अघ्नन् वर्णपायेनार्थपायः उपजन । आगमः लविता लवितु वर्णपजनः नार्थपजनः विकार आदेशः घातयति घातकं वर्णविकारो नार्थविकारः यथैव वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारा भवति तदर्थव्यत्ययापायोपजनविकारे रपि भाव्यं । न चेह त इदं तो मन्यामहे अनर्थकावर्ण इति । उभयमिदं वर्णेषु कर्म । अर्थवतो वर्ण अनर्थका इति च किमन्यथाप्यम ।

सुबंतत्वात् । अनर्थकास्त्विति । धात्वादित्यतिरिक्ता वर्णाः पक्षी क्रियंते अन्यथा शास्त्रविरोधः प्राप्नोति । किमिदमिति । असमासशंकया प्रश्नः समासेन तत्तरम । तेनैव विधाद्योतितेति दिवचनं न भवति । वर्णव्यत्ययेपि यदुक्तं वर्णव्यत्यये चार्थतिरगमनादुपलब्धौ चानर्थगतेरिति तस्यानैकांतिकत्वमुज्जायते ।

त्यतिरिक्त्यास्तमित्याहुः अनुमानेन साधितामर्थवतां प्रत्यक्षविरोधेन दृश्यते । अनर्थकास्त्विति सर्ववर्णनापक्षत्वे हेतोर्भागासिद्धत्वं स्यादत आह धात्वादीति विपक्षे बाधकमाह । अन्यथेति । वर्णव्यत्ययेत्यादिहेतोरर्थानुपलब्धेरिति हेतोश्च धात्वाद्यतिरिक्तवर्णविषयत्वे एव संगतेरपि बोध्यम् । असमासशंकयेति । तथा च वीक्षणप्रतीयेतेति भावः । तेनैवेति वीक्षायां तस्य विधानादिति भावः । ननु

वर्णव्यत्ययेति धात्वादिहेतोरर्थानुपलब्धेरिति हेतोश्च धात्वाद्यतिरिक्तवर्णविषयत्वे एव संगतेरपि बोध्यम् । असमासशंकयेति । तथा च वीक्षणप्रतीयेतेति भावः । तेनैवेति वीक्षायां तस्य विधानादिति भावः । ननु

यदुक्तमिति । एवं चार्थवत्साधकहेतौ विचारप्रदरनि दारा अनर्थकतासाधकत्वमस्य भाष्ये अर्थदर्शनादित्यस्य वर्णव्यत्ययाद्यनुवेयोर्थस्तस्यैव दर्शनादित्यर्थः नार्थव्यत्यय इत्यस्य नार्थतिरावृत्तिः । किंतु तस्यैव गतिरित्यर्थः । उभयस्य न्याय्यत्वे विषयभेदे नेत्याह । यत्रान्वयेति । यथा गति इति इत्यादौ । न सर्वत्र कृपादावित्यर्थः न कृपस्त्विति । वर्णानामर्थवत्त्वे कृपशब्दस्य त्रिष्वन्वयादर्थान्वयः स्यात् न च दृश्यते ततः समुदायांतरत्वं प्रयुक्तमेवार्थांतरत्वं तदर्थान्वयगतिश्च ननु व्यत्ययादिदरतमित्यर्थः । ननु ककारस्य कारयकाराणामेवार्थवत्त्वमपस्तु राक्षसो धाक एव तिक स्यात्स्य सतात

अयमित्याहेति । यत्रान्वयमतिरेकाभ्यामर्थवन्ता कल्पयितुं शक्यते तत्रैवासावभुपगंतव्यानसर्ववैत्यर्थः । संघातोतरापीति तदु न कृपस्त्व

अयमित्याह कुतः स्वभावतः । तद्यथा । समानमीहमानानां चाधीपानानां च केचिदैर्युज्यंते । अपरे न न चेदानीं कश्चिदर्थवानिति कृत्वा सर्वैरर्थवद्भिः शक्यं भवि तुं कश्चिद्वानर्थक इति कृत्वा सर्वैरनर्थकै रिति तत्र किमस्माभिः शक्यं कर्तुं यद्वा तु प्रातिपदिकप्रत्ययनिपाता एकवर्णा अर्थवतः ततो न्ये अनर्थका इति स्वाभाविकमत तत्कथं य एष कर्त्तुं भवता वर्णनामर्थवताया हेतुरुपदिष्ट अर्थवतो वर्णः धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानीमेकवर्णानामर्थदर्शनादुपलब्धौ चार्थतिरगमनादुपलब्धौ चानर्थगतेः संघातार्थत्वाच्चेति संघातोत्तराण्येवैतान्येवंजातीयकान्यर्थतिरेषु वर्तन्ते । कृपः स्तूपो यूप इति । यदि वर्णव्यत्ययकृतमर्थतिरगम नमिदं स्यात् भूयिष्ठः कृपार्थः स्तूपेः स्यात् स्तूपार्थश्च कृपे कृपार्थश्च यूपे यूपार्थश्च कृपे स्तूपार्थश्च यूपे यूपार्थश्च स्तूपे । यतस्तु खलु उक्तं स्त्विति । कृपस्य वा स्तूपे स्तूपस्य वा कृपे अतो मन्यामहे संघातोत्तराणि च एतानि एवंजातीयकानि अर्थतिरेषु वर्तन्ते इति इदं खल्वपि न भवता वर्णनामर्थवतां ब्रुवतां साधीयोन र्थकत्वं द्योतितं यो हि मन्यते यः कृपे कृपार्थः सककारस्य यो यूपे यूपार्थः सयकारस्य यः स्तूपे स्तूपार्थः ससकारस्येति । ऊपशब्दस्त्वस्यानर्थकः स्यात् तत्रेदमपरि

पयपानामन्वयो र्थस्य विद्यते । अतो र्थोत्तरवाचित्वं संघातस्यैव गम्यत इति

त्रतापाद्यत इति चेत् तर्हि ननु मेवमर्थवत्त्वं । तत्रैव पदे ऊपयो र्थाभावात् । किंच संख्यासमुदायस्येवार्थ इत्यपि नियंतुमशक्यं कृपगते कल्पस्य रूपादिभिरप्रतीत्या संख्यायापिकादिभि रन्वयमतिरेकसत्त्वात् दिवचनेन वैषम्ये तु प्रायुक्तमेव तस्मात्समुदायस्येवार्थवत्त्वं तदेव ध्वनयनाह भाष्ये इदं खल्वपि लीत्यादि दृष्टाहीति । अतदर्थं न रथागेन गुणिनोरथस्य यथा र्थवतातया प्रकृतेपीति भावः ।

नस्यापीति। दृष्टोत्पत्त्यर्थेन गुणैर्गुणिनोर्थवद्भावात्सुरांगवड्यंगवच्चेति। आचारदिति। आचारो व्यवहारः तृषि मृषिरूपेः काश्यपस्येति यएनकृतः चमपानत्वादि
तिप्रधानसंनिधौ प्रधानमेव कार्याणां प्रयोजकमिति परार्थानामनुबन्धानामनुबन्धानामन्वसंज्ञानप्रवर्तन इत्यर्थः। शीले भवा शे ली समवधानप्रविकाप्रवृत्तिः यथाज्ञा

के आत्मनोः सह आत्मणोभ्योऽप्येते शत्रियैः सह शत्रिया इति एव मिह पि वृणा आस्वार्थ ए निदिष्टा इत्यर्थः नोपश्रैति परत्वा नित्यत्वा द्वा आदिरित्येन सह तेत्यनेनाचू संज्ञा विधानकाले अनुबन्धानां लोपादसन्निधानादचसेज्ञानप्रवर्तने अनुबन्धात्पुनराण एव सन्निदत्संज्ञा प्रतिबद्धं च कार्यं असेन एव प्रतिपादयति। स्वतस्तु न किंचित् कार्यं प्रतिपद्यते।

114411

अज्ञान इति। सिद्धे च त्वे योगविभागेन कालविशेषावच्छिन्नस्याह्वं निषाम्यते ततो नुबं धानमृकालत्वाभावाद च त्वाभावः। त्वमपीतिकाराकृतेरुपदेशान्मात्रिकस्याह्वं

न्यते। अत्र च यद्यप्यपरिहासोक्तिः शब्देनैककालेन च वर्णयेन एकाञ्च जातिर्व्यज्यत इति तथापि पूर्वमेव मात्राकाजोत्रगम्यतेन च मात्रिकं व्यञ्जनमस्तीत्युक्तत्वात्
तुनरिहोक्तः। अत्र किमर्थमिति। अत्रुदित्सवणस्यति कस्मान्न कृतमिति प्रश्नः। इह ग्रहणग्रहणस्थित्वेन स्थानां मात्रावर्षकत्वं व्युपदेशात् गीर्धितो दोषधन्योय

जित्वा वेदे वास्तु पृथक् सन्ने फलं दर्शयति अत्र निमित्तकार्याणितकाले घट्टु कर्तुं महर्णि यथा स्युरित्यन्वयः ॥ अणः सुष्टुपदेनाः अणस्त्रयदेशः अणशब्दोच्चारणे तस्थानां
बोधकं अणुदित्यत्र किमर्थं क्रियत इत्यर्थो नाप्यस्यत्याह ॥ अनुदिति ॥ अणः सुष्टुपदेनाः अणमप्येतेनात्र स्थाने किमर्थमप्येतेनात्र इति तु नार्थ इत्याह ॥ इणगृहणेनेति ॥ इह संयुते
इत्यादि भाष्यगुणानेदका इति पक्षे नेदकत्वपक्षे चेदमेवाग्रहणमानमिति भावः यथा स्थितस्तत्र न्यासे इह म ॥ जातिपक्षेणाग्रग्रहणे प्रत्याख्याने तु न कश्चिद्विचारः एवंगुणानेदका इति
यायपक्षे तुपि नेविचार इति बोध्यम् ॥ भाष्ये च स्पष्टे तदिति सिद्धत्वं च नेचावस्थकं अन्यथा परस्यानुस्वारस्य बापदांतस्येति परमवर्णे तस्य आसिद्धत्वात् पूर्वस्यानुस्वारस्य ययित्यस्या

नापनेरुपासिध्यापने. तर्हि द्विचनसिद्धिरेव फलमित्याह. परसर्वेण तर्हि तिननुनभेदानुपलब्धेरत आह श्रुतिकृत इति. यस्मिन् लोपोपस्यति. तदाभेदेन स्यादित्यर्थः. विभाषा चेति च स्व
र्थे एकदेश्याहयथाऽभेद इति यथा द्विचन प्रत्याभेदान भवति तथैवास्तु मानुवर्तता विभाषा ग्रहणमिति भावः. तृतीयो ज्ञापकमुपन्यस्यति. अनुवर्तते इत्यादिना. शरीरशरीतिलोपे इत्यर्थः मध्य

॥ अनुचभेद इति. श्रुतिकृतोऽस्येव भेदः

यावता सिद्धत्वमुच्यते परसर्वेण एव तावद्भवति परसर्वेण तर्हि कृते तस्य ययं हणेन ग्रहणात् द्विचनं यथा स्यात् माभू द्विचनम्. अनुचभेदेन
वति सति द्विचने त्रियकारं असति द्विचने द्वियकारं. नास्ति भेदः सत्यपि द्विचने द्वियकारमेवाकथं हलोयमां यमिलोप इत्येवं एकस्य लोपे
न भवितव्यं. एवमपि भेदः सति द्विचने कदाचिद्वियकारं कदाचिद्वियकारं असति द्वियकारमेव स एष कथं भेदान स्यात्. यदि नित्यं
लोपः स्यात्. विभाषा च सलोपः यथा अभेदस्तथास्तु अनुवर्तते विभाषा शरीचि यद्वारयत्ययं द्विचं. यदयं शरीचीति द्विचन प्रतिषेधं शास्ति
तज्ज्ञापयत्याचार्यः अनुवर्तते विभाषेति. कथं कृत्वा ज्ञापकं. नित्ये हि तस्य लोपे प्रतिषेधार्थेन कश्चित् स्यात्. यदि हि नित्यो लोपः स्यात् प्र
तिषेधवचनमनर्थकं स्यात्. अस्त्वत्र द्विचनं शरीरशरीसवर्ण इति लोपो भविष्यति. पर्यति त्वाचाये विभाषा सलोप इति ततो द्विच
नप्रतिषेधं शास्ति नैतदस्ति ज्ञापकम्. नित्ये हि तस्य लोपे अवश्यं प्रतिषेधो वक्तव्यः प्यदेतदचौराभा मिति द्विचनं लोपापवादः स
विज्ञायते. कथं यर इत्युच्यते एतावन्तश्च यरः यदुत्त शरीरावायमावायदिचात्र नित्यो लोपः स्याद्विचनमनर्थकं स्यात्. किं तर्हि तयोर्योगो

॥ स्मृत्स्मृत्वा तदुल्लेखः

स्यात्तया ह लोपमामित्युपपन्नं कल्पिकं सिद्धमिति भावः. लोपापवाद इति. यदि हि स्मृत्यनुभव इत्यादौ तदुदाहरणे लोपे प्राप्तेऽपि द्विचनमारभ्यते तथापि कृते द्विचने पश्चात् लोपेऽपि द्विचनं
यमित्याशयेनापवादलोक्तिरिति भावः. तयोर्योगो लोपविधायकयोः प्रत्यमित्यादौ दोषात् तस्मात्कारोच उपसर्गदिसनेना आदित्ये आदित्याद्वा धर्मावप्यतात्पर्यः तद्व्याचष्टे.

५६

१४

ज्ञापकस्त्वस्य विधयतीति सर्वथाऽसंतवीत्युपसंहरतीत्यर्थः. ज्ञापकेन तदुत्तुति साधयतस्तस्य उतुत्तिः संदिग्धे वेति भावः. जणस्त्रे विभाषा सलोप इत्युक्ते राह. आचोरेति. अणग्रहण
तज्ज्ञापकादित्यपि कश्चित् तनुवृत्ति कृता एरण प्रत्याख्याना नोक्तं जणकिमिति. कप्रत्यासत्तिः कव्याप्तिरिति संदेह इत्यर्थः. भाष्ये कतमस्मिन्निति वक्ष्यमाणं रीत्या सर्वत्र निगोयके

नैतदिति ज्ञापकत्वमस्य विधयति. आचार्योपदेशपरं पर्युत्तुति साधयते तनुवर्तते विभाषेति तस्मात्त्रिव्यं जनसंयोगश्च वणाय अणुदिति लोपकारेण प्रत्याहारः कृ
तः नचकारणति स्थितम्. ननु संदेहो भवतीति. किं प्रत्यासत्तिराश्रीयतेऽथवा व्याप्तिरिति संदेहः. नहि के पर इति. नच उपानत उपानत्के सिद्धत्वे कर्त

रुदाहरणम्. यदकृते द्विचने त्रिव्यं जनसंयोगः प्रतनुवर्तते आदित्य इति इहेदानीं कर्ताह तर्हि द्विचनसामर्थ्याच्चोपो न भवति. एव
मिहापिलोपो न स्यात् कर्षति वर्धनीति. तस्मान्नित्येऽपि लोपो अवश्यं प्रतिषेधो वक्तव्यः. ननु तदत्यंत संदिग्धमाचार्याणां वर्तते विभा
षानुवर्तनवेति. ननु अयं लोपकारो हि रनुवर्धयते पूर्वश्च परश्च तत्रा एणग्रहणेऽपि एणग्रहणेऽपि च संदेहो भवति पूर्वणवाप्युः परे
णवेति कतमस्मिन्तावदणग्रहणे संदेहः. हलोपे पूर्वस्य दीर्घा इति. असंदिग्धं पूर्वणनपरेण कुत एतत् पराभावात्. नहि हलो
पेपेपरेणः संति ननु चायमस्ति आतुलं आतुलमिति. एव तर्हि सामर्थ्यात्. अणग्रहणसामर्थ्यात् पूर्वणनपरेण यदि हि परेण सर्व
त्र अणग्रहणमनर्थकं स्यात् हलोपे पूर्वस्य दीर्घा च इत्येव श्रूयते. अथ वै तदपि न श्रूयते. अचोरेति नवति कस्वो दीर्घः श्रुत इ
ति. अस्मिन्स्तेऽपि एणग्रहणे संदेहः केण इति. असंदिग्धं पूर्वणतपरेण कुत एतत् पराभावात्. नहि के परेपरेणः संति. ननु चायमस्ति

येन हो भवत्यस्यासिद्धत्वादस्ति तकारे परे तोहकारः. तथा गीष्टेत्यादौ रेफेत्यां अत्राहः नमुन इत्यत्र योगविभागेन धत्वादीनामसिद्धत्वाभावात्तेषु कृतेषु हकारादीनामभावः.

सत्तात्पर्यः कतरस्मिन्निति षोऽपि उतरादि विधौ उपाधिप्रत्यारख्याना न दोष इति बोध्यम्. नहि हलोप इति वेदसादौ श्रुणोऽसिद्धमिति भावः. दीर्घोच इत्येवेति मात्रा लाघवाभावेऽपि संशयात् लाघवायासं देहाये
चेति भावः. को तथा गीष्टेति विसर्गस्यासिद्धत्वादिति भावः. तेषु कृतेषु तितपरत्वादिति भावः. योगविभागस्य भाष्यानां रूढत्वा ज्ञाकेत्यादि भाष्या के पर इति भाष्या च तेषामनभिधानं वक्तुं युक्तम्.

म. भा. के. वि.
॥५७॥

भाष्ये अचोदीति। अचश्चेति परिभाषणदिति भावः। नहि पदांता इति। पदानामेवानुनासिको वसाने जायत इत्याश्चिदेदमुक्तं ननु तत्र पदांताधिकारेऽस्ति। लोप इति अशाह लोपेऽपि शास्त्रादिति भावः। पदुदासेनेति। क्रियमाणेऽप्यणग्रहणे इत्यर्थः। भाष्येऽपि न सत्त्वे निषिध्यते किं तु कार्त्तिकमेवेत्याह कार्यभाज इति। एवं चानुनासिक प्राप्तिर्योग्याः पदानानामनुनासिकत्वार्थः। वस्तुतोऽस्या अथेति द्वाभ्यामुक्तिरिति तदज्ञानेनैव पूर्वपदपदान्ता इति ननु भो भगो अघो इत्यत्राग्रहणस्य प्रयोजनं वक्ष्यते वृक्षवकरोतीत्यत्र हलिसर्वेषामिति लोपोभाभेदितत्कथमुच्यते नहि पदांता इति। उच्यते। अग्रगृह्यस्यति पदुदासेनाच एवानुनासिकेन भाष्ये ननु हल इत्युक्तम्। नहि पदांता इति कार्यभाज इत्यर्थः। अग्रगृह्यस्येति। हलो हि न भाष्यमित्यत्राग्रग्रहणसामर्थ्यात् पूर्वपदोक्तम्।

गौकानौकेति। एवं तर्हि सामर्थ्यात्। अणग्रहणसामर्थ्यात् पूर्वपदपरपरेण यदि हि परेण स्यात्। अणग्रहणमनर्थकं स्यात् किंच इत्येव ब्रूयात् अथ वेतदपि न ब्रूयात्। अथ वेतदपि न ब्रूयात्। अचोत्तेन वृत्तिरुत्ते दीर्घः स्तुत इति। अस्मिन्स्तर्ह्यणग्रहणे संदेहः। अणग्रहणस्यानुनासिक इति। असंदिग्धं पूर्वपदपरपरेण। अस्मिन्स्तर्ह्यणग्रहणे संति। ननु चायमस्ति कर्तृत्व एव तर्हि सामर्थ्यात्। अणग्रहणसामर्थ्यात् पूर्वपदपरपरेण। यदि हि परेण स्यात्। अणग्रहणमनर्थकं स्यात्। अणग्रहणस्यानुनासिक इत्येव ब्रूयात्। अथ वेतदपि न ब्रूयात्। अच एव हि प्रगृह्यता भवति अस्मिन्स्तर्ह्यणग्रहणे संदेहः। उरणपर इति। असंदिग्धं पूर्वपदपरपरेण कुत पराभावात्। ननु स्थाने परेण संति। ननु चायमस्ति कर्तृत्व एव तर्ह्यमितिकिंच स्यात् यद्यत्र परः स्यात् द्वयोरेकयोः अवगणं प्रसज्येत हलो यमां यमिलोप इत्येव मेकस्यात्र लोपोऽत्र भविष्यति विभाषा सलोपः। विभाषा अवगणं प्रसज्येत अथ तर्हि नित्यो लोपोऽरी

निश्चितम्। तत्र वृक्षं वृक्षं नीति किं पि कृते वृक्षं वृक्षं माचष्टे इति। अचिद्विजोपेचकृते वृक्षवयते विचि वृक्षविति भवति। किंपितु कौलुपं कौविधिं च प्रतिनस्यातिवदि ति स्थानिवत् निषेधात्सं प्रसारणं प्रसंगे लोपोऽत्रोपेक्षेति। लोपोऽत्र प्रसंगश्च विचि तु स्या निवृत्ता वा इत्यनिमित्तो वलोपो न भवति। हलिसर्वेषामित्यनेन ननु लोपोऽत्र क्रियमाणेऽप्यणग्रहणे इत्यर्थः। भाष्ये व्याख्यानमनुचितं पूर्वपदस्य संदेहस्य चानुस्थानात् तस्मादहमाध्यायस्य भाष्यमेकदेशपुक्तिरित्येवोचितं व्याख्यातं च तत्रोपाध्याये रित्यस्य मेव भाष्ये कर्तृत्व इति अचामु पलक्षणं अतएवाचोऽग्रगृह्यस्य तुक्तं मन्यथा कोऽत्र गृह्यस्येति वदेत्। निषेधात्सं प्रसारणं प्रसंग इति। चित्यमिदं। एते परतस्तु प्रकृतिभूत प्रातिपदिकस्य लोपोऽत्र विधानेन वृश्चि ते स्थानि

॥५७॥

लेमानाभावेन वकारेण कदेशविकृतन्यायेन वृश्चि त्वस्य दुर्लभत्वात् अधोधिक विकारेण प्रत्यभिज्ञानाभावाच्च। अतएव राजकीयमित्यादौ अलोपो न। वृश्च एव लोपोऽत्र स्थानिवत् प्रकृतिभा वापत्तिः। एतेन विचि एकदेशविकृतन्यायेन वृश्चि त्वत्वात्पत्तिः न च लोपोऽत्र स्थानिवत् ननु पूर्वपदादिनां पदाधिकारेण अत्रातत्वं मेकदेशविकृतन्यायेन सुलभमिति वाच्यं स्कारिति स्मृतात् अतएव ग्रहणमनुवर्त्यैव अधिकरणेन वान्वया अयं नानादोषात् अतएव ते ग्रहणं चरितार्थः अधोधिक विकाराच्च एव चरक्ष पूर्वपदादिनां स्थानिवत् निषेधात् लोपोऽत्र प्राप्नोराग्रहणानुवृत्त्या निवर्तते। अतः प्रसंगे। गृधेर्दुःखिकृते रुगागमेभ्यासस्य कृते लडिः सिपिरा पलुकि गुह्यार परत्वं च लोपोऽत्र भावजश्चरुत्तरलोपदीर्घत्वे पुरुषम्। अतः पितृति। धातुग्रहणेन हलिगेन अघोत्ते वरपरत्वं निवर्तितम्। धातोश्चरुत्तरत्वे सति अनेन तत्त्वान् प्राप्नोतीति प्रत्ययः

रीतिपदान्तस्येत्येव सः। नराक्यः पदांतस्येत्येवं विज्ञातुम्। इह हि लोपो न स्यात्। जगृधेर्लडिः अर्थाः पास्यर्थः अपास्या इति इह तर्हि मा तृणापि हणामिति रपरत्वं प्रसज्येत। आचार्यप्रवृत्तिज्ञापयति नात्र रपरत्वं भवतीति। यदयं कृत इडा तोरिति धातुग्रहणं करोति। कथं कृत्वा ज्ञापकम् धातुग्रहणस्येतत्प्रयोजनं इह मा भूतमातृणां पितृणां मिति। यदि चात्र रपरत्वं स्यात् इति ग्रहणमनर्थकं स्यात्। रपरत्वे कृते अनंत्यत्वात्। इत्वं भविष्यति परयति त्वाचोर्धनात्र रपरत्वं भवतीति अतो धातुग्रहणं करोति। अतः पितृहीत्वं प्राप्नोति चिकीर्षति जिहिर्षति मा भूदेव मुपधायाश्चेत्येवं भविष्यति। अतः पितृही प्राप्नोति मातृणां पितृणां मिति।

इहापीति।

॥इहापीति। तस्माद् धातुग्रहणस्य सप्रयोजनत्वात् ज्ञापकत्वमित्यर्थः॥

अज्जैणिजंता किंपि वृक्षं इत्यादौ लुत्वं नेत्याहुः वलोपप्रसंगश्चेति। इदमुपलक्षणं कौविधौ स्थानिवत् निषेधात् प्रसंगश्चेत्यपि बोध्यम्। भाष्ये रोरीति। त्रिपायां बहिरंगानसिद्धत्वादि ति भावः। ननु भाव एकाचो वेति न तत्र त्येकाच इति संप्रतस्येति च धातो रित्यपेक्षया व्यधिकरणं षष्ठीति भावः। रुत्वं दश्चेत्यनेन भाष्ये इहा पितृहीत्यस्य कृत इत्वं मिति रोपः। ननु धातुग्रहणेन कृत्वा रपरत्वं इति ज्ञापनादसंति दीर्घस्याप्यरत्वात् कथं न तत्र प्राप्तिरत आह। धातुग्रहणेनेति किम्।

नतस्मात्तत्रेति। न च इह किंचित् त्रयोदशित्यायेन ज्ञापकत्वमप्यस्त्विति। चार्ह इत्यादेरनुकरणे प्रकृतिवदनुकरणमित्यस्याभावे यो यदीत्यादाकिंवाभावार्थ इहापितवान् उपकृत्वा। गुत्यंतरा भवे एव तस्या
येन ज्ञापकत्वा अयणञ्च। तदाह। तस्मादिति। एवंच परत्वे पिमातृणमित्यादि उपधायाश्चतीति वारणनधा तु ग्रहणस्य चारिना न परत्वेन नृनो न ज्ञापकत्वेत्यर्थः। सामर्थ्यात् पूर्वणेति। न नृगत्वेत्यादि
यणादेशेन परत्वात्थं च परणोऽग्रहणस्यादिसामर्थ्यकथं क्रकारोऽहो ज्ञापकत्वाणि शरीति प्रवृत्त्या कलाभावेन तस्मादहो च योत् लृकारोऽपि हत्वरूपाणि अप्रवृत्तिरित्याशयात्। रजयोः समानश्रुतिव

समर्ण इति। अर्चीकृतदिति क्रकारस्य क्रकारावयवयथा स्यात् तदकारो मा भूदित्येव मर्थेन परत्वं कियते यदि च पूर्वणकारेण अणग्रहणस्यात्सकारो न एतादृशिन काल

तस्मान्न त्रधा तु ग्रहणं कर्तव्यम्। एवं तर्हि सामर्थ्यात्। अणग्रहणसामर्थ्यात् पूर्वणनपरेण यदि हि परेण स्यात् अणग्रहणमन्वर्थकं स्या
त्। रज्जुपर इत्येव ब्रूयात्। अस्मिन्स्तत्त्वेण ग्रहणे सन्देहः। अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय इति। असंदिग्धं परेण न पूर्वणकुत एतत्
। सर्वणोऽग्रहणं तपरं सृज्यते। यदयं उर्ध्वदितित परकरणं करोति। तज्ज्ञापयत्याचार्यः परेण न पूर्वणेति। इणग्रहणे पुनर्हि सं
देहः असंदिग्धं परेण न पूर्वणकुत एतत्। द्यौरन्यत्र परेण स्यात् यत्रेच्छति पूर्वणसंमयग्रहणं तत्र करोति योरिति। तज्जुरु
भवति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। तत्र विभक्तिनिर्देशे समग्रग्रहणे च।

स्य ग्राहक एव न भवतीति क्रकारो नैव स्थानीनाप्यादेशः प्रसज्यतीति किं त परत्वेन कृतं चैत ज्ञापकं परेण अणग्रहणस्य।

नतत्राविरोधोऽस्य प्रवृत्तेरित्यन्ये। लृकारेण एव पठितप्रयोगे नभिधानमेव तज्ज्ञाप्यप्रामाण्यात् इत्यन्ये। भाष्ये सर्वण्यनपरमिति यदुर्ध्वस्त्वेन तपरं करोति त ज्ञापकं सर्वणोऽग्रहणं
परं एकारकमिति धात्विकारार्थः। इत्येवमिति। क्रस्वोयथा स्यात् दीर्घो मा भूदित्येव मर्थमित्यर्थः। क्रकार इति उर्ध्वसमर्क इत्यर्थः। न च भाष्यमानत्वेन सर्वणं प्रसज्ये स्तद्व्यर्थे तप
रत्वाभावे आदेशांतरनिवृत्त्यर्थे न स्वस्वरूपाभ्यनुज्ञानार्थत्वेनापूर्वबोधस्वाभावेन चाविषयत्वात् कृतं तु तपरत्वे भाष्यमानतापीत्यन्यत् भाष्ये सप्तमितीति आदेशो न तौ निवर्त्यस्यर्थः॥

५८

१५

अर्धचतुर्थीदतिवक्तुं युचित आह। अर्धेनेति। भाष्येति स्त्रोमात्रा इति इण इति पदच्छेदाभिप्रायेणेदं तदुक्तं विभक्तिनिर्देश इति संक्षिप्ताया तु साहचर्यात्मात्रादयमेवेति बोध्यम्। अणुदियदोऽग्रहणे भूकैर्महज्जिर्य
त्वेः सन्देहपरिहारे प्रतिपत्तिगौरवमिति ज्ञापयवर्णान्तरमेव किं नानुबध्यत इति त्यागयेनाह। भाष्ये किंपुनरिति एतत्। वक्ष्यमाणं आचार्यः त्रिवः ननु सापि तु विप्रवृत्तकृत्या निवर्तकतया वाना स्वचा
रितार्थमन आह। न्यायादिति उक्तान्यायः। आगम उपदेशापरंपरातः सिद्ध एवायमर्थो एकारानुबन्धनरूपस्वव्यवहारेण बोध्यत इत्यर्थः। एवं च व्याख्याने नैव पूर्वणकारेण केचित्कचित्परणका

अर्धचतस्र इति। अर्धेन चतस्रः। चतुर्थी हि मात्रा तत्रार्थमिति। किंपुनरिति वर्णोत्सति वर्णोच्छेदः वर्णान्तरमनुबन्धः किं न कियत इत्यर्थः व्याख्यानं त इति। न्यायेत्यागमाद्वारा च

अर्धचतस्रो मात्राः प्रत्याहारग्रहणे पुनस्ति स्त्रोमात्राः सोऽयमेवं लघीयसान्प्रासेन सिद्धे सतियज्जरीयां संयत्नमारभते तज्ज्ञापयत्याचार्यः परेण
न पूर्वणेति। किंपुनर्वर्णोत्सत्ता विवायुणकारोऽहिरनुबध्यते एतज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा व्याख्यानतो विशेष प्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्ष
णमिति। अणुदित्सवर्णपरिहाय पूर्वणराग्रहणमिति परेण अणग्रहणमिति व्याख्यास्यामः। अमडणनम्। अमज्ज किमर्थमिमौ मुख
नासिकावचनौ वर्णवुभावप्यनुबध्यते। न जकार एवानुबध्यते। कथं यानिमकारेण प्रत्याहारग्रहणनिहलोयमांथमिलोप इति। सं
तुत्रकारेण हलोयजांथमिलोप इति। नैवं शक्यम्। ऊकारभकारयोरपि उकारभकारयोर्लोपः प्रसज्येत न उकारभकारयोरुकारभ
कारोस्तः कथं पुनः खय्यमपर इति। एतदप्यस्तु जकारेण पुनः खय्यज्ज प इति। नैवं शक्यं ऊकारभकारभकारपरपि हि खयिरुः प्रसज्येत
न उकारभकारपरः खयस्ति। कथं उ-मो-इ-स्वा-द-चि-उ-मु-ण-नित्यमिति। एतदप्यस्तु जकारेण उ-जो-इ-स्वा-द-चि-उ-जु-ण-नित्यमिति। नैवं शक्यं
उकारभकारयोरपि हि पदान्तयो ऊकारभकारावागमो स्याताम्। ऊकारभकारो पदान्तोस्तः।

किरुसरणेत्यर्थः। अमज्ज। न जकारेति। जकारेति। जकारस्य पदान्तस्य जश्चेन भाष्यमिति तस्याभावः उच्यते जकारः संयोगान्न स्येति लुप्यत इति तस्याप्यभावः

रेणेति निर्णये ज्ञापकावसणक्रेणोदयेति स्तचितं। अमज्ज। भाष्ये जकारेत्यादि। आग्रहितहत्मात्रावुत्तरणं तु स्त्रादन्यत्र नास्तीति हयवर इत्यनेन प्रपञ्चितम्। जकारभकारयोरपि हि पदान्तयो
रिति। पदान्तयोस्तयोः सतीस्ततः परस्याजादेः पदस्य उभे स्थातमित्यर्थः।

एवमपि पञ्चागमादिति ज्ञस्य संस्कारां कालिकं संख्या साम्यं यथा संख्या प्रवृत्तौ निमित्तमिति मन्यते। सिद्धं तु प्रतिपत्तिकालिकमेव संख्या साम्यं तत्र वृत्तौ निमित्तमित्याह संखिति। येषामागमानामागमिनः संखितेऽपि भवंतु इत्यर्थः। अनुदेशः प्रतिनिर्देश इति व्यवहारादिति। अइउण् स्त्रेयं व्यवहारो भाष्ये। प्रश्न इति। तत् घटकी भूताक्षरपदार्थवगमायति भावः। भाष्येऽक्षरमिति स्पष्टं विग्रहे प्रदर्शनेन क्षरमिति तच्चेति अक्षरं चेत्यर्थः। ब्रह्म तत्त्वस्यैव तत्त्वे हेतुगर्भविशेषणमाह। परमार्थतो नित्यमिति। यतस्तस्याभावाप्रतियोगित्वे सति ध्वंसाप्रतियोगित्वरूपनित्यत्ववदित्यर्थः। नन्वेवं प्रकृते किमायातमत आह। व्यवहारनित्यतया चेति। सर्वेषां शाब्दानामाकाशवत् स्थादौ व्युत्पत्तिप्रत्ययचनारा इत्यर्थः। एवं च व्यवहारनित्यतयाऽक्षरब्रह्मसादृश्यवतांते

संतुतावदिति। उद्देशानुद्देशाभ्यां संख्या साम्याद्यथा संख्येन व्ये प्रयोगेयस्यागमस्यागमी विद्यते सप्रवर्तते नान्य इत्यर्थः। किमिदमिति अक्षरसमान्नाय इति व्यवहाराद्योमाइमांस्वरशोक्षरत्रा इति चेत्तत्त्वात्प्रश्नः अक्षरं नक्षरमिति क्रियाशब्देन नित्यस्यार्थस्य वाचक इति दर्शयति। तत्र क्षियः क्षरते वा विना

एवमपि पञ्चागमास्त्रय आगमिनः। वैषम्यात्संख्यातानुद्देशेन प्राप्नोति संतुतावद्येषामागमानामागमिनः संति। झकार भका राञ्चपि पदांतौ नस्तः इति कृत्वा गमावपि न भविष्यतः अथ किमिदमक्षरमिति। अक्षरं नक्षरं विद्यात्। न क्षीयते न क्षरतीति वाक्षरं अश्रोते वा सरो अक्षरं अश्रोते वा पुनरयमौणादिकः सरन्प्रत्ययः अश्रुते इत्यक्षरम्।

शार्थस्य नञ्पूर्वस्य रूपं तच्च ब्रह्मतत्त्वं परमार्थतो नित्यं व्यवहारनित्यतया च वर्णपदवाक्यस्फोटानां नित्यत्वं जातिस्फोटस्य वा। अश्रोते वेति। सरन् प्रत्ययस्यानुषंधलोपेकतेऽनुकरणां सर इति अत्रार्थमश्रुते व्याप्नोतीति अक्षरं पदं वाक्यं वा।

षोपदादिरूपाणामयं वर्णसमान्नायः शास्त्रप्रवृत्तिद्वारा बोधक इत्यक्षरसमान्नाय इति चतुर्दशस्त्रीविषयव्यवहारोपपत्तिः। एवं च शब्दे औपचारिकोक्षरपदप्रयोग इति भावः। न्यायादिनयेषां ह। जातिस्फोटस्य वेति भाष्ये अश्रोते वेति तद्व्याचष्टेऽर्थमश्रुते इति। वर्णनामनर्थकत्वे तु चिंत्यमिदं नानादेशपुष्टयत् एवमेव शब्दस्याभि व्यक्तिदर्शनेन स्फोटस्यापि व्यापकत्वमिति भावार्थ इत्यन्ये ननु न्यायादिनयेऽप्यप्यवृत्तिषु विनाशिषु वर्णेषु कथं तद्व्यवहारोत्तरमाह भावार्थं वाडुविति

वर्णवाडुविति। च पठितपाठोत्र ग्रामादिकः व्याख्या न भाष्येऽप्येव लुक्तेः नन्वेवं नरोक्तयोगभावात् कथं तेषु प्रयोगोत्तरमाह। रुडिरिति। तदुक्तं भाष्ये अक्षरमिति संज्ञेति व्याकरणान्तरे इति पूर्वस्त्रचाब्दे षष्ठीतत्पुरुष इति भावः। एवं वाक्षरसमान्नाय इत्यस्य अतिरूपो वर्णसंघात इत्यत्र तात्पर्यम्। भाष्ये उपदिश्यते इति अक्षरसमान्नायोपदेशः किमर्थ इत्यर्थः पूर्वकृते यथं विचारः किंचिद्विशेषवक्तुं पुनः क्रीयते। येन शास्त्रेणेति। चतुर्दशस्त्रस्यात्मकेन तन्मूलकं पाणिनिव्याकरणेन चेत्यर्थः। तत् शास्त्रम्। वाचोविषयवर्णनं प्रतिपादकमित्यर्थः। भाष्ये यत्र चेत्यनेन वाक्यपुरा मृश्यते इत्याह पदे वर्तते इत्यादिना। शास्त्रविषय इति। प्रतिपादकमित्यर्थः। वर्णज्ञानं शास्त्रं वाचोविषयः का सा वाक्यत्रय ब्रह्म च वर्तते चासुराणादिरिति भाष्याक्षरार्थः तद

वर्णवाडुविति। रुडिरियं वर्णस्येत्यर्थः पूर्वस्त्र इति व्याकरणान्तरे वर्णं अक्षराणीति वचनात्। किमर्थमिति। वर्णानां साधुत्वस्याप्रतिपाद्यत्वात् तदस्यैव साधुत्वान्वाख्यानात्प्रश्नः। वर्णज्ञानमिति। वर्णः येन शास्त्रेण ज्ञायते तद्वाचोविषयः शास्त्रेण वा ग्विधीयते आवध्यते शास्त्रे

वर्णवाहः पूर्वस्त्रे। अथ वा पूर्वस्त्रे वर्णस्याक्षरमिति संज्ञा क्रियते किमर्थमुपदिश्यते। अथ किमर्थमुप पदेशः क्रियते। वर्णज्ञानं वाग्विषयो यत्र च ब्रह्म वर्तते तदर्थमिबुध्यर्थे जघर्थे चोपदिश्यते सोऽयमक्षरसमान्नायो

एतत्परिज्ञानादित्यर्थः यत्र चेति। ब्रह्म वेदः पदे वर्तते तस्य च शास्त्रं विषयः लौकिकानां वैदिकानां च शास्त्रविषय इत्यर्थः। तदर्थमिति। शास्त्रप्रवृत्त्यर्थमित्यर्थः। इष्टबुध्यर्थमिति। कलादिदोषरहितवर्णज्ञानार्थमित्यर्थः। अनुबंधकरणार्थमित्यर्थः।

र्थमित्येतद्व्याचष्टे। शास्त्रप्रवृत्त्यर्थमिति कलाधीति। इदं प्रयोजनं पर्यशान्ते इषितं अनुबंधकरणार्थमिति। लब्धर्थमित्यक्षराणामत्रार्थस्वरस्य चिंत्यम्। अनुबंधकरणं न लकप्रत्याहारद्वारा लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थमित्यथा वा

म. भा. कै. वि.
॥ ६० ॥

वाकसमान्नायः वाकसंश्लेष इत्यर्थः । तदा ह एतावद्भिरेवेति । दृष्टफलेनाभ्युदयेन च पुष्पितः अदृष्टफलेन निःश्रेयसेन वा फलितः । वागव्यवहारस्येति । तत्संग्राहक
स्य चतुर्दशस्त्रीरूपस्येत्यर्थः यथाश्रुते हि भाष्ये अक्षरसमान्नायो हेतुः न प्रवृत्तविशेषणानामन्यपरतया योजने भाष्ये विरोधः अतएव तत्प्रतीकमुपादाय हरिणस्या
क्षरसमान्नायस्य वागव्यवहारजनकस्येन कश्चित्कतस्त्विवमेव वेदे पारंपर्येण स्मर्यमाणमिति व्याख्यातं ब्रह्मतत्त्वमेवेति तदुक्तं नंदिकेश्वरेणकारः वरवर्ण

वाकसमान्नाय इति । एतावद्भिरेव वर्णैर्वागव्यवहार इत्यर्थः । पुष्पितः फलित इति । दृष्टादृष्टफलाभ्यामभ्युदयनिश्रेयसा

॥ वाकसमान्नायः पुष्पितः फलितश्चन्द्रतारकवत्यतिमण्डितो वेदितव्यो ब्रह्मराशिः ॥

भ्यां वा । चन्द्रतारकवदिति अनादित्वान्नित्यत्वं वागव्यवहारस्य सूचयति । ब्रह्मराशिरिति । ब्रह्मतत्त्वमेव राक्षस्यतया प्रतिभातीत्यर्थः ।

भ्यः प्रकाशः परमेश्वर इत्यादिना सर्ववर्णानां मासेश्वररूपतावर्णभ्यामवचमहदादिस्थितिरित्यर्थपरतया चतुर्दशस्त्रीयोजयिता । तदा ह । सर्ववेदेत्यादि । अन्ये तु वर्णानां
न चतुर्दशस्त्रीरूपस्यैव वाचो वेदशास्त्रपुराणरूपायाः सकलवाचः विषयो बन्धनम् । यत्र च वर्णसमान्नाय ब्रह्म बोध्यतया वर्तते । व्याख्याता चेष्टा चतुर्दशस्त्री ब्रह्म
परतया नंदिकेश्वरेण तदर्थं सकलवाकज्ञानार्थं ब्रह्म बोधनार्थं च । अनेन सकलवेदाध्ययनेन यत्फलं तदक्षरसमान्नायिज्ञानेन सूचितं तद्वक्ष्यति । सर्ववेदेत्यादि ।

॥ ६० ॥

म. भा. कै. वि.
॥ ६१ ॥

सर्ववेदेत्यादि । सोयमित्यादि भाष्यग्रन्थे तत्संश्लोकपूर्वार्थस्यैव व्याख्यानपरः तत्र वर्णज्ञानमित्यस्य व्याख्या सोयमक्षरसमान्नाय इति । वा विषय इत्यस्य व्याख्या वाकसमा
न्नाय इति सर्ववाच्यपत्तात् । तदध्ययनतन्मूलव्याकरणध्ययनाभ्यां पुष्पितः फलितः तदर्थं भावनया जनितत्वं ज्ञानरूपफलः चन्द्रतारकवत् प्रतिमंडित इत्यनेनास्यानादि
त्वं सूचयति । तादृशोयम्ब्रह्मराशिर्वेदितव्यः बोध्यबोधकयोरभेदात् । सर्ववेदेति सर्ववेदाध्ययनजन्यपुण्यफलस्य चित्तशुद्धिरूपस्य प्राप्तिरस्य ज्ञानेन अध्ययनमात्रे भवति

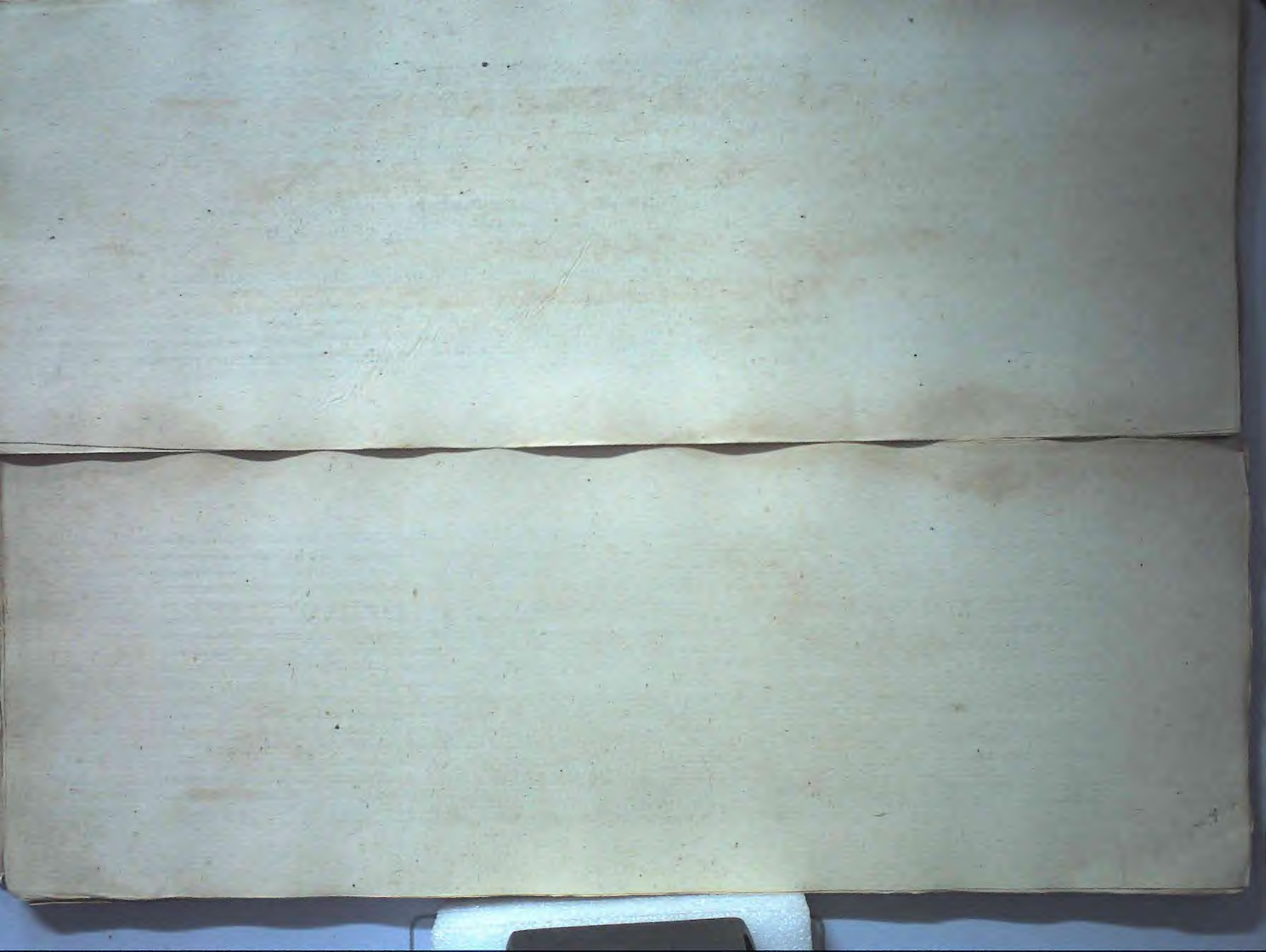
सर्ववेदेति । सर्ववेदाध्ययनकृतस्य पुण्यस्य यत्फलं तत्प्राप्नोति । मातापितराविति माहात्म्यस्यातिशयः । राक्षसास्त्रस्य प्रत्याहारमात्रफलं

सर्ववेदपुण्यफलावाप्तिश्चास्य ज्ञानेन भवति । मातापितरौ चास्य स्वर्गलोके महीयेते इति ॥ ६० ॥ इति श्री
मद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ ६० ॥

स्यान्द्गोरेण ख्यायते । महीयेते इति । पूजाम्नाश्रुत इत्यर्थः । महीयराब्दः कंडूदियगन्तः ॥ इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैयटकृते श्रीमहाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य
प्रथमपादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ १ प्रत्याहाराह्निकं समाप्तिमगमत् । श्रीपाणिनीपतञ्जलिकात्यायनशुभोत्तमः ॥

इदमेव फलं पुष्पितत्वं । तादृशपुत्रवत्त्वेन च मातापित्रोः स्वर्गपूजा भवति । यथा कृतराजसूयमुधिष्ठिररूपपुत्रेण पाण्डोः स्वर्गपूजेति । इष्टबुध्यर्थमित्यादित्यादितु प्राग्व्याख्यानत्वात्
व्याख्यातमित्याहुः ॥ ६० ॥ इति कालोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीकभट्टकृते भाष्यप्रदीपे द्योते प्रथमस्य प्रथमपादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ ६० ॥

॥ ६१ ॥

॥ ६७ ॥

आसत्करूपः सम्बद्धस्वरूपः एवं च कुराब्दः कुराब्दवत्कारादिपुत्राक्त इत्येवं शक्तिगृहात् कुराब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वं सम्बन्धुश्चानादिव्यवहारसिद्धतादात्म्यतादात्म्येन कुराब्दं प्रवृत्तिनिमिनीकृत्य शक्तित्वेन तस्य गृहे बाधकाभावात्। केचिपुत्राब्दस्य स्वरूपं कुराब्दत्वं सामान्यतत्त्वादिपुत्रारोपितं प्रवृत्तिनिमित्तं तद्वत् शक्तिश्च वाचिकेत्याहुः। तत्र च कुत्तराब्देन स्वाधीन्युपःकारो लक्ष्यते। त्रिककारः कस्मान्नेति चोद्यप्यवसानमावस्तुतः कुत्तरकपदयोर्भवेत्तु सत्तापदयोश्च पर्यायततिरुत्तरकस्तत्रेति रूपितमिति न कश्चिद्वाप्यः अगत्यात्। पदपदार्थकथनद्वारा वेदोपकारत्वात्। मुत्तं व्याकरणमित्यादिनां गत्व निरूपणञ्च प्रधानं वेदस्वंगेषु व्याकरणमिति पश्य रायामाध्याक्तेश्च अस्यामिष्टो नावत्वं प्रयोजकं नैषैधिरस्ति हन्दावत्कवयः कुर्वतीति सूत्र्याख्याया वि

॥ श्री॥ वृद्धिरादैच। कुत्वङ्कस्मान्न भवति। चोःकुःपदस्येति। भत्वात्। कथम्भसंज्ञा। अयस्मयादीनी बन्दसिदति। बन्दसीत्युच्यते। नचेदब्ज्बन्दः। बन्दोवत्सूत्राणि भवन्ति। यदि भसंज्ञा वृद्धिरादैर्जदैर्गण्डतिजश्चमपिनप्राप्नोति। उभयसंज्ञान्यपि बन्दांसिदृश्यंते। तद्यथा। मसुष्टभासकृतागणेन पदत्वाकुत्वम्भत्वाज्जश्चन्न भवति। एवमिहाऽपि पदत्वाज्जश्चंभत्वाकुत्वं न भविष्यति। किं पुनरिदं

तिसूत्रे भाष्योक्तेः तस्मादंगत्वमेव प्रयोजकमिति भावः । ननु छन्दसि विहितस्य सूत्रे कथं प्रवृत्तिरत आह । इष्टिरिति तथा च भाष्यकारी याति देशात् छन्देषु छन्दः कार्यप्रवृत्तिरिति भावः । भाष्यजं श्रवमपीति । संहितया पाठ इत्यर्थः । उभयसंज्ञान्यपीति । उभे संज्ञेयमिति विग्रहः संज्ञाद्वयहेतुककार्यदर्शनेन तद्वत्कल्पनेति भावः । ननु सूत्रादावेजमात्रग्रहणं पक्ष एव प्रतीयत इति प्रश्नानुपपत्तिरत आह । उभयथेति । सुगादिसंज्ञासु तद्भावितपक्षस्य ज्ञोपसंज्ञायां मदर्थानमात्रस्येति भावः । ननु टिपुभादिसंज्ञास्वतन्त्रावितानामेव ग्रहण इत्येतद्वृत्तिसोपपत्तिः । किं तु मुचित इति चेन्न तत्र विहितज्ञावितानां भेद इति तद्भावितग्रहणं न च नव्या प्रकृते इति उभयथेत्युक्तं । इष्टिरित्येतन्नाद्यंगीकारे तद्भावितग्रहणं । इष्टिरा

येकत्वे द्वितीयपक्ष इति भावः । भाष्ये वृद्धिलक्षणे मय उक्तिः । नित्यं वृद्धशरादिभ्य इति अस्मिन् वृद्धसंज्ञाद्वारा वृद्धिलक्षणत्वं बोध्यम् । वृद्धलक्षण इति पाठे एषां वृद्धिभावो न सन्नुदायानां वृद्धत्वाभावादित्यर्थः । किञ्चित् । उदेत्ता वृद्धादगोत्रादिति । न च प्राचाम वृद्धादिति किं नोपेतस्ति । पुं व प्राच निषेधोप्याप्रुत्रायनी भाव इत्यादौ जातेत्येति सिद्ध इति वाच्यम् । औमृगुप्रायने रपत्युभयेत्येतेण पयस्य प्रियार्थजितेति लुकि आप्रुत्राय निरित्येव रूपं पितरि पुत्रे च ध्यतेपि निवृजितः परत्वाभावात् न सिध्यते न चात्राहणगोत्रमात्रायुवप्रत्ययस्योपसंख्यानमिति तस्मिन् । आहणगोत्रे तदप्रवृत्तः । आ

उत्तरपदस्येवमिति। तत्र हि द्वौ सर्वे चेत्युच्यमाने द्विमात्रस्योत्तरपदस्याभावात् तत्सामर्थ्याद्विद्वदुत्तरपदं य

६ ज्ञावितग्रहणम्। वृद्धिरित्येवं ये आकारैकारौ काराभावंतेषां ग्रहणमाहोत्स्विदादैच्मात्रस्य किंचातः यदि त ज्ञावितग्रहणं शालीयो माली यद्
ति वृद्धलक्षणं श्रौतं प्राप्नोति। आम्रमयं शालमयं वृद्धलक्षणं मयानं प्राप्नोति। आम्रं गुप्ताय निः शालं गुप्ताय निः वृद्धलक्षणः फिज्जन् प्राप्नो
ति। अथादैज्मात्रस्य ग्रहणं सर्वभासः सर्वभास इत्युत्तरपदवृद्धौ सर्वं चेत्येष विधिः प्राप्नोति। इह च तावती भायापस्पताव ज्ञायः याव
ज्ञायः वृद्धिनिमित्तस्येति पुं व ज्ञाव प्रतिषेधः प्राप्नोति। अस्तु तर्हि अदैज्मात्रग्रहणम्। ननु चोक्तं सर्वभासः सर्वभास इत्युत्तरपद
वृद्धौ सर्वं चेत्येष विधिः प्राप्नोतीति नैष दोषः नैवं विज्ञायते उत्तरपदस्य वृद्धिरुत्तरपदवृद्धिरुत्तरपदवृद्धाविति। कथं तर्हि। उत्तरप
दस्येत्येवं प्रकृत्यया वृद्धिस्तद्वत्पुत्तरपद इत्येवमेतद्विज्ञायते। अवरयं चैतदेवं विज्ञेयम्। त ज्ञावितग्रहणे सत्यपीह प्रसज्येत सर्वः

हीष्यतश्च्यतिरिच्यमानमुत्तरपदग्रहणं सामर्थ्यादुत्तरपदाधिकारमवगमयति।

येषां विविधिरिति। पूर्वपदान्नोदानत्वं मित्यर्थः। तावज्जार्थे आसर्वनाम्न इत्यात्ववस्य ब्रुतुं निमित्तमिति पुंवश्चात्त्वनिषेधप्राप्तिः। यदि प्रथमपक्षे दोषोऽङ्गुष्ठद्वयस्तु तर्हीत्यन्वयः। तद्वस्तुत्तरपक्षे इति समासास्तिन्नोत्तरपदशब्देन सामानाधिकरण्यात्। उत्तरपदस्येवं ब्रुहि र्यस्मिन्निति ब्रुहीति भावः। तत्राधिकारलक्षणायां बीजमाह। तत्र हीति। न च अत्रवतीति त्रैः सर्वस्य त्रैः सर्वे रित्यादौ ब्रुहि रूपोत्तरपदसम्भवः न च कादेशोऽप्यपवर्गभावः। नेन्द्रस्येति निषेधेन पूर्वोत्तरसम्बन्धिकावस्थेयत्वादेशात् प्राक्प्रवृत्तिस्वीकारात्।

तथा च सर्वशब्दोदात्तत्वेषु विधानेन श्रौकारस्यानुदात्तत्वे एकादेशस्य स्वरितो वा अनुदात्त इति पाक्षिकस्वरितः स्यादिति वाच्यम् । तादृशानामभिधाने दृढतरमानाभावात् स्वरितत्वादाधिकारजन इति बोध्यम् । अन्यथा हृद्वरिता हृद्व्यात्मकतद्विताभावाद् द्विनिमित्तग्रहणमिति भावः । अधिकरणबहुव्रीह्याश्रयणसामर्थ्यादेव व्यपदेशिवद्वावा प्रवृत्तिरिति भावः । तेषामेवेति एव शब्दोपार्थविशिष्टस्य निमित्तत्वे विशेषणानामपि तत्त्वमिति भावः । ननु हृत्त्वमैकत्वसंख्यावर्गते बहुवचनानेन विग्रहेणुपपन्नोत्तयाह निमित्तमित्यत्र कात्स्न्यप्रतिपत्तिकालिकप्रयोगसमवायीति न परिष

इदं निमित्तं यस्मिन् निमित्ते तत्राद्योपासनसामर्थ्यादधिकरणे बहुव्रीहिराश्रीयते। अन्यथा वृद्धे स्तद्धितस्येते वज्रयातवृद्धिनिमित्तत्वाच्च तद्धितस्य तद्धित एव वृद्धिर्भवतीति चेन्नैवमिति। अथवा वृद्धेः संबन्धीयस्तद्धित इति वैयधिकरणेन सम्बन्धश्चाश्रयिष्यते। यत्प्रकार इति। कज्जणेषु सत्सु वृद्धिर्भवतीति तेषामेव निमित्तं

कारकः सर्वकारक इति । यदप्युच्यते इह तावती भार्या यस्य तावद्भार्याः यावद्भार्या इति च वृद्धिनिमित्तस्येति पुन्वद्भावप्रतिषेधः प्राप्नोतीति । नैष दोषः । नैवं विज्ञायते वृद्धेर्निमित्तं वृद्धिनिमित्तं वृद्धिनिमित्तस्येति किं तर्ह्येव वृद्धेर्निमित्तं यस्मिन्सोऽयं वृद्धिनिमित्तः वृद्धिनिमित्तस्येति । किं वृद्धेर्निमित्तं योऽसौ कारो जकारो णकारो वा । अथ वायः कृत्स्नाया वृद्धेर्निमित्तं कश्च कृत्स्नाया वृद्धेर्निमित्तमायस्त्रयाणामाकारैकारोकाराणाम् । संज्ञाधिकारः संज्ञासंप्रत्ययार्थः । अथ संज्ञेत्येवं प्रकृत्य वृद्ध्यादयः शब्दः पठितव्यः किं प्रयोजनं संज्ञासंप्रत्ययार्थः ।

तत्त्वम् अथवेति। निमित्तशब्दोपादानादेवाश्रितबहुत्वसंख्योद्दिशब्दः समस्यते। वृद्धीनामिति वृद्धिनिमित्तमिति। संज्ञाधिकारइति। वार्तिकम्। तस्य व्याख्यानुसृत्य संज्ञेत्येवमिति। अथशब्दः संज्ञायाः प्रस्तावद्योतनार्थः।

याभायेदोषः न च वैयाकरणभायेपि निषेधापत्तिरिह्यपत्तिः अतएवादैज्मात्रस्येति पक्षेऽत्र दोषालुप्रावणं तद्वाचितानामेवेति पक्षेऽपि न व्याभ्यामिति सूत्रेणैजं शेषि वृद्धिपदसंबंधेन निषेधप्रवृत्तिरत्र स्वरपदादाश्रितदैच्चात्रग्रहणदेवमानादीनांचैति सार्थकम् । अन्यथाऽस्या वृद्धत्वात्स्येऽवृद्धमित्येव सिद्धे किं तेन वार्तिकमिति । सूत्रेऽनुक्तदुरुक्तचिंताकरत्वात् न किंच एतेन स्वरव्याख्यानाय प्रवृत्तस्य व्युत्पायेन स्याद्युक्तादुरुक्तचिंतेत्यपास्तम् प्रस्तावेति । वार्तिकेऽधिकारशब्दाक्तः सदतिभावः । वृद्ध्यादीनां संज्ञात्वाद्देदनिबंभनपद्यनुपपन्नेत्यत्राह ।

म भा कै वि

॥६५॥

प्रत्यभिज्ञानमिति कम्। प्रत्यभिज्ञा प्रमाणकमित्यर्थः। वस्तुतोऽपि अकृतिमतदस्य स्पष्टे दवत इत्यर्थः। अवस्थाभेदेन च तज्जोषितः सः आरोपितभेदे च जातिसत्त्वेन मानम्। अतएव देवदत्तेत्याद्येन उच्यते। पितृक
श्रुतिः सकलवृत्तिकारानिति। तस्यैवेति भाष्यस्य तदर्थे स्पष्टे दवत इति भावः। लिङ्गेन वेत्येतदिति लिङ्गसंगः। इत्यङ्गिणसंज्ञेति च वक्तव्यमित्यर्थः। उकारादिष्विति। आत्मादिष्विति तेऽप्यर्थः। ननु संज्ञा लिङ्गे कृते
अकृतिमत इति। अवस्थाभेदे घृषिसारावायमिति प्रत्यभिज्ञानमिति न देवदत्तत्वादिकं सामान्यमस्तीत्या कृतिमत इत्युक्तम्। लिङ्गेन वेति। कजादिना वर्णदोषेणेत्यर्थः। निबोपाल
भेति। यो हि स्त्रवकारमुपालनतेन गमकं ते स्त्रमिति सकलवृत्तिकारान्यामायेनाश्रयतीत्यर्थः। अपरितुष्यन्निति। त्वयाऽपि परिहारांतरं बुवना आचार्याचारो न प्रमाण

अकृतिमतो मांसपिंडस्य देवदत्त इति संज्ञा क्रियते। लिङ्गेन वा। अथ वा किंचि लिङ्गमासज्यवक्ष्यामि इत्यङ्गिणसंज्ञेति वृद्धिश्च तद्विगं करिष्यते
नादेच्छब्दे। इदं तावदुक्तं। यदुच्यते आचार्याचार इति किमत्रायुक्तम्। नमोपालभ्यागमकम्। ते स्त्रमिति तस्यैव पुनः प्रमाणीकरणमित्ये
तदुक्तम्। अपरितुष्यन्नखल्वपि भवाननेन परिहारेणऽनाकृतिलिङ्गेन वेत्याह। अपि वक्तव्यम्। यद्यप्येतदुच्यते। अपि वैतर्हि इत्संज्ञानवक्तव्या
जोषश्च न वक्तव्यः संज्ञा लिङ्गमनुबंधेण करिष्यते। न च संज्ञाया निवृत्तिरुच्यते। स्वभावतः संज्ञासंज्ञिनं प्रत्याप्य निवर्तते तेन अनुबन्धानामपि निवृ
त्तिर्भविष्यति। सिद्धये वम। अपाणिनीयं तु भवति। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं संज्ञाधिकारः संज्ञासंप्रत्ययार्थ इतरथा स्वसंप्रत्ययो यथा लोके इ
ति। न च केके यथा लोके तथा व्याकरणे। प्रमाणभूत आचार्योऽपि विज्ञाणिः शुचाववकारोऽपि अनुवत्पविश्य मन्नाप्रयत्नेन स्त्रं प्रणयति स्म।
त्वेनाश्रित इत्यर्थः। तदपि लिङ्गेन वेत्येतदुक्तमित्यर्थः। अनाकृतिः संज्ञेत्येतनुन्यायसिद्धत्वा न वक्तव्यम्। अपि वैतर्हि। एवं सतीत्यर्थः। उकारादिषु वर्णेषु कजादिकमासज्य
तेन तत्त्वेषां संज्ञात्वे सति उदात्तने पदमिति करिष्यते। संज्ञासंज्ञिनं प्रत्याप्य स्वयं निवर्तते इतीति संज्ञाजोषश्च न वक्तव्यो भवत इत्यर्थः। प्रमाणभूत इति। प्रमाणं प्राप्तः भूमा प्राविश्य
रथा इति लिङ्गभावेन स्त्रम्। इति विषये च प्रमाणशब्दः प्रमाणे वर्तते। अपि वैतर्हि प्रमादाभावे दशयति। अनुवत् इति। प्राच्यानुवत् इत्युदात्तः। मन्तेति। ननः प्रणिधानं दशयति। एतच्च संवत्सरा
धीत संज्ञाया भावे कथं तेषां निवृत्तिरत आह। भाष्ये स्वभावतः संज्ञेति। तद्व्याचष्टे संज्ञासंज्ञिनमिति। भाष्येऽपि लिङ्गीयं चिति अतस्तस्य जेपु दोषविशिष्टपदने आनुनासिकादि वत प्रतिज्ञाकरणे च उच्ये
योत्तादिति भावः। ननु भवतेर्जन्मार्थत्वेनाभूततत्त्वाव प्रतीत्या चोसति प्रमाणीभूत इति स्यात्। तदपि वक्ष्यामि। उच्यते प्रमाणमाचार्यः प्रकारांतरेण भूत इति अर्थस्यादत आह। प्रमाणमिति। इति वि

यद्यप्येतदुच्यते। अपि वैतर्हि इत्संज्ञानवक्तव्या

प्रयेदिति प्रकृताभिज्ञायं प्रमादः पिशाचादिसम्बन्धः। आगमः। संप्रदायः प्रकृतभाष्येऽपि। भाष्येऽनर्थकेनेति। बोध्यार्थे इति तेनेत्यर्थः। तेन पारायणे सर्वेषामदृष्टार्थत्वेऽपि तेन दृष्टप्रयोजनराहित्यरूपमन
र्थकत्वं वर्णपदस्त्राणमुत्प्रेतेति न वक्ष्यामि स्त्रादिप्रत्यारब्धानासंगतिः। संज्ञासंप्रत्ययाया। संज्ञात्वेन श्रयाया। भाष्ये किमत इति। अतस्मादशकृत् कत्वा किकथमर्थवत्संयत्तस्ते दशकेपनि
रूपमिति क्षणार्थः। साधुनुशासने इत्यनेन साधुत्वं पक्षस्याकांडतावारिता इदं तादिति। अनयोरित्यपदयोरिति विशेषायापदानामेव साधुत्वाख्यानादिति भावः। भाष्ये विशेषेण प्रत्य
यविशेषमनादायेत्यर्थः। ननु वर्णसामान्याये आकारधुपदेशोप्यादे दशब्दस्य किमागतमत आहातेषां चेति। संज्ञाग्रहणद्वारेण विशेषः। तदपर इति। आदिरं त्यनेति च तेषां कृतयोरादेच संज्ञ
योर्देदशब्देण कृतं साधुत्वमित्यर्थः। ऐजित्यपि तन्मूलकादिरं त्यनेत्यनेन बोधितमित्याशयेन भाष्ये अक्षरसामान्याये उपदिष्टा इत्युक्तं। ननु पसर्जनं पूर्वपरश्रेत्यादिभिः प्रयोगनियम

किमत इति। अतमनयोरिति। आदेच्छब्दस्य दं दत्तादनयोरिति द्विरवचनेन निर्देशः। आदेच इति। तेषां च दं दनिर्देशः। यमादेच्छब्द इत्यर्थः। प्रयोगनियमार्थमिति। आदेच्छब्द

तत्राऽशक्यं वर्णेनाप्यनर्थकेन भवितुं किंपुनरियतास्त्रेण। किमतोयदशक्यम्। अतः संज्ञासंज्ञिनामेव। कुतो नुखल्वेतत्संज्ञासंज्ञिना
वेवेति। नपुनः साधुनुशासनेऽस्मिन् शास्त्रे साधुत्वमनेन क्रियते। अतमनयोः साधुत्वं कथं। द्विपरस्माय विशेषेणोपदिष्टः प्रकृतिपाठे
तस्मात्किन्प्रत्ययः। आदेचोप्यक्षरसामान्याये उपदिष्टः। प्रयोगनियमार्थं तदीदं स्यात् वृद्धिश्चाद्यात्परे आदेचः प्रयोक्तव्या इति। नह
प्रयोगनियम आरभ्यते किंतर्हि संस्कृत्य संस्कृत्य पदानुत्तरज्यं ते तेषां यथेष्टमभिसंबंधो भवति। तद्यथा। आहरपात्रपात्रमाहरेति आ

द्विरिति प्रयोगो माभूदित्यर्थः। नेहेति। प्रयुज्यत इति प्रयोगः। तस्य स्वतंत्रस्य पदस्य प्रयुज्यमानस्य नियमो नाभ्यते अपितु पदावयवस्य प्रकृतिप्रत्ययागमादिरू
पस्य लोके च केवल एव वृद्धिश्चः प्रयुज्यत इति न तस्यानेन नियमः क्रियते। लोके च प्रयुक्तानामिदमनुशासनम्।

आरभ्यत एवेत्यत आह। प्रयुज्यत इति। स्वतंत्रस्येति। गत्युपसर्गमिरासः। नौहियोत कत्वात्परतं बो। पदावयवस्येति। आदिना योतका। युक्त्यंतरमाह। लोके चेति। शिष्टलोकाभि प्रायं प्रयुक्तानां चेदम
नुशासनमिति भावः केवल आदेच्छब्दासंबद्धः। भाष्ये संस्कृत्येति साधुत्वेनाचारव्यायेत्यर्थः। अभिसंबद्धः योर्वाप्यलक्षणः॥ ॥ षष्ठ्यभावे पिनामिन भमित्यादौ वादेश दर्शनादाह।

स्योनेति। षष्ठीस्थानेतिस्त्रजगतइतिशेषः तत्रहिस्त्रेस्थानशब्दोपिकरणव्युत्पत्त्यर्थवाचीभावस्युत्पत्त्याप्रसंगवाचीचतुर्वेलेयादीयते। अन्यथाकेवलार्थशब्दप्राप्तिराब्दबोपाददीतएवंचयाऽनि
योगाषष्ठीसाप्रसंगनिरूपितसंबंधार्थिकेवत्येकोऽर्थः द्वितीयेतुषष्ठीशब्दोत्पत्त्यायास्यानिपरस्थानेतिस्त्रमीवाच्यस्यार्थस्यापि। करणविवक्षयाबोधायोगशब्दस्युत्पत्तिरितिमुत्पत्त्यायादे
रावाचीततोरीत्याद्यन्तेनस्थानीस्वार्थीभिधानसमर्थदेशवानित्यर्थइतिभावः। भाष्यस्यतुषष्ठीनिर्दिष्टस्थानिनोयोर्थस्तस्यवाचकाउच्यतेतेनादेष्टुषष्ठीनिर्दिष्टस्थानिनोर्थमभि
धेयत्वेनपश्यामइत्यर्थः। षष्ठीर्थाभावादितिषष्ठीबोध्यस्थान्यर्थीभिधानस्तमर्थ्यभावादितिभावः। तदर्थसंज्ञावादिति। आदेशस्यस्थान्यर्थबोधनसामर्थ्यसंज्ञावादित्यर्थः। वस्तुतस्तुस्थानप्रस

षष्ठीनिर्दिष्टेति। स्थानशब्दार्थवाचीतिष्ठतिअस्मिन्शब्दादितिस्थानं। नचवृद्धिराब्दार्थमोदैचोवक्तुंशक्ताः तेनात्रषष्ठीर्थाभावादितितात्पर्यम्। तथाहिषष्ठीभावे

देशास्तद्दीमेस्युः वृद्धिराब्दस्यादैचः। षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशानुच्यते। नचात्रषष्ठीमश्यामः आगमास्तद्दीमेस्युः
वृद्धिराब्दस्यादैचआगमाअपिषष्ठीनिर्दिष्टस्यैवोच्यते। लिंगेचन। नचात्रषष्ठीनखत्वप्यागमलिंगंपश्यामः॥ ॥

ऽपितदर्थसंज्ञावाप्रवत्येवस्थान्यादेनाभावोयथानाभिर्नभंचपरस्त्रीपरमुंचेति। आगमाअपीतिअत्राप्यर्थोऽपेक्ष्यतेअनागमकानामर्थसागमका
इत्यर्थः। लिंगेनचेति। देशविशेषप्रतिपत्तेयेटकारादिलिंगंक्रियतइत्यर्थः।

गएव। साचार्यवतएव अर्थप्रत्यायनायशब्दप्रयोगात् एवंचार्थप्रयुक्तएवस्थान्यादेशोसम्बन्धरतिस्थान्यर्थभिधानसमर्थस्यैवादेशातेतिवदंति। अत्रापि। वस्तुतोवयषष्ठेनणमाउच्यते
इत्यर्थः। कजादिलिंगमव्यावृत्तयेआहदेशेति। देशविशेषप्रतिपत्त्यर्थेयत्साध्यागमप्रतीतिर्वत्तभावेनेत्यर्थः। भाष्यस्यइदंस्त्वत्वपीतिभाष्यंरूपाक्तिपक्षाणामसंभवंप्रति
पादयति॥ ॥

अस्तिसामानाधिकरण्यमिति। नचतादृशसंज्ञासंज्ञित्वसंभावेनेतिभावः इत्युभयोरपि। विशेषणविशेष्यत्वसंज्ञासंज्ञित्वसंभावनस्यजप्रदर्शनेत्यर्थः। संज्ञासंज्ञिनोरपीति। उद्भिदादिसंज्ञादि
स्वरूपेणैवसंज्ञिनंसंज्ञातीयायावांतरादिजातीयाच्चसोमादेव्यवच्छिन्नीतिविशेषणमासंज्ञिचव्यवच्छेद्यः सन्विशेष्यः विषयताविशेषरूपमपिततयोरस्त्येवेतिभावः। प्रसिद्धीति। बो
द्धोर्हिप्रतीतेत्यादिनाभाष्यउक्तमेतत्। यद्वास्त्यपि व्यवच्छेद्यव्यवच्छेदकभावेसंज्ञासंज्ञिनोविशेष्यविशेषणभावोक्तकनप्रसिद्धइत्यर्थः। ननुसामानाधिकरण्यनामद्वयोःशब्द

इदंस्त्वत्वपीति। विशेषणविशेष्यभावनिगकरणेनसंज्ञापक्षस्थापयतिदेवदत्तः पचतीत्यस्तिसामानाधिकरण्यंनत्वेकविभक्तिकत्वम्॥ ॥
गौरश्चइत्येकविभक्तिकत्वमस्तिननुसामानाधिकरण्यमित्युभयोरुपादानम्। संज्ञासंज्ञिनोरप्यस्तिविशेषणविशेष्यत्वम्। प्रसि

इदंस्त्वत्वपिभूयःसमानाधिकरण्येएकविभक्तिवत्त्वंचद्वयोश्चैतत्प्रवृत्तिकयोर्विशेषणविशेष्ययोर्वासंज्ञा
संज्ञिनोर्वातिचेतत्स्यात्विशेषणविशेष्येइतिएतच्चनद्वयोर्हिप्रतीतपदार्थकयोर्विशेषणविशेष्यभावोभवति॥

इप्रसिद्धिवशात्तुनेदेनोपादानेमातच्चसामानाधिकरण्यशब्दयोरेवकेचिदिच्छन्तिद्व्याभ्यांशब्दाभ्यांभिन्नप्रवृत्तिनिमित्ताभ्यामेकस्या
धिकरणस्याभिधेयस्यप्रतिपादनात्। विशेषणविशेष्यार्थप्रतिपादनाच्चविशेषणविशेष्यत्वम्॥

योरेकाभिधेयसंबंधस्तत्तुन्युक्तंसामानाधिकरण्यस्यशब्दधर्मत्वेनविशेषणत्वादेश्वार्थमिधुर्मत्वेनविशेषणविशेष्ययोःसामानाधिकरण्यमितिभाष्यासंगतः।
संज्ञासंज्ञिनोरेकाभिधेयसम्बन्धाभावेनसंज्ञासंज्ञिनोर्वासामानाधिकरण्यमित्यस्याप्यसंगतेरतआहतत्विति। भिन्नप्रवृत्तित्वेनपयोपनिर्वासः वस्तुतःइदंचित्यंअग्रे
देविसरस्वतीइडेकाव्यविहयएतानित्येनामानित्यादौनासंज्ञितेसमानाधिकरणेइत्यस्याव्यावृत्तयेननुसामान्यवत्त्वनग्रहणमितितस्त्वस्यभाष्यविरोधापत्तेः। युगपदधिकरण
वृत्ततापक्षेपदीमृद्यावित्यत्रसामानाधिकरणलक्षणं वृत्तावकाशपरभाष्यविरोधापत्तेः। विशेषणत्वादिकंचोपपद्यतइत्याहेविशेषणेतिभाष्येसंज्ञासंज्ञिनोरित्यत्रसंज्ञिपदेनसंज्ञिसमर्पकः शब्दो
भिन्नः संज्ञाशब्दश्चशब्दः प्रवृत्तिनिमित्तसंज्ञित्वसंबंधात्संज्ञिबोधावकाशेवसंज्ञिगततत्तुपर्मप्रवृत्तिनिमित्तेएवंचवृद्धिराब्दवदभिन्नोआदैचइतिबोधः वृद्धिराब्दवत्त्वचोक्तसि। सइतादात्म्येनेत्याशयः॥

म. भा. के. वि.

॥६॥

अन्येति संज्ञासंज्ञिनोस्त्वं प्रवृत्तिनिमित्तमितिसामानाधिकरण्यं कविभक्तिकत्वं तत्र पक्षे च द्वावप्युक्तं विभक्तिशब्देन शक्तिर्वा भाष्ये संज्ञासंज्ञिनोरित्यस्य तत्र प्रवृत्तिनिमित्तयोरित्यर्थः।
अन्येति मतेऽरुचिर्वा जंतु प्रतीतपदार्थकयोरिति वदुर्जीहिस्वरसमंगः। विशेषणविशेष्यभावो भवतीत्यस्य तदर्थं प्रतिपादकत्वं भवतीत्यर्थः। ननु वक्ष्याकरणनामादेच्छब्दः प्रतीतपदार्थकत्वं तत्र
आह न हीति। वदिरादयश्चान्वययोग्य इति शेषो न दृष्टव्यः केचित्तु वृथादिशब्दाः शब्दपरा एव वदिरादयश्चान्वययोग्य इति शेषो न दृष्टव्यः। तदुक्तं वदिरादयश्चान्वययोग्य इति शेषो न दृष्टव्यः। तदुक्तं वदिरादयश्चान्वययोग्य इति शेषो न दृष्टव्यः।

अन्ये तु नीलसुतलमिति प्रवृत्तिनिमित्तयोजतिगुणयोरेकमधिकरणमाश्रय इति सामान्याधिकरण्यं विशेषणविशेष्यभावं चार्थः।

नचादेच्छब्दः प्रतीतपदार्थकः तस्मात्संज्ञासंज्ञिनासेवा तत्र त्वेतावानसन्देहः कः संज्ञीकासंज्ञेति। सचा
पिकसन्देहः यत्रोभेसमानासरेयत्र त्वन्यतरत्नपुसासंज्ञा। कुत एतत्। लघुर्थे हि संज्ञाकरणं। तत्राप्ययं ना
वर्यं गुरुत्वं पुतामेवोपलक्षयितुमर्हति किंतु हि अनाकृतितामपि अनाकृतिः संज्ञा आकृतिमंतः संज्ञिन इति लो
केपि सात्कृतिमतो मांसपिंडस्य देवदत्त इति संज्ञा क्रियते। अथवा। आवर्त्तिन्यः संज्ञाः भवंति वदिरादयः।
आवर्त्तते। नादेच्छब्दः। तद्यथा इतरत्रापि देवदत्तशब्द आवर्त्तते न मांसपिण्डः॥

योरेवमन्यतो नचादेच्छब्द इति। नत्यकस्येति लौकिकोऽर्थप्रसिद्ध इत्यर्थः। आवर्त्तिन्य इति। देवदत्तादिरादयो हि दानादिप्रतिपादन्याय आवर्त्तते

पनिबंधनाच्चादेच प्रत्यापितैः शब्दैः सम्बंधं यांति संज्ञिभिरिति। सामानाधिकरण्यं च कविशेष्यकत्वं प्रतीतिजनकत्वमित्याहुः। भाष्ये यत्रोभे इति। प्रत्ययश्च नीय रित्यादौ लघुर्थमित्यस्य लाघवार्थमित्यर्थः।
नमांसपिंड इति। दूरस्थस्यापि नामाच्चारणमात्रेण दानादिसम्भवादिति भावः। सतोहीत्यादिना नभाव रूपं विवक्षितं। अभावस्यापि लोपादिसंज्ञा दर्शनात् नापि विद्यमानत्वं प्रत्ययविधौ संज्ञाविशिष्टापरि

स्वाविधानादत आह।

नुपेति अतएव सावर्णि भवितामन्तरित्यादौ न दोषः। एवं च सच्छब्देन पूर्वबुद्ध्या विषयीकृतं च विवक्षितमित्यर्थः। वदिरासंज्ञासमानिष्टा वचार्थः शब्देन बोध्य तदिति सिद्धांतात् तत्त्वं हि पूर्वोच्चारितस्यै
व भवतीत्याह। शब्देन पूर्वमिति। भाष्ये मांगलिको मंगल प्रयोजनः। महतीर्थतः। एकैकं स्वच्छास्त्रमिति शास्त्रोपसृत्युक्ते। मंगलादीनीत्यादिना स्वप्रयोजनं यत्र प्रयोजनं चाक्रम
प्रयत्ने विस्तृतानि भवन्ति तेन समासिरथाक्षिप्ता। आर्थस्त्यन्यथेति। आदेज् वदिरित्याकारः। आनुपूर्वीज्ञानस्यासति विधेयाह तुलादिति भावः। कथं तर्हि वदिरादयः संज्ञात्वं प्रतीतिरित्ये
आह। अन्येति। लाघवाद्यः। आदेचो वदिरपदाभिन्ना इत्यर्थः। एवं आनुपूर्वीव्यासन्न विलंबन बाधजनक शब्दाच्चारणमंगलार्थं सम्पत्तामिति बोध्यम्। अत्रैकशब्दः प्रथमाथक
प्रथमेतथातथाकरणं मंगलार्थमेव। एवं चान्यत्रापि तथाकरण उद्देश्य विधेयभावेनान्वयता दशास्येव साधुत्वमिति वमवारणार्थमित्याहुः। परिभाषेति। तदाहियत्रा पृक्तपदं।

अथवेति। सत्यसति वा संज्ञिनिबुद्ध्या विषयीकृते शब्देन पूर्वनिर्दिष्ट संज्ञा प्रवर्त्तत इत्यर्थः। ततश्चादेङ्गुण इत्यादावदेडादयः संज्ञिनो गुणदयः संज्ञाः इह तु मंगलार्थो न्ययाया

अथवा पूर्वोच्चारितः संज्ञीपरोच्चारिता संज्ञा कुत एतत्। सतोहिकार्यिणः कार्येण भवितव्यं। तद्यथा। इतरत्रापि सतो मांसपिण्डस्य देवदत्त इति सं
ज्ञा क्रियते कथं वदिरादे जिति। एतदेकमाचार्यस्य मंगलार्थं मृष्यताम्। मांगलिक आचार्यो महत्शास्त्रोपसृत्युक्तं मंगलार्थं वदिरादयमादि
तः प्रयुक्ते। मंगलादीनि हि शास्त्राणि प्रयत्ने चौरपुरुषकाणि भवन्ति। आयुष्मत्पुरुषाणि च अध्येतारश्च वदियुक्ता यथास्युरिति। सर्वत्र
वहिव्याकरणे पूर्वोच्चारितः संज्ञीपरोच्चारिता संज्ञा अदेङ्गुण इति यथा। दोषवान्त्वत्त्वपि संज्ञाधिकारः अष्टमेपि हि संज्ञा क्रियते तस्य परमाश्रे

सिद्धिर्वा
सिद्धिर्वा
सिद्धिर्वा

वक्रमः। आर्थस्तु अगथाक्रमः अन्ये तु सिद्धिहेतवो भविष्यति अष्टक एकाल प्रत्यय इति तु परिभाषान संज्ञेति नास्ति अभिचारः अष्टकशब्देन एकाकीकृत्यते इत्यनियमेन ग्रहणे

तत्रैकालित्याद्युपतिष्ठत इत्यर्थः। लाघवम्यं युक्तमेवेत्यर्थः। वस्तुत इदं वदिरादयः सुवचं। किं वै वमष्टक संज्ञायामित्यादि भाष्यवार्तिकवद्वारा नुपपत्तिः। केचित्तु परिभाषात्वेपि एकात्प्रत्ययस्य इ
त्येतदुद्देशेनाष्टकपदवदशास्यत्वं विधेयं पदपरत्वात् तत्रापि लक्षणवक्ष्यकत्वेन सामानाधिकरण्यान्वयार्थं तावत्प्रत्ययतलक्षणा उचितत्वात् पदत्रयाध्याहारे गोरवाच्चा। एवं च परिभा
षात्वेपुद्देश्यत्वेन तस्यैव पूर्वोपायुक्तेः आनुपूर्वीव्यासादोपस्तम्भयोः सम इति वदति। भाष्ये नुवर्त्यस्यादिति। तच्चासम्बद्ध वदुच्यवायो दशक्यमिति भावः।

अस्थाने। अनवसरे। भिद्यते। विजक्षणं भवतीत्यर्थः। अभिसंबंधः संज्ञासंज्ञिभावः ततो ज्ञातुं शक्य इति भावः। तस्या कृत इत्यस्येतो ज्ञात इत्यर्थः। तथा च तेन कथं प्रतिपत्तुं शक्य इति भावः। अथ तत्रेति। अनुमानादिना ज्ञात इत्यर्थः। सतो ह्यविधिः। ततो निष्पन्नस्य संज्ञाभावात् संज्ञासंबंधात् तदाश्रयसंज्ञायां संज्ञिविधायके शास्त्रे मृजे हृदिरित्यादौ ह्यविपदे पुदरे तदाश्रयत्वादप्रसिद्धिः।

प्राप्ते नियमः क्रियते। अस्थान इति। अंतरेणपि संज्ञाशब्दप्रयोगं लोकव्यवहारवदत्र संज्ञासंज्ञिसम्बन्धः सिद्ध इति इत्यर्थः। सतो ह्यविधिः। ततो निष्पन्नस्य संज्ञाभावात् संज्ञासंबंधात् तदाश्रयसंज्ञायां संज्ञिविधायके शास्त्रे मृजे हृदिरित्यादौ ह्यविपदे पुदरे तदाश्रयत्वादप्रसिद्धिः।

अथवा अस्थानेऽयं यत्नः क्रियते न हीदं लोकाद्भिद्यते। यदीदं लोकाद्भिद्येत ततो यत्नाहं स्यात्। तद्यथा अगो ज्ञाय कश्चिज्ज्ञांसकथनि कर्णे वा गृहीत्वा यदि शक्त्यं गौरिति न चाऽस्माया चक्षे इयमस्य संज्ञेति भवति चास्य संप्रत्ययः। तत्रैतत्कृतं तत्र पूर्वैरभिसंबंध इति। इहापि कृतः पूर्वैरभिसंबंधकेः पूर्वैः आचार्यैः तत्रैतत्स्यात् यस्मै तर्हि संप्रत्युपदिशति तस्याऽकृत इति। लोकेऽपि हि यस्मै संप्रत्युपदिशति तस्याऽकृतः अथ तत्र कृतः इहापि कृतो दृष्टव्यः सतो ह्यविधिः। ततो निष्पन्नस्य संज्ञाभावात् तदाश्रय इतरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः सतः संज्ञिनः संज्ञाभावात् तदाश्रयसंज्ञिनि ह्यविधितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः का इतरेतराश्रयता। सतामादेवां संज्ञया भवितव्यम्। संज्ञायात्वादेवोभाष्यन्ते तदेतदितरेतराश्रयत्वं भवति इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्प्यंते। तद्यथा। नौ नीवि बद्धा नेतराणाय भवति। ननु च भो। इतरेतराश्रयाण्यपि कार्याणि दृश्यन्ते। तद्यथा नौः शकटं वहति शकटं च नावं वहति। अन्यदपि तत्र किंचिन्न भवति जलं स्थलं वा स्थले शकटं नावं वहति। जले नौः शकटं वहति। यथा तर्हि त्रिविष्टव्यं कं भवति तत्राश्रयतः स्त्रकं भवति। इदं पुनरितरेतराश्रयमेव॥

नानुवादे हृदिरित्येत्यादौ। तत्र संज्ञासंज्ञिसंबंधस्य चरितार्थत्वाच्च जे हृदिरित्यादौ हृदिशब्द एव देशः प्राप्नोति। ननु च भो इति शकटस्याभिमतदेशांतरप्राप्तिरितरेतराश्रयेति चोद्यम्। सामग्र्येण नानुप्रवेशेनोत्तरम्।

हृदिवाक्यादी प्रसिद्धिरित्यर्थः। अविद्यमाने संबंधस्य वक्तृमशक्यत्वादिति भावः वहनक्रियायामितरेतराश्रयत्वाभावेपि तत्फलतीत्याह नौ इति सामग्र्येणेत्यर्थः। स्त्रकं कीलादि॥

ननु सामान्य लक्षणया भूतभावि सकलविषयक शक्तिग्रहः सम्भवत्येव। अथवा तत्रापि तद्दोषबुद्धावसन्निरित्सकलाकारविषयक शक्तिग्राहसंभवेनानुवादेपि दोषस्यात सामान्य लक्षणानंगीकारेपि शक्तिग्रहबोधादीनां सामान्य प्रकारकत्वेनैव कार्यकारणभावाभ्युपगमान्न दोष इति वाच्यम्। जातिप्रकारक शक्तिग्रहस्य स्वाश्रयीभूत सकल व्यक्तिबोधकत्वेप्यनुत्पन्ने ज्ञात्याश्रयत्वं सम्बन्धस्य वक्तृमशक्यतया भावि व्यक्तेर्ज्ञात्याश्रयत्वाभावात् तद्दोषसंभवेन मृजे हृदिरित्यत्र न न्याय्यं तत्राहः परस्परश्रय इति भावात्। हृदिशब्दे जित्यस्य विद्यमानं पुच्छद्विस्थेषु चरितार्थेन भाविनामुदत्पत्त्वा संभवेन तत्र हृदिपदस्य शक्तिग्रहा संभवाच्चोद्यप्यस्य स्त्रकं स्पष्टाटकवयेत्यादाविव भाविसंज्ञाविज्ञानेन सिध्यति यथा च तत्राश्रयेति चोद्यम्। सामग्र्येण नानुप्रवेशेनोत्तरम्। सिद्धं त्विति। न हि मृजे र पूर्व आकारोभाष्यते किंतु मृजा उपदिष्टे माटीत्यादिनामसाधुत्वं बुद्धिः प्राप्नोतीति तेषां साधुत्वान्वाख्यानं क्रियते। प्रत्येकमिति। यद्यपि नित्यशब्देत्वेनैतदपि व्यवतिष्ठते तथाऽपि न्यायव्युत्पत्त्यादनायोपन्यासः। समुदाये माभूतामिति

सिद्धं तु नित्यशब्दत्वात् सिद्धमेतत्कथं। नित्यशब्दत्वात्। नित्याः शब्दाः नित्येषु शब्देषु सतामादेवां संज्ञासंज्ञा क्रियते। न संज्ञया आदेवोभाष्यन्ते। यदि तर्हि नित्याः शब्दाः किमर्थं शास्त्रम्। किमर्थं शास्त्रमिति चेन्न निवर्तकेत्वात् सिद्धं निवर्तकं शास्त्रम्। कथं मृजे रस्माय विरोधेणोपदिष्टः तस्य सर्वत्र मृजिबुद्धिः प्रसक्ता तत्राश्रयेन निवृत्तिः क्रियते। मृजे रङ्गि सुप्रत्ययेषु मृजि प्रसंगे मार्जिः साधु भवतीति। प्रत्येकं हृदिगुणसंज्ञे भवत इति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। समुदाये माभूतामिति।

तिअन्यमृजे हृदिरित्यादौ समुदाय आदेशः प्राप्नोति। समुदायावयवसन्निधौ कृतार्थकस्य च नोत्तरीयकत्वमिति विचार्यते।

त्यनंतरं यही तत्रा क्तिकाशटकसा दशातशटकपदशक्तिग्रहस्तथा प्रवृत्तेपि स्पष्टं चेदमिगण इति स्त्रे भाष्ये। तथाप्यत्र वास्तव्यमेव परिहारमाह भाष्ये सिद्धं त्विति। एतच्च मंजुषायां विस्तरेण निरूपितं। न्यायेति वक्ष्यमाणन्यायेत्यर्थः। ननु हृदिरित्येत्यादौ समुदायासंभवात् प्रत्येकमेव संज्ञोत्पन्न आह अन्यथेति। एवं च तमादाय तत्रापि संभवः इदं निर्देशात् समुदायस्यैव स्यादिति भावः। समुदायेति। मातापित्रोर्मतेह नीतिवद्दोषे साहित्यं ननु क्रियानिष्पत्तौ इति भावः॥

उभयत्रेति। समुदाये वयवेचेत्यर्थः। उभयत्र तात्पर्यभावे हेतुगुणपदितिकलाभावादिति भावः। यद्यपि पर्यायप्राप्तेति तथापि समासविधिनियमो भवेद्युपरत्वे गौरवमित्यनेति लिंगत्वकल्पनमेवेति तस्मिन्
त्यत्र तात्पर्यभावात्कारस्त्विति। तदेकदेशीत्यर्थः। हेतुगुणसहस्ये वसिष्ठे उभे ग्रहणसहायकमिति भावः। ननु तात्पर्यादेव किमु युक्तितापि प्रत्येकं सहेति। तस्याह भाष्ये। प्रत्येकं वाक्यप
रिसमाप्तिमुपक्रम्य प्रत्येकं भुजिसमाप्तिरुक्तानि हेतुगुणत्रयवाक्यार्थः किंतु एतत्तथात आह अत्रेति। वाक्यार्थस्तु अत्र प्रयोजकव्यापारस्तस्य समुदायविषयत्वं संभवात्कुल

अन्यत्रेति यत्तसाध्या समुदायप्रतिपत्तिरिति यत्ताभावेन भवतीत्यर्थः। ननु सहग्रहणं नियमार्थं स्यात्। समुदायस्यैव समाससंज्ञायथा स्यान्ना वयवानामिति। नैतदस्ति
उभयत्र प्रयोजनाभावात्। युगपदुभयत्र प्रसंगाभावात्। लिंगत्वमेव सहस्यस्य अन्यत्र समुदाये तात्पर्येनास्तीत्यस्यार्थस्य। उभे अत्र भ्यस्तं सहेति अत्र सहग्रहणं वार्तिक
कारस्य कर्तव्यत्वेन स्थितं। भाष्यकारस्तु नेग्रहणस्ये तत्प्रयोजनं स्थपयिष्यति। प्रत्येकं वचं चेति। अत्र वाक्यवाच्येन वाक्यार्थः फलमुच्यते। तच्च देवदेतादीनां

अन्यत्र सहवचनात् समुदाये संज्ञाऽप्रसंगः अन्यत्र सहवचनात् समुदाये वृद्धिगुणसंज्ञयोरप्रसंगः यत्रेच्छति सहभूतानां कार्यं करोति त
त्र सहग्रहणं। तद्यथा। सहसुपा। उभे अभ्यस्तं सहेति। प्रत्येकं वचं चेति। अत्र वाक्यपरिसमाप्तेः प्रत्येकं वचं चेति। अत्र वाक्यपरिसमाप्तेः प्रत्येकं वचं चेति। तद्यथा। देवदेतयज्ञदत्त
विष्णुमित्राभोज्यतामिति। नचेत्येते प्रत्येकमिति। प्रत्येकं च भुजिः परिसमाप्यते। ननु चायमप्यस्ति दृष्टांतः समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति। तद्यथा ॥

भोजनं तस्य चैतदेव रूपं यत्प्रत्येकं परिसमाप्यते। अन्नादनादिरूपत्वात्। अन्नफलत्वाच्च भोजनस्य नाद्यक्रिया तु समुदाये परिसमाप्यते। गीतादिक्रियास
मुदायरूपत्वात्तस्याः। संयोगसंज्ञात्वं न्यत्वात् समुदायप्रवर्तते। वृद्धिसंज्ञा तु लक्ष्ये पृथगा देवादीनां नमाजादीनां चेति लिंगाच्च प्रत्येकं व्यवतिष्ठते।

ग्रहणम्। तच्च प्रयोज्यव्यापाररूपमित्याह तच्चेति। ननु विविष्टपरिमाणस्यादिनीयस्य भोजनक्रिया समुदायपर्याप्तित्यपि वक्तुं शक्यमन आह। तन्निफलत्वाच्चेति। सर्वपि क्रियाप्र
त्येकं समाप्यते इति भूतोन कार्य इत्याह। नाद्येति। गीतादीति। आदिना न्यत्वाद्वाद्यादि। अन्यत्वं। समुज्यते वर्णा अत्रेति। लक्ष्यानुसारात्तत्र समुदाये वाक्यपरिसमाप्तेः श्रयणमिति
तत्त्वं। प्रकृते न्यतरन्यायाश्रयणे हेतुमाह। वृद्धिसंज्ञेति लिंगादिति। प्रत्येकं वृद्धिमिति निषेधबोधनार्थं हितदिति भावः। नचनामप्येयस्य मालादीनामायुदात्तार्थतत्तस्य वानामधे
यस्येति पक्षे वृद्धत्वादिति वाच्यम्। अभिव्यक्तेति न्यायेन तत्रा प्रवृत्तेः॥ ॥ समुदाये समाप्ते युक्तिमाह॥

अत्र शतस्येति। एवं चाकथितस्त्रे दंडिरपि परिगणनीय इति भावः। त्रयेके। उद्देश्यत्वरूपमार्थप्राधान्यं रात्रयेत्यनुद्देश्यत्वेन गर्ग्याण कर्मा दंडे स्वस्वस्य दानुकदानानु कूलव्यापारा उकूलव्याप
रः। शासनरूपोर्थः। शासनं नियन्त्रणं तत्राप्यनुद्देश्यत्वेन रात्रयेत्यनुद्देश्यत्वेन गर्ग्याण कर्मा दंडे स्वस्वस्य दानुकदानानु कूलव्यापारा उकूलव्याप
णिलकारः। प्रधानकर्माथरत्वेनादीनाहुः। द्विकर्मणामित्युक्तः। उद्देश्यत्वात्प्राधान्येन। पाठ इति। वक्ष्यते। अपादानस्य प्राप्तादित्यनेन चा उद्देश्यत्वात्तत्र मभिप्रेतमिति परो। शतस्य प्राधान्यमिति।

गर्ग इति। अत्र शतस्येति तत्तत्प्राधान्यम्। अपादानस्यानप्राप्ता। गर्ग। गुणकर्मन च गुणभेदे प्रधानस्य भेद इति शतदंडनं सप्तदशपरिसमाप्यते अर्थिनश्चेति। शतस्य प्राधा
न्यं प्रतिपाद्यते। दंडपराया हि चोदनायां शतस्य प्राधान्यमनोवाक्यादवगम्यते। अथ तत्रांतरेणेति। न्यायादन्वयत्वाच्च समाससंज्ञायाः समुदाये परिसमाप्तेः सिद्धायायो
गविभागार्थं तत्र सहग्रहणं स्थितमिति तत्रांतरेणेत्युक्तम्। अथ किमर्थमिति। किमाकृतिपक्षमिन्नकालनिवृत्त्यर्थं अथवा अक्षिपक्षे गुणान्तरयुक्तानां ग्रहणार्थमिति प्रश्नः।

गर्गः शतं दंडं त्रामिति अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति। नच प्रत्येकं दंडं यति। सत्ये तस्मिन् दृष्टान्ते यदि तत्र सहग्रहणं क्रियते इहापि तर्हि प्रत्ये
कमिति वक्तव्यम्। अथ तत्रांतरेण सहग्रहणं सहभूतानां कार्यं भवति इहाऽपि नार्थः प्रत्येकमिति वचनेन। अथ किमर्थमाकारस्तपरकि
यते। आकारस्य तपरकरणं क्रियते सवर्णार्थं। आकारस्य तपरकरणं क्रियते किं प्रयोजनम्। सवर्णार्थं। तपरस्तत्कालस्येति तत्कालानां सव
र्णानां ग्रहणं यथा स्यात्केषां उदात्तानुदात्तस्वरितानाम्।

आकारस्येति। व्यक्तिः पदार्थेनेदकाश्च गुणा इति दर्शने युक्तुणस्यैवोच्चारणं तद्गुणस्यैव संज्ञाप्रसंगे गुणान्तरयुक्तानामपि संज्ञाप्रतिपत्त्यर्थं तपरत्वमित्यर्थः।

रीराभिहननलक्षणं दंडव्यावर्तनेनेति भावः। नन्वन्तरेणापीति वाच्ये सार्वकालिका सत्त्वप्रतिपादकमपि शब्दरहितत्वं मयुक्तमयुक्तमत आह। न्यायादिति। शतदंडनन्यायेत्यर्थः। योगवि
भागेति। तित्तं समासायेति भावः। भाष्ये किमर्थमिति चतुर्थीतत्पुरुषः। तपरकरणं क्रियते इति। पाकं पचतीति वत्सोमान्यविशेषभावेन सह प्रयोगः। आत्मा जतेभिन्नकालावर्णवृत्तिस्वाभावा
द्वितीयमाश्रयति। व्यक्तिरिति। यत्तद्गुणस्येत्यादिबहुव्रीहिः।

भाष्ये किंचकारणमिति। निमित्तकारणहेतुत्वमिति हेतौ प्रयुक्ताः अस्ति प्रयोजनमेतदिति कास्त्रचितमवशयं दृश्यते किं तर्हीति। किंतर्हीति प्रश्ने इति ददं वक्तव्यमित्यर्थः। तदाह। भेदकत्वादित्यादि।
जात्यात्मनेकत्वे व्यक्तिभेदादेवोपपत्तेर्न गुणभेदकतमेव ददमुदाहरणं स्यादत आह। उदकत्वमिति। आत्मराज्ये इव वाची। भाष्ये। बालो युवेति स्वामारब्धो न जहातीत्यनुकर्षः एतन्नाभेदकत्वे प्रत्यभिज्ञा

किंचकारणमिति। अभेदकागुणः सुं डेन हि चैर्ये कृते कृतं लितत्वावस्थायामपि चैरो। यमिति व्यपदिश्यते एवेति प्रश्नः। भेदकत्वादिति। सर्वगुणसंग्रहार्थगुणग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः।
एकोयमिति। उदकत्वजतियोगादत्रैकत्वं विवक्षितं किंतर्हीति विविधभाजनस्य मेकमुदकद्वयंतदेवचगुणान्तरयोगादन्यत्वेन लोके व्यपदिश्यते। उभयमिति। आन्नायरा
किंचकारणं न स्यात्। भेदकत्वात्स्वरस्य भेदका उदात्तादयः कथं पुनः। ज्ञायते भेदका उदात्तादय इति। एवं हि दृश्यते लोके य उदात्ते कर्तव्ये अनुदात्तं करोति। खं
डिकोपाध्यायस्तस्मै च पेदादिति। अन्यत्वं करोषीति। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किंतर्हीति भेदकत्वाद्गुणस्येति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। अनुनासिक्यना
मगुणस्तद्विन्नस्यापि ग्रहणं यथा स्यात्। किंचकारणं न स्यात्। भेदकत्वाद्गुणस्य भेदकागुणः कथं पुनः ज्ञायते भेदकागुणा इति। एवं हि दृश्यते लोके। ए
कोभ्यमात्मा उदकं नाम। तस्य गुणभेदादन्यत्वं भवति। अन्यदिदं शीतं अन्यदिदं सुष्णमिति। ननु च भोः अभेदका अपि गुण दृश्यते तद्यथा देवतो मुण्यपि
जडपि क्षिप्रं विस्वामारब्धो न जहाति। तथा बालो युवा वृद्धो। वत्सो दम्पा बलीवर्ह इति। उभयमिदं गुणैकं भेदकाभेदका इति किं पुनरत्र नाप्यम्। अभे
दकागुणा इत्येव न्याय्यम्। कुत एतत्। यदयमस्थिदपि सक्थ्यक्षणा मनः उदात्त इति उदात्तग्रहणं करोति। यदि भेदकागुणः स्युः।

दानियतस्वर इति वेदे गुणानां भेदकत्वं लोके। तत्र यथा व्यवहारः गोपिं डे हि वत्साद्यवस्था भेदात्कयविक्रयादिषु मूल्यादिभेदाज्जिदेन व्यवहियते सा वायमिति प्रत्यभि
ज्ञानादभेदेनापीति प्रश्नः किं पुनरिति। अत्रेति शास्त्रे।
प्रमाणं दर्शितं। ननु उणे नृनयांगीकारे खंडिकोपाध्यायचपेदादानं विरुध्यतेति चेन्न। यत उभयमिति लोकमात्रविषयमिति न विरोध इत्याह। आम्नायेति। ननु भयोरपि न्याय्यत्वं प्र
तिपादनेन किं पुनरत्र न्याय्यमिति प्रश्नो युक्तो त आह। शास्त्रे इति। अत्रेति निर्धारणसप्तमीनेति भावः।

भाष्ये इत्येव न्यायमिति। विधेया एभिन्नविषय इति शेषस्तत्रैव तत्स्यापि अप्रत्यय इति निषेधात्। अतस्तथैव तापकमुपन्यस्यति। यदयमिति। प्रयत्नस्वरश्च नोपादानरूपम्। कथमिति। यथा
वध्यादेशो उदात्तनिपातनेन एकाच इति स्त्रस्य मेकाजग्रहणं न कायमिति। यः स्वरः प्राप्त इति। हन्तेरनुदात्तत्वाद्नुदात्त इत्यर्थः। न चैवमस्यादीनामाद्युदात्तत्वाद्देशानुदेः स्यात्पुनरुप
उदात्त उच्चारणीय उदात्तोच्चारणविवक्षार्थमिति ज्ञापितेपि व्यर्थमुदात्तग्रहणमिति वाच्यम्। रमास्थिराब्दादवतो दात्ते उदात्तगुणकस्यापि स्थानित्वेन विवक्षायामानाभावादित्याशयात्
न चैवमपि चतसराद्युदात्तनिपातनसामान्यात् ननु तस्त्र इत्यत्र चतुरः शशीत्यस्या प्रहृतिरिति भाष्याकममुपपन्नम्। चतुः शब्दस्य नः संख्याया इति। अद्युदात्तत्वात्स्थानिकचतसरित्या
निस्वारेण युदात्तोच्चारणपपत्याचतुरः शशीत्यतत्वाथ कत्वायोगात्। अत आह। अन्यत्विति। एकश्रुतिश्च विभाषा छंदसीति वेकल्पिकी। तत्पातकचिदुदात्तोच्चारणविवक्षार्थं त्रिष्व

उदात्तमेवेति। तस्माद्गुणरहितस्योच्चारणभावान्तां त्रीयकत्वाद् उच्चार्यमाणोऽपि गुणः प्रयत्नमन्तरेण न विवक्षित इत्यर्थः। यद्येवं कथमन्यत्रोक्तं उदात्तनिपातनं कर्तुं इति चेत्
यावता तत्राप्यविवक्षा प्राप्नोति नैष दोषः। तत्रापि स्थानेन रतम इति द्वित्वेन च नात्र आदेशस्य यः स्वरः प्राप्तस्तस्मिन्नुच्चारयितव्य उदात्तोच्चारणयत्नेन विवक्षार्थं विज्ञायते

उदात्तमेवोच्चारयेत्। यदि तद्यनेदकागुण अनुदात्तादेरनोदात्ताच्च यदुच्यते तत्स्वरितोदः स्वरितान्ताच्च प्राप्नोति नैष दोषः। आश्रीयमाणे गुणेभे

वमनुनासिकस्यापि प्रयत्नाधिक्येनोच्चारणं विवक्षार्थमेव उजः ऊ इति यथा अन्येत्याह एकश्रुत्या स्त्राणि पठ्यंते इति क्वचिदुदात्तोच्चारणं न विवक्षार्थमिति। अनुदात्तादे
रिति। अनुपपन्नक्षणाऽनुदात्तश्रुतिः स्यादिति प्रश्नः। उत्तरेत्तजग्रहणमेव कुयदित्यभिप्रायः।

र्थेण पठममि प्रत्ये प्रकृतस्त्रस्य तापकमित्यवरोधः। अन्येचित्यरुचिबीजं निपातनं नामान्यादृशे प्रयोगे प्राप्ते अन्यदृश्यप्रयोगकरणं तदुपायत्वात्। तत्र तत्रोदात्तादिविवक्षा। तिस्रचतस्र
इत्यत्रापि द्वंद्वप्रयुक्तोदात्त उच्चारणीय आद्युदात्तोच्चारणविवक्षार्थमे संप्रणोष्टाध्यायी आचार्येण कश्रुत्या पठिते त्यत्र न माने कचित्कस्यचित्पदस्य कश्रुत्या पातो यथा दाडिना
यनादिस्त्रेणैव वा केतिरावदेव भाष्या च भ्यतो यद्यप्यधेतार एकश्रुत्येवांगानि पठति ब्राह्मणवत्। तथापि व्याख्यानतो ननुनासिकत्वादिवेदुदात्तनिपातनादिज्ञानमित्याहुः। स्वरिता
तादेरिति भाष्ये उपपत्तौ उदात्तादेरनुदात्ताच्च प्राप्नोतीत्यपि बोध्यम्। आश्रीयमाण इति। शब्देन निपातनेन वाश्रीयमाण इत्यर्थः। न चैवमनुदात्तादिग्रहणं व्यर्थं स्यादत आह। अजिति।
एजर्थेन परमित्याह। इदं तर्हीति भाष्ये। चतुर्मात्रेण चतुः। पुतावे च इति स्त्रे भाष्ये स्पष्टः। कार्यकालमाश्रित्य नोदयति। नान्विति। अयं भावः तस्य क्षम्ये हेतिरित्यादे उपस्थितं वृद्धिरादेजि

नन्विनिपदेकवाक्यतयान्वेति एकं वृद्धिपदं तु प्रत्यभिज्ञामात्रफलकं अनुवाद एव च भावमानत्वं स्पष्टमेवेति उत्तरस्य त्वयं भावः अनुवादत्वं कल्पनापेक्षया तत्रोपस्थितं वृद्धिरावेति जितं चैव
शक्तिग्रहसंसाधनाक्यभेदेन नृजहृदिरित्यस्यार्थो धरति । ज्योतिषो मे नृजनेत्यादौ तु शक्तिग्राहकशस्त्रान्तराभावावगत्या विधावेव सामानाधिकरणानामधेयत्वावगतिः कल्प्यते
ननु विद्यमानेशक्तिग्राहकतया कल्पनमुचितं पदस्यानुवादकत्वं कल्पनं चेति । यत्तु कार्यकालपक्षे वृद्धिर्देजित्यादेर्यच्च वृद्धिपदं तत्रादेच इत्युपतिष्ठत इत्यर्थः । यथा च ज्योतिषोमादि

व्याख्यानत इति । प्रत्ये वृद्धिमित्याद्युदात्तत्वे सिद्धे माजादीनां चेति मालाशब्दस्पष्टार्थत्वात् उपादानस्याकारप्रक्षेपनिश्चय इत्यर्थः । इदं तर्हीति । ननु भावमा

दको भवति । तद्यथा युक्तमालभेत कलमालभेतेति तत्रयः युक्तेऽलब्धव्येकलमालभेतेन हितेन यथोक्तं कृतं भवति । असन्देहार्थ
स्तर्हितकारः । ऐजित्युच्यमाने सन्देहः स्यात्किमिमावैचावेव आहोस्विदाकारोऽप्यत्र निर्दिश्यत इति । सन्देहमात्रेमेतन्नवतिसर्वसंदे
हेषु चेदमुपतिष्ठते । व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहालक्षणेमिति । त्रयाणां ग्रहणमिति व्याख्यास्यामः । अन्यत्रापि ह्ययमे
वंजातीयकेषु सन्देहेषु न केचिद्यलं करोति तद्यथा । औतोमरासोरिति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । आंतर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां
त्रिमात्राचतुर्मात्रादेशमाभूवन्निति खड्गा इडः खड्गेन्द्रः खड्गा उदकं खड्गोदकम् खड्गा ईषारखड्गेषारखड्गा ऊढारखड्गाढारखड्गा
एलाकारखड्गेलका खड्गाओदनः खड्गोदनः खड्गारोतिकायनः खड्गेतिकायनः खड्गाओपगवः खड्गोपगव इति । अथ क्रियमाणेऽपि ।

नत्वादादेचो ग्राहकानभविष्यति नैतदस्ति न ह्यत्र संज्ञाविधावेवोभाव्यं ते किंचैज्जिरेण त्वात्रिमात्रचतुर्मात्राणां ग्रहणत्वं संज्ञाप्रसंगाद् वृद्धिग्राविधौ
पादानां यागविधावेव सामानाधिकरणानामधेयत्वावगतिस्तथेहापि नृजहृदिरित्यादौ सासमानाधिकरणानामधेयत्वावगतिः । उपस्थापकेन वृद्ध्यादिपदेन उपस्थाप्यस्य वृत्त्यावा
धनात्यरसंज्ञास्त्रत्वावगतिः । तस्मिन् तत्र कार्यकालपक्षे संज्ञापरिभाषे भस्मप्लुपे स्थितमिदं भवति यच्च निमित्ति तिष्युः संप्रसारणमिति स्त्रत्वावगतिः । भाष्येण कार्यकालसंज्ञापरि

भाष्यस्यः प्रकृत्येत्युपस्थितमिदं भवति इदं वृद्धिपदं प्रकृत्यमिति इदं देदिति स्त्रत्वावगतिः । भाष्येण च विरोधात् तद्गीत्यात्पुपस्थितमिदं भवतीत्येव वक्तव्यं स्यात् । अप्यसंज्ञेत्यादि प्रकृतस्त्रत्वावगतिः किंचि
शेषश्च । प्रकारान्तराणां तत्पत्त्याख्याने परभाष्यविरोधश्च । किंच नृजे वृद्धिरित्यादि स्त्रत्वावगतिः । वृद्ध्यादिपदानां तदुपस्थिति संपत्त्याचारिताय नस्वोपस्थापितपदार्थः । नच यमानाभावात्तत्र
कपरिभाषानुपस्थित्यापत्तिः । वृद्धिपदेनाविधानात् नृजे वृद्धिरित्यादौ इत्युपस्थापकस्यापि विधेयाकांक्षा सत्त्वाविधिविषये एव तत्प्रवृत्तेऽभवत्येवान्वयः । एवं च ज्योतिषोमाकांक्षा

तेषामपि प्रसंगात्तन्निषेधाय तत्परत्वं माहव्यवस्थिते चोदयति । यद्येजर्थस्तकारस्तेनाकारस्य संबन्धाभावात् कथमादित्येतत्पदम् उच्यते । तात्पर्येणैजर्थ
त्वं तकारस्योच्यते आनुषंगिकत्वाकारार्थत्वं माहपक्षेण ह्यकारप्रक्षेपे विज्ञायमाने प्रतिपत्तिगौरवं भवति सति तु तकारे आकारस्वरूपप्रतीतिस्येष्टम्

तकारे कस्मादेव त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रादेशानभवन्ति । तत्परस्तत्कालस्येति नियमात् । ननु तः पुरोय
स्मात्सोऽयं तपरः नेत्याह । तादपि परस्तपरः यदि तादपि परस्तपरः । क्रुदोर वितीहैव स्यात् यवः स्तवः लवः पवः इत्यत्र नस्या
तनैष तकारः स्तर्हिदकारः किं तर्हिदकारे प्रयोजनं अथ किं तकारे यद्यसंदेहार्थस्तकारः दकारोपि । अथ मुखसुखार्थस्तकारः दका
रोऽपि वृद्धिरावेच । अदेऽङ्गुणाः ॥

वतीति तकारसहितस्याकारस्याऽसंदिग्धाऽनुकार्यप्रतिपादनेनार्थवत्त्वादिभक्त्युपपत्तौ सत्यामादित्येतत्पदं सिद्धम् ॥

लक्षणेनामधेयतादुरुपपादा । किंचोपस्थाप्यार्थस्य वृत्त्यावधानात् संज्ञास्त्रत्वं वा इकोणेत्यादि वदुपस्थापकत्वात्परिभाषात्वं वेत्त्यत्र विनिगमकाभावः । वृद्ध्यादिपदे वृत्त्या
वधानं च दुरुपपादम् । अनुवादेऽपि संज्ञास्त्रोपस्थिति रणोऽप्रकृत्यस्य वृद्धिरित्येत्यादिविषये भाष्ये स्पष्टेति दिक् । भाष्ये किं तकार इत्यस्य तादपि परस्तपर इत्यनेगीकुर्वत इति शेषः । सं
। सम्बन्धाभावादिति । शेषशेषिभावाभावादित्यर्थः । तां तस्य पदत्वाभावाज्जत्वं न स्यादिति भावः । अनुषंगिकं फलं दर्शयति । ज्ञापकद्वारेणेति ।

इको गुणः। गुणवृद्धिगुणस्योत्तरत्रनिषेधसमर्पणयावरयकत्वेपिद्विकपदस्यैकः स्थानद्वयार्थमावश्यकत्वेपियोगविभागविषयकोयंप्रश्नोभाष्येद्विकग्रहणमिति। ननु इग्रहणेनाकारादी
नानिहतिरक्कायाकहेमतआह। आस्थानित्वस्येति। ननु आकारस्य वृद्धिवाहरणदाने गुणाश्च आकारादाहरणदाने किं बीजमतआह आकारस्येति। वृद्धिविधौ अयासीदित्यादेः अपवाद
लात्सगिद्विधासंबाध्यते इति भावः। इतरवृद्धिविधौ सम्भवत्याह विशेषाभावादिति। अकारस्येति। एवंपाविति पूर्वविप्रतिषेधेनालोपस्य वृद्धिगुणबाधकत्वादिति भावः। पुत्रीयतीत्यादेस्तु विशेष

इको गुणवृद्धी। इग्रहणमिति। वक्ष्यमाणज्ञापकवशादाकारादिनिगमादिकृत्वगुणवृद्धिर्भवति इति प्रश्नः। आत्संध्यक्षरेति। आकारादीनां स्थानित्वस्य निवृ
त्यर्थमित्यर्थः। आकारस्योपात्तस्य वृद्धिविधावाभावादिशेषाभावत्वाकारस्यालोपोपविधानादकारस्य गुणप्रसंगमुदाहरति। यातेति। ग्लायतीति। एवादिमात्रत्वावि

इको गुणवृद्धी। इग्रहणं किमर्थं इग्रहणमात्संध्यक्षरव्यंजननिवृत्त्यर्थं इग्रहणं कियते आकारनिवृत्त्यर्थं संधक्षरनिवृत्त्यर्थं व्यंजननिवृत्त्य
त्यर्थं च आकारनिवृत्त्यर्थं तावत्तावाता। आकारस्य गुणः प्राप्तेति। इग्रहणं न भवति संधक्षरनिवृत्त्यर्थं ग्लायतिसंधक्षरस्य गुणः प्रा
प्तेति। इग्रहणं न भवति। व्यंजननिवृत्त्यर्थं। उभिता उंभितुं उंभितव्यंजनस्य गुणः प्राप्तेति इग्रहणं न भवति। आकारनिवृत्त्यर्थं न ता
वनार्थः आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नाकारस्य गुणे भवतीति। यद्यमातो नुपसर्गक इति ककारमनुबुधं करोति। कथं कृत्वा ज्ञापकं कित्कर
णतत्पयोजनम्। कितीत्याकारलोपो यथा स्यात्। यदि चाकारस्य गुणः स्यात् कित्करणमनर्थकं स्यात् गुणे कृते द्वयोरकारयोः पररूपे
ण सिद्धं रूपं स्यात्। गोदेः कम्बजद इति। पश्यति त्वाचार्यः नाकारस्य गुणे भवतीति ततः ककारमनुबुधं करोति संधक्षरनिवृत्त्यर्थं नापि नार्थः॥

शेषात् प्रयत्नाधिक्याभावादेकारोपदेशे एकारो गुणः स्यात्। उंभितेति। भकारस्योपात्तत्वादोकारो गुणः स्यात्। पररूपेणेति। अतो लोपस्तु न भवति। आर्धधातुकोप
देशोपदकारान्न तस्य लोपविधानात्।

अदिति बोध्यम्। आकारस्य गुणः सार्वधातुकार्धधातुकयोरित्यनेन। न चैकारोच्चारणसामर्थ्यात् गुणेनेत्यत आह। एवमिति। सर्वेषां विवृत्त एव प्रयत्न इत्यभिमानः। आर्धधातुकोपदेश इति
गुणनिष्पन्नश्च तत्तत्तत्कालिक इति भावः॥८८॥

प्रतिपत्तिनाद्यवयवमिदं प्रक्रियालाघवं। तेभ्योपि विवृत्तावेतौ तभ्यामेवौतथैव चेति पाणिनीयशिक्षोक्तेः प्रयत्नलाघवमपि बोध्यम्। इग्रहणेति। ततश्च मिदिरिति नावयवषष्ठी किं नु स्यात् षष्ठीति सर्वा
देशो गुणः स्यादित्यर्थः। भाष्येनेतानि संज्ञापकानीति छत्रीन्यायेन। ननु नेतानि संज्ञापकानीति प्रतिज्ञायाश्चेत्तापकसमर्थेन मयुक्तमित्यत आह। विशेषेति। एकः कित्ज्ञापकं विधिः। प्रतीत्यादिविशेष
पाप्रतिपादनायत्यर्थः। शक्यते केचिदिति। यदुच्यते इति। समुच्चयार्थपिशब्देनेति शेषः। आर्थेन। सामर्थ्यप्राप्तेन। नेगस्य भंगः। सदृश इति भावः। ग्लाययते इति आदिना जग्लायित्यादि। नत्वेवमात्रमपि बाधे

उपदेशसामर्थ्यादिति प्रतिपत्तिनाद्यवयवमेकारोपदेशो दित्यर्थः। यद्येवं मिदं गुणे विधीयमानो ज्ञापकेन व्यंजनस्य निरस्तत्वादिग्रहणभावाच्च सर्वादेशः प्राप्तेति।
मिदः इमिदिरित्याद्यणदिकारस्य भविष्यतीत्यदोषः। यत्तावदिति। विशेषप्रतिष्ठादनाय सकलज्ञापकाक्षेपः। केचिदाहुः किं एकः कित्तेन ज्ञापकेनाकारनिवृत्त्यर्थं चेत्ते राकृ
ते यदुच्यते इति ज्ञापकाक्षेपोऽयं यच्छायां न पुष्पाति तस्मादर्थेन कमेण सर्वज्ञापकभंगोपन्यासकृत्वा यथासंभवं ज्ञापकसमर्थनं कर्तव्यम्। आयादयोपीति। एकारोच्चार

उपदेशसामर्थ्यसिंधुक्षरस्य गुणे न भविष्यति। व्यंजननिवृत्त्यर्थेनापि नार्थः आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न व्यंजनस्य गुणे न भवतीति। यद्येवं मिदं गुणे विधीयमानो ज्ञापकेन व्यंजनस्य निरस्तत्वादिग्रहणभावाच्च सर्वादेशः प्राप्तेति।
मिदः इमिदिरित्याद्यणदिकारस्य भविष्यतीत्यदोषः। यत्तावदिति। विशेषप्रतिष्ठादनाय सकलज्ञापकाक्षेपः। केचिदाहुः किं एकः कित्तेन ज्ञापकेनाकारनिवृत्त्यर्थं चेत्ते राकृ
ते यदुच्यते इति ज्ञापकाक्षेपोऽयं यच्छायां न पुष्पाति तस्मादर्थेन कमेण सर्वज्ञापकभंगोपन्यासकृत्वा यथासंभवं ज्ञापकसमर्थनं कर्तव्यम्। आयादयोपीति। एकारोच्चार

रणस्याविकृतरूपश्रवणार्थत्वादिति भावः। यं विधिमिति। आयादेशस्य हेकारावनिमित्तमित्याद्यादेशो न बाध्यते। न हि ग्लायत्येवं पातः कर्तुं शक्यः त्वया ग्लाय
यत इत्यादिरूपासिद्धिप्रसंगात्। न ध्यायति च निपातनादात्तगुणवन्तवाचिष्यते।

तन हितस्य ऐकारो निमित्तं ग्लायति पावपि सुकरत्वात् अत आह। न ध्यायति। ध्या इति कृतात्वे निदेशेनेकारोच्चारणस्यात्वाबाधकत्वं ज्ञापकेनादिति भावः। न चास्य सौत्रत्वं। बाधकत्वमंगी
कृत्य सौत्रत्वं कल्पनापेक्षया बाधकत्वं ज्ञापकत्वं ज्ञापनस्य लघुत्वादित्याहुः। न च ऐकारादिभ्य आचार क्पिरायति। स्यादो संधक्षरस्य गुणः स्यादिति वाच्यम्। एजेतेभ्य आचार क्पि
वभावान्न त्वाभ्यप्राप्तादित्यदोषात्। गुणवदिति। वैधर्म्ये दृष्टातः। ननु पररूपेपि गुणनामनेदकतया कदाचित्सानुनासिकोपि स्यादत आह।

पररूपेणेति। रूपग्रहणस्येदमेवप्रयोजनं वक्तव्यं यादृक्पूरस्यरूपं तादृगेवयथास्यादिति। गमेरप्ययमिति। सत्सम्प्राजनेरित्येतान्येष्वपि दृश्यतइत्यत्रोक्तवर्तमाना
नागमेरपिविधीयतइत्यत्रापकंडिलमिति व्यंजननिवृत्त्यर्थं स्वरं स्थितम्। संज्ञेति। उणवृद्धानुवृत्त्यैव उणवृद्धोरिकः सिद्धत्वात् द्वितीयं उणवृद्धिग्रहणमाश्रित्य उण

स्युविधेनिमित्तमेवनासौवाभ्यतेगुणंचप्रत्युपदेशोनर्थकःआयादीनांपुनर्निमित्तमेव।यदप्युच्यते।जनेर्देवचनंज्ञापकंनम्यंजनस्य
गुणोभवतीति।सिद्धेविधिरारभ्यमाणोज्ञापकारोभवतिनचजनेर्गुणेनसिद्ध्यतिकृतोह्येतत्जनेर्गुणउच्यमानोऽकारोभवतिनपु
नरेकारोवास्यादोकारोवेति।आतर्यतोर्धमौत्रिकस्यव्यंजनस्यमात्रिकोकारोभविष्यति।एवमप्यनुनासिकःप्राप्नोति।परूपेणशु
द्धोभविष्यति।एवंतर्हिगमेरप्ययदोवक्तव्यः।गमेश्चगुणउच्यमानश्चातर्यतओकारःप्राप्नोतितस्मादिगग्रहणंकर्तव्यंयदिग्रहणं
क्रियतेद्यौःपन्थाःसदमेमितिगान्तेपीकःप्राप्नुवंति।संज्ञयाविधानेनियमःसंज्ञयायेविधीयंतेतेषुनियमःकिंवक्तव्यमेतत्।नहिकथं
मनुच्यमानं गस्यतेगुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यात्किंयंपुनरंतरंगुणवृद्धिग्रहणमिकोगुणवृद्धीस्यातांप्रकृतंगुणवृद्धिग्रहणमनुवर्तते
तेकप्रकृतंगृद्धिरादैर्जदेङ्गुणइति।यदितदनुवर्तते।अदेङ्गुणवृद्धिश्चेत्यदेङ्गं वृद्धिसंज्ञापिप्राप्नोति।संबंधनुवर्तिष्यते।वृद्धिरादे

ननु ततो ते ईडः सन्वेति टिक्करणं न व्यंजनस्य उण इति चेन्न । उणादीनामभ्युपनिषत्कांगीकारम् । नचैवमपि स्थानं प्रयत्नान्तरतमेषु इकारादिषु चरितार्थानिष्पन्नादिशास्त्राणि व्यंजनेन प्रवर्तते इति वाच्यं । ईगादौ शकारे तथाप्यतिप्रसंगात् । सूत्रमते स्थानं प्रयत्नैक्यादिति भाष्याशयः । स्थानेतरतमेदति सप्रमं तपातस्य भाष्यप्रत्याख्यानं नास्यापुक्तेरसंभवदुक्किकाच्च । भाष्येनेपीति । औकारादयरापुसाहरणश्चिकः प्राप्नुवन्तीत्यन्वयः । स इत्यत्र तु न स्यादेवेति भावः । त्यदादीनां इत्यत्र त्यदादीनामिति तु तदोपः सावितुन्नरार्थस्यात्संज्ञोपसर्जनव्यावृत्त्यर्थे च स्यादिति बोध्यम् । आश्रितेति । आश्रितो मुगारुदिशब्दव्यापार उच्चारणेषु आदेशविधीयमानेषु तदर्थमित्यर्थः । तेनेति । इत्येवमित्यभ्यास्यत्वरूपस्य दार्थिकेनान्यतरेण विधेरीणादीदृशार्थ

प्ररुमस्य गुणवृद्धिगुहणसामर्थ्यादिव्येतद्भाष्यस्य रस्यादाह ॥ अथवेति पुनरुपादानसामर्थ्यादिह त्र्यंशुण वृद्धिगुहणं गुणवृद्धिराद्यविहितगुणवृद्धिजाक्षणि कमिति भावः ॥ यदंश इति ॥ स्व
रूपपदार्थक इत्यर्थः ॥ नन्वेवं सति उत्तरत्र निवेद्य ससर्पणार्थं गुणवृद्धिगुहणस्य चारित्येन सामर्थ्यदुरुपपादे ॥ अनुवर्तमानस्य स्वरूपपरत्वेन निषेधसमर्पकत्वाभावादिति ॥ चेन्नाग्रागतनाम
ते विशेष इति न्यायेनादेऽस्त्रेण पदेन उत्तरं वृद्धिपदोपस्थितान्त्साहचर्येण तत्र सत्रे स्वरूपपरत्वं तस्य उत्तरत्र तु योग्यतयाऽर्थपरत्वं क इति स्त्रेणैव धात्वित्यादित्याह ॥ त्र्यंशुणार्थपरत्वं क इति प
दीनिर्देशाच्चेति भाष्याच्चेति शयात् ॥ ननु सकस्येति ॥ पञ्जयाऽपुंसीति तु प्रापिकमिति भावः ॥ यत्तु भावविषयमेवं तदितिनन्मासं भस्वाऽस्यतिकर्मण्यणिति स्त्रस्य भाष्यप्रयोगविरोधात् ॥ तेनेति ॥ अ
त्रादेर्जित्यनुवृत्तिर्न त्वकार्याय किंतु वृद्धिराद्यस्यान्यसंबंधनिवृत्तये इति भावः ॥ भाष्यवृद्धिरादेर्जित्यनुवृत्तिरिति स्त्रक्रमनिर्देशः ॥ पुनर्वृद्धिरादेर्जित्यभिधानमदेऽित्यत्र संबंधानुवृत्तिर्दशयितुं ॥

अथवागुणवृद्धिमात्रग्रहणगुणवृद्ध्याधिकारादेवसिद्धेपुनर्गुणवृद्धिग्रहाणगुणवृद्धिराब्दव्यापाराश्रयणार्थविज्ञायते। अदेडमिति। पूर्वस्त्रेसंज्ञिसंबंधायापातोय
त्रावृद्धिराब्दस्तादत्रातुत्तरत्रावृत्ततइत्येजमित्युक्तम्। तेनेतन्नचोदनीयम्। वृद्धिराब्देऽनुवर्तमानाद्देचप्रत्यायनीत्यादैचागुणसंज्ञाप्राप्नोतीति। संबंधमिति।

चन्द्रदेङ्गुण इति वृद्धिरादेच । ततश्चोष्णवृद्धी इति गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्तते । आदैजदेङ्गुग्रहणं निवृत्तम् । अथ वामं डूकगतयोधिकाराः ।
यथामंडूका उच्युत्यत्योच्युत्यगच्छति तदधिकाराः । अथ वैकयोगः करिष्यते । वृद्धिरादैजदेङ्गुणः ततश्चोष्णवृद्धी इति न चैकयोगेन वृत्तिर्भवति ॥ ॥

वध्यद्वितिसंबंधः कर्मणि घजनपुंसकस्याभिधेयत्वात् न पुंसकनिर्देशः आदैचग्रहणसंबंधं वृद्धिग्रहणभेदेऽण इत्यत्रानुवर्तते तेनादेर्न संबन्धते इहत्वबुद्ध
तद्वृद्धिग्रहणमादैचो जहातिको तारोतरणयसाथस्येत्यागोपादाने अथवेति वृद्धिराब्दस्य हाकाक्षावशादुपस्थानं नत्वदेशेण इत्यत्र अथैकयोगइति एको भवति
ध्यादीयते वृद्धिराब्दे जदेशेण भवतीति एकवाक्यत्वं संपद्यते यद्यपि प्रतिपत्तिकाले भवति क्रियाभिधेते तथाप्येककाला प्रतिपत्तिरित्यादैचसंबन्धावृद्धिसंज्ञा अदेऽण

इको गुणवृद्धिरुक्तिस्तु यथान्यासाभिप्रायेण आदेजदेङ्ग्रहणमिति स्वरितत्वाप्रतिज्ञानेनाङ्ग्रहणवदादेजित्यपि निवृत्तमित्यर्थः। क्वचित्तु आदेजग्रहणनिवृत्तमित्येव पाठः।
ननु मंडुकस्य चैतनत्वात्तथागतिसंभवेऽपि शब्दस्य कथं सेत्यत आह। वृद्धिशब्दस्येति। स्वरितत्वात्संगादनुवर्तमानस्यापि। तिशेषः। इहेति। इक इति स्त्रे इत्यर्थः। अदेऽित्यनु-
वृत्तसंबंधः। गुणसंज्ञासंबंधेनादेङ्गनिराकांक्षात्वादिति बोध्यम्। नन्वेकयोगत्वं नैकार्थत्वं भिन्नविषयसंज्ञाद्वयविधानात्। नापि निरंतरपाठः। तस्येदानीमपि सत्त्वेन करि-
ष्यते इत्यस्यासंगतेः। ॥ शेरणावित्यादौ एकयोगेऽप्यनुवृत्तिदर्शनाच्चात आह॥

॥ एरणवित्यादौ एकयोगेष्पुनरुदतिदर्शनाच्चातमआह ॥

संबद्धशुणसंज्ञेतानास्तिह
द्विसंज्ञायात्रदेहिःसंबंधः

म. भा. के. वि.
॥७४॥

एक इति। प्रतिपत्तिकाले लक्ष्य संस्कारक वाक्योपपन्नवकाजे। एककालेति। आदेज् वृद्धि संज्ञो दे इ गुण संज्ञो भवतीति संज्ञा ह कवाक्यार्थबोध एककाल इति भावः। समूह लब्धनात्मक एको वाक्यार्थ इति बोध इति तात्पर्यं। यद्वा देज् वृद्धि संज्ञो दे इ गुण संज्ञो भवत इत्येको वाक्यार्थबोध इति तात्पर्यम्। प्रतिपत्ति वाक्यार्थबोधः। एतेषां वित्यादौ अर्वांतर वाक्य भेदान्न दोषः। केचित्तु एककाला प्रतिपत्ति वाक्यार्थबोधः। भवतु तावतापि स्वरितत्वे गुण प्राप्त वृद्धि पद संबंधभावः। कुत इति चिन्त्यम्। न च स्व विषय वाक्यज बोधानंतरं निराकांक्षतया न्यूनान्वया प्राप्तेरहितत्वात् प्राप्तेस्वरिता

अथवा अन्यवचनादिति। यथा क प्रत्ययेना एवाधत्ते। असंदिग्धत्वादनवकारात्तात्पर्याच्च कविधेः अणस्तु विपर्ययात् एवमदे इ गुण इत्यत्र वृद्धिग्रहणमुत्तुहते। संदिश्यते किमुत्तरार्थे वेहास्यनुवृत्तिर्येहापीति सावकाशाच्च वृद्धि संज्ञा तात्पर्ये च नास्ति गुण संज्ञा तु तात्पर्ये दसंदेहान्नि रवकाशात्ताच्च वृद्धि संज्ञा संबंधमदे जांचा धत्ते प्रत्ययसंज्ञा तु संज्ञिविशेषेणासंयुक्ताधिकारेणैव लक्षणीयमाना कृत्यादिसंज्ञा विषयेऽपि प्रवर्तते। अर्थवेति। विभाषातिजमाप्यत्र ल्युभाभंगयोरध्याप्यत्वात्
अथवा अन्यवचनाच्चकाराकरणत्वात् प्रकृतापवादो विज्ञायते यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादो बाधको भवति। अन्यस्याः संज्ञायाः च
चनाच्चकारस्य चानुकर्षणार्थस्याकरणत्वात् प्रकृताया। वृद्धि संज्ञाया गुण संज्ञा बाधिका भविष्यति यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादो बाधको भवति

वज्रोऽप्राप्तौ चोदितायां खज्ग्रहणस्यानुवृत्तिराश्रिता अनुवर्तमानश्च खज्ग्रहणत्वाभावाद्दीर्घाख्यादिभिर्न संबध्यते इह तु पुनर्युग वृद्धिग्रहणं अपि तु विभाषाश्रु
त्यायत्नेन तिलादिभिरेव संबध्यते यथेहापि वृद्धिग्रहणमदे गुण इत्यत्रानुवर्तमानमपि यत्नाभावाददे डिर्न संबध्यते इह तु पुनर्युग वृद्धिग्रहणं यत्नो भवति।

संगेन ह्येतदेकयोग इति वाच्यम्। व्यवधाननिबंधनायामनेकसंबंधा प्राप्त्वनैकसंबंधाय स्वरितत्वासंग इत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् तस्मादयमत्र भाष्यार्थस्तदधीति
तदेत्यत्र द्विस्तज्ग्रहणादेकयोगेनुवृत्त्यभाव इति स्पष्टं चेदंतदस्यास्त्यनुवृत्त्यभाव इति स्मिन्निति सूत्रे भाष्ये एकयोगत्वं च द्वयोः संहितापाठ एव। वस्तुत एकयोग्य
नुवृत्तिर्भवति तदस्यास्त्यस्मिन्निति सूत्रे द्विस्तज्ग्रहणाभावात् तदधीत इति सूत्रे बालानां सुखबोधाद्विस्तत्र ग्रहणमित्युक्तं तत्रैवातोत्र भाष्ये संसमाधिरेकदेशे
नरत्याहुः।

ननु वृद्धिगुणसंज्ञयोः सामान्यविशेषत्वाभावात् कथमुत्सर्गोपवादसाम्यमत आह। यथेति। आत इत्युपादानो देवतद्विषयेकस्य संदिग्धत्वं अतएव तदतिरिक्ता चकाराविरहः तडदेरो नैव प्रवृत्ति
रूपतात्पर्ये च। ननु गुण संज्ञया वृद्धि संज्ञा वत कृत्यादिसंज्ञायापि प्रत्ययसंज्ञा बाधमेत्यत्र आह प्रत्ययेति। ननु व्याघाकांक्षया प्रत्ययसंज्ञाया संबंधः। येन संनिहित कृत्यादिसंज्ञाया वनिरा
कांक्षत्वात् प्रत्ययसंज्ञाया संबंधः स्यात्। किंतु सत्यकांक्षया साहिस्वय बद्ध विषयत्वाभावात् कतिपयानंतरं विषयत्वाभेदपुनः पुनर्विज्ञातारमाकांक्षते। वृद्धि विषयत्वात्वास्याः संज्ञिविशेषास

अथवेति। अपेक्षालक्षणलौकिकमधिकारमाश्रयति समुदायस्य चापेक्षायां नास्त्येतदनुंतरस्य विधिर्भवति प्रतिषेधो वेति गुणस्यैवापेक्षा युक्तेति समुदायस्य मे
दाभावात्। किंतु नरिति। उभयथा स भवादोषदर्शनाच्च प्रश्नः तत्राहुः स्य गुण इति षष्ठी निर्देशाच्चिद्वा दलोत्पत्त्यस्य युपतिष्ठत गुणस्युत्पत्तिरिति च इति तत्र यदि पूर्वमिकाहुः

अथवा वक्ष्येत तत्। अनुवर्तते च नाम विधयो न चानुवर्तनादेव भवति किंतु हि यत्नाद्भवतीति अथवा उभयनिवृत्तंतदपेक्षे
ष्यामहे किंतु नरयमलौत्यशेषः अहोस्विदलोत्पत्त्यापवादः कथंचायंतच्छेषः स्यात् कथंचातदपवादः।

विशेष्यते इगंतस्याहुः स्य गुणे भवतीति सच भवति न्न लोत्पत्त्यस्येत्यस्य भवति तदा सोऽस्य शेषो भवति यदा त्वंगस्येति पूर्वमेवान्यमजं षष्ठी नीयते अंगं
त्यस्य गुण इति पश्चादिकां लोत्पत्तिं विशेष्यते। तदा तस्यायं विशेषणत्वात् तच्छेषो भवति। अथ त्वंगस्येति गुण वृद्धि विधौ न स्थान षष्ठी किंतु हीगपेक्षया व
यवषष्ठी तदा स्थान षष्ठी भावादलोत्पत्त्यस्येत्येतदनुपस्थानमिति तदपवादपक्षो भवति। अप्राप्यनुमानमेव हि बाधः वचनेन प्राप्तस्य बाधायोगात्। तत

बंधेनाधिकार करणादवसीयत इति भावः। प्रकृते तु न तथेति बोध्यम्। खजो प्राप्ताविति। यतामुक्ते इति शेषः मंडकगतयोधिकारा इत्यस्यैव स्वरितलिङ्गेनानुवर्तमानं यत्राकांक्षा तत्रैव
संबध्यते इति विशेषमभिधातुमयं पक्षः। सच संबंधाय तत्र विभाषाग्रहणरूपं यत्न विशेषं कुर्वतः सूत्रे कृतोप्यभिमतः। अस्य विशेषस्य प्रागुक्तं ननु एतद्विशेषद्वारा पु
नस्तत्परा मर्शनं तत्रैव रिहार मुख्यता बोधनायेति बोध्यम्। इह चिति। अकते व्यत्त विविष्टं पुनर्युग वृद्धिग्रहणं यत्न इत्यर्थः। अनुवृत्तौ हितदकतं व्यभवतीत्याहुः॥

नाप्येउभयनिवृत्तमिति। स्वरितलिङ्गानासंगेनानुवृत्तिरेवनिवृत्तिरित्यर्थः। अपेक्षेति। इकइत्येतावन्मात्रस्येतराकांक्षत्वात्। समुदायपेक्षयात्तलक्ष्यात्सौरएवबीजम्। अनंतरस्येति
नायनगुणस्येवापेक्षायुक्त्येतन्नास्तीत्यन्वयः। समुदायत्वं चयुगपद्द्वौसंनिधानाक्रमणसंनिधानाच्चित्वाधम। षष्ठीतिस्थानषष्ठीत्यर्थः। षष्ठीस्थानइतिपरिभाषयातत्त्वनिर्ण
यः। अस्पष्टस्त्रस्यगुणवृद्धिराब्दाभ्याविधीयमानोवृद्धिगुणविकःस्थानइत्यर्थः। वातरवाक्यार्थबोधोत्तरमेवप्रवृत्तरुभयोरपिसमकालप्रवृत्तिकताबोधा। गुणश्रुत्यस्य
श्रागावयवस्ययत्रतत्रस्थितस्येकोगुणवृद्धीइत्ययमर्थः। संपद्यतेसमुच्चयस्त्वसम्भवान्नोपन्यस्तः। नहियुगपत्तद्वौषष्ट्यर्थैसम्भवतः। स्थानेयोगोऽवयवयोगश्चे
तिविकल्पोऽपि नभवति। एकत्वात्तद्व्यर्थस्य। तस्मात्तच्छेषतदपवादपक्षोवेवात्रसंकीर्णः। यथैकमिति। अनेकयोगव्यवहितयोरप्येकस्मिन्कार्यप्रदेशेस्वस्वनि
मित्तसंनिधायितयोरगंगिभावादिशेषणविशेष्यभावादकवाक्यत्वोपपत्तिः। अत्रानानेति। अंगस्येतीगपेक्षयावयवषष्ठीमिकःस्थानित्वात्तद्विशेषणत्वादेग

यदेकंवाक्यंतच्चेदंचअलोत्यस्यविधयोभवति। इकोगुणवृद्धीअलोत्यस्येति ततोयंतदपवादच्छेषः। अत्रानानावाक्यंअलो
त्यस्यविधयोभवति। इकोगुणवृद्धीअत्यस्यानंत्यस्यचेति। ततोयंतदपवादः कश्चात्रविशेषः।

स्थानुपस्थानेमलोत्यस्येत्यस्यततश्चानयोभिन्नविषयत्वात्तानावाक्यत्वम्।

गुणशब्देनविधेयबोधिकतयेत्यर्थः। तत्रयदीति। बुद्धेः क्रमिकत्वाद्विशेषणविशेष्यभावेकामचाराच्चेतिभावः। सोस्येति। इगंतस्येति। षष्ठास्तेनांत्यस्येत्युपसंहा
रादेतद्विशेषणत्वमेतत्परिच्छेदकत्वंतस्येतिभावः। तदातस्यायंविशेषणत्वादिति। तच्छेषशब्देतत्रेणचडुज्रीहिषष्ठीतत्पुरुषावितिभावः। भाष्येइकोगुणवृद्धीतिप्र
वृत्तिपरान्वयितेतत्तद्व्युत्पत्तिभावः। परिच्छेदपरिच्छेदकभावकृतएवचरोपरापित्वव्यवहारइतिबोधम्॥

अथसिति। अत्रांतरवाक्यार्थबोधकालेनिर्णीतार्थकत्वेनस्थानषष्ठीत्वंसंभावयतातत्प्रवृत्तावपिपृश्नादिकइत्यस्योपस्थितोमिदिरित्यादौयोग्यत्वेनतत्सादृश्येणचान्यत्राप्यवयवषष्ठीत्वंनिर्ण
येतदसम्बन्धइतिभावः। वापायागादिति। आत्यंतिकबाधयागादित्यर्थः। पाक्षिकस्तुबाधः। षोडशीग्रहणादौभवत्येवेतिबोधम्। समुच्चयइति। मिदंरत्यस्यैकस्येवमाकारः। नहीति। प्र
वृद्धिगुणवितिमिददीनोमनिगन्तत्वादलोत्यस्येत्येतदङ्गमिग्रहणंनसंनिपततीतितेषुप्रदेशेष्विग्रहणंकर्तव्यम्। शेषान्तरमाहप्याह। सर्वादेशप्रसंगश्चेति। अं
गस्येतदङ्गदेपनसर्वांगेषुव्याप्रियतेतत्रेगतेष्वेवालोत्यस्येतिविधिरन्यत्रतुषष्ठाअलोत्यस्येत्येत्येऽप्यनुपसंहाराघातावातेतिसर्वादेशगुणः

वृद्धिगुणवलोत्यस्येतिचेत्तमिदिमृजिपुगन्तलघुपधमृच्छिदृशिस्त्रिषुइष्टिग्रहणम्। वृद्धिगुणवलोत्यस्येतिचेत्तमिदिमृजि
पुगन्तलघुपधमृच्छिदृशिस्त्रिषुइष्टिग्रहणंकर्तव्यमिदेर्युगइकइतिवक्तव्यम्। अनंत्यत्वाद्द्विदिनप्राप्नोति। मृजेवृद्धिः इकइतिव
क्तव्यम्। अनंत्यत्वाद्दिनप्राप्नोति। ऋदृशोऽङ्गुणइकइतिवक्तव्यम्। अनंत्यत्वाद्दिनप्राप्नोति। क्षिप्रस्त्रिषुइष्टिग्रहणंइकइतिवक्तव्यम्। अ
नंत्यत्वाद्दिनप्राप्नोति। सर्वादेशप्रसंगश्चानिगन्तस्य। सर्वादेशश्चगुणोनिगंतस्यप्राप्नोति। यातावाताकिंकारणं। अलोत्यस्येतिषष्ठीचे
वदंत्यमिकमुपसंक्रांता। अंगस्येतिचस्थानषष्ठी। तद्विद्वानीमनिगंतमंगंतस्यगुणः सर्वादेशः प्राप्नोतिनेषदोषः। यथैवतस्यलोत्य
स्येतिषष्ठांतमिकमुपसंक्रांताएवमंगस्येत्यपिस्थानषष्ठीतद्यदिदानीमनिगंतमंगंतत्रषष्ठेवनास्तिकुतोगणः कुतः सर्वादेशः। एवंतर्हिना

प्राप्नोति। यथैवतर्हीति। अंगस्येतिषष्ठ्युच्चारितैवान्त्यस्यमलनीतेतिनास्याअपरंरूपमस्तीतिनास्ति सर्वादेशगुणप्रसंगः॥ ॥ ॥
त्यर्थशब्दनिवेशेनैकस्यनानेकाभिधायकत्वं। तत्रेआवृत्तौचनमानमितिभावः। अनेकयोगेति। एवंचैकंवाक्यमितिभाष्यमयुक्तमितिभावः। उत्तरमेकस्मिन्नित्यादि।
अंगगिभावश्चनगुणगुणिभावइत्याह। विशेषणोति। इकःस्थानित्वादिति। साचनालोत्यस्त्रप्रवृत्तेर्निमित्तं। अत्रसमुदायोंतरस्थानषष्ठीत्वाभावात्। अंगस्येतिचनस्या
नषष्ठीतिभावः। तद्विशेषणत्वादिति। अवयववित्तेनविशेषणत्वादित्यर्थः। नानावाक्यत्वमिति। अत्रपक्षेपुगतेत्यादिनियमार्थमितिबोधम्॥

मिदादीनामिति। गुणदिविधौपरिभाषाद्वयस्य परस्परसंबंधपरिभाषागोपयथातच्छेषत्वम्। तत्रैकस्यासम्भवेद्वितीयापिन प्रवर्तत इति भावः। भाष्येऽनंत्यत्वादिति। तच्छेषपक्षेनंत्यत्वादिकेगुणेन प्राप्नोतीत्यर्थः। अंगस्येति च स्थानषष्ठीति अंगस्य स्थाने गुणे भवति स च यत्रात्य इकतत्रात्यस्येक इत्यर्थ इत्यभिमानः तदाह भेदेनेति। शास्त्रस्य बहुविषयत्वायत्यर्थः। तत्र

पक्षेपक्षोयमिति। मिदादिष्विग्रहणं कर्तव्यमित्यत्रैवार्थहनुत्वेनेदमुपात्तमित्यर्थः। उच्यते चेति। मिदेरिति बोधन्या। इति त्रस्येति। यद्युक्तस्येतीगपे स्यादवयवषष्ठी तदालोत्यस्य निमित्ताभावादनुपस्थानम्। स्थानेष्वस्य स्थाने निमित्तम्। ततश्चाङ्गावयवस्यात्यस्यानंत्यस्य चोक्तगुणः प्राप्नोतीति दोषः। इत्यस्य गुण इति। समानन्या यत्वादेतदुक्तम् अंगस्यावयवयोः स्वगुण इति। न तत्रैकपरिभाषापतिरिति निर्दिष्टस्यानिकत्वात्। अन्येत्वाहः अत्रापि परिभाषापस्थाने सति इत्यनेन विशेष्यते इ

पक्षेपक्षोयं दोषः ह्यर्थेचायं च पतितः मिदिमृजिपुगंतलघुपथर्द्धिदृशिप्रक्षुद्धेष्टिग्रहणं सर्वादेशाप्रसंगो ह्युनिगंतस्येति मिदेगुणः इक इति वचनादन्यस्य न। अलोत्यस्येति वचनादिको न उच्यते च गुणः सर्वादेशाः प्राप्नोति। एवं सर्वत्रास्तु तर्हितदपवादः इति त्रस्येति चेत्तज्जुसिसावधातुका ईधातुकद्रस्वाद्यो गुणे घनंत्य प्रतिषेधः। त्रस्येति चेत्तज्जुसिसावधातुका ईधातुकद्रस्वाद्यो गुणे घनंत्यस्य प्रतिषेधोक्तव्यः जुसिगुणः सयथेह भवति। अजुहवुरविभयुरिति एवमनेनिजुः पयेवेविषुः अत्रापि प्राप्नोति। सार्वधातु कार्यधातुकयोर्गुणः सयथेह भवति। कर्ताहर्तनयतिहरति नवति। एवमीदृता ईहितुं इत्यत्रापि प्राप्नोति इत्यस्य गुणः सयथेह भवति। हे अग्ने हे वाय इति रावं हे अग्निचितः हे सोमसुत इत्यत्रापि प्राप्नोति जमिगुणः सयथेह भवति। अग्नये वायवे इति एवमग्निः

स्वस्येको गुणो यथा स्यात्। दीर्घस्य मा भूदिति ओर्गुण इत्यत्राप्यस्या उपस्थानमनंत्यस्याप्युकारस्य गुणपरम्। असति तस्या उपस्थानेन गस्येति स्थानषष्ठी स्यात्। अंगं चोकारेण विशेष्यते। इत्युकारो तस्यैवांगस्य गुणः स्यात्।

गंधेवेति। तच्छेषत्वादिति भावः। अन्यत्र अनिगंतविषये गुणशास्त्रे। अंत्यमजमिति इकपरिभाषावैभवालोत्यपरिभाषयेत्यर्थः। अंगस्येत्यपि स्थानषष्ठीति भाष्येत्यमिकमुपसं क्रान्तेत्यनुकर्षः। एवं च संग्रहनाकस्य गतमात्रविषयत्वादनित्यं विषयकलक्षणभावेन एव आहतोचनमानामिति भावः। अतएव गोपोष्ठकः कित्सार्थकः। हि अहेत्यर्थ इत्यत्र

मिदादिष्विति। अनंत्यस्येक इति। यद्यपि जुसिचेत्यादीनामप्राधान्येन तस्मिन्निमित्ते परिभाषाव्यवहितस्येको न भविष्यति तथापि प्रत्ययस्यांगोऽल्युक्ताकां समाया जुसिचेत्यादिभिरप्यंगमवविशेयम्। इति अभिप्रायः। समानन्यायेति। गुणप्रकरणे वरुण्याय सर्वात्रागस्येत्यवयवषष्ठीव स्याति भावः। निर्दिष्टेति। अनियमनियमकारिणीत्वात् परिभाषाया इति भावः। अन्यत्वेति। अयं भावः न अनियम इति श्रुतिः स्मृतिवोक्तितुपरिभाषालिङ्गवती फलवती चेति नियमः। फलवत्तरव्यावृत्तिवदितरस्योपातिद्वस्वस्येत्यस्यागविशेषणत्वावर्तननावयवषष्ठीत्वबोधनेनानंत्यस्यापि गुणसंपादानमवफलं स्यात्। अकारतुगुणगुणयोर्न विशेष इति तदतद्वक्ष्यते। अनंत्यस्याप्युकारस्येति। न च वक्रस्वग्रहणं व्यर्थं

उच्यते चेति। नेदेत्यादेशे गुणे सिद्धे पुनः श्रुतिनियमार्थेति गुरुपथस्येहितेत्यादौ न भविष्यति नापि हे अग्निचितेत्यादौ उभयनियमाश्रयणादिति भावः। ननु भेदे

चितः सोमसुत इत्यत्रापि प्राप्नोति। क्रतोडिः सर्वनामस्थानयोर्गुणः सयथेह भवति। कर्तरिकर्तरीरौ कर्तार इति। एवं सुकृति सुकृतौ सुकृतः इत्यत्रापि प्राप्नोति घेर्ङिति गुणः सयथेह भवति। अग्नये वायवे इति एवमग्निचिते सोमसुते इत्यत्रापि प्राप्नोति। ओर्गुणः सयथेह भवति वा भ्रमो मांडव इति एवं सुश्रुतसौ श्रुते इत्यत्रापि प्राप्नोति नैष दोषः। पुगंतलघुपथग्रहणमनंत्यनियमार्थम्। पुगंतलघुपथग्रहणमनंत्यनियमार्थं न विष्यति पुगंतलघुपथस्यैवानंत्यस्य नान्यस्यानंत्यस्येति ॥

तिदकारस्येपयतीति पकारस्य च यथा स्यादिति विध्यर्थमेतत् स्यात् नैतदस्ति। पुक्पतः पुगंतः लघ्वी उपधा लघुपथात्ततः समाहार इदं निर्देवा इत्यंतस्य गुरो न न भवितव्यम्।

मत आह दीर्घस्येति। पिसंज्ञया वर्णयोरेवेति पक्षेऽतिगुणस्यापि चितेदस्यादौ प्रसंगो बोध्यः। पुनः श्रुतिः। पुनर्गुणविधानं। ननु चेति। बहुव्रीहिसमाससः सामर्थ्यादिकपरिभाषा नुपस्थितिश्च इति भावः। भिदेदकारोच्चारणतन्निमित्तमित्यादौ चरितार्थः। क्रोः कित्तेनानिगलक्षणत्वेपि निषेधप्रवृत्तेः। पुर्विधानमुपि क्षमापयतीत्यादौ यलोपार्थोच्चारणपुण्ये च चरितार्थमित्याशयः। पुर्वीति लाघवात्पुर्वनिर्णीतेनियमार्थत्वेन दोषावहमित्यर्थः। न पुगंतग्रहणं दापयत्यादौ अनंत्यस्थानिकोपि गुणस्येति कथं नियमार्थमिति चेन्न गुणे उपधा रूपा विशेषाभावात्

म. भा. के. वि.
॥ ७७ ॥

प्रकृतस्यैवेति। अनंतरस्यैवेत्यर्थः नन्वनंतरस्येति न्यायविरुद्धोऽयं नियम इत्यत आह। अनंतरस्येति। लक्षणस्यारश्चानाश्रयेणे बीजबोध्यम्। अश्रुपेत्यवादः। केरोनांगीकार इत्याहः। पिचयेति। उग
वादित्यतः। उवर्णतगस्यैको गुण इति व्याख्यानमभिप्रेत्यात्र दोषोपपत्ताः। परंतु सौश्रुत इत्यत्रापि प्राप्नोतीति भाष्यानुगुणसाव्याख्येति विचिंत्यायं कैयट इत्याहः। कचित्तु कैयटपुस्तके पिचव्य इ

प्रकृतस्येति। एकेन वाक्येन नियम इत्यस्याभावात् प्रकृतस्यैव गुणस्य नियमः स्यात्। पुगंतल घूपधस्यैव सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति न तु सार्वधातुकार्धधातुकयोरेव पुगंतल
घूपधस्येति। अथोपीति। अनन्तरस्य विधिर्वातिपरिभाषादिनाश्रियत इति भावः। अथोपीति अश्रुपगग्यवादेनोच्यते। आहत्यादिन्यायाश्रयणेन वा एकस्मिन्सु
वाक्येपिनियम इत्यनलभ्यते। एवमपीति अनेनेति जुस्तित्रलघूपधं चांगसार्वधातुकं चास्तीति जुसिचेति गुणः प्राप्नोतीति। हे बुद्धे बुद्धये बुद्धयः पिचव्य इत्याहो

प्रकृतस्यैव नियमः स्यात् किंच प्रकृतं सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति तेन भवेदिति नियमान्न स्यात्। इतिता इहितुमीहितव्यमिति द्रस्वाद्योर्गुणस्त्व
नियतः सोनंत्यस्यापि प्राप्नोति। अथाप्येवं नियमः स्यात्। पुगंतल घूपधस्यैव सार्वधातुकार्धधातुकयोरेवेति एवमपि सार्वधातुकार्धधातुक
योर्गुणोऽनियतः सोनंत्यस्यापि प्राप्नोति। इतिता इहितुमीहितव्यमिति। अथाप्युच्यते नियमः स्यात्। पुगंतल घूपधस्यैव सार्वधातुकार्ध
धातुकयोः सार्वधातुकार्धधातुकयोरेव पुगंतल घूपधस्येति। एवमप्ययं जुसिगुणोऽनियतः सोनंत्यस्यापि प्राप्नोति। अनेनिजुः पर्य
वेविधुर्ति। एवतर्हि न्यायं तच्छेषः नापि तदपवादः॥

चालघूपधत्वादनंत्यस्य गुणोऽवरिहतः। एवतर्हि। परस्परानपेक्षयोः स्वस्वनिमित्तप्रयुक्तसंनिधानयोर्द्वयोः परिभाषयोः प्रदेशेषु स्वकार्यप्रतिपादनं तत्रयदिक
थंचिदेकविषये सन्निपातो भवति नैतावता परस्परपक्षा भवतीत्यर्थः॥

तिन इत्येते एवा तच्छेष इति शब्दोऽसम्भव इति कच्च अथोपीत्याह। परस्यरेति। विशेषणविशेष्यभावमात्रेण शेषशेषि व्यवहारो न कापि दृष्टश्चर इति भावः। अतएवाय एतत्प्रसक्त
दूषणे द्वारेपि नायं तच्छेष इत्युक्तिः संगच्छते। सन्निपात इति। जायमानोपि सन्निपातः सावकाशत्वेन वेति प्रत्येपोपयोगे वनतच्छेषोपयोगी। अतएव नापवादत्वमपि। उक्तदोषाच्चेति भावः॥

असम्बन्धमनयेति भाष्यस्य शेषशेषिभावानामन्वयस्यैव वादाभावापन्नं वेत्यर्थः। नियमादिति। अलोन्त्यपरिभाषायाः पूर्वोच्यसंज्ञानियम इति तेनैव तस्यायुक्त इति। स्वांगेन स्वस्यैव
र्थः। शेषशेषिणोरभेदमत्वातेनैवेत्यायुक्तम्। नन्वगस्येति स्थानपक्षीदराणां सार्वधातुकेत्यादावप्यलोत्पत्तिपरिभाषाप्रवृत्त्या कथमिकपरिभाषायाश्चयनमित्यवकाशोऽन्यत आह।

अन्यदेवेति। अन्तरशब्दे विशेषवाचीत्यन्यतरशब्दयोरविरुद्धः प्रयोगोऽपर्यायत्वात्। अथनमिति। अलोन्त्यपरिभाषायाः प्रयोजनाभावादत्रानुपस्थानमित्या
रायः। चामक इति। कथमिकपरिभाषात्रोपतिष्ठते यावता अचर इति स्थानी निर्दिष्टः। अत्राह। अच इत्यस्यांगविशेषणतया उपयोगश्चः स्थानित्वाभावाद् इति

अन्यादेवं परिभाषान्तरमसम्बद्धमनया परिभाषया परिभाषान्तरमपि चमत्वाकोऽप्याः पवंति नियमादिको गुणवृद्धी भवतो वि
प्रतिषेधेनेति। यदि चायं तच्छेषः स्यात् तेनैव तस्यायुक्तो विप्रतिषेधः। अथापि तदपवादः उत्सर्गपिवादयोरप्ययुक्तो विप्रति
षेधः तन्न नियमस्यावकाशः गतः। कचराजकीयम्। इको गुणवृद्धी इत्यस्यावकाशः। चयनचायकः। लवनलावकः इहोभयं प्रा
प्नोति। मेद्युतिमार्ष्टि। इको गुणवृद्धी इत्येतद्वति विप्रतिषेधेन नैव युक्तो विप्रतिषेधः विप्रतिषेधे परमिष्यते पूर्वश्राययोगः
परो नियमः इष्टवाची परशब्दः विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्वतीति। एवमप्ययुक्तो विप्रतिषेधः॥ ॥ ॥

ग्रहणेन लिंगेनेकपरिभाषाऽत्राप्युपतिष्ठत एव मेद्युतीति इक इति वचनादिकारस्य प्राप्नोति अलोन्त्यस्येति वचनादिकारस्यैव युक्ता इति इष्टसिद्ध
ये इत्यर्थः। यथोदेशाय क्षेत्रपरिभाषयोः पौर्वापर्येन तु कालतायाम्॥

लोत्थेति। अंगेनेको विशेषणेन पुगन्तेत्यादि नियमेन च तत्प्रयोजनसिद्धेरिति भावः। अत्राहुरिति। अत्रा विशेषितंगेनेको विशेषणत्वसंभवात् प्रापयति। गावा वित्यादित्वेषु न जा
नातीति भावः। इष्टति। इष्टसिद्धिफलकत्वेन वहितस्य युक्तत्वमिति भावः। ननु कार्येति। इयोरप्येकदेशस्यत्वेन परत्वासम्भवादिति भावः॥ ॥ वस्तुतः कार्यकारक

म. भा. कै. वि.
॥७८॥

लपक्षेपिणिस्वच्छाणरूपपावकृतं परत्वस्येव। अन्यथैकत्र प्रयोगरूपदेवो सर्वेषां मेलनेन परत्वस्योद्देशे दणवस्पातः। प्रयोगसाधनफलकान्येव शास्त्राणि। न चैवं कार्यकालपक्षमादा
यत्रिपाद्यमेषां प्रवृत्तियथादेशात्पूर्वाण्यतानि प्रीतिविपाद्याः। असिद्धत्वेनाप्रवृत्तिरेव स्यादिति भाष्यादुक्तं विरुध्यतेति वाच्यम्। परिभाषायासिद्धत्वेन तत्तदसिद्धेनापिकार्यणस्वाय
तदाकर्षणसंभवादिसंभवादिषु उपपादयिष्यमाणत्वात्। धनिते च दत्तस्मिन्निति निर्दिष्ट इत्यत्र भाष्यके यदयोरिति चिन्त्यमेतत्। ननु द्विकार्ययोग इत्यस्य द्वौ भावौ कार्यभ्यामन्यस्य योग इत्यर्थः।

द्विकार्ययोग इति द्वौ भावौ कार्यभ्यां योगो यस्य स्थानिनः स विप्रतिषेधविषयत्वाद्विप्रतिषेधः। नावश्यमिति द्विकार्ययोगत्वाभावे केव जोष्यसंभवाविप्रतिषेध इत्यर्थः
इह तावदिति दीर्घत्वेन युपनंतरविधीयते एतच्च ऊज्यनंतरं न च सम्भवो स्तियतः यत इह योः स्वेन स्वेन निमित्तेनानन्तर्यस्यात्। इहेदानीमिति। मिदिरित्येकावधि

द्विकार्ययोगो हि विप्रतिषेधः। न चात्र एको द्विकार्ययुक्तः। नावश्यं द्विकार्ययोगो एव विप्रतिषेधः। किन्तु स सम्भवोऽपि। स चास्य
त्रासम्भवः कोसावसम्भवः इह तावद्व्यस्यः। व्यस्य इति एकः स्थानीद्वावादेशौ न चास्तिसम्भवः। यदेकस्य स्थानिनो
द्वावादेशो स्याताम्। इहेदानीमेधति मेघतः मेघंतीति द्वौ स्थानिनो एक आदेशः। न चास्तिसम्भवः इह योः स्थानिनो रेक
आदेशः स्यादित्येषो सम्भवः सत्येतस्मिन्नसम्भवयुक्ताविप्रतिषेधः॥

सायद्यवयवसम्बन्धे तदेकारस्य गुणेन भाव्यम्। अथ स्थानषष्ठीतदा जेत्यस्येति वचनात् तदेकारस्य स्यात्। न चास्तिसम्भवो युगपदभयोर्गुणस्येत्यर्थः।
उक्तसंख्येति नियमेन तस्य दुर्लभत्वादत आह द्वौ भावौ मित्यादि। अत्रापि पक्षे विप्रतिषेधश्चादेन सामानाधिकरण्यानुपपत्तेरह विप्रतिषेधेति। द्विकार्ययोगेऽप्यसंभवसत्त्वाद्
इहेतुन लोपीति। ननु आह इति वादेशा सम्भवोऽस्येत्यत आह न चेति द्वयोरितिकार्ययोरित्यर्थः। अनन्तरे यजिदीर्घः साधुरनन्तरं सलित्मसाधुरित्यर्थः इति भावः
आहुता इत्यादौ द्वयोः स्थानिनो रेकादिशस्य सम्भवादाह। मिदिरिति। न चास्तिसम्भवो युगपदिति। युगपदस्यार्थद्वयबाधाभावादिति भावः॥ ननु उक्तरीत्या प्र

योजनाभावादलोक्यस्याह प्रवृत्तौ अत्रापि नियमप्राप्तेति। तस्य संगतमित्यत आह। यदीयमिति। एतदभावे सम्भवतिसामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्य न्याय्यत्वासर्वत्रांगस्येति स्थानप्र
प्तौ च। कृतं तस्मिन् वयवषष्ठीसंज्ञाति भावः। अथापि कथंचिदिति भाष्यस्य उक्त एवाशयः। कोऽप्येवमिति विप्रतिषेधः। असम्बद्धपरिभाषापक्षश्च तदुपजीव्यः। तत्र विप्रतिषेधरहितस्य
स्वयुक्त एवाकसन्निपातः। कान्यतरत्यागः। सचकस्येत्यत्र विनिगमकाभावेन सर्वथा सिद्धे तस्माद्द्वयमप्येकपक्षभूतमेव बोध्यम्। प्रदेशार्थत्वादिति। परस्परसंबंधाभावादि
त्यंतेन तच्च पक्षसम्भव उक्तः। पक्षे पक्षेति पक्षे च विधेयसमर्पकत्वेन गृहीतगुणदिपदश्रुतिरस्यालिंगमित्येषांतरंगात्। तत्त्वेन ग्रहश्च प्रथमाविधेयविभक्तित्वेन तदंतत्त्वे

एवमपीति। यदीदनारभ्येत गुणद्वीकस्य स्याताम्। अलोक्यस्येति चेत्तेन नाप्राप्तिरन्यत्वेन तदस्य पवादत्वादि विप्रतिषेधानुपपत्तिरित्यर्थः। एवं च कोऽप्येवमतमसंब

एवमप्युक्तः द्वयोर्हि सावकारयोः समवस्थितयोर्विप्रतिषेधो न वति। अनवकाराश्चायं योगः। ननु च इदानीमेवावकाराः प्रकृपः। चयने
चायको लवनं लावक इति। अत्रापि नियमः प्राप्नोति प्राप्तेनियमे अयं योग आरभ्यते यावता चना प्राप्तेनियमे अयं योग आरभ्यते तत्
स्तदपवादोऽयं योगो भवति उत्सर्गपवादयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः। अथापि कथंचिदिको गुण इति। इत्यस्यावकाराः स्यात्। एवमपि यथे
ह विप्रतिषेधादिको गुणे भवति मेघतः मेघंति एवमिहापि स्यात्। अनेनित्युः पर्यवे विधुरिति। एवेति हि द्विर्भवति गुणे भवतीति यत्र व्या

इपरिभाषात्तरपक्षश्च नोपपद्यते। एवं तर्हि प्रदेशार्थत्वादनयोः परिभाषयोर्गुणत्वात् परस्परसंबंधाभावात् प्रदेशावाक्ययोर्लोचनया वाक्यार्थस्यावस्थानमित्यर्थः।

नपदज्ञानकाल एव। तदुक्तं भाष्ये गुणो भवतीति। यत्रेत्यादि। नियमस्तु स्थानषष्ठीलिंगक इति अत्रांतरवाक्यार्थबोधोत्तरकालिकत्वेन बहिरंगः। एवं च मिदं बुद्धिस्थिते क्व परिभा
षायाः सामानाधिकरण्यासंभवाद्द्वयधिकरणान्वये च ते मिश्रिता भावो देवालोक्त्यस्यानुपस्थितिः। सार्वधातुका धातुकयोरित्यादौ सामानाधिकरणान्वयलोचनेनां तस्य
देशाववस्था एतेनैकस्या अग्रवृत्तौ अपरापि न प्रवर्ततेत्यपास्तम्। पर्यालोचनयेति। प्रदेशो सति संभवे परिभाषाद्वैकवाक्यतया वाक्यार्थः। अन्यथा त्विक परिभाषागर्भात्।
अस्या अन्तरङ्गत्वादित्यर्थः।

॥अथवेतितच्छेषपक्षो॥

दिक इत्येतन्नोपस्थितं दृष्टव्यम् । किं कृतं नवति द्वितीयाषष्ठी प्राड्भाच्येते तत्र कामचारः । गृह्यमाणेनेकं विशेषयितुं इकावाच्यमाणं यावत्तका
मचारः इहा तावन्मिदिमुजिपुगंतलघूपधर्चिदृशि क्षिप्रमुदेष्टुगृह्यमाणेनेकं विशेषयिष्यामः । एतेषां यदिति । इहेदानीं जुसि सार्धं भातुकार्ध
भातुकद्रुस्वाद्योर्गुणेष्वाका गृह्यमाणं विशेषयिष्यामः । एतेषां गुणे नवति इक इ गंतानामिति । अथ वा सध्वत्रैवात्र स्थानीनिर्दिश्यते । इहा तावन्मि
देरिति विभक्तिको निर्देशः । मिदः । मिदेः । मिदेरिति । अथ वा षष्ठी समासो भविष्यति मिद इर्यिदिः । मिदेरिति पुगंतलघूपधस्येति नैवं विज्ञापर
ते पुगंतस्यांगस्य लघूपधस्येति कथं तर्हि पुकिच्यंतः पुगंतः लघ्वी उपपन्न लघूपधा पुगंतश्च लघूपधा च पुगंतलघूपधं पुगंतलघूपधस्य
ति । अवश्यं चैतदेव विज्ञेयं अंगविशेषणे हि सती सह प्रसज्येत भिनत्ति छिनत्तीति । ऋद्धेरपि प्रश्लिष्टनिर्देशो यं कृच्छति कृच्छकृतांश्च
छत्तमिति दृशेरपि योगविभागः करिष्यते । उरडि गुणः । उरडि गुणे नवति ततो दृशे दृशे आडि गुणे नवति उरित्येव ॥

॥ क्लादोषपरिहारः ॥ ८३ ॥

अतएव तदेतद्विषयमेव अचक्ष्येतदपि एतद्विषयमेव अचक्षितीत्यादौ तु वाक्यार्थबोधकाले श्रौताच्च दानैवाकांक्षाशान्तौ लिंगोपस्थितस्य दुर्वर्जितयानान्वयइतिदिक्। युकि
अतदति। सुसुपेति समासः। भिनन्तीत्यत्र गुणपादानं किन्तीत्यस्य निमित्तसप्तमीत्वात्। इकः सार्वभातुकयोरिति विशेषणमिति तु न युक्तं तस्याग्यं उल्लिखिताकांक्षात्वात् ॥

भाष्येयुगदिपरं गुणदिति। यणदिपरं तु व्युत्पत्तेः। वशिष्ठस्य गुण इत्यर्थेन क्षिप्रादेः। सर्वदेवो गुणः सिद्धः। स्थूलादीन् चो गुण इत्येव सिद्धमिति भावः। ननु पूर्वस्येत्युक्तावपि यणपेक्षादेः परमित्यर्थे पूर्वस्य गुण इत्यनेन। पितत एव पूर्वस्य गुणपत्तौ स्थूलादिषु थकारादेः गुणः स्यात्। यणदित्यस्य तद्वत्परे तु व्युत्पत्तेः। ततः पूर्वस्य च गुण इत्यर्थे क्षिप्रं कुड्योरस्य व्यजनस्य गुणः स्यादत आह च वेति। अनित्यत्वादिति। आसन्नित्यत्र ज्ञापन इत्यर्थे। अस्मात् सारं ज्ञापयति। न परं करण इत्यर्थः। तथा हि। अस्मिन् चैतीति स्थिते परत्वात् ज्ञापिते स्यात् सिद्धत्वात्। नः प्रसंगेनादिविकारान्यात्। नू वैक्याभावेन लक्षणेन क्षणस्येति न्यायाप्राप्तेः। प्रसक्तोपचारणार्थे त परत्वे मातो सिद्धत्वे व्यर्थे सत्तदनित्यत्वे ज्ञापकम्। न चातोपनापत्तिः। तत्रानित्यत्वे

क्षिप्रश्चद्वयोरपीति। अत्रयोगविभागः क्रियते स्थूलादीनां यणादिलुप्यते ततः पूर्वस्य च गुण इति। अत्र च स्वरितत्वात् क्षिप्रश्चद्वयोरपि ब्यावतु वर्तेते स्थूला
दयो निवृत्तास्तोषान्त्यणादिलोपे सत्प्रागुण इति गुणे भवति असिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वमनित्यत्वान्न भवति। अत्र क्षिप्रश्चद्वयोर्यणादिः प्रकारोदका

क्षिप्रश्च इयोरपियणादिपरं गुण इति यता सिद्धं सोयमेवं सिद्धे सति यत्पूर्वग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं इको यथा
 स्यात् अनिको मा भूदिति अथ वृद्धिग्रहणं किमर्थं किं विशेषेण वृद्धिग्रहणं चोद्यते न पुनर्गुणग्रहणमपियदिकिंचिद्गुण
 ग्रहणस्य प्रयोजनमस्ति वृद्धिग्रहणस्यापि तद्वितुमर्हति को वा विशेषः अयमस्ति विशेषः ॥

नश्चतस्माद्यणदेः परं नुप्येत तस्मादेव च यणदेः पूर्वस्य च गुणसिद्धिः। अपिष्टः क्षोदिष्ट इति। यणदिपरमिति पञ्चमी समासः। यदि तर्हि पुगंत
जघुपधस्येति स्थानी निर्विश्यते तच्छेषपक्षाश्रयणञ्चानेकपरिभाषानोपतिष्ठते तदास्य गुणस्या निग्लक्षणत्वाच्चिन्नमित्यादौ किति चेति गु
णप्रतिषेधो न प्राप्नोति। यथा जैगवायन इति नैषदोषः। कुसनाः कित्वविधानात् तद्वापकादनिग्लक्षणत्वेऽपि जघुपधगुणस्य प्रतिषेधो न विध्यति। ॥

नाभावात्तस्मादेवचेति। पूर्वत्वस्यावध्याकांक्षायां परत्वेव धित्वेन कृत्रात्ताडयस्थितत्वाच्च तस्यैवावधित्वमिति भावः। तद्ध्वनयन्याचष्टे। पञ्चमीसमास इति सुप्रयुक्त्यनेन
अवयवभूतं यणदीत्यत्र समुदिते चेत्पर्यः। नचैवं इस्वराब्जे स्मराब्जेऽप्यपिलोपायनिः। स्थानादिसाहचर्येणोपात्यसादेः परस्यैव लोपादित्याहुः। पक्षाश्रयणञ्चेति। परि
भाषाणमनियमे नियमकारिणत्वाच्चेत्यपि बोध्यम्। एवं स्मापयति य इत्यादौ पुगन्तेति गुणोपपादद्विरिति न दोषः। कुसनोरिति। एतत्किंति चेति सूत्रेऽपपादयिष्यते। भाष्यशोक
ने। अथ वृद्धिग्रहणमिति। न कचिस्थानि निर्देयते इत्युक्त्या सर्वत्रैव न निर्दिश्यते। इति प्रतीयते।

म भा के वि

॥८०॥

कचिदादिपद प्राग्वर्तिनजः कचिदादिपदबोधाधिकरणदौसर्वत्राभावप्रतीतेस्तुत्युत्तिसिद्धत्वात्। तच्च युक्तमत आह। कचिदिति भाष्ये सिद्धत्वाह वृद्धिग्रहणमुत्तरार्थमिति। पूर्वपक्षाह। कश्चादि। अविशेषणच्यते सांकितीति। प्रत्ययविशेषणानाश्रयणमत्राः विशेषः। उत्तरस्य विशेषणस्य स्थाने विशेषणानुच्चारणेन त्यक्तदाह। तत्र हिस्त्रे इति। अ

गुणविधाविति। कचिन्ननिर्दिश्यत इति नञो व्यवहितेन सम्बन्धः। कचिन्निर्दिश्यत एव ओर्गुण इत्यादौ मृजेर्हृदिरिति तत्र हिस्त्रेऽभिमतस्यान्यनुपादानादलोपपरिभाषया

गुणविधौ न कचित्स्थानि निर्दिश्यते तत्रावश्यं स्थानि निर्देशार्थं गुणग्रहणं कर्तव्यं वृद्धिविधौ पुनः सर्वत्रेव स्थानि निर्दिश्यते। अचो जिगति। अत उ पधायाः तद्विनेष्य चामादेरिति। अत उत्तरं पठति वृद्धिग्रहणमुत्तरार्थं वृद्धिग्रहणं कियते किमर्थं उत्तरार्थं किंतीति प्रतिषेधं वक्ष्यति। मृष्टे रपि यथा स्यात् कश्चेदानीं कित्प्रत्ययेषु वृद्धेः प्रसंगः यावताणितीत्युच्यते तच्च मृज्यर्थे मृजेर्हृदिरविशेषणोच्यते। सांकितीमाभूत् मृष्टः मृष्टवान् इति। इहार्थं चापि मृज्यर्थे वृद्धिग्रहणं कर्तव्यम्। मृजेर्हृदिरविशेषणोच्यते सेको यथा स्यादनि कोमाभूत् इति। मृज्यर्थमिति चेद्योगविभागास्मिद्धं मृज्यर्थमिति चेद्योगविभागः करिष्यते मृजेर्हृदिरचः न तो जगिति। जितिणितिवृद्धिर्भवति। अच इत्येव यद्यचो वृद्धिरुच्यते न्य मादे। अतोपि वृद्धिः प्राप्नोति अटिचोक्तं विमुक्तम्। अनन्यविकारेत्यसंदेशस्य कार्यम्भवतीति। वृद्धिप्रतिषेधात्तुपपत्तिस्त्विह प्रकरणात्। वृद्धेस्तु प्रतिषेधो नोपपद्यते किं कारणं इह प्रकरणत्वं लक्षणयोग्यं गुणवृद्धौ प्रतिषेधः न चैवं सति मृजेरिगलक्षणं वृद्धिर्भवति॥ ८० ॥

त्यस्यैव स्यादित्यर्थः। अतोपीति। नन्वउगमात्पूर्वमेपरत्वाद् वृद्धिर्भविष्यतीति। लक्षणस्य च प्रवृत्तत्वात् दृष्टेः पुनर्लक्षणं न प्रवर्तिष्यते। एवं तद्विप्रतिषेधानपेक्षयैवात्र चोद्यपरिहारबुद्धौ। उगमात् पूर्वमिति। जादेशेषु वृद्धेः वृद्धिप्रतिषेधः। अटिक्ते इति। विकारान्यानुपूर्व्याः। नैवेन लक्ष्यमेव वृद्धिर्भवति। परत्वादित्यपि चित्यम्। इयोर्गोपघासम्भवात्। एवं तद्विप्रतिषेधो जा वस्यायामेति पक्षे इति भावः। भाष्ये नन्यविकारे इति। तयापि सिध्यतीत्यभिमानः। सिद्धत्वेन न्यायमिह ग्रहणे कृते नैवाटो व्यावृद्धिसिद्धौ सानेन दर्शयितुं इति तत्रैव वक्ष्यते इति न विरोधः॥

नस्मान्मृजेरिति। निषेधस्य सिद्धये योगविभागमकृत्वा स्थानिसमर्पणस्या एवोपस्थितिरंगीकार्यमिति भावः। संक्रम इति गुणवृद्धिप्रतिषेधविषयकितः संज्ञा प्राचा। अचि इत्येव वचनं आदाविति तु तदादिपरिभाषालब्ध्यानुवादः। अत एवायं वक्ष्यते ततो जे किंतीति। एवं च मृजे मृज्यर्थे मृज्यत्वादेः किंत्वाभूत्संभवात्। एतनादिग्रहणसामर्थ्यान्मृज्याजादावेव वृद्धिर्भवति न पूर्वोदाहृतं पुन वृद्धिरिति हरदत्तोक्तं मया स्तम्भानुदपरि मृज इत्यत्र यदि वृद्धौ भाव इह स्तस्मिन् वक्ष्यते विभाषयानेति बोध्यम्। अजादावेति। विपरीतनियमस्तु न इष्टात्।

अचिकीर्षीदिति पूर्वविप्रतिषेधादतो लोपो यथाचिकीर्षक इति अयासीदिति। परत्वादत्र स गिदोः कृतयोः

तस्मान्मृजेरिगलक्षणवृद्धिरेषितव्या। एवं तद्विहान्येवैयाकरणमृजेरजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिमारभते परिमृजंति परिमार्जंति परिममृजतुः परिममार्जतुरित्याद्यर्थे तदिहापि साध्यं तस्मिन्साध्ययोगविभागः करिष्यते मृजेर्हृदिरचो भवति। ततः अचिक्रिति। अजादौ च किंति मृजेर्हृदिरभवति परिमार्जंति परिमार्जतुः। किमर्थमिदं नियमार्थं अजादावेव किंति नान्यत्र कान्यत्र माभूत् मृष्टः मृष्टवान् इति ततो वाचिकिति मृजेर्हृदिरभवति। परिमृजंति परिमार्जंति। परिममृजतुः परिममार्जतुरित्यादि। इहार्थमेव तद्विप्रतिषेधार्थं वृद्धिग्रहणं कर्तव्यं सिचिवृद्धिरविशेषणोच्यते सेको यथा स्यादनि कोमाभूत् कस्य पुनरनिकः प्राप्नोति अकारस्य अचिकीर्षीत् अजिहीषीत् नैतदस्ति अतो लोपो च बाधको भविष्यति अकारस्य तर्हि प्राप्नोति अयासीत् अवासीत्। नास्त्यत्र विशेषः सत्यं च वृद्धौ वसत्या च संधारस्य तर्हि प्राप्नोति नैव संधारस्य मस्ति। ननु चेदमस्ति ठलोपे कृते॥

नन्यत्वात्कारस्य नास्ति वृद्धिप्रसंग इति यद्यपि परिहारोऽस्ति तथापि विशेषाभावेन परिहृतत्वात् न्यायमाश्रितः। रोभात्सिचिवृद्धिस्थानिविशेषणरूपो विशेषः। उत्तरार्थं त्वेव वृद्धेः सिद्धत्वाह। इहार्थमेवति। तत्त्वदयति पूर्वपक्षाह। कस्य पुनरित्यादि। पूर्वविप्रतिषेधेति। एतज्जापविद्यदित्यादि। चिकीर्षक इति। अन्यथाप्यत्र परत्वाद् वृद्धौ युकिचिकीर्षमिह करिष्यते। परत्वादत्रेति। अपवादत्वादित्यर्थः। परत्वात् उक्तत्वाच्च। भाष्ये नैव संधारमिति। वृद्धियोगमिति विशेषः। उपदेशोऽत्र विधानादिति भावः। अत्यमिति अ

अचि इत्येव वचनं आदाविति तु तदादिपरिभाषालब्ध्यानुवादः। अत एवायं वक्ष्यते ततो जे किंतीति। एवं च मृजे मृज्यर्थे मृज्यत्वादेः किंत्वाभूत्संभवात्। एतनादिग्रहणसामर्थ्यान्मृज्याजादावेव वृद्धिर्भवति न पूर्वोदाहृतं पुन वृद्धिरिति हरदत्तोक्तं मया स्तम्भानुदपरि मृज इत्यत्र यदि वृद्धौ भाव इह स्तस्मिन् वक्ष्यते विभाषयानेति बोध्यम्। अजादावेति। विपरीतनियमस्तु न इष्टात्।

म भा के वि

॥८१॥

उलोपस्यासिद्धादिति पूर्वहलंतलक्षणया हृदिर्ज्ञातत्वेनेदा नीसिचिहृदिरित्यस्य प्राप्तालक्षणे लक्षणस्येत्यस्याप्रवृत्तिरिति भावः । धातुग्रहणमिति । सिचातदाक्षेपे सिद्धरतिभावः । एवं च क
यादिभ्यश्चाचारकिपिअकवायादित्यादौ हृदिर्ज्ञातत्वेनेति लभ्यते । माधवस्तु हृदिमनुतो बहुलं च्छन्दसीत्यतो बहुलग्रहणमु ह्यसंध्यक्षरान्तनामधातो हृदिर्ज्ञातत्वेनेत्यत्र भवत्येवेति न दाशयः । न स
उदवोढामिति ढलोपादीनामसिद्धत्वात् पूर्वहलंतलक्षणहृदिः ततो ढलोपादिषु कृतेषु ढलोपस्यासिद्धत्वादेकारस्य न भविष्यति । गोशब्दादाचारे किपिअगवीदितिसंध्य
क्षरमंत्यमस्ति तस्य कस्माद् हृदिर्ज्ञातत्वेनेति । उच्यते सिचिहृदिरित्यन धातुग्रहणं कृत इडागोरित्यत आपदेशिक धातुग्रहणार्थमनुवर्तत इत्यदोषः । लक्षणं हीति । नेदी
ति लक्षणमविशेषेण हृदिमात्रस्य निषेधं कथयतीति ध्वनतीत्युच्यते यो ह्यव्यक्तं कथय मिति स ध्वनयतीत्युच्यते । एवमिहाप्यस्या एव हृदे निषेध इति नास्ति व्यक्तिः ।

उदवोढां उदवोढं उदवोढेति नैतदस्ति असिद्धो ढलोपस्तस्यासिद्धत्वात् नैतदसंभवंति । व्यञ्जनस्य तर्हि प्राप्नोति अभैत्सीत् अचैत्सी
त् । हलंतलक्षणहृदिर्बाधिका भविष्यति यत्तु तर्हि सा प्रतिषिध्यते नेदीति । अकोसीत् अतोषीत् सिचिहृदेरप्येष प्रतिषेधः कथं लक्षणं हिना
मध्वनति धमति । मुहूर्तमपि नावतिष्ठत अथवा सिचिहृदिः परस्मैपदेष्विति सिचिहृदि प्राप्नोति तस्या हलंतलक्षणहृदिर्बाधिका ॥ ८१ ॥

स्यादेतत् प्रतिषेधस्य एक निषेधे चरितार्थत्वात् पुनः प्रतिषेधांतरे प्रवृत्तिर्न स्यादित्याह भ्रमतीति । सर्वत्र व्याप्रियत इत्यर्थः स्यादेतत् यावदेक निषेधेऽस्य व्यापार
स्तावत् द्वितीयो विधिः । प्रवृत्तः प्रवृत्तस्य च निषेधोऽशक्यः कर्तुं मित्याह । उक्तं मिति । उभयत्रापि व्यापारान्नैकत्र विश्राम्यतीत्यर्थः ।

आदिभ्यश्चाचारकिपिन हृदिरित्यलं वस्तुतस्तु नैव संध्यक्षरमिति एवगर्भे तस्मात् प्राप्तालक्षणेन संध्यक्षरांतरेभ्यश्चाचारकिवेदनेत्याहः । हलंतलक्षणहृदिर्बाधिकेति भाष्ये इक्य
हणाभावे येन नात्राग्न्यायेनेति भावः । इत्याहति । इत्याशंकायामाह इत्यर्थः । नैकत्रेति बाध्य सामान्यचित्तेयं । नेदीत्यत्र हलंतस्येत्यनुवर्तते हलंतस्य यो हृदिः प्राप्तासा सर्वापि नैत्यर्थः
स्तिनाभावीदित्यादौ न दोष इति बोध्यम् । बाध्य विशेष चिंतायामाह भाष्ये अथवेति ॥ ॥ तद्व्याचष्टे ॥

अपिशब्दादिति । स्वप्रतिषेधहलंतलक्षणहृदिप्रतिषेधद्वारा अष्टावसरन्यायेन सिचिहृदिरित्यभावः प्रतिपाद्यते इतिर्यः त ध्वनयन्नाह नाप्ये अस्ति पुनः क्वचिदित्यादि । अनुवर्तत प्रकृ
तिभावेन साक्षादेवोत्सर्गपे वादयोर्निवृत्तिर्न त्वपवादोऽउत्सर्गस्येत्यत आह नात इति । भाष्येन भवतीति । अष्टावसरन्यायेनेति भावः । पूर्वसवर्णदीर्घवत् हृदेरपीति अवर्णदिति
यद्यत्रात्र तत्रेति बाध्य सामान्यचित्ता रूपाद्यपेक्षेण येन काकाज्ञापकाद्वाध्य विशेषचित्ते वा अत्र तदस्युत्तर । पूर्वसवर्णदीर्घनिषिद्धे हृदेरपीति । पृथिव्यावसरन्यायानित्य
त्वेन क्वचिदपवादनिवृत्तावपि तद्विषये उत्सर्गप्रवृत्तिज्ञाप्यते इति भावः । परत्वेन वतिनाप्य पूर्वपक्षमुक्त्वा आह य अष्टावसरन्यायस्तु नास्त्येवोक्त निदर्शनात् । अतएव नतः

तस्यात्रपीति । अपिशब्दात् सिचिहृदेरपि । अस्तीत्याहेति नान्तःपादमव्यपर इति पाठमाश्रित्यैतदुक्तं । यद्येवं हृत्सावित्यत्र नादीचीत्यनेन पूर्वसवर्णदीर्घप्रतिषि
तस्या अपि नेदीति प्रतिषेधः अस्ति पुनः क्वचिदन्यत्रापि अपवादे प्रतिषिद्धे उत्सर्गेऽपि न भवति । अस्तीत्याह सुजतिश्च अस्तरुते अ धूर्यो अ
दिभिः सुतं शुक्रं ते अन्यदिति पूर्वरूपत्वे प्रतिषिद्धे अयादयोऽपि न भवति । उत्तरार्थमेव तर्हि सिजर्थे हृदिग्रहणं कर्तव्यं सिचिहृदिरविशे
षेणोच्यते साकृतिमाभूत् । ननु वीतन्यधुवीत नैतदस्ति प्रयोजनम् । अंतरंगत्वादन्नो वडादेशो कृते अनंत्यत्वाद् हृदिर्न भविष्यति यदि
तर्हि सिच्यंतरंगम् भवति अकार्षीत् । अहर्षीत् शृणो कृतेरपरत्वे चानंत्यत्वात् हृदिर्न प्राप्नोति माभूदेवं हलंतस्येत्येवं भविष्यति इह त

इह हृदेरपि प्रतिषेधप्रसंगः नैष दोषः संघोडावित्यादेर्ज्ञापकादनंतरस्यैव नादिचीति प्रतिषेधात् । अंतरंगत्वादिति । उवडादेशः सिचमेवापेक्षते हृदिस्तु सिच्यपरस्मै
पादमिति सूत्रे एडोतीत्यनुवर्त्य एडोतियद्यस्याप्रोतितस्य निषेध इत्यर्थमाश्रित्य सर्वनिषेधकत्वं तस्योक्तमिति वदंति । इहार्थत्वे पूर्वपक्षिण प्रोद्धापि संडिते सिद्धांती तदनुपप
त्याप्याह । उत्तरार्थमेवेति । नृध्रधातु कुवावीभाष्येनेत्यत्वादिति । अत्रोनेत्यत्वादित्यर्थः नन्विक्वरिभाषाभावेत्यात्मात्रस्य प्राप्नोतीति अनंत्यत्वादित्यसंगतमिति चेनेह लंत
पुहलंतलक्षणया बाधेना स्याद् हृदेरजंत एव व्यवस्थिते रित्याशयात् । सिद्धात्वाहयदितर्हि । अत्रयदीत्यनेनापवादत्वात् तद्विषये अंतरंगप्रवृत्तिरवक्तुं मशक्येति ध्वनितं । इत उत्तरं
अयस्तु सिद्धात्वाशयानभिज्ञा पूर्वपक्षेकदेशिसिद्धात्येकदेशिनोरिति बाध्यम् ।

म. भा. कै. वि.
॥८२॥

लुप्तनिर्दिष्ट इत्यत्र पूर्वनिर्दिष्टः पश्चाच्छ्रुत इत्यर्थः मयूरव्यंसकादित्वात्समासः। नच गुणो वा शृणु दंशमिति न्यायेनावाधित्वाद् द्वौ आवादेशोऽलावीदित्यादेः सिद्धौ वप्रत्येपोव्यर्थ इति वाच्यमसि
चिद्वदित्यस्यापवादत्वात् ज्ञानेनेवातत्परिभाषाज्ञानेनेवास्पप्रवृत्तेरदोषात्। नच वकारप्रत्ययेऽलावीदशावीदिति शब्दप्रतीतिरिति न्यायः। अस्मिन् एकदेशेऽप्युक्तित्वेन तदज्ञानेनेवास्पभाष
स्यप्रवृत्तेः निरिचिद्यज्ञानवत् इत्याहुः। एतज्ज्ञाप्यप्रामाण्यात् सधातुः पवर्गीयांतोववयोः समानश्रुतित्वाच्चेकेदं सोऽष्टकृतिरित्यन्योऽवराटि वृद्ध्या रविशेष इति आह नि

लुप्तनिर्दिष्ट इति लोपोव्योर्वलीति भावः किमिदं प्रमाणमिति चेत् अभियुक्तस्मरणमेव निश्चिन्नामिति। निश्चि
हिन्यस्तारीतन्यहारीतगुणेरपरत्वे चान्यत्पत्वाद् द्विर्न प्राप्नोति हलन्तलक्षणयाश्चनेटीति प्रतिषेधः माभूदेवं लान्तस्येत्येवं भविष्यति इ
ह तर्हि अलावीत्। अयावीत् गुणे कृते आवादेशो चान्यत्पत्वाद् द्विर्न प्राप्नोति। हलन्तलक्षणयाश्चनेटीति प्रतिषेधः माभूदेवं लान्तस्ये
त्येवं भविष्यति लान्तस्येत्युच्यते नच दं लान्तं त्वांतस्येत्यत्र वकारोपनिर्दिश्यते किं वकारो न श्रूयते। लुप्तनिर्दिष्टो वकारः यद्यमा
भवानचीत् माभवान्मवीत्। अत्रापि प्राप्नोति। अविमयो नैति वक्ष्यामि तद्वक्तव्यम्। न वक्तव्यं निश्चिन्नांतो निमातव्यो यद्यप्येतदुच्यते
अथ वैवंसर्हि निश्चिप्रतिषेधो न वक्तव्यो न वतिगुणे कृते अयादेशो च यांतानां नैत्येवं प्रतिषेधो भविष्यति एवं तर्ह्येव प्रवृत्तिर्ज्ञापयति॥

ग्रहणमकृत्वा विमवी प्रतिषेधात् कर्तव्यौ एवं सति गौरवाभावः निमातव्यामिति मेडोरूपं परिवर्तनीयावित्यर्थः।
इत्येव भाष्ये माह प्रयुक्तः। एकादेशेऽपुनरप्यविशेषस्तदवस्तरति भवानित्युक्तं। मवौ तु प्रयोजनांतरा सत्वेऽप्येककृत्वा यतस्य योगः। अविमयो नैति निषेधश्च मध्येपवा
दन्यायेनातो लान्तस्येत्येव तेनातो हलादेरिति विकल्पो न वत्येवेति बोध्यम्। सिचि वृद्धिरिति स्वरं तु अस्मै वीदित्यादेः गुणे कृते चरितार्थमेतन्मते इति बोध्यम्॥

नैतदस्ति ज्ञापक इति। न्यकुटीदित्यादावंतरंगतया वृद्धिबाधकगुणस्य निषेधेऽपि अष्टावसरन्यायेन वृद्ध्याभावः सिद्धो न्यायाभावादिति भावः। यत्तर्हि निश्च्योरिति। ननु निश्चि
स्थाने विमवी इति वदन्त्युति निश्चिप्रतिषेधस्य ज्ञापकत्वाभिधानमयुक्तमिति चेन्न। ज्ञापकत्वे सन्भवति निमाता स भवइत्याद्यात्। यच्च करोतीति। इकग्रहणभावे
कोषीदित्याद्येव ज्ञानस्य वृद्धिवारणं यवाधविशेषचिन्तापक्षे त्वया सिचि वृद्ध्यापवादहलन्तलक्षणया निषेधेन न्यायेन सिचि वृद्ध्याप्राप्तेः स्वीकारेण त्वदीत्याज्ञा
पकमेवेति भावः। एतेन सिच्यंतरंगभावोपपत्त्याऽङ्गस्य वृद्धिबाधकतयाऽवरोत्तनामकोषीदित्यादौ लुप्ताभावादेव वृद्ध्याभावः। तद्विषयमेवेत्यज्ञापकमसंग
नसिच्येति। न्यापादयेत्तस्मिन् धितियेन नाप्राप्तिन्यायेनांतरंगस्य वृद्ध्याबाधनात्प्रयोजनं चास्ति चिरिजियोर्येऽङ्गुगंतानां च नयत्यादीनामचिरायीदजिरा
पीदनेनापि दचेचायीदित्यादौ वृद्धिसिद्धिरन्यथा गुण्यादेशायाः कृतयोऽप्यन्तेत्वाद् द्विप्रतिषेधस्यात्। यच्चैति। तस्यायमभिप्रायः। शास्त्रावाधपक्षे
नसिच्यंतरंगं भवतीति यद्यमतो हलादेर्लघोरिति अकारग्रहणं करोति कथं कृत्वा ज्ञापकमश्रकारग्रहणं स्येतत्प्रयोजनम्। इ
ह माभूत्। अकोषीत्। अमोषीत् यदि सिच्यंतरंगं स्यात् अकारग्रहणमनर्थकं स्यात्। गुणे कृते अलघुपधत्वाद् द्विर्न भवि
ष्येति पश्यति त्वाचार्यः न सिच्यंतरंगं भवतीति ततोऽकारग्रहणं करोति। नैतदस्ति ज्ञापकं। अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनं किं।
यत्र गुणप्रतिषिध्यते तदर्थमेतत्स्यात् न्यकुटीतन्यपुटीत इति यत्तर्हि निश्च्योः प्रतिषेधश्चास्ति। तेन नेहांतरंगमस्तीति स्वरयित्यत्र
हि अंतरंगगुणशास्त्रेण निवर्तितस्य वृद्धिशास्त्रस्य पश्चाद्गुणशास्त्रे प्रतिषिद्धेऽपि न हि देवदत्तस्य रंतरिहते देवदत्तस्य प्रादुर्भाव इति न्यायेन पु
नंतथानिश्च्योर्गुणोवाणपरिभाषया अवदेत्वाधिचा प्राप्नोति निषेधाय निश्चिग्रहणमप्यावश्यकमित्याद्यसंगतमित्यपास्तम्। एकदेशेऽप्युक्तित्वेनादोषात्। एतदेव
धनयन् यदि तर्हि तिसिद्धांत्युक्तौ यद्यतर्ह्यवस्तुवितः। कृतस्य चारितायेऽपि स्वप्राप्तिकाले प्राप्तिन्यायेन बाधइत्येतदाह न्यायादपीत्यादि। वा
धसामान्यचिन्तया सकलोतरंगबाध इति बोध्यम्। एवं च ज्ञापकापयोगः नापि ज्ञापकसंभवापि प्रयोजनं नापि परिभाषायाऽचिरायीदित्यादौ गुणे कृतेऽ

पदेनात्त्र बंधुद्विप्राप्तिः नवानकारप्रत्यक्षस्य फलं नाप्यविमर्शः प्रतिषेधस्येति शब्धात्तौ द्विविकल्प एवेति बोध्यम्। एवं च न्यत्र द्विदित्यादौ उबडं बाधित्वा प्राप्ताया हृद्वे निषेधाये गजक्षणसिचिह्नद्विस्थयेत्युपसहरति सिद्धातीतस्मादिति भाष्ये गजक्षणत्वेन निषेधाया कोषीदित्यादाव निकाशगुणव्यावृत्तये चेति भावः। बाध्यतामान्यत्वेनाप्रधानसरन्यायश्च कदेश्चुक्तिर्न तु सिद्धातः। अत एव न्यस्तारिदित्युपक्रम्य हनेतनक्षण्याश्वनेटीति प्रतिषेध इत्युक्तमित्यत्र विभायकमिति। इकायणचीत्यादि

नः प्रवृत्तिर्नास्तीति न्यकुटीदित्यादौ वृद्धभावाय न कर्तव्यं अत इति । क्रियमाणे तु ज्ञापकं न सिच्यं तरंगं भवतीति सिच्यं तरंगाभावे हि गुणशास्त्रप्रसंगे
गात्रप्रागेन वृद्धिः स्यात् न्यकुटीदित्यादावित्यत इति वक्तव्यमिति प्रष्टव्या इति । स्वतन्त्रमिदानीं गुणवृद्धौ विभायकमिति पूर्वपक्षः । अन्यतिरार्थमिति

अहंलघोरितिकृतेपि। तस्मादिग्लक्षणावृद्धिः तस्मादिग्लक्षणावृद्धिरास्येया। षष्ठास्थाने योगत्वादिउ निवृत्तिषष्ठास्थाने योगत्वात्सर्वे
षामिकानि वृत्तिः प्राप्नोति। अस्यापि प्राप्नोति दधि मधु पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात्? अन्यतरार्थं पुनर्वचनं अन्यतरार्थमेतस्या तत्सर्वथा
तुकार्थधातुकयोर्गुणवेति। प्रसारणे च प्रसारणे पुनर्वचनं प्राप्नोति प्राप्नोति प्राप्नोति अस्यापि प्राप्नोति। यातावाता पुनर्वचनमिदानीं

ननुनिकोपि यथास्यादिति बध्यर्थस्यात् ननु नियमार्थे नियमादि धेर्वर्तीयस्त्वात् । एवं मन्यते द्वितीयं गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्तते न गुणवृद्धिप्र
देवेषु इत्यस्योपस्थानान्तास्त्यनिकः प्रसंगः । प्रसारणे चेति । तुल्यन्यायत्वाद् उपन्यासः । इत्यण इत्यत्र यण इति स्थानमस्तीति न यणः स्थाने
इकम्भवतिसचसंप्रसारणसंज्ञक इति वाक्यार्थः स्यात्वाक्यभेदेन च कार्यद्वयं विधीयते ।

तुल्यविषयेऽस्य बाधकमिति न तद्वैयर्थ्यरूपो दोषः । भाष्ये इह कनि वृत्तिरित्यस्य गुणवृद्धिरुपादेशेनोक्त्यादिः । पुनर्बचनं । मिदे गुण इत्यादिरूपं । नियमाद्विधेरिति ।
प्राप्रबाधानुवादरूपदोषापत्यापरिसंख्यारूपो नियमो गुरुरिति भावः । द्वितीयमिति केवलविधायकत्वेऽनुवृत्त्यै न सिद्धे इह त्वगुणवृद्धिग्रहणमनर्थकस्यादि-
ति भावः । पातीत्यादिनिर्देशे गुरोरपि नियमस्याप्रयणमित्यने । तुल्यन्यायेति । षष्ठीदर्शनरूपो न्यायः । वाक्यभेदेनैति । षडः संप्रसारणमित्यादिनिर्वाहाय सामान्येन संज्ञा-

विषयार्थमित्यस्य निमित्तनियमार्थमित्यर्थः। गुणदिविधाविषयिकारलब्धाप्रतीत्याह। अंगस्येति। तत्रोत्तरपरदत्यत्रपक्षी। सुतुवयर्षवेत्तार्थः सुतुभः। एतयोरपितत्रानुवृत्त्याप्रतीति
सम्बन्धेन तदर्थलाभः। नतत्रानुवृत्तन्यदिजोकि कोधिकारस्तर्हि सत्राकाक्षनिबन्धनः नचपक्षीस्यानदत्यस्याकाक्षत्यत्राहस्वरितत्वादिति। जस्यानुवृत्त्याच्चत्यपि बोध्यम्।
प्रतीति। योगविभागेच पक्षीतिस्त्रन्साकाक्षमितिजोकि कोपक्षाजक्षणाधिकार इतिभावः। योग्यत्वादिति वारम्भानाच्चत्यपि बोध्यम्। उपतिष्ठत इति। अनुवृत्तेत इत्यर्थः। अन्यतरार्थ

कर्तृहर्तृ इति अंतरतमस्याणेभावात् सर्वत्र अणः पर्यायेण प्राप्तवन्ति। सिद्धमि। स्वातंत्र्यभेषां निवर्तयति तेन यत्र षष्ठी तत्रैषा मुपस्थानमंगस्य वच्चादीनां ततश्च दोहो रित्यादौ इमावपीति॥ स्वरितत्वादनयोरन्तरालवृत्तिभिश्चाप्योग्यत्वात् संबन्धाभावः। अथ वेति षष्ठी स्थाने योगे तत्र योगविभागः करिष्ये

विषयार्थमेतत्स्यात्। वचिस्वपियजादीनां कृत्येवेति। उरणपरंच उरणपरंच सर्वत्रकाराणां निवृत्ति प्राप्नोति। अस्यापि प्राप्नोति। कर्तृहर्तृसिद्धंतुषष्ठाधिकारे वचनात् सिद्धमेतत्। कथं षष्ठाधिकारे इमे योगाः कर्तव्याः। एकस्तावत्क्रियते तत्रैव। इमावपि योगौ षष्ठाधिकारमनुवर्तिष्यते। अथवा षष्ठाधिकारे इमे योगावपेक्षित्यामहे। अथवा इदं तावदयं प्रष्टव्यः सार्वभौत

तेष्वष्टीति यदेतदनुक्रांतं तद्यत्र षष्ठीतत्रोपतिष्ठत इत्यर्थः तत्र योग्यत्वादनयोरेवापेक्षानान्येषाम् । ततस्थाने योगे षष्ठीत्येतदुपतिष्ठते । अय
वेति । अन्यतरार्थे पुनर्वचनमिति । वदतावचनादेव मभिसम्बन्धो अवश्यं कर्तव्यः कर्तव्यः यत्र गुणवृद्धिराव्यञ्चरणेन गुणवृद्धी विधीयते तत्र

मिति। केवलविधि त्वे पुनर्गुणवृद्धिग्रहणवैयर्थ्यमुक्तमेव। न तु वाक्यभेदेनेति। एकवाक्यत्वे संभवति तस्या युक्तमिति भावः। एतेनेग्यणइइत्यपि व्याख्यातम्। तत्रापि संज्ञावि

॥८४॥

क इति उपतिष्ठते। इति अन्यथा याता मातेत्यादिषु विध्यर्थत्वे सम्भवति सति कथमन्यतरार्थं पुनर्वचनं स्यादित्युच्यते अवश्यकर्तव्या पांचापे
क्षायामेकवाक्यतयेवापेक्षास्तु तेनैकरूपाणवस्याथे नितुवाक्यभेदेन स्वातंत्र्यपारतंत्र्यं च तदपेक्षिष्यामह इति। अस्य स्वातंत्र्यं निरसि

कार्धधातुकयोगुणो भवतीति। इह कस्मान्न भवतियातावाता। इदं तत्रापेक्षिष्यते इको गुणवद् इति यथैव तर्हि इदं तत्रापेक्षिष्यते एवमि
हपि तदपेक्षिष्यामहे सार्वधातुका द्विधातुकयोरिको गुणवद् इति। इति श्रीपातञ्जले महाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥३॥

तुमित्यर्थः॥ ॥ इति जैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्ये प्रदीपे प्रथमस्य अध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥३॥ ॥८५॥

स्यान्याकांक्षतयाऽस्यापि स्वयं सम्बन्धिविधेयबोधकशास्त्रापेक्षेति एकवाक्यतयेति भावः। एवं च स्वातंत्र्यं दूरापास्तमेव। तदाह अस्येति। आह तौ तु न मानमिति शिवम्॥
॥ इति श्रीशिवभट्टसुतसतीर्णभजनागराभट्टकृते भाष्ये प्रदीपे प्रथमे तृतीयमाह्निकम् ॥३॥ ॥ श्रीजयति तस्मै ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ न धातु प्राधान्यादिति। प्राधान्यं च संस्कार्यत्वरूपमात्रसम्बन्धमिति। अलोप्यस्येत्यनेनापि इक एव प्रसतया परिभाषा निषेधे वैयर्थ्यम्। कृत्स्नस्येति। इति लोपश्चेति
रक्तसन्धियोगेन कृत्स्नधातुलोपोऽस्तीति तदसम्भवोक्तः। अथवेति। आद्यपक्षे अवयवधर्मस्य समुदायधर्मस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य च अवयवधारणित्वमिति नैदः
परामर्शः शब्देन पृथगुपादानं प्रतिपादितमिति। तुभ्यां पृथक् निष्कर्षात् इति भावः। लोपविशेषणमिति। स्वतन्त्रत्वादिति भावः। सिद्धं तेति। निषेधत्वेन गुणवृद्ध्याः शब्दप्राधान्यात्

न धातुलोपा गुणवृद्ध्याः प्राधान्यादयं निषेधो न तु तदुक्तभावादिकारिभाषायाः दीधावेवीट्यामिति चासम्बन्धं परिभाषा निषेधे स्यात् कृत्स्नस्य धातुलोपे गुणवृ
द्धिप्रसंगाभावादन्वर्थको निषेधः स्यादिति सामर्थ्यादित्येकदेशलोपोऽत्र धातुलोपोऽभिमतः अवयवक्रियायापि समुदायस्य व्यपदेशादर्शनाद्यथापदोद्गृह्यतेति अ
थवासमुदायशब्देऽवयवोत्तरादुपादानं नैतत्। धातुग्रहणमिति। उपसर्जनस्यापि यथापरामर्शस्तथा केषां शब्दानामित्यत्र प्रतिपादितं। विनापि धातुग्रहणेन लोपवि

॥ ॐ ॥ न धातुलोप आर्द्धधातुके धातुग्रहणं किमर्थं इह माभूत् लृज् लवित् लवितुं रज्ज् पचित् पचितुं। आर्द्धधातुक इति किमर्थम् ॥

शेषणमार्द्धधातुकं विज्ञास्यते। अनुबन्धलोपस्य चानैमित्तिकत्वाच्च विनेति गुणप्रतिषेधो न भविष्यतीति प्रश्नः। सिद्धं तेति गुणवृद्धिविशेषणमार्द्धधातुकग्रहणमित्य
भिप्रायः अनुबन्धो न धातुके देशः यस्मादुपदेश एवेत्संज्ञाप्रयोगोत्तराद् एव धातुसंज्ञः केवलमसौ जित्कार्येन भवेत्तरादस्येव हि क्रियावाचित्वमिति तस्यैव युक्ता धातुसंज्ञा

लोपस्य न द्विशेषणत्वादिति भावः। न च लोपशब्देऽधिकरणघञत्वं अदर्शने लोप इत्यादौ भावसाधनस्यैव प्रसिद्धत्वात्। गणेशानुबन्धस्य पातात् विशिष्टस्यैव धातुत्वं स्यादत
आह। अनुबन्ध इति। यस्मादिति। उपदेशपदाभावेऽपि अन्तरे गत्वात्संबन्धः इव सा धातुसंज्ञा तु प्रत्ययविशेषविधिनिमित्त इति भावः। धातुसंज्ञे संज्ञा योऽसमकोलत्वेऽपि न क्षरति स्यात्। न
शब्दस्येवेति। अनुबन्धतिरेकाभावात्स्यैव क्रियावाचित्वावगमात् गणपतितक्रियावाचिनां च धातुत्वविधानादिति भावः ॥

शरवीति। युद्धं गुणं तस्य रूपमात्रं ब्रूवतात्। शब्देनोपादानात्। नान्यथेति। अन्तर्गतं गत्वात् पुरुषा एव स्यादित्यर्थः। ननु पदप्रयोजनचिन्तावृत्तिकारस्योचितानभाष्यकारस्येत्यत्रा
ह। क्रमेणेत्येतत्तत्पदप्रयोजनखंडनक्रमेणेत्यर्थः। क्रमेणैवाधार्द्धधातुकस्य चेत्येति। लोपविशेषणं श्रुत्वात्। गुणद्विविशेषणमात्राधान्यात्। तत्र लोपविशेषणत्वे आर्द्धधातुके परे रज्ज्
धातुसंज्ञास्येति लोपविशेषणं चान्यत्फलितमुक्तं भाष्ये। आर्द्धधातुकनिमित्ते लोप इति। एवं गुणवृद्धिविशेषणत्वे आर्द्धधातुकपरं प्रत्यासत्त्या रज्ज् स्यात्। धातुसंज्ञा गुणवृद्धीति वाच्येति। अनुवाद

शरवीति। सत्यार्द्धधातुकग्रहणे शब्दवत्त्वादन्यपदार्थस्य बहुव्रीहिरसंदिग्धा भवति नान्यथा क्रमेण स्वप्रत्यारब्धानाया र्द्धधातुकस्य च लोप
विशेषणत्वे धातुग्रहणं नर्थक्यप्रतिपादनाय प्रसुदाहरणेऽप्यासः किंपुनरिति। आर्द्धधातुकग्रहणं लोपविशेषणं वा गुणवृद्धिविशेषणं वा बहुव्रीहि

विधाबद्धोद्गृह्यभोरशरवीति। किंपुनरित्मा र्द्धधातुकग्रहणं लोपविशेषणमा र्द्धधातुकनिमित्ते लोपे सति ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्तेन भवत इति आहो
स्वित् गुणवृद्धिविशेषणमा र्द्धधातुकग्रहणं कथम्। धातुलोपे सत्या र्द्धधातुकनिमित्ते ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्तेन भवत इति किंचातः यदिलोपविशेषणं उ
पेक्षः प्रेक्षः अत्रापि प्राप्नोति अथ गुणवृद्धिविशेषणं कोपयति अत्रापि प्राप्नोति। यथोचितं यथास्तु अस्तु लोपविशेषणं कथमुपेक्षः प्रेक्ष इति ॥

पक्षे तु उभयविशेषणं चेति यस्तत्र संभवात् प्रश्नः प्रेक्ष इति न चानुगुणं निगलक्षण इति तन्निषेधो न भविष्यति परिहारांतराभिधानादेव नान्निमित्तमित्यदोषः।

पिङ्गो गुणवृद्धी अच्येति परिभाषातिरिक्तपरिभाषाणं प्रवृत्तिस्वीकारात् फलितमुक्तम्। आर्द्धधातुकनिमित्ते ये इति। प्राप्नुत इत्यनेन प्रसक्तस्यैव निषेध इति सूचयति। बहुव्रीहीति। उभया
नुग्रहायेति भावः। यद्यपि धातुलोप इति समस्तमा र्द्धधातुकविशेषणं तथापि विशेषणशब्दपरिच्छेदकपर इति न दोषः। न चानुगुण इति। न चिकृष्यानि कत्वादयमपि शृङ्खलक्षणः न चान्नाप्यनुवृत्त
मिक इति स्वरूपपरम्। उत्तरस्त्वदवस्वरूपपदार्थकत्वं व्यवस्थापकचराब्दाभावादिति चेन्न। इका गुणवृद्धीति संज्ञां मुक्त्यर्थे दंतं तन्ने धातुपतिष्ठत इत्यर्थेनास्यापि परिभाषात्वात्।

कारइतिभावात्। यद्वायत्रेदंतद्विहिते गुणह। इतिनैत्यर्थः। तद्वत्प्रतियुक्तेपरिभाषायाप्रियतेतत्रायंनिषेधइतिउक्तप्रकरणदितिभाष्यप्रतीके। अथाधिकारेणस्वरूपपरस्यैवेकइत्यस्यानुव
 तनाद्वा। यदेतिपूर्वपातुःसाधनेनेतिसिद्धांतपक्षेइत्यर्थः। यदात्विति। पूर्वपातुमपसंगेतिपक्षेपूर्वमेवजातस्यनिषेधायोगेदितिभावः। बहिरंगस्यासिद्धत्वादिति। द्वितीयेबहिरंगमित्यस्यासिद्ध
 त्वाविधिप्रवृत्तिकालेऽन्यत्वात्निषेधाप्राप्त्यसिद्धिरित्यर्थः। एतेनजातस्यबहिरंगस्यांतरंगकतंयनेनासिद्धत्वाप्रतिपादनेपिजातप्रत्यंतरंगेपश्चात्प्राप्तबहिरंगस्यानेनासिद्धत्वप्रतिपा
 दनेमानाभावः। फलाभावाज्ञापकेविशेषश्चेत्यस्तम। परंतुयंपक्षः। सुद्धात्पूर्वइत्यादिस्त्रेपुमायइषितइतिभाष्योक्तमेवसम्भक्तं। नन्वेति। इयंचयत्तुकोरितिस्त्रेणज्ञापिता। अन्य

बहिरंगइति। यदापूर्वप्रत्ययः पश्चादुपसर्गयोगस्तदाप्रतिषेधोत्तरंगगुणेबहिरंगः यदातुपूर्वमुपसर्गयोगस्तदागुणोत्तरंगः पश्चात्प्रत्ययोत्ययोत्यौनि
 षेधोबहिरंगः सर्वथाबहिरंगस्यासिद्धत्वादिसिद्धिः। ननुनाजानंत्येतिनिषेधात्कथंपरिभाषाप्रवृत्तिः यत्रकार्यविधावानन्तर्येणचोराश्रयणं तत्र नि
 बहिरंगगुणोत्तरंगः प्रतिषेधः असिद्धबहिरंगमंतरंगेयद्येव नार्थोधातुयुद्धेन। इहकस्मान्नभवति। लज्जलवितालवितुं
 पूज्यपवितापवितुमितिआर्द्धधातुकनिमित्तलोपेप्रतिषेधः। नचैषआर्द्धधातुकनिमित्तलोपः। अथवापुनरस्तुगुणरुद्विवि
 शेषणम्। ननुचेत्तन्त्रोपयतीत्यत्रापिप्राप्नोतीतिनैषदोषः निपातनासिद्धकिंनिपातनंचैलेकोपेरितिपरिगणतंकर्तव्यम्॥

षेधादनुपस्थानं परिभाषायाः यथाऽक्षयूरिति तत्र हि इकोयणचीति वचनादिगचोराश्रयणं अस्मिन्नुपप्रतिषेधस्तत्रेनास्त्यचोराश्रयणमित्यदोषः।

याबहिरंगसिद्धत्वेनैव सिद्धे तद्वैयर्थ्यस्य ह्येव। अचोरिति द्विचमविवक्षितं। धर्मिग्राहकमानस्य तथेव सत्त्वात्। अनुपस्थानमिति। अस्यात्रेत्यादिः। तत्रहीति। तत्राश्रयणसिद्धो
 नेत्यर्थः तेनासिद्धपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञाप्यते अतएवभाष्येप्रतिषेधस्तत्रभिन्नस्यलेनकाप्येतदुक्तंयथासिद्धपरिभाषाज्ञापकंविप्रतिषेधस्तत्रेउक्तमपिपुनर्वाहकस्त्रेउ
 क्रमिति विवरणं कृता। अस्मिन्निति। निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वात्पश्चात्प्रवर्तमाने इत्यर्थः। कृयपातोर्णिचिपुकिजोपोभ्योरित्यलोपः वाक्यकारस्त्रेयाप्र्यमित्योपिपरिहारा
 यपरिगणनामाह। परिगणनमितिभाष्ये। अत्रयस्यहलइतिलोपः समुदायलोपइतिमत्वायकक्षयोः परिगणनंवेमिदिते

ननु भंजिरंज्योपदेशिकनस्यैव भंजेत्यविपरिजंश्रयजिनेत्यादिनालोपइतिनुस्रोपइत्यसंगतमतआह। नुमितीति। नन्वनिदितहृदिरदंसिद्धमतआह। हृदिहृद्विति। सनास्येवेतिपूर्वपक्षाशयः। इडादेराद

ननु भंजिरंज्योपदेशिकनस्यैव भंजेत्यविपरिजंश्रयजिनेत्यादिनालोपइतिनुस्रोपइत्यसंगतमतआह। नुमितीति। नन्वनिदितहृदिरदंसिद्धमतआह। हृदिहृद्विति। सनास्येवेतिपूर्वपक्षाशयः। इडादेराद

यज्जकृक्वलोपइति। वृत्त्यत्राकारोविवक्षितः तेनधातुपाठेयोकारान्तः पवितस्तस्यग्रहणं अन्यस्मात्स्विक्रयंनिबोधनंवेमिदितेतिबेभिद्युशब्दात्तच्चइत्यस्यहलइतियलोपः
 मरिभृजइतियजोचिचेतियः। कुक्। कुपुभिमगपराक्कृहृदिगणपति। धातुनाभ्यायकृत्तुल्लत्वायस्यहलइतियलोपः समितदस्यच्छदाभ्याकृजेताभ्यासुल्लत्वात्

यज्जकृक्वलोपे प्रतिषेधः। यज्जकृक्वलोपे प्रतिषेधोवक्तव्यः यज्जवेमिदिनामरीमृजः। यक्। कुपुभितामगपकः क्यसमिधिताह
 षकः। वलोपे। जीरदानुकिंप्रयोजनम्। नुस्रोपस्त्रिभ्यनुबंधलोपेऽप्रतिषेधार्थम्। नुमलोपस्त्रिभ्यनुबंधलोपेचप्रतिषेधोमाह
 दितितुस्रोपेअभाजिरागः उपबर्हणंस्त्रिवैः आस्तेमाणंअनुबंधलोपेप्रतिषेधार्थंलज्जलविता। लवितुम्। यदिपरिगणनंक्रियते
 स्पदः प्रत्ययः। हिमप्रत्ययः इत्यत्रापिप्राप्नोतिवक्ष्यतेतत्। निपातनास्यदादिष्विति। तत्रहिपरिगणनंकर्तव्यंनकर्तव्यंनुस्रोपेकस्मान्नभवति

प्रत्ययोक्त्वात्येतिविभाषेतियलोपः। नुमलोपेतिनुमितिनकास्यपूर्वाचार्यसंज्ञा। उपबर्हणमिति। हृदिहृद्वेइदितानुमृहृद्वेऽभ्युनिटीतिवार्तिकेननलोपः। आस्तेमाण
 मिति। अस्तेमाणपिबेदेपक्यतेतत्रनज्पूर्वात्स्त्रिवैर्मनिप्रत्ययेवकारलोपः। कृहृदिशः। छादसत्त्वाद्कारस्यनभवतिपरिगणनेसतिधातुग्रहणंनकर्तव्यंभवतीतिअनु
 बंधलोपः प्रयोजनंननपवितः

इतिज्वरत्तरस्तिवीत्यनेन। भाष्येइत्यत्रापिप्राप्नोतीति। हृदिरीशेयः नप्राप्नोतीतिपाठेनिषेधइतिशेषः। निपातनादिति। स्पदोजवेअवोदैधौयप्रत्ययहिमप्रत्याइतिनिपातनं। अस्यानलोपमात्रफलकत्वे
 नलोपविधानेनैवसिद्धेनिपातनंयथापत्तिरितिभावः

तेति। अन्यथोगुणइत्यादावपि परिभाषाप्रवृत्तौ तस्यापीग्नक्षणात्वेनैव गवायनइत्यादौ निषेधस्यादिति भावः। यत्रैकपरिभाषेति। न चैकइत्यनुवृत्त्येकोनतेइत्येव व्याख्यानमुचितमिति वाच्यम्। मरीचः सरीसृपइत्यादाविकः प्रत्ययाविवहितस्य पूर्वत्वभावान्निषेधानापत्तेः तदाह। भाष्येदग्नक्षणादिति। यथेतदर्थजाभस्तथोक्तइकपरिभाषाजक्षणादित्येतदर्थः। ज्ञेयेति। प्रत्ययाश्रयत्वादिति भाष्यम्।

इक्षुकरणादितितेनयनेकपरिभाषास्थान्यंतरविद्यतेयव्याप्तिर्येतत्त्रायं निषेध इत्यर्थः प्रत्ययाश्च यत्नादिति ॥

इकप्रकरणोल्लोचयेद्विः इग्लक्षणयोर्गुणद्वयोः प्रतिषेधः नचैषेग्लक्षणद्विः यदीग्लक्षणयोर्गुणद्वयोः प्रतिषेधस्यदः प्र
अथः हिमअथइत्यत्रन प्राप्नोतिदूहचप्राप्नोतिअवोदः एधः ओघ्नइति। निपातनात्स्यदादिषु निपातनात्स्यदादिषु प्रतिषेधो
भविष्यतिनचभविष्यतियदीग्लक्षणयोर्गुणद्वयोः प्रतिषेधः स्त्रियन्तुबंधलोपेकथं प्रत्ययाश्रयत्वादप्यत्रसिद्धंआर्द्धधातुक
निमित्तेलोपेप्रतिषेधः नचैषआर्द्धधातुक निमित्तेलोपः यद्यार्द्धधातुक निमित्तेलोपेप्रतिषेधः जीरदान्नः अत्रनप्राप्नोति॥ ॥

लोपविशेषणमार्द्धपातुकग्रहणमित्यर्थः। जीरदानुरिति। वर्णानिमित्तोत्रवकारं लोपोनप्रत्ययनिमित्तः।

स्यलोपेऽर्द्धपातुकप्रत्ययनिमित्तकत्वाश्रयणदित्यर्थ इति भावः । न प्रत्ययेति । प्रत्ययस्याश्रयत्वादनान्निप्रत्वाच्चेति भावः ॥ ॥ अक्षयं जीरदानुशब्दस्यैवमेव व्युत्पत्तिः कार्येत्याह । ॥

रवंचेति। अत्रान्तरपदत्वे सत्ये वावृद्धत्वं लक्षणादिति भावः। ननु रदानुप्रत्यये रेफाकार उदात्तः समासे त्वतोदात्तः स्यादत आह। ब्रुक्तिरिति। जीरस्य प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तस्य ब्रुवृद्धौ रेफो
वर्षदप्रकृतिस्वरेणेत्यर्थः। जीववित्तुगुणनिषेधाभवत्येव। एतेनाध्यातुकत्वेन यत्र जोपनिमित्तता तत्र वजोपनिषेध इत्यपास्तम्। वार्तिकविरोधात्। यडाचिचत्यत्रापि तच्च
नानिमित्तत्वाच्चात्रुवइत्याद्यासिध्यापत्तेश्च। विधिव्यादिम्पत्तुविजभाव एव। भाष्ययावता चेदानीमिति। किञ्चन गुणनिषेधादिति भावः। अत्र वजोपोलोपोवोरित्यनेन। इदं

र किञ्च इति। एवं च जीरेत्यवग्रहः सिध्यति। बहुव्रीहत्वाच्च जीरदानुशाब्देरेफाकार उदात्तः दृहिरिति। दृहिवृद्ध्यविति पाठात्। भेद्यत इति।

रकिज्यः सम्प्रसारणं नैतज्जीवरूपं रक्चेतज्ज्यः सम्प्रसारणं भवतियावता चेदानीं रकिजीवेरपिसिद्धं भवति। कथमुपवर्हणं
वृद्धिः। प्रकृत्यंतरज्ञायते वृद्धिः प्रकृत्यंतरमिति। अचीतिहिलोपउच्यते अनजादावपि दृश्यते निवृत्त्यते अनिदीति चोच्यते इडादावपि दृ
श्यते निवर्हिता निवर्हितुमिति अनजादावपि न दृश्यते वृंहयति वृंहकः तस्यानार्थपरिगणने न यदि परिगणनं न क्रियते। नैद्यते छेद्य
ते अन्नापि प्राप्नोति। नैष दोषः धातुलोप इति नैवं विज्ञायते पातोर्लोपो धातुलोपः धातुलोप इति॥

अणुणिजोपश्चाद्धातुक निमित्तइतिपक्षद्वयेपिदोषः अपवादविषयपरिहाराच्चोत रणेपिअणुत्रनप्रवर्ततइत्युपन्यासः॥

चयथाश्च तस्मै चमतेव लोप प्रत्याख्यानं तु करिज्य इत्येव शरणं पक्षद्वयेपीति। तत्रेणोभयविशेषणत्वं पक्षोपीत्यपि बोध्यम्। गुणोप्याश्रयं लोपोप्याश्रयः। उपवाद इति। प्रकृत्यच्चापवादविषयमिति परिभाषयेति भावः। एतेन गुणप्रतिषेधोप्यत्र समानकालिकतत्त्वविरुद्धार्थनिषेधो नांतरगुणबाधितं क्षमते इत्यपास्तौ न च नृदेवतद्वयत्राचः परस्मिनि तिणि लोपस्य स्थानि च त्वेन तत्राभावातिदेशात् स्यचसत्त्वेन स्थानि निणि विसृतिश्च भवते निषेधस्य लोपश्च भावातिदेशात् तदोपपत्तिरिति वाच्यम्। स्थानि वक्षावाश्रयणं सूत्रप्रत्याख्यानमेव तितदनश्च यणनसूत्रवत् तदनश्च यणने बायं दोष इत्याद्यात् ॥ १॥

अनवकाश इति नाप्राप्ते लोपे लुगारं भात् । सावकाश इति भिन्नविषयो लुग्लोपौ । अकारस्य लोपो यकारस्य लुक् ततश्च नास्तियेन नाप्राप्तिन्यायः । चयापीति तिगडे ।

अनवकाशतर्ह्युक्तसावकाशात्तुक्सावकाशः प्रवेशश्च प्रवासानुपदेशात्तुक्प्रत्ययस्य
करिष्यते अतो लोपः ततो यस्य । यस्य च लोपो भवति अत इत्येव किमर्थमिदं तुकं वक्ष्यति तद्वा धनार्थम् । ततो हलः हल उत्तरस्य च यस्य
लोपो भवतीति । इहापि तर्हि परत्वाद्योगविभागाद्बालोपो तुकं बाधेत रुल्लोनेनावृष्टभोयदि दंतोनूयते नैनावे ॥ समाम्नाश्रयोस्तु

चिचेत्यत्रयकाराकारसमुदायस्य यङ् इति निर्दिष्टस्य विवक्षितत्वादवयवे च यङ् अपदेरास्यगौणत्वादिति भावः। समानाश्रय इति तु त्यक्त्वा दिति भावः नो नावेत्य

[illegible]

अकित्तस्येति। उदुपपाद्वादिकर्मणोरिति विहितस्येयर्थः। एवं च। कित्वाभावे किति चेत्वेव निषेधः। सिद्धे निरुचित इति भावः। सन्निपातं सम्बन्धस्तद्विपात इति कमीयात्। अदौ प्रत्ययेदति। यायाते किति चियतिरित्यादौ। आलोपनापतवरे ग्रहणस्य वेयर्थ्याच्चित्ये मतम्। अस्य समाधानं त्वस्माभिरुक्तम्। सम्भवेति। अतएव न पदांतस्त्ररे व ग्रहाणंचरितार्थसत्यकारयदि स्याद्यकारजापस्तदा सम्भव उच्यते इति भावः। किति

निकृत्तइति। कित्त्वं सन्वियोगेन लोपे सति उदुप्यत्वमिति निमित्तमकित्त्वस्य न भवति। यद्विस्वकारलोपः कियते तदा जंगम इति त्वत्र तस्य स्थानि वद्वा वादुप्यलोपः प्राप्नोति। नैष दोषः अनङीति प्रतिषेधात् अन्यको यमङिति चित्तलोपस्यपि तस्य प्राप्तिः अजादौ प्रत्यये तस्य विधानात्। ननु लौलुबादिषु वडादयः स्थानि वद्वावेन सिध्यंति तेषां स्थानि न्यदर्शनात् संभवमात्रेणाप्यतिदेशो भवतीत्यदोषः कितिच किति प्रतिषेध इति। इकदस्य नुवर्त्तने गुणरुद्धी इति च। तत्र यदि इक कृतीत्यनेन विशेष्यते किति परतो यदगिति तदा तस्मिन्निति निहिष्ठे पूर्वस्येति प

निकुचितेषुक्तं किं सन्निपातलक्षणविधिरनिमित्ततद्विपातकस्येति । किं ति च क्विति प्रतिषेधेत निमि
तग्रहणं कर्तव्यं किं निमित्ते ये गुणद्विप्राप्नुतस्तेन भवत इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ॥ ॥

रिभाषोपस्थाननिदिष्टग्रहाणस्पृशान्नयार्थत्वाच्चित्तंस्तुतमित्यादावेवनिषेधः स्यात्तन्तुभिन्नः भिन्नवानित्यादावितितन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यं यदा तु किदग्रहणं गुणवृद्धि-
शेषणं तदा परसप्तम्यान्प्रसंगेनानि विहितयानि निषेधः अपि च न भिन्नतयोरवेति परिभाषानुपस्थानान्निमित्तसप्तम्येव किं त्रिति किं निमित्ताहितयोः प्रवृत्तिः ॥ ॥ ॥

चा। तत्रयदिति। तस्मिन्निति परिभाषा। अत्रयत्वेत्यर्थः। यदाचित्। निषेधत्वेन तयोः प्रधान्यादिति भावः। नहीति। अनभिनिवृत्ते पूर्वपरव्यवहारस्य कर्तृमशक्यत्वात् तदनुपस्थानं निवृत्तनिषेधे तु देवदत्तं तदनुह
तन्वायेन चित्तमित्यादाविकः श्रवणं न स्यादिति भावः। निमित्तेति। अत्रयस्य च भावेनेति सप्रगी। सावज्ञापकत्वात् किञ्चाप्यकत्वं च संबन्धं विना अनुपपन्नसर्वविधिरास्त्रकृत्प्रनिमित्तत्वं माद्यप्यप्यवस्थिति। एवं च निमि
ततया कित्वाप्युत्तराद्वा। इति तस्यर्थः। तदाह किन्निमित्तादिति तयोः प्रवृत्तिरिति। केचित्तु सिद्धसाध्यसमभिव्याहारन्यायेन निमित्तत्वं फलति इत्याहुः। परंतु किं नीत्येतत् उक्तं द्विविशेषणमव।

म भा के वि
॥१०॥

अवनकियातदभावयोरमूर्तत्वेन कित्यपरत्वा संभवात्। इक इत्यस्याद्याप्यनुवृत्त्युक्तेः। अतु रतावपितस्य शब्दपरत्वात्। तस्मान्निमित्तग्रहणभावे कितीति सप्रम्यानिर्दिष्टे पूर्वस्येव
स्थिता किति अयवहिते पूर्वस्येयुगलद्विप्राप्तिवन्तस्तत्पर्यः। अनुवादे परिभाषा नोपतिष्ठति। इको उण्वद्विप्रवश्चेति स्तत्र द्वयविषयमेवेत्युक्ते। भाष्ये तस्यानिषेधात्पुनर्भावे। तदक्षप
तिभाष्ये कित्यनंतरो गुणभावस्ताति। निमित्तग्रहणतु तसामर्थ्यात्परिभाषा नुपस्थानं। तस्यत्याख्याते तु विंगादिना तदनुपस्थानं। संभवत्वापरसप्रम्यामयस्यचेति सप्रम्यासंभवाच्च उ
पपदविभेकेरिति न्यायात्। सिद्धसाध्यसमभिहारन्यायस्यापि तस्मिन्निर्दिष्टात्वेण वा भएव निमित्तग्रहणप्रयोजनावसरे हत इत्युदाहरिष्यति। कैयदेकरीत्या इक पदानुवृत्तावेव निमि
उपधारो रवीत्यर्थमिति। उपधाया अपि कः प्रतिषेधार्थो रवीत्यर्थः। निमित्तप्रतिषेधनिवृत्त्यर्थम्। अत्र हिति निमित्तोत्पत्तेरनयद्विभितः ननु चेति आकांक्षया पुगंतलपुपधस्येति संनि
उपधारो रवीत्यर्थः उपधारो रवीत्यर्थः। उपधार्यतौ वत् भिन्नः भिन्नवान् किंपुनः कारणं न सिद्धाति कितीत्युच्यते तेन यत्रैव कित्यनंतरो गु
णभाव्यस्ति तत्रैव स्यात्। चितं स्तुतं इह तु न स्यात्। भिन्नः भिन्नवानिति ननु च यस्य गुण उच्यते तत् किं त्वपरत्वेन विशेषयिष्यामः पुगंतलपु
पधस्य च अंगस्य गुण उच्यते। तच्चात्र कित्यपरं पुगंतलपुपधस्येति नैवं विज्ञायते पुगंतलस्यो गस्य लघूपधस्येति कथं तर्हि पुगंतलः पुगंतः
धानं मन्येतो तथा हि किति उण्वद्विप्रवश्चेति कस्येत्याकांक्षायां यस्य प्राप्ते इत्यस्ति पुगंतलपुपधस्यापेक्षा अथवा कितीति प्रत्ययग्रहणस्य येनांगं संनिधाप्यते तत् अकितीति भिन्नमित्या
तग्रहणमिति वार्तिकस्योक्तिसंभवेन तत्प्रयोजनदाना नुक्ति संभवः स्पष्ट एवेत्याहुः। उपधाया अपि कः। उपधायां रो रवीतौ चार्थः प्रयोजनं प्रवृत्ति निवृत्तिभ्यां प्रतिषेधो यस्य त
तन्निमित्तग्रहणमिति भाष्यार्थ इति भावः। उपधारो रवीतिभ्यामिपुपधारो रवीत्यर्थमित्यर्थेन नित्यसमास इत्यनेन। न संनिहिते पुगंतलां गादिकथं तत्परत्वेन विशेष्यमत इह आ
ह। आकांक्षति। ननु निषेधे गुणवृद्धी प्रतिकृत्यरे अयं निषेधविषयं प्रतिचाकांक्षांतां गं प्रतीत्यत आह। अयवेति। निषेधगुणदेरप्रत्यये कित्यप्रसंगेन प्रत्ययग्रहणमिति
भावः। एवं च प्रत्ययस्यो गं उच्यते आकांक्षत्वात् तस्यैव तद्विशेषणमिति भावः। आयव्याख्यायां परित्सारभाष्यं योजयति।

पुगंतलपुपधस्येति संनिधाप्यते तत् अकितीति भिन्नमित्या

ततश्च समुदेति। द्वितीये हि दंबोध्यम्। नास्ति प्रविशो घणत्वं न्याय्यमिति। भाष्ये गविशोषणे हीति। पुगंतलपुपधस्येत्यत्र बह्व्रीहिणां गविशोषणे चेत्यर्थः। यदीत्यनेन न स्वपक्षस्योपा
देयतायते किंतु भयोः साम्यमुच्यते इत्याह। तन्निमित्तपक्षस्यापीति। सार्वधातुकनिमित्तस्य शानि नित्तस्य लघूपधलक्षणस्य। त्वनिमित्तस्योभाष्येतरंगलक्षणत्वादिति। प्राधान्ये
नाच एव यत्रानंतरो अयणं तत्रैव नाजानंतरो अयणं इति निषेधप्रवृत्तेस्तस्याभावाच्चेति भावः। नन्वदुवदित्यत्र सार्वधातुकेति गुणत्वं नित्यत्वाच्च डि। द्विवचने हीति निषेधा
लघूपधेति। ततश्च समुदायस्यानिर्देशादवस्यचेको अवधानात्तदवस्थेवाप्राप्तिरित्यर्थः तन्निमित्तमक्षस्यापि दुष्टतामाह। राचडंते दोष इति।
लघ्वीजपधालघूपधापुगंतलपुपधाचपुगंतलपुपधपुगंतलपुपधस्येति अवश्यं चेत्तदेवं विज्ञेयं अंगविशोषणे हि सती। हापि
सज्येत भिन्नतिष्ठिति। रो रवीत्यर्थं च त्रिधा बह्व्रीहो रवीति। यदितन्निमित्तग्रहणं कियते राचडंते दोषः रियतिपियति
धियति। प्रादुवत्। प्रासुवत्। अत्र न प्राप्नोति। राचडंते स्यांतरंगलक्षणत्वात् अंतरंगलक्षणत्वादत्रे यदुवडोः कृतयो रनु
पधात्वाङुणेन भविष्यति। एवं कियते चेदंतन्निमित्तग्रहणं न च कश्चिदोषो भवति। इमानि च भ्रयस्तन्निमित्तग्रहणस्य प्रयोजनानि॥ ॥

सार्वधातुकनिमित्तस्य गुणस्य निषेधे पि लघूपधलक्षणनिषेधाप्रसंगादित्यर्थः रियतिपियतीति रिपिगतौ धिधारण इति तु दादौ पाठः॥

उवडभावे द्वित्वात्परत्वाच्च लघूपधगुणे दुर्कार इति चेन्न। अंतरंगत्वादित्यस्यैव प्रवृत्ते। ओणेर्दित्करणेनोपधाकार्यस्य द्वित्वात्स्या बल्यबोधनेपिन क्षतिः। ज्ञापकस्य स
जातीयापेक्षयात्तेनोपधाकार्यस्य यत्र द्वित्वसमाननिमित्ततादित्वनिमित्तावापि नित्ततावात्तत्रैव तत्प्रावत्यबोधनादित्याहुः। भ्रयः पुनरर्थः॥

म. भा. के. वि.।

॥ १११ ॥

एवमकारोपीति। कुत्ररेणुगृहीतप्रयोक्तव्येति सूत्रार्थः। तस्य यथाचितमित्यादावसतो गुणदेः प्रागभावः पाल्यते एवं सतोपि निवृत्तिः साध्येत। सतोपि निवृत्तेरदि प्रभृतिभ्य इति दौष्टत्यादिति भावः। नन्वितितथा चेक इत्यनुवृत्तिसामर्थ्यादिसत एवाप्रयोगः प्रतिपाद्यत इति भावः। नेनैक इत्यत्र निजान्नयाणं गुणः श्वावित्यभ्यासस्य गुणः। प्रसक्तत्वा न भिन्ननिवृत्तत्वा योर्विरोधमात्रं क्यहसामान्येति। निवृत्तिः अभिनिवृत्तिः विहितप्रतिषिद्धयोर्विकल्पस्तर्हि स्यादत आह। परमार्थेति। गुणविध्यैकवाक्यतया कुत्तन्न सावेः। भावकादौ गुण इत्यर्थात्। कुतितयोरप्राप्तिरेवेति भावः।

होह्यइति यथैवादिप्रभृतिभ्यः शपइति अनेन शपनिवृत्य तेरावमकारोपनिषेधेन निवृत्य तत्प्रायः न चिग्लक्षणेन भवतीति निषेधाप्रसंगः। सत्यं परिहारोतरस्य सद्भावादतन्नाश्रितम्। प्रसक्तस्येति। सामान्यलक्षणेन विशेषणलक्षणपरामर्शेन यस्यां पुनर्विशेषलक्षणपरामर्शेन तत्स्वरूपेण नभिनिर्वृत्तं तस्य निवृत्तिः क्रियते। परमार्थस्तु त्सर्गपवादयोरेकवाक्यतायामप्राप्त्यनुमानेनाभइतिसिद्धान्तः। वितमित्यादौ च यस्य सक्तानभिनिर्वृत्तगुणनिषेधेवचनस्य च

होहः उपोयते औयतलौपमानिः पौयमानिः नेनिक्रइति नैतानि संति प्रयोजनानि । इह तावत् हतो हत इति प्रसक्त
स्या नभिनिवृत्तस्य प्रतिषेधेन निवृत्तिः राक्याकर्तुं अत्र च पाठपदशावस्थायामेवाकारः । इह च ।

रितार्थत्वाद्दोहस्य इति भूताकारनिवृत्ताव्यापारः यदि प्रभृतिभ्य इत्यनेन तु गत्यंतराभावात्सन्नेव प्रक्रियायां शान्निवर्त्यते यद्येवं भवतश्चादौ प्रसक्तोऽभिनिर्द्दित एव शब्दवकारः कस्मादेनेन न निवर्त्यते नैष दोषः शब्दभवतीत्यस्यांचोदनायां गणरूपेणाचोदनाज्वायं गुणनिषेधविषयः ॥

साचपयुदासविधया यद्वाप्रसज्यप्रतिषेधेन वाक्यार्थबोधेतदंशे सामान्यशास्त्रज्ञानस्य प्रामाण्यं कथ्यते। एकवाक्यताफलसंपत्तेस्तदेकवाक्यतायामित्युक्तमिति दृष्टव्यम्। भूताकारेति। सिद्धाभावपरिपालनेनैव सिद्धोऽसिद्धाभावविधाने गौरवादिति भावः। प्रक्रियायामिति। वस्तुतस्तु तत्रापि सुगुह्यतया नुत्यतिरेवान्वाख्यायते इति बोध्यम्। नैष इति। एकान्ता अनुबन्धा इति भावः। अयमेव न्याय्य इति तस्य लोप इति सूत्रेणैव रूपति॥

कार्यत्वादिति। अंगस्य गुणेन वतिसत्त्वत्संबन्धभ्यां सेक इत्यर्थ इत्यभिमानः। उत्तरस्त्विति पक्ष इति शेषः। कित्त्वस्य यस्य गुणः प्राप्तिस्तस्येति स्वरार्थ इति भावः। भाष्ये धातुं किदिति।
परत्वेन निदिष्टं यत् किदिति तद्भातुं प्रतिविहितमिति विशेषपिष्यामः। तथा च धातुविहितं किन् यतः। कुतश्चित्तरत दवयवस्य गुणानेति स्वरार्थ इत्यर्थः। तद्धनयन्नाह मत्ताप
उपोयत इति वेजोयकिसम्प्रसारणे लुक्ते उभयदाश्रयत्वाद्बहिरंगो गुणः श्रौयत इत्यादौ बहिरंगश्रयत्वाच्च द्विर्बहिरंगानेति क्त इति। कित्त्वरत्वेनांगस्य
विशेषणदंगस्याचकार्यत्वात्पूर्वपक्षः। उत्तरस्त्वभ्यासस्य कार्यत्वात् तस्य च पूर्णरूपेण व्यवधानादिति धातुं कित्त्वरत्वेनेति। ना धातुलोप इत्यत्रापि सज्जनोपि
धातोर्धातुमात्रस्य स्वरितत्वादित्यनुवृत्तिरित्यर्थः। यदीति कित्त्वनंतरस्य धातोर्गुणवृद्धी न भवत इति वाक्यार्थमन्ताप्रश्नः। धातोरेवेति। धातोर्विहितस्य कि

उपोयते औपोयतौ यमानिः पौयमानि रिति बहिरंगे गुणवृद्धी अंतरंगः प्रतिषेधः असिद्धं बहिरंगं मंतरंगेने निक्कइति परेण रूपेण व्यवहितत्वात् न भविष्यति उपधार्थेन तावन्नार्थः धातोरिति वर्तते । धातुं कृत्य परत्वेन विशेषयिष्यामः यदि धातुर्विशेष्यते विकरणस्य न प्राप्नोति चिनुतः सुनुतः लुनीतः पुनीत इति नैष दोषः विहितविशेषणं धातुग्रहणं धातोर्यो विहित इति । धातोरेव तर्हि न प्राप्नोति न चैवं विज्ञापते धातोर्विहितस्य कृतिरिति कथं तर्हि धातोर्विहिते कृतिरिति अथवा कार्यकालं संज्ञापरिभाषयन् कार्यं तत्र दृष्ट्वा पुनस्तत्तु पुनः धस्य गुणो भवतीत्युपस्थितमिति

त्यनन्तरेनेमत्ताप्रश्नः। धातोर्विहितइति। धातोर्विहितस्येति कृत्यनन्तरा यो धातुर्विकरणीवा तस्य प्रतिषेध इत्यर्थः अथवेति। यत्र गुणवृद्धी विधीयते तत्र कृतिने सुपति
 षत इत्येवमियं परिभाषा भवति तत्र पुगंतल घूप पस्येत्यत्रास्या उपस्थाने सति येन नायव धानमिति भिन्नमित्यादौ निषेधो भविष्यति॥

अश्रुतिं धातुविकरणेवेति धातुनाविहितविशेषणबलव्यमेतदुभयमप्येननेति। पुगंतवपुपपेति तत्पुरुष इति भावः। श्रुतत्वात्स्वार्वाधातुकादिकं। कृतिवपुगंतोदीनामेव विशेषणमित्यभिमानः।

6

1150211

अथापि ननु मतागस्य लुच्यत विमर्षेन दापः सायं पुनरित्युक्तं तत्रापि ननु त्रिकोणपरिहारो पन्था सो न्यायस्य तादनार्थः॥
लुक्त्वा अथवेति। लिङ्गानि द्विष्टांगविकल्पातस्मिन्निति परिभाषोपतिष्ठत इत्यर्थः। अनेकपरिहारो पन्था सो न्यायस्य तादनार्थः॥
कुलमादिदक्षतीत्यादावुमागमनिषेधेन धीप्पतीत्यादौ नलोपे चारिताश्रयति। इको सलित्यपिन। तद्विषये दकः कु। त्यरस्यैव संभवादिति चेन्न। सृजि हरो सत्यम् कितनिद्र
काश्चलदेने रितिलघुन्यासन सिद्धे सामान्यतोति देवा स्पृण प्रतिषेधार्थत्वेन ज्ञापकसाध्या ज्ञात। रुदविदमुष्पात्तासना मृडमृद्युपकुषक्रियात्कः कितविधानं च ज्ञापकबोधमा॥

काश्च्यत्वात् नन्वसिद्धस्यानिष्ट्यन्त्येव निषेधः क्रियते तत्राह सत्त्वादिति। शास्त्रासिद्धत्वाद्वा सत्त्वावुभ्या प्रतियोगिज्ञानाभावा निषेधानुपपत्तिरिति भावः। उभयविशेषणयव
द्वितीत्यर्थमित्यन्वयः। यथेति। प्रथमस्यैव तत्कर्मधारयविशेष्यशक्यकर्तुमिति न तत्र बह्विहित्वगमकमिति भावः। ननु स्वत्रांतरप्राप्तिनिवृत्तिः कथं तत्राह। सामर्थ्यादिति। अयमा
शयश्चाह पातुके इति योगाविभज्यते पातुलोप इति वृत्ते पृथीतत्पुरुषश्च। एवं च धात्वे कदेशलोपे सति प्रत्यासत्पांतरगत्या च पुत्रधात्वे कदेश निमित्तो गुणवृद्धिनिषेध
श्च दार्धपातुक एवेति नियमस्तत्सामर्थ्यात् इति। तद्धवनयन्नाह यङ्निमित्तश्चेति।

म. भा. के. वि.
॥ १७३ ॥

भाषेति। ऊर्ध्वोः सार्वधातुके इत्यत्र ऊर्ध्वग्रहण इति भावः। इत्यादिभ्य इत्यादिना ऊर्ध्वग्रहणे। राज्ञोप इति तत्र हि किं नीतिना उवर्त्तते तदु वृत्तिपक्षे। तोतोमीत्याद्युदाहरणानेव मपि कृति
चेति निषेधोऽत्र उवर्त्तते इति तद्वारणं विनाऽस्य चारितार्थक्यमत्र आह। अनेनेति। बहिरंगराजोपस्थांतरं गेयडाश्रये प्रतिषेधे कार्यऽसिद्धत्वात् द्वाभ्यां व्यवधानात् तदप्राप्तिः सनः
किंचेनेतु एकव्यवधानमेवाश्रितमिति भावः। वस्तुतस्तु भाष्यप्रामाण्यादेव प्रयोगाणां लोके भाव इत्येवाश्रयणीयं। नचिग्नजयोरित्युक्तावपि लैगवायने इकरस्थानि कृत्वेनेग्न
भाषाविषयत्वे तु यङ्कोवङ्निप्रयोजनानि आर्द्धधातुकग्रहणस्य संभवन्ति। तोतेति दोषोर्त्तिदोषोर्त्तिजोहोर्त्तिमोमोर्त्ति इत्यादिषु तु वीधुवीत्यादिभ्यो यङ् कृतिपि वका
रङ्कारयोराजोप इति लोपे कृते असत्पार्द्धधातुकग्रहणे वङ् वीहाव्याश्रितेन धातुजोप इति गुणनिषेधः प्राप्नोति समाभ्रदित्येव मथमार्द्धधातुकग्रहणस्या
इह कस्मान्न भवति लैगवायनः कामयते। तद्विदितकाम्योरिकप्रकरणत्। इग्नक्षणायोगेण वृद्धोः प्रतिषेधः नचैते इग्नक्षणां लकार
स्य डित्वादेशेषु स्थानिवद्भावप्रसंगः लकारस्य डित्वादादेशेषु स्थानिवद्भावः प्राप्नोति। अचिनव। असुनव। लकारस्य डित्वादादेशेषु स्थानि
वप्रसंग इति चेद्वा सुरोडि इचनात्सिद्धं यदयं यासुरोडि इचनं शस्ति तत्र ज्ञापयत्याचार्ये निडिदादेशाडितो भवतीति। यद्ये तत्र ज्ञाप्यते। ॥ ॥
तत्रेनेन चात्र व्यवधानात् नास्ति निषेध इति सति प्रयोजने कथमनवकाशस्यात्। इग्नक्षणायोरिति। इक इत्येवं ये गुणवृद्धीनयो निषेध इत्यर्थः। लकारस्येति।
अनुवंप इत्संज्ञकत्वात् लोपास्थानि निनसंनिधीयत इत्यनन्विधाविति निषेधोऽप्रवर्त्तते। पितृडिन् न भवति डिऽत्ति न भवति ति भाष्यकारस्य कल्पनावृत्तिकारस्येति दोषोऽप्यासः॥
क्षणत्वात्त्यादेव गुणनिषेधोऽत्र आह। इक इतीति अर्थधिकारात् नरोपेन पदपरमेक इति संबन्ध इति भावः। लोपादिति। पदार्थोपस्थितिकाल एवांतरंगत्वात् लोपप्रवृत्तिरिति मा
वः। पितृडिन्नेति। सार्वधातुकमित्यत्रापि दित्योगविभागेन प्रसज्य प्रतिषेधनायमर्थोऽभिप्रेतः तत्र योगविभागसामान्यस्थानिवत्त्वप्राप्तये न्यावाडित्त्वे प्राप्तिः सर्वाप्रतिषि
ध्यत इत्याशयः। भाष्यस्थानिवद्भावप्राप्नोतीति। तथाचाचिनवमित्यादौ गुणनिषेधप्रसंग इति भावः। ननु डिन्नेति। तथाचस्थानिवत्त्वेन डिन्ने प्राप्यमिति भावः।

डित्त्वपदेश इति स्थानि लसंबंधिडः स्यत्संज्ञाभावावज्ञाप्यते। लस्येत्यस्य लपुटितस्येति व्याख्याकार्येऽर्थः। यत्कार्यं रस्येति। प्राप्नोति शेषः। नत्विति। प्रथमोपस्थितेत्संज्ञावाच्यनाभापेक्षया स्थानिव
त्वाभावावुक्त इति भावः। युक्तानुरमणाह। अन्यथेति। लङ् लित्वादेशऽऽपदेशादिति भावः। डिन्नेति आदेशस्येत्यर्थः। डिन्नेति आदेशस्येत्यर्थस्तुनेत्युक्तमव। तदभावस्येति ज्ञापकस्य स
मजातीयोपेक्षत्वादिति भावः। भाष्ययासुरोडि इचनस्य समुदायस्येत्यर्थः। एवस्यावधारणार्थत्वात्। यदिसमुदायस्य डिन्नेत्स्येति तदोयत्कार्ये तदपितत्राश्रित्योग्यमिति तदभावमपि ज्ञापयन्
कथं नित्यं डिन्नेति। ननु डिन्ने लकारस्येति तत्रार्थः स्थितो ननु डिन्ने आदेशस्येति अन्यथापचावः पचंतीति लोपः स्यात्। एवं मन्यते यासुरोडि इचनं हापकेन स्थानिन एव
लकारस्य डिन्ने पदेशा उच्छिद्यते उकारोच्चारणं तु लङ् लङ् लङ् स्त्रित्यादौ विशेषणार्थं स्यात्। डिन्नेति स्थानिवत्त्वेन जादेशो डिन्नेति यत्कार्ये प्रवृत्तं न भवतीति
स्मर्यते
कथं नित्यं डिन्नेति। डिन्नेति यत्कार्ये तद्वति डिन्नेति यत्कार्ये तन्न भवतीति। किं वक्तव्यमेतत् न हि कथमनुच्यमानं गं स्पते। यासुरोडि इचनात्
ज्ञाप्यते। ननु स्थानिन एव डिन्ने पदेशा उच्छिद्यते अन्यथानित्यं डिन्नेत्येतन्निर्विषयं स्यादित्यर्थः। यासुरोडि इचनं हापकेन स्थानिन किंचिदतिदेष्टव्यमस्ति किं
तु डिन्नेति यत्कार्ये विधीयते संप्रसारणदिकं तदतिदिश्यते तत्रेत्स्थानिवद्भावत्वात् स्यादिति देशो नर्थकः स्यादित्यतिदेशः क्रियमाणे डिन्नेति यत्कार्ये तदभावस्ये वज्ञापकः॥
तथा हि नित्यं डिन्नेत्यादेशऽऽपदेशादिति भावः। पचावः पचंतीत्यादौ तु न दोषः सार्वधातुकमपि दित्यत्रानुवृत्तिऽदित्यस्य लुप्तसप्तमीकतया डिन्ने वकार्यस्येति देशादि
ति भावः। नच यासुरोडि डिन्नेति किं कार्यं प्राप्नोति। तन्निमित्तग्रहणेन निषेधाप्राप्तेरिति वाच्यम्। संप्रसारणप्राप्तेः। नहि तत्र प्रत्यय इत्यस्तीत्याहः। नच ये वेकृतस्य लिंग
स्य समुदायविशेषकत्वाद् यासुरोडि इत्युक्तावपि समुदायस्य डिन्ने भवत्येव। अतएव तन्निमित्तग्रहणे निषेधः सिध्यति। तत्र स्थानिवत्त्वेन सिद्धमिति अर्थे डिन्नेत्स्थानिनो डिन्ने
पदेशोऽपि ज्ञापकस्यात् डिन्नेति यत्कार्ये तदभावस्यापि ज्ञापकं स्यादत आह भाष्य।

भाष्येऽपर्याप्तश्चेति। अस्मिन् त्वस्य के वले आगमे सं प्रसारणविधानेन चरितार्थत्वात्। अवयवे चरितार्थस्यैव च समुदायविशेषकत्वमत एव पविता विद्येत्यादौ डी प्रेतिभावः। उतं च नमित्यवयवमित्यर्थः। या सुट एव हीति या सुट इति दितिसामानाधिकरण्यात्। या सुट पदस्य स्वविधानाय स्वरूपपरस्य डित्वसंबंधतदादि लक्षणायामानाभाव इति भावः। प्रत्याख्यातत्वादितास्वरितत्वं प्रतिज्ञानात् समुदायगतनिमित्तत्वावयवे आरोपादपि निषेधप्रवृत्तित्यन्यायदिसधुदायदतिननुस्थानिवत्त्वेन समुदायस्य डित्वया सुटः कथं डित्वमिति चेन्न। तत् डित्वसाध्याफलस्य तावतापिसिद्धेरिति भावः। केषांचिदिति। अत्र पाठे या सुट एव त्वेवकारः प्रसिध्यर्थकः। किं न या सुटो डित्वं व्यर्थं गुणनिषेधतन्निमित्तग्रहणात्। सं प्रसारणमपि धात्वाक्षिप्तं प्रत्यये एव। एवं च सामर्थ्यात् समुदायविशेषकतदिति भावः। उतं चैनमिति स्थानिवत्त्वेन डित्वे सिद्धे पीति दोषः। उतं तोयत्कार्यमित्यादि। तापकस्य सजोतीयापेक्षत्वादिति भावः।

अपर्याप्तश्चेति। समुदायस्य डित्वं पदं शो कर्तव्ये या सुट गत्यनेन डित्वं क्रियतेन समुदायस्य कुतित्वे च तन्निमित्तग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वादगुणनिमित्तः। पिया सुटो डिति गुणनिषेधः सिध्यति यद्विच समुदायस्थानिवद्भावेन डित्वं कार्यमभविष्यत् या सुटो डित्वं न व्ययास्यत्विहितं तत्ज्ञापयति डित्वित्यकार्यं तद्भावेन भवतीति। केषांचि

अपर्याप्तश्चेति। या सुट समुदायस्य डित्वे उतं चैनं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं डितोयत्कार्यं तद्यथा स्यात् डित्वित्यकार्यं तन्मा भूदिति।

त्यातः सुपर्याप्तश्चेति। तत्रावयव डित्वद्वारेण समुदायस्य डित्वं विधीयत इति व्याख्येयं एवं हि कुतीति निमित्तसप्तमीपक्षेऽपि गुणनिषेधः सिध्यति अस्मिन्पक्षे डित्वं चैनं करोतीति समुदायस्य प्रत्ययः।

तिभावः। न हि या सुटो डित्वं प्रयुक्तं किंचिदनेन डित्वेन प्राप्नोति। नित्यं डित्वं तदस्य च डित्वेनोत्पत्त्येवार्थी। आदेशस्य डित्वं तदस्यैव दोष उक्त एव। सार्वभातुकमित्यादौ डित्वस्य उपमेये प्रथमादर्शनेन सप्तम्यंतताया अन्यायत्वं दिति भावः। न चिदं डित्वं सुयादित्यादावगलक्षणगुणवृद्धिवाधनार्थं विनियुक्त्या दौ चेति निषेधार्थं च चरितार्थमिति चेन्न। डित्वं च पि न्वेति भाष्ये कल्पनयैव सिद्धे। एतदर्थमेव हि भाष्ये तत्स्वीकारः। यत्तु संज्ञा पूर्वकं विधेरनित्यत्वेन वृद्धिवाधनात्। अत एव। तत्रोदितनास्त्रजीतनास्यार्थस्य भाष्यास्तृष्टत्वात्। ज्ञानो जेति स्यांगतुपरि भाष्ये ज्ञापकत्वभाष्या संगतेश्चानेयवान्यथा सिद्धः। नुसि चेत्यत्रैकस्याचीत्यतो चीत्यनुवर्त्य अजादौ नुसि गुणविधानाभात्तु चिनुयुरित्यत्र दोषः। एवं चानास्य पूर्वपक्षसिद्धांतावेकदेशिन एवेति बोध्यम्॥

दीधी। भाष्यामिति। अन्यत्र भावो विषयस्यार्थ इति भावः। दृष्टस्यैवेति। भाष्यां तु सप्रतिप्रयोगेऽदृष्टस्यापि आकरणांतरानुसारेण शिष्टप्रयोगादिना वावगतसाधुत्वात् स्यात्पुनर्विधानमित्यर्थः। एवं च वेद आदी धनमित्यादिलक्षाभावादसम्भव इति केचन मिति भावः। अथ वेति। एवं च लक्षणस्याप्यप्रतिपादिकं भाष्यमिति भावः। व्यत्ययेनेति। दीधी

दीधीवेवीराम। छन्दोविषयत्वादिति भाष्यामेतयोः प्रयोगाभावात्। दृष्टानुविधित्वाच्चेति यद्यपि भाष्यामिपि दृष्टमेवानुविधीयते सिद्धे राक्षसं च न्ये इति न्यायात्। तथाप्यादी धनमित्यादि प्रयोगः छन्दसि नास्ति दृष्टस्यैव छन्दस्यनुविधानमित्यर्थः। ननु छन्दस्येव दृष्टानुविधानमिति। अथ वा दृदीधीवेवीराम। किमर्थमिदमुच्यते गुणवृद्धिमाभूतामिति आदी धनमादी धनकः आवेद्यनं आवेद्यकः असंयोगः राक्षोऽकर्तुः। कथं दीधीवेयोः छन्दोविषयत्वादृष्टानुविधित्वाच्चेच्छन्दसः अदीधे ददीधयुरिति च गुणदर्शनादप्रतिषेधः दीधीवेयोः छन्दोविषयो दृष्टानुविधिः छंदसि भवति दीधीवेयोश्च न्ये विषयत्वादृष्टानुविधित्वाच्चेच्छन्दसः। अदीधे ददीधयुरिति च गुणस्य दर्शनादप्रतिषेधः अनर्थकः प्रतिषेधः अप्रतिषेधः प्रजापतिर्वैयक्तिकं चित्तमनसा दीधत होत्राय वृतः रूपयन्न दधत। अदीधयुर्दाराज्ञे वृतासः। भवेदिदं युक्तमुदाहरणं अदीधेदिति इत्तदं च युक्तं अदीधयुरिति। अयं नुसि गुणः प्रतिषेधविषये आरभ्यते स यथेव कुतित्वेन न प्रतिषेधं बाधते एवमिममपि बाधते नैष दोषः नुसि गुणः प्रतिषेधविषये आरभ्यमाणस्तुल्यजातीयस्य प्रतिषेधं बाधते कश्चन तुल्यजातीयः प्रतिषेधः यः प्रत्ययाश्रयः प्रकृत्याश्रयश्चायं अथ दृष्टानुविधिरित्यस्य मर्थः गुणश्च दसी दृश्यते ननु सर्वत्र गुणनिषेध इति। अदीधेदिति लङ् व्यत्ययेन तिष्ठ। अदीधयुरिति। नक्षित्यादयः षडित्यभ्यस्तत्वात् नुसादेशः॥

उडित्वात्तु रस्येपदो लक्षणंति विति। अत्र रं गत्वादिति। न चैवं बहिरंगस्य नुसि गुणस्य कथमनेन निषेध इति चेन्न। सर्वस्यापि गुणप्रत्ययाश्रयत्वेन बहिरंगतांतरंगनिषेधाभावादिति भावः।

म. भा. के. वि.
॥ १५५ ॥

सर्वत्रेननाश्रयणेहेतुमाह। कार्यविशेषेति। यच्चदेनतइयेणकार्याणांपरामर्शदितिभावः। क्वचित्सामान्यचिंताचिंताविषयेप्येतन्नायंयोजयंतितदोयेनेस्यस्वतरेणेत्यर्थः। क्वचित्तुशोभ्यत्ये
नेतिपातः। भाष्यः कण्ठमिति। सितेतस्यांगस्यमियामिलमुपधुण्णित्वाप्राप्तिः। अत्रप्रयोगानुदर्शः। तत्रहिनियोडादेरादित्वापेक्षतास्पृश्यतामंगंभवति। तच्चित्तुनगत्वाच्चउण्प्राप्तिरितिभावः। वस्तुनस्तुअत्र
भाष्येपुनरिदंग्रहणस्येति। नचनेत्यस्यनिवृत्त्यर्थतत्तत्स्येनइत्यत्रभाष्यदतिवाच्यम्। क्वचिदेकदेशेप्यनुवर्ततेइतिन्यायनेनइवशीत्यत्रत्यनजानिचत्तिसिद्धिरितिभावः। वस्तुनस्तुअत्र
प्रकृत्याश्रयश्चायमितिततश्चांतरंगत्वादेनैवभावमित्यर्थः। येननाप्राप्तदतिकार्यविशेषचिंतापेक्षायाभयंन्यासोनतुकार्यसामान्यंबाध्यमित्यस्यामपेक्षायामेत

वायेननाप्राप्तेतस्यबाधनंभवतिनचाप्राप्तेकृतिनेत्येतस्मिन्प्रतिषेधेजुसिगुणारभ्यतेअस्मिन्पुनःप्राप्तेवाप्राप्तेचयदितर्ह्ययंयोगेना
रभ्यते। कथंदीर्घादितिचेव्यदितिच। स्यन्त्ययेनादीर्घादितिचरयन्प्रत्ययेनभविष्यतिइत्यपिब्रह्मणोराक्यमकर्तुंकथंअकण्ठं
अरणिषंकणित्वाश्रयिताश्रुइतिआर्धधातुकस्येड्वलदेरित्येवेडितिवर्तमानेपुनरिदंग्रहणस्यप्रयोजनंइडेवयथास्याद्यदन्वयाप्राप्तिनन्माभूदिति।
न्यायावताम्। कथंदीर्घादितिचेव्यदितिप्रदतश्चलोपःपरस्मैपदेष्वितिइकारलोपः। जेरोडावित्यडागमः स्यन्त्ययेनेतिरयनोडित्वाङुणभावः। यावर्णयोदीर्घावेवोरिति
कारलोपः क्वचित्तुशोभ्यत्येनेतिपातः। तत्रशस्यडित्वाङुणभावः। एरनेकाचइतियणदेशः। इडितिवर्तमानइतिनेडुविकृतीत्यतः॥ ॥ ॥

त्यमिदंभाष्यमेकदेशयुक्तिः। आर्धधातुकस्येतिस्त्रस्येइग्रहणस्यनेडुशीतिस्त्रेभाष्येप्रत्याख्यानान्तकरणेननियमरूपश्रुतरयत्नमाश्रित्येतत्प्रत्याख्यानस्यायुक्तत्वात्। अंगस्यस्य
उदत्तावपिअंगधिकारेविहितविकारस्येवव्यावृत्तः। शब्दमयादयाः। लाभाच्च। अंत्यपिसिद्धवचनस्यज्ञापकत्वात्प्रयणगोरवमितिबोध्यम्॥

क्विविति। अत्रत्ययस्याश्रयमाणः प्रत्ययइत्यर्थः। रुदंतत्वात्प्रातिपदिकत्वेत्वादयः। सलंतत्वाभावादिति। स्वविधौस्थानिवत्त्वाभावादजंतलक्षणोपिनेतिदृश्यम्। ननुकोलुप्रत्यस्थानिवत्तु
निषेधादलोपस्यस्थानिवत्त्वेदुर्लभमतआह। काविति। अलावीत्यत्रेति। नचसमार्जित्यत्रस्वादेगादितिसिद्धत्ववचनेचरितार्थसिद्धत्वेहिपरत्वात्सिजलोपेततोदृष्टिरन्यथापूर्वं
षीर्षीरितिपिपठितेः। अतोलोपइत्यकारलोपः। अत्वस्यासिद्धत्वात्सजुषोरुत्तरितरुत्वंपूर्ववत्ससिडेनस्यानिवदितिअलोपस्यरुत्वेस्यानिवजावः। अंगमि
ति। अंगस्येत्पुनवर्तनादेगाधिकारविहितयद्रांतरमितः। तदेवनिवार्यतेइडेवयथास्यादितिनियमेनत्यर्थः। वेरुपभायाइतिचदीर्घत्वंनांगं। युतुग्रहोतिविदीर्घ
इतिदीर्घत्वमत्तइचनाजवतिपिपठिब्राह्मणकुलानीत्यत्रत्वकारलोपस्यस्थानिजावात्। रुदंतत्वाभावानुमभावस्तेनपिपठिपीतिकथसांतमहतःसंयोग
किंचान्यत्प्राप्तेतिगुणेः। यदिनियमःक्रियते। पिप्रविषतेरप्रत्ययः। पिपठिः। दीर्घत्वंनप्राप्तेति। नैषदो
षः। अंगंयत्कार्येतन्नियम्यतेनचैतदांगं। अथवाअसिद्धंदीर्घत्वंतस्यासिद्धत्वान्नियमोनभविष्यति
स्येतिदीर्घत्वमितिनचोदनीयंकोविधिं प्रतिनस्थानिवदित्यर्थेव्यवस्थापयिष्यतेनतुकोलुप्रत्यस्थानिवदिति। अथवेति। इडेवेत्यस्मिन्नियमेदीर्घत्वस्या
सिद्धत्वानास्तिनियमेनव्यावृत्ति। ततश्चास्त्रदृष्ट्याअविकृतरूपएवप्रयोगएवतुविकृतः। अलावीदित्यत्रतुसिजलोपएकादेशेसिद्धइत्यसिद्धत्वनिषेधवचनासर्वार्थदीर्घत्वमवति
इदोसनस्यादितिवाच्यं। जावस्थायांमडितिपक्षेसर्वतोदृष्टेरंतरंगत्वेनतत्पक्षेसिजभिधानेलोपाप्राप्तदेकवाक्यत्वेनपक्षांतरेपिसिजलोपस्यैवचित्येनसमोर्ध्वेवरूप्य
सौचित्यासत्यभिधानेसिजलोपएकादेशेइतिसिजलोपोत्तरप्राप्तसर्वार्थदीर्घरूपैकादेशेविषयमेवेतिबोध्यं। वस्तुतो नियमस्यैकदेशयुक्तित्वाद्धिफलोयंविचारइतितत्त्वम्॥

॥३०॥

हलोनंतराब्दो मध्ये इत्यर्थः। नत्वाधारस्येति। कालमात्रस्येत्यर्थः। अर्थेति। वर्णद्वारेण चारणेऽर्धमात्राकालस्यनियतत्वादधिकोऽर्धमात्राकाल इत्यर्थः। अतएव मात्राकालो वग्रह इति प्रा
हलोनंतरास्संयोगः। कथमिदमिति। किमंतराब्दस्य न जाबद्धीहिः अथ अंतराब्दस्येति प्रश्नः। अंतरम्। विवरं वर्णान्यः काल इत्यर्थः। अविद्यमाना इति
मध्ये येषामन्ये वर्णा अविद्यमाना इत्याधेयस्य निषेधो नत्वाधारस्य। अवग्रह इति। अर्धमात्राकालोऽवग्रह इत्येते अर्धमात्राकाले स्थिता वर्णान्तरमुच्चार्यते। त
हलोनंतराः संयोगऽनंतरा इति। कथमिदं विज्ञायते। अविद्यमानमंतरमेषामिति आहोस्विदविद्यमाना अंतरा एषामिति किंचातः यदि विज्ञायते। अ
विद्यमानमंतरमेषामिति। अवग्रहे संयोगसंज्ञान प्राप्नोति। अप्रस्तित्यप्रस्रितिविद्यतेत्यत्रांतरं अविज्ञायते अविद्यमाना अंतरा येषामिति। न दोषो भवति यथान
दोषस्तथास्तु अथवा पुनरस्त्वविद्यमानमंतरं येषामिति। ननु चेत्तत्र अवग्रहे संयोगसंज्ञान प्राप्नोति अप्रस्तित्यप्रस्रितिविद्यतेत्यत्रांतरमिति नैव दोषो न प्रयोजनम्
त्रगुरोरनृत इति श्रुतो न भवेत्। नैव दोष इति दोषनिवृत्तये संज्ञाक्रियते प्रयोजनाभिनिर्वृत्तये वा इह चोभयाभावः अधिकरणवृत्तेर्इरादृतसंबंधाभावात्। विचार्य
माणानामित्यादौ तु वाक्यस्य टेरित्यनुवर्तते। ननु गुरोरनृत इति अप्रसव्यशब्दोऽप्यदति चेत् नैव विधिविषये प्रकृत्यवयवस्यावग्रहेपदकाराः कुर्वन्ति अस्तु
येनिरित्यादावपि समासपदानां तावदुत्तर इति सुशब्दात् पूर्वस्य नास्त्यवग्रहः
तिगारव्यांतरैरविरोधः नैव दोष इत्यादेः संज्ञाभावेन दोषः संज्ञायांच प्रयोजनमित्यर्थ इत्याह। दोषनिवृत्तये इत्यादि। अप्रसव्यशब्दे इति। अस्तुशब्दादिगादियति अपोयो निय
यन्मतिश्चित्तुक्त। प्रकृत्यवयवस्य तद्धितप्रकृत्यवयवस्यावग्रहवैदिकसंप्रदाया एव शरणा। अंतर इति। समासे समस्य मानपदाने एवावग्रहः अथमपि वैदिकसंप्रदाय एव। ननु

संयोगसंज्ञायामिति वृद्धिसंज्ञाविदानंतर्यवस्थितानां हलाप्रत्येकं संयोगसंज्ञा प्राप्नोति। किंच स्यादि। द्वयोरानंतर्यएकैकस्यापि संयोगसंज्ञायां गुरुसंज्ञाप्र
तिबद्धकार्यसिद्धिरिति प्रश्नः। निर्यायादितासतिरेफ्यकारः संयोग इति एत्वप्राप्तिः ननु समुदायस्यापि संज्ञित्वेन चारहाभ्यां द्वे इति यकारस्य द्विर्बचने क

संयोगसंज्ञायां सहवचनं यथान्यथा संयोगसंज्ञायां सहग्रहणं कर्तव्यं । हजो नंतराः संयोगः सहेति वक्तव्यं किं प्रयोजनं सहभूतानां सं
योगसंज्ञायथा स्यात् एकेकस्य भाभूदित्यथा तद्यथा अन्यत्रापि यत्र ह्येति सहभूतानां कार्यं करोति तत्र सहग्रहणं तद्यथा सहसुपाउ
भेदत्रभ्यस्तं सहेति । किंच स्यात् । यद्येकेकस्य संयोगसंज्ञा स्यात् इह निर्यायात् निर्व्यायात् वा न्यस्य संयोगादेरित्येत्वं प्रसज्येत । इह च सह
षीष्टेति कृतं च संयोगादेरितीट् प्रसज्येत । इह च सङ्घ्रियते इति गुणेर्निसंयोगाद्योरिति गुणः प्रसज्येत । इह च दृष्टकरोति समिक्करोतीति संयो
गांतलोपः प्रसज्येत । इह च शक्तावस्तेति स्काः संयोगाद्योरिति लोपः प्रसज्येत । इह च निर्यातिः संयोगादेरातोपातो रिति निश्चानत्वं सज्येत ।

तेकस्मादेवंभवतियथाग्लेयादिति। एत्वेकर्तव्येपूर्वत्रासिद्धमिति दिर्वचनस्यासिद्धान्तायदोषः। शक्तेति। तकारेणपरतः ककारसंयोगोभवत्यादिष्वेतिलोपसंग
 दिर्वचनस्यतदभावप्रतिपादकमितिभावः। संयोगोभवत्यादिष्वेति। प्रत्येकसंज्ञापक्षेस्कोः संयोगाद्योवयवत्वासंभवेनसहीसमासंभवात्ताघवाच्चकर्मधारयएवेतिभावः। आदिशब्दस्य
 पूर्ववत्समीपवाची। आदित्वेचप्रत्यासत्त्यासंयोगत्वाकांतवर्णंतरापेक्षयैवेति। पदांतांशसंयोगादिग्रहणचारितार्थबोधमभ्यन्यात्सर्कयतेरप्रत्ययेर्कदत्तादिवंतकस्यापिजोषःस्यात्

कथं वृत्ताविति। अयं सर्वपक्षो युक्तः संयोगस्य द्वित्ववत्त्वेन प्रतीतेरेवाभावात्। संयोगत्वेनैवानेकसंयोगप्रतीतेन हि वृत्तावने कथं उपसर्जनानेति भाष्यसंमतं संख्याविशेषानवगमस्यैव भाष्य
संमते कृतोक्तत्वात् न त्वनेकानवगम इति तेनोक्तमिति भाव्यताम्। संयोगात्पर इति। न चंगाद्यावयवसंयोगग्रहणयादिग्रहणं। तत्र यद्यपि वरिडातौ न फलं आर्धधातुकसिबद्धाया तस्याज्जा
पविधानात् तथापि खडादिभ्यश्चाचारकिंवन्तेभ्यो लिङि खडायादित्यादौ गत्व वारणं फलमिति वाच्यं। स्पष्टिचस्त्राडुपदेशापदानुवृत्त्या पुमास्थाद्यन्यस्योपदेशिकस्यैव अ

संयोगाविति। कथं वृत्तावुपसर्जनार्थस्य द्वित्ववत्त्वगतिरिति चेत् आदिग्रहणसामर्थ्यात्। अन्यथा संयोगादिवक्तव्यं स्यात् संयोगात्परो यत्राकारस्तदंतस्यांग

नैष दोषः यत्तावदुच्यते इह तावन्निर्यायात् निर्व्यायात्। वान्यस्य संयोगादेरित्येत्वं प्रसज्येतेति। नैवं विज्ञायते संयोगादिरित्यस्य सोयं
संयोगादिः संयोगादेरिति। कथं तर्हि संयोगो आदिरित्यस्य सोयं संयोगादिः संयोगादेरिति एव तावत्सर्वमांगकार्यं परिहृतं यदप्युच्यते। इह
च द्यत्करोति तिसंयोगात्स्य लोपः प्रसज्येतेति नैवं विज्ञायते। संयोगांतो यस्य तदिदं संयोगांतस्येति। कथं तर्हि संयोगावतावस्य तदिदं संयोगा
तंसंयोगांतस्येति। यदप्युच्यते इह च शक्तावस्तेति स्कोः संयोगाद्योरिति लोपः प्रसज्येतेति। नैवं विज्ञायते संयोगावादी संयोगादी संयोगाद्योरिति कथं तर्हि

स्यैवमित्यर्थलाभात् संयोगावताविति। अत्रापि संयोगस्य लोप इत्येव संयोगेन पदस्य विशेषणान्न दंतविधौ लब्धे अंतग्रहणमाश्रित संख्याभेदसंयोगो यथा गृह्येतेत्येवमर्थं वि
ज्ञायते

होनेनामपातुष्वेत्वा प्रवृत्तेरिति भावः। खडादिभ्यश्चातोपातो रिति स्त्रस्य भाष्यप्रामाण्येनाचारकिपोऽभावाच्च। सिद्धं ते तु निर्यायादित्यादि वारणायां गाद्यवयवसंयोगग्रहणाय न
दिति बोध्यम्। भाष्ये आदी इति यद्यपि मुख्यादित्वमुभयोर्व्योहते तथाप्येकस्यादिशब्दयोगेण इति भावः। पूर्ववत् द्विवचनांत समासेन दोषपरिहार इति न भाष्यार्थः।

उभयत्रापि द्विवचनोपादानाद आह। यहीति। एवं च रुजं रोपि संयोगादि विशेषणमर्थवद्भवतीति भावः। आदिशब्दश्चनावयवाची असंभवादित्याह। समीप इति। फलादिविशेषस्य संयोगस्योपसर्जन
नत्वेपि सौत्रत्वाद् इति। न च शक्त्यनवयवपदशिबद्भावेन स्वस्यापि स्वसमीपत्वेन दोषस्तदवस्थः। आदिग्रहणसामर्थ्यापदेशिवद्भावापवृत्तेः। वस्तुतस्तु प्रत्येकं संज्ञातिपक्षो वाच्य
वत्सास्त्रान्न लभ्यत एवेति। भुसादयितुगृहाशयः पृच्छति। भाष्ये कथं कृतं इति। तमेवाजाभं व्याचष्टे। संयोगेति। एवं चान्वयसंज्ञाविरोधात् प्रत्येकं वाक्यपरि समाप्तिर्यायाना

संयोगयोरिति षष्ठि समासः। आश्रीयत इत्यर्थः संयोगयोरिति तु द्विवचननिर्देशः। स्कोऽर्द्धित्वात् तस्मीपयोरपि ह लोर्द्धित्वात् कृतः। तेनायमर्थः झलिपर।
तोयः संयोगः पदांते च यः संयोगस्तस्यादिः समीपो यः सकारः ककारश्च तयोर्जेप इति न चैवं सति शक्तावस्तुते अत्र लोपः प्राप्नोति। संयोगादेरात इ

संयोगयोरादी संयोगादी। संयोगाद्योरिति। यदप्युच्यते। इह च नियतिनिर्वाति इति संयोगादेरातोपातो र्येण वदति निश्चानत्वं प्रसज्येतेति नै
वं विज्ञायते संयोगादिरित्यस्य सोयं संयोगादिः संयोगादेरिति। कथं तर्हि संयोगावादी यस्य सोयं संयोगादिः संयोगादेरिति। कथं कृत्वा
कैकस्य संयोगसंज्ञा प्राप्नोति। प्रत्येकं वाक्यपरि समाप्तिर्दृष्टेति तु यथा गुणवृद्धि संज्ञे प्रत्येकं भवतः। ननु चायमप्यस्ति रक्षांतः समुदाये
वाक्यपरि समाप्तिरिति। तद्यथा गगः शतं दंडं तामिति अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवंति। न च प्रत्येकं दंडं यंति सत्ये तस्मिन् दंडांतय

अत्रापि संयोगावात इत्येव संयोगावरो यत्राकारस्तदंता द्वातो न त्वमिति सिद्धे आदिग्रहणं द्वित्वसंख्याश्रयणार्थम्। कथं कृतं इति। संयोगसंज्ञाया अन्वर्थत्वा
त् संयुज्यते स्मिन् वृत्तिरिति समुदायः संयोग इत्यर्थस्य श्रयणसहग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः।

आश्रयितुं शक्यत इति व्यर्थं सहेतीति भावः। किंच श्रुतमानं तयं प्रत्येकं संज्ञाविनोपलक्षणमाश्रयितव्यं विशेषणत्वमेवोचितं तत्त्वे संभवति उपलक्षणत्वस्याप्युक्तत्वात्। किंचायत
ग्रहणसामर्थ्याद्विवचनात्तेनैव विग्रह इत्यर्थस्य नियमनाभावात् बद्धवचनांत नापि संभवादित्याहुः। वस्तुतो चर्थसंज्ञा चित्या। तदाश्रयणघटपटासंयुज्यते यत्रेत्यादौ संयोगानुया
मि प्रयोगादिति किं स्यात् वाच्यपदार्थनयो प्रतीतेः सुखनत्वेन तद्यतिरिक्ततद्द्वयितपदवाक्यरूपसंयुदायस्य संज्ञायजाव निशपत्ते तस्मान्महासंज्ञाकरणं प्राचामनुरोधेन। ॥

नन्वविशेषणेत्यस्य द्वयोर्वचनानां चेति नार्थः। अस्याविशेषस्यायवक्ष्यमाणत्वात्। मस्त्रौविशेषदानासंगतेत्यात आह इयोरित्यस्येति अतएव भाष्ये समुदाये संयोगादिलोप इति वक्ष्यति
तत्र युक्तिमाह यथेति भाष्ये इव पाठसंगणित्याश्रित्य क्वचित् क्वचिच्च वाक्यसंस्कारपक्षाश्रयणदोषापत्त्यासः। हल इति जातविति वस्तुतो हलोच हलश्चत्येकवाचः स्वरितादिति सत्त्वं
अहोस्विति। इयोरित्यस्य विशेषस्यानाश्रयणद्वहनामेवेत्यर्थः। यथपपाचेत्यत्र समुदायस्यैकात्वादिवचननावयवैकाचः यत्रातुद्वयोरेव हलोपानंतर्यतदाद्वयोर्भवितेव हल

दितत्र प्रत्येकमित्युच्यते इहापि सग्रहाणं कर्तव्यमथ तत्रांतरेण प्रत्येकमिति वचनं प्रत्येकं वदितुं संप्रभवं। इहापि नार्थः सहग्रहो न अथयत्र
बहुनामानंतर्यकितत्र इयोः संयोगसंज्ञा भवति। अहोस्विदविशेषण। कश्चाविशेषः। समुदाये संयोगादिलोपो मस्त्रौ। समुदाये संयोगादिलोपो म
स्त्रेन सिध्यति। मंक्रामंक्रु। इहच निरुद्धात् निग्न्यात्। वान्यस्य संयोगादेरित्येत्वं न प्राप्नोति इहच स्वस्वरिषोष्टेति कृतश्च संयोगादेरिति न
प्राप्नोति। इहच संस्वर्यत इति गुणैर्तिसंयोगयोरिति गुणेन प्राप्नोति इहच गोमान्करोति युवमानकरोतीति। संयोगांतस्य लोप इति लोपो न
प्राप्नोति। इहच निग्न्यात् निग्न्यात् इति संयोगादेरातोपातोऽयं वत इति निश्चयनत्वं न प्राप्नोति अस्तुतर्हि इयोर्द्वयोः संयोगः। संज्ञाद्वयोर्हलो
संयोगसंज्ञा इति चेत् द्विवचनं न प्राप्नोति इयोर्हलोः संयोगसंज्ञा इति चेत् द्विवचनं न सिध्यति इदं मिच्छति इन्दीयति। इन्दीयतेः सन् इन्दीयते
विषति। नन्दाः संयोगादय इति दकारस्य द्विवचनं न प्राप्नोति। नवाजिधेः नवाणोषदोषः किंकाराणां अजिधेः न्दाः संयोगादयो न द्विरुच्यंते

इति जातौ बहुवचननिर्देशात्। संकेति। मस्त्रिणशोर्हलीति तु मिच्छते न संज्ञानां संयोगसंज्ञाननुसृजयोरिति सलोपाप्रसंगः। निरुद्धादितिर्यः संयोगो न सावंगदिः यश्चांगादिर्गकारलकारसमु
दायानासो संयोग इति। इन्दीयते इति। अत्र द्वौ संयोगो न दोदते च। तत्र दकारस्य संयोगादित्वा द्विवचननिषेधप्रसंगः। नन्वजिधेरिति। अजाश्रयप्रतिषेधविपरिती। अजादेरिति कर्मधारयः
उदात्तानामित्यत्र भाष्ये तथैव वक्ष्यमाणत्वात्। परे नंतरा इति। तस्मादित्युत्तरस्येत्यस्यापस्थितेरिति भावः। चंद्रीयतेः स्तोवि पाने यथेष्टं नाम पातु धिति द्वितीयैकाचो द्वित्वं नकार सहितस्येव। आद्यव्यवा
चपरत्वाभावेन तन्निषेधाप्रवृत्तेरिति बोध्यम्। बहुनांचाविवरत्वे इति बहुनांचानंतरत्वे इति कचित्यावः। नन्वत्र विग्रहं कमित्यादौ कमयोः संयोगसंज्ञा स्यात् तयोर्भाष्ये वणश्चिदाभावात्

इति चेन्न वणश्चिदाभावात्। अत्राजिधेः नवाणोषदोषः किंकाराणां अजिधेः न्दाः संयोगादयो न द्विरुच्यंते
त। अंतरात्वादेन विग्रहो देयितत्वाच्च। अन्यथा द्वयोर्न स्यात् किंचित्तरादेन विग्रहाद् बहुनांचानंतरत्वादि भावः। संसर्गविप्रयोगाच्च भाष्ये दर्शयति। इयोश्चेति। वि
द्यते इत्यंतं दृष्टांतार्थं अवेत्तापेनुरित्यादौ विप्रयोगोपि विशेषावगतिर्हनुदृष्टः। अंतराविद्यते इति न विद्यत इति वायत इयोरेवेत्यर्थः। नियतावधिरूपेति। अवधित्वं हि अन्यामहितत्वं
तेन अचंचादेः परे नंतरा न्दाः न द्विरुच्यंते इदं शब्ददकारो नकारेण व्यवहितत्वात् द्विरुच्यता एव। अविद्यमानमिति। बहुनांचानंतरत्वे समुदायद्विवचनवत् बहुनामेव
संयोगसंज्ञान इयोर्द्वयोः अविद्यमाना इति। मध्यमप्राप्यः सदयोरेव मध्यमेव भवतीति। संसर्गवद्विप्रयोगस्यापि विशेषावगतिर्हनुत्वाद् बहुषु द्वयोर्द्वयोः संयोगसंज्ञा भवतीति
पक्षः। इयोश्चेवांतरेति। अंतरा अत्रेण युक्त इति द्वितीया कस्मादत्र न भवति। उच्यते यदा मध्यमपक्षयानियतावधिरूपतो विवक्ष्यते त्वांचमांचांतरा क मंडलुः अर्था
अजादेरिति वर्तते। अथ यद्येवं बहुनांचानंतरत्वात् संयोगसंज्ञा अथापि इयोर्द्वयोः किं गतमेव दियता सत्त्वेण अहोस्विदन्पतरस्मिन्पक्षे भूयः सत्त्वं कर्त
व्यंगतमित्याह कथं यदि तावद् बहुनांचानंतरत्वात् संयोगसंज्ञातदैवं विग्रहः करिष्यते। अविद्यमानमन्तरमेषामिति। यदा द्वयोर्द्वयोस्तदैवं विग्रहः
करिष्यते। अविद्यमाना अंतरा इति एषामिति। इयोश्चेवांतरा कश्चिद्विद्यते वा न वा। एवमपि बहुनामेव प्राप्नोति॥

अंतरा धवश्चदिरा वंतरेति तदा द्वितीया यदा तु नियतावधित्वं विवक्ष्यते अपि तु संबंधमात्रं तदाप्येव भवति तदा हि न ज्ञायते किं तयोरेवावधित्वं उतान्यसहितयो
रिति अवधिनियमाभावात् द्वितीयाया मुक्तग्रहणं दनियत्वावधि विवक्ष्यायां अभावः।

एवमन्योनियमेन भवति अन्यसाहित्ये तु न तत्रावधित्वस्य नियमेन प्रतीतिरवधित्वविवक्षया मेव च द्वितीयेति भावः। यस्य च नियमेनावधित्वं तस्यैवावधित्वविवक्षा शब्देनेति तात्पर्यं
नियतत्वमन्यासहितत्वं तद्विशेषानयावधिरूपतासा विवक्षितापदानवतीत्यक्षारार्थः। अन्यथा अन्यथा अवधित्वविवक्षया द्वितीया तत्वाविवक्षया षष्ठीस्य स्थित्या द्यतो जाते
न नियतेति कथं न मुधिक स्यात् इति बोध्यम्। युक्तग्रहण इति। न च तदभावे अंतरांतरा शब्दाभ्यां द्वितीया पत्तिः। तयोरेव यत्त्वेन विशेषाभावात्। न च प्रथमावाधनेन सत्त्वायाः प्रथमा
यादित्यस्याप्रवृत्त्यर्थः। व्यवस्थितविभाषाया तस्य सुपरिहरत्वात् तस्माद्युक्तग्रहणं संबंधविशेषस्य प्रतिपादनाय। अवधित्वस्य प्रतियोगित्वस्य वा तेन प्रयोगमंतरेण तस्य सिद्धम
एवं संबंधमात्रविवक्षया षष्ठवेति भावः।

म. भा. कै. वि.
॥१७७॥

ननुभाष्येद्वयोरितिषष्ठीद्विवचननिर्दिष्टत्वाद्यानर्हीतिबहुवचननिर्देशोनुपपन्नइतिचेन्न। प्रकृतेद्वयोरित्यनेननकेवलौवर्णोनिर्दिष्टौ। तथासतितयोरेवावधित्वेद्वितीयापत्तिः किंचन्य
यान्तीति। एषामितिबहुवचननिर्देशादितिनबोधयं बहुवचस्यस्यविवक्षणात्। अन्यथात्रिष्टेत्यादौद्वयोर्नस्यात्तस्माद्योसावन्तरेणसद्वयोर्भवतिनवेतियदुक्तं
तत्रोच्यतेपदद्वयोर्द्वयोरन्तरेणनभवतितदावस्वोन्तरादितितेषामेवप्राप्तेरित्यदोहिवहूनामपेक्षितजातीयोजभवतितदामाभूत्। तदभावेतुप्रवर्तितव्यमेवबहु
नांसंज्ञयासमुदायद्विवचनवदित्यर्थः। अस्यात्पूर्वइति। तच्चानुषंगलोपार्थमवश्यंवक्तव्यं अस्यादचः परेनुमिसतिअनुपपत्त्यान्मनइत्यत्रनलोपोनस्यात्क
यान्निभवानत्रषष्ठाप्रतिनिर्दिशतितेषामनेनव्यायेनभवितव्यंअस्तुतर्हिसमुदायेसंयोगसंज्ञाननुचोक्तंसमुदायेसंयोगादिलोमस्ते
रिति। नैषदोषः वक्ष्येत्येतत्तत्रापूर्वमस्तेर्मिदनुषंगसंयोगादिलोपार्थमितिअथवाअविशेषेणसंयोगसंज्ञाविज्ञास्यतेद्वयोरपिबहूना
मपितत्रद्वयोर्थासंयोगसंज्ञातदाअयोजोपोभविष्यति।
तेपिसंयोगादिलोपेतस्यासिद्धत्वादनुपपत्तमेवकारस्यअविशेषेणेति। बहुवचनंतरेषुद्वयोर्द्वयोरपिभवतिबहूनामपित्यमिदानीमविशेषः कार्यार्थत्वात्संयोगसंज्ञा
यावितेभाभावादेकयासंज्ञयासर्वेषामनुग्रहासिद्ध्यादिवचनेनवैषम्यादिविशेषेणेत्युक्तंबहूनामपिबहूनामेवसंयोगसंज्ञेत्यस्मिन्पक्षेआश्रीयमाणेम
स्तेषोपास्त्यात्पूर्वइतिपरिहृतः
सहितावपिअत्रावपुष्ठीएवंचत्रयाणंसमवधानेद्वयोस्समुदाययोरवधित्वविवक्षणेनद्वयोःसमुदाययोरन्तरत्वेतस्समुदायवर्तित्वोक्तंबहुतात्तदुपपत्तिः। अनतरादित्यनेनच
नविद्येततरायौवर्णोतोयोचसमुदायावन्तरानविद्यतेततोचगृह्यतेएकत्रापादितिनदोषः। तत्सर्वमभिप्रेत्याह। यदाद्वयोर्द्वयोरिति। अथयवकसमुदाययोरित्यर्थः। यान्त्रवणनूद्वयोः
समुदाययोरित्यर्थकषष्ठाप्रतिनिर्दिशतीतिभाष्यार्थइतिभावः। अनतरादित्यस्मान्नपक्षेआवर्त्यदशयन्त्रवैक्तिमेवाथेदृशंतेनोपमादयितुमाह। यदाहिवहूनामितिअनुषंगोनेका
रः तच्चोपोनिर्दिशामित्यनेन। बहूनामपीति। न्यायतःस्त्रात्संभवमात्रेणदमुक्तंननुफलोदाहरणमस्यन्याय्यमस्ति। अनितचेदमगेनसंयोगादिमितिअथेनभाष्ये। ननुद्विवचनस्या
येनसमुदायस्येवसंज्ञास्यादितिकथमेतत्तद्व्याख्यानमतयोहकार्येतिद्विवचनहिअवगर्थमेवनशास्त्रीयकार्यार्थे। एकस्याचोवक्तव्यवत्तुगपदिरुद्धं। एकेनद्वित्वेनसर्वानुग्रह

ननुपक्षंतरेणव्यवधानादासत्यभावइत्यत्राह। पतेति। राद्वस्यार्थप्रत्यायनांगत्वेनगुणत्वानदीयुः क्रमव्यापकमविरोधेद्वैलरतिभावः। पदधात्वयवेति। संयोगादेरित्यादावाद्यंतराद्वयोरव
नाचितयेतिभावः। अयमाशयः। अंगादेरादावन्तरेणजननयाभावात्त्रयाणफलाभावात्संज्ञाप्राप्तोक्तद्वयोर्नस्यात्तद्विषयपिस्तामान्याधिकरणान्वयपिअंगाद्यवयवस्यवसंयोगस्याप्यपण
नान्यस्येति। अंगेनसंयोगादिविशेषयिष्यामइत्यनुपपन्न। तथापिसंयोगरूपमादिअंगेनपरिच्छेत्स्यामः अंगाद्यवयवसंयोगस्येवबहुव्रीहिणअयणमित्यर्थनदपः। एवंचबहूनामपीत्याश्रये

शेषान्दोषान्परिहर्तुमाह। यदप्युच्यतेइतिपातकमादार्थक्रमोबलीयानितिमस्तेरंत्यात्पूर्वमित्यस्यानंतरमिदंइहव्यं। निर्देयादित्या
दिषु। यद्यपित्रयोहजः संनिहितास्तथापिकार्यार्थत्वात्संयोगसंज्ञायास्त्रिपुचकार्यभावादंगपदधात्वयवस्यसंयोगस्यतेषुतेषुल
यदप्युच्यतेइहचनिर्देयात्निर्गतायात्निर्गतायात्निर्देयात्नान्यस्यसंयोगादेरित्येत्वंनप्राप्नोतीति। अंगेनसंयोगादिविशेषयिष्यामः अंगस्यसंयो
गादेरिति। एवतावत्सर्वमांगेपरिहृतंयदप्युच्यतेइहचगोमान्करोतियवमान्करोतीति। संयोगांतस्यलोपइतिजोपोनप्राप्नोतीतिपदेनसंयोगांत
विशेषयिष्यामः पदस्यसंयोगांतस्येति। यदप्युच्यतेइहचनिर्गानोनिर्गानः संयोगादेरातोधातोर्थावइतिनिष्ठानत्वंनप्राप्नोतीति। धातुनासंयोगादिवि
शेषयिष्यामः धातोःसंयोगादेरितिस्वरामंतर्हितवचनं। स्वरैरन्तराहलः संयोगसंज्ञाभवतीतिवक्तव्यमाकिं प्रयोजनम्। व्यवहितानांमाभूत् ॥ ॥

क्षणेपुआश्रितत्वात्समुदायकार्याभावेचावयवानांस्वकार्यरंभातद्वयोरेवसंज्ञाप्रवर्ततइतिभाष्यार्थः। आख्यानांतरमत्रक्षिप्तत्वान्नोक्तं
एफलाभावरतिष्यमेवोक्तंक्षिप्तकल्पनयातादृशसंयोगानयनेतुनअनभिधानादित्याशयः। आदिषुषसस्वत्रेइत्येवपातोनुपससस्तिस्वत्रइतिगतप्राप्यप्रामाण्याज्ज्ञादित्यादिस्त्रस्यभाष्य
प्रामाण्याच्चेतिबोध्यं। व्याख्यानांतरमिति। पातकमावाधायैवंचानक्षते। नप्राप्नोतित्यत्रेत्यस्मादर्थउत्तरान्वया। यस्मादंगेनसंयोगादिविशेषयितेगावयवः संयोगोप्युत्पतेइत्यर्थः। एवंचबहूनामेवसंयोग
त्वेयः संयोगानासावंगवयवः यस्यांगवयवोनासोसंयोगस्तस्मादेत्वंनप्राप्नोतीति। यदपितदप्यसत्यतोविशेषणसंज्ञोअतेइति। तत्क्षिप्तं। शेषश्रुणात्। इतेः स्वरसंज्ञोवाक्यसमाश्रयतायाः
प्रतीयमानत्वाच्च। एवतावत्सर्वमांगेपरिहृतमित्यस्यास्वारस्याच्च।

हल इति। तद्विज्ञासावित्यादौ स्कोरि निसलोपवारणायावश्यकमिति भावः। नैवेति। आनंतर्यस्य सप्रतियोगिकत्वात् इति भावः। प्रकृते चान्यस्य प्रतियोगिनेनुपादानादपस्थितहलेव प्रतियोगि
त्वेनाश्रीयत इति बोध्यम्। भाष्ये उवे। षेति प्रसंगे चारितम्। तस्य विकल्पितामकत्वात्। उवेवेति कवर्गे द्वितीयो नोवापातः। इयायेति। इणञ् इत्यस्यामवस्थायां अपदेशिवद्भावा

पचतिपसमिति हल इति वचनादसहसकारमकारयोर्माभ्रत्संज्ञातयोरेव तु प्राप्नोति ततश्च सलोपप्रसंगः। एकः प्रतिषेधार्थमिति अंतरादत्यनेन संज्ञाया विषयो निर्दिश्यते। यत्रानं

पचतिपनसंननुचानंतरा इत्युच्यते तेन व्यवहितानां न भविष्यति। दृष्टमानंतर्यव्यवहितेपि। व्यवहितेप्यनंतराब्दे। इत्युच्यते तद्यथा। अनंतराविमौ
ग्रामावित्युच्यते तयोश्चैवांतरानं पश्चपर्वताश्च भवन्ति। यदि तर्हि व्यवहितेप्यनंतराब्दे भवति आनंतर्यवचनं इदानीं किमर्थं स्यात्। आनंतर्य
वचनं किमर्थमिति चेदेक प्रतिषेधार्थः। एकस्य हलः संयोगसंज्ञायाभ्रदिति किंच स्यात्। यद्येकस्य हलः संयोगसंज्ञा स्यात् इयेष उवोष
इजादेश्च गुरुमतोऽनुद्धृत्याम प्रसज्येत न वाऽतज्जातीयव्यवायात्। न वा एष दोषः किं कारणम्। अतज्जातीयस्य व्यवायात्। अतज्जा
तीयकं हिलोके व्यवधायकं भवति। कथं पुनर्न ज्ञायते अतज्जातीयकं लोके व्यवधायकं भवतीति। एवं हि किंचित्कश्चित्पृच्छति। अनंतरे

रतर्यवहारस्तत्र संज्ञानेका किं न्यनंतरव्यवहार इति भावः। एक प्रतिषेधस्य च प्रयोजनं इयेषेत्यादावपीजादेरित्यामो निरुतिः। गुरुमद्वनमियायेत्यादि निरुत्यर्थं स्यात्।

दिजादित्वमस्ति। गुरुमत्वं तु न। नचेय डिङ्गते गुरुमदिजादित्वादा मस्यात् इति वाच्यम्। लिंगभातुसंनियोगेन संपन्नस्य गुरुमदिजादित्वस्य तदिपातकत्वाभावादिति भावः। ॥

कुलमात्रं हलं। आह। कुलमपीति। तत्तद्व्येष्टेण ग्रहणेन तस्यापि विजातीयत्वादिति भावः। भाष्ये नयोरंतरेति पृष्टुपादानादन्यसहितयोरवधितस्त्वचनत्वेण ग्रहणबोधनाद्वास्तव्येण कुलस्याव्यवधायक
त्वमेवेत्येताभिन्नजातीयति। तयोश्चांतरानं पश्चपर्वताश्च भवन्तीति भाष्ये शेषार्थः। ग्रामराज्यायमित्यस्य तदुसारण्यकरस्य च विरोधायाह केचिदिति। अन्यायप्रतिपाद्यत्वमिति तदारायः
सामान्यचयामराब्दादि अन्येत्विति। व्यक्तिभेदकल्पनायांगारवमिति तदारायः। तत्र चति। निरूपकभेदाद्वक्तिभेद इति भावः। एकेति। समवाये कत्वनयेरसोरूपवानित्यादि प्रयोगवत् अन्यार्थ

दृष्टलकुलमिति। यद्यपि ब्राह्मणकुलमपि तयोर्व्यवधायकं। तथापि भिन्नजातीयकमव्यवधायकमिति यदुक्तं तदनेन निवर्त्यते। ग्रामराज्यायमिति केचिद
र्थभेदेराब्दभेदमिच्छन्ति। प्रत्यभिज्ञानं तु सामान्यनिबन्धनं अन्यत्वे क्वाब्दत्वं तत्र चानेकराक्तियोगः। एकराक्तित्वेति दर्शनविकल्पः। तत्र यदा एकराब्द

दृष्टलकुलमानयोरंतरेति। किंपुनः कारणं क्वचिदतज्जातीयकं व्यवधायकं नवति। क्वचिन्। सर्वत्रैव ह्यतज्जातीयकं व्यवधायकं भ
वति। कथमनंतराविमौग्रामाविति ग्रामराब्देऽयं बह्वर्थः। अस्सेवशाजसमुदाये वर्तते। तद्यथा ग्रामोदग्ध इति अस्ति वाटपरिक्षेपे
वर्तते तद्यथा ग्रामं प्रविष्ट इति। अस्ति मनुष्येषु वर्तते तद्यथा ग्रामो गतो ग्रामागत इति अस्ति सारण्यके ससीमके सस्थंडिलके वर्तते तद्यथा

त्वपक्षः तदा तयः सारण्यक इति भाष्यं राक्तिभेदादुपचरितभेदादयं भेदपक्षे तु ग्रामराब्देयं बह्वर्थ इति भाष्यं अभिन्नसामान्यनिमित्तैकत्वाध्वसायाश्च यम्।

बोपकाले अन्यार्थबोधो वारणीयः। तदर्थसंबन्धेन रास्यग्रहात्तज्जदर्थविशिष्टराक्तिभेदेन च नानार्थस्य व्यवहार इति भावः। तत्र यदेति। एकराक्तित्वपक्षे त्वर्थभेदादुपचरितभेदाश्च
यमिति बोध्यम्। ग्रामराब्देयं बह्वर्थ इति मुख्यार्थमेव। अत्र सर्वार्थानि रूपितवृत्तीनां वर्तते इत्येकराब्दबोध्यत्वेनाभेदबोधनादेकराक्तित्वपक्षो भाष्यबोधितः। तत्र वर्तनेन किमा
स्ति क्रियायाः कर्त्रीशाजसमुदायादौ ग्रामराब्दस्य वृत्तिरस्तीत्यर्थः। वाटपरिक्षेपो नाम शाजसमुदायरक्षणाय सर्वतो मार्गप्रतिरोधकं यत्परितः क्षिप्यते तदुच्यते। सारण्यकस

सामकवृत्तिस्तत्र न श्रुते इत्याह।

शुचिविति। सीमनीति च मुखना। प्राण्यंगत्वादिति। एतेनेतरेतरयोग इंदे रूपसिद्धिरित्यपास्तं अर्थ इति अभिमतोऽर्थ इत्यर्थः। सौत्रत्वादिति। कुतेनोक्तमित्यत आह प्रसंगेनेति। अबाधक
चेति। पक्षेस्त्वित्यनेनाबाधकत्वं स्वीकृतं चेति मतमसंगतमित्युक्तं भाष्यकृदसंमत रूपापत्तेः बाधकान्येव निपातनानि। तिसर्वादिसंज्ञे भाष्येऽपि। अस्मिन्पक्षे इति। आहुरहि

तद्यः सारण्यक इति। ततश्चाग्रामराज्योर्धनं घादीनां पर्वतानां चांतर्भागाद्व्यवधायकत्वाभावादानंतर्त्यगम्योरुच्यंते ग्रामेनाभ्येयमित्यत्र तु ग्रामराज्ये वाटप्रतिक्षेपवृ
त्तिः शुचौ देवो मध्यपन प्रतिपादनतात्पर्यं। ततः सीमन्यप्यधीयत एव। मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः। प्राण्यंगत्वात्समाहार इंदे द्रुस्वत्वेन भाव्यं अवचनमिति

तद्यः सारण्यके स सीमके सस्थंडिलके वर्तते तमभिसमीक्ष्यैतत्प्रयुज्यते अनंतरा विमौ ग्रामाविति। सर्वत्रैव तज्जातीयकं व्यवधायकं
भवति। मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः। किमिदं मुखनासिकावचन इति। मुखं च नासिका च मुखनासिकं मुखनासिकं वचनम
स्य सोऽयं मुखनासिकावचनः। यथेवं मुखनासिकावचन इति प्राप्नोति। निपातनादीर्घत्वं भविष्यति। अथवा मुखनासिकावचनमस्य
सोऽयं मुखनासिकावचनः। अथ किमिदमावचनमिति। ईषड्चनमावचनं किंचिन्मुखवचनमकिंचिन्नासिकावचनम्॥ ॥

नज्जमासा अयणेऽर्थो न संगच्छत इति प्रश्नः किमिदमिति। निपातनादिति। प्रसंगेनास्य जौकिकराब्दस्य मुखनासिकाब्दस्य साधुत्वं क्रियते। निपातनानां च
बाधकत्वात् मुखनासिकावचनमिति मभाव्यम्। अबाधकत्वे पक्षतु भाव्यमेव। ईषड्चनमिति। भागस्य मुखेनोच्चारणेणाङ्गागस्य नासिकया। अस्मिन्पक्षे मुखनासिक
वचनस्य भविष्यति। यो हि ईषड्चनमसंयत एव यथपक्ष्युक्तोऽपि शुक्ल एव
तश्चेति शेषः वस्तुत आद्यपक्षेकवाक्यतया आहुरहितैस्तदवचनपदाभां समासस्योर्नाभिधानमेवेत्याहुः। ननु भागस्य मुखेनोच्चार्यत्वे न मुखनासिकं वचनमुच्चारणकरणस्य
वर्णस्येत्यर्थको मुखनासिकावचन इति प्रयोगस्तत्रासंगतो त आह॥

योहीति। साहेति। अनुत्यजो द्वितीयशब्दः सहायवाचीत्यर्थः। शाकपार्थिवादिताडनपदजोपेशजनित्यत्वापत्तिरत आह। नचेति। परं चिदं चित्यं भाष्यकृता एवं गीत्या तदप्रत्यारब्धानां तमु
खस्य चेति उपशब्दसामर्थ्यादिति भावः। यद्यपि वचनराब्दकर्मणि लुटि मुखनासिकेन वचनः मुखनासिकोऽयं वचन इति वा तत्पुरुषोपिवक्तुं वाक्यस्तथापि कर्मणि तस्याबाहुल्यभावात्
त्करणल्युटाद् दुर्ज्ञाहिरे वाश्रितो भाष्ये। तत्रात्ययानासिकाब्दसामानाधिकरण्यात् त्रीत्वं विशिष्टस्य वकरणत्वे न ल्युटिऽपि न द्युत्तश्च न कबापत्तिरत आह। पदसंस्कारेति भाग

मुखद्वितीयेति। मुखसहायेत्यर्थः। तत्र नासिका मुखसाहचर्यान्मुखराब्देनोच्यते। मुखं च तन्नासिका च सौ मुखनासिका सावचनमस्येति। मुखोपसंहितेति। मुखस्य
चनासिकायाश्च यदेतरालस्थानांतरमेवातुनासिकस्येति दूरीयति। तत्र सामीप्यान्मुखं च तन्नासिका चेत्पुनर्भाष्यामंतरालं व्यपदिश्यते। पदसंस्कारपक्षे च मुखनासि
कापदनिरपेक्षं वचनमित्येतत्पदं लिङ्गसंबन्धमनपुंसकाश्रयणसंस्क्रियते पश्चात् त्रीत्वं स्पष्टं पदांतरसंबन्धेन प्रतीयमानत्वाद् द्विर्गत्वात् तडी प्रत्ययानभवति। यदा तु त्री
त्वाश्रयणवचनीति पदव्युत्पाद्यते तदा मुखनासिकावचनीक इति भवत्येव। अत्र चानेकं दर्शनं अनुनासिकस्य पूर्वः परो वा भागे मुखेनोच्चार्यते भागेनासिकया तत्र नासिका

मुखद्वितीयावनासिकावचनमस्य सोऽयं मुखनासिकावचनः। मुखोपसंहितावनासिकावचनमस्य सोऽयं मुखनासिकावचनः॥

चनभागानुरागवशात् मुखवचनोऽपि भागेनासिकावचन इव लक्ष्यते। यथा सय्यं चेत्यत्रानुनासिकयकारानुरागादकारोऽनुनासिक इव प्रतिभाति। अत्र च प्रासादवासि
न्यायेनास्ति। भागस्येव मुखेन नासिकया चोच्चारणात् ननु समग्रस्या। अन्येषां तु दर्शने मुखनासिकांतरालस्थानांतरमेवातुनासिकस्येति अत्रापि नास्ति प्रासादवासिन्यायः
यदा तु सर्व एव वर्णं मुखेनोच्चार्यते नासिकया च तदा प्रासादवासिन्यायेन भाष्यकारो मुखग्रहणं प्रत्याचष्टे यथा ब्राह्मेणोऽखयाचपकः स्तपः उभाभ्यां व्यपदिश्यते॥ ॥

स्य मुखेनोच्चारणाननुभावादह। नचेति। तस्यादित इति स्वरसातवर्णानां सखंडत्वात् सायः ये तु तदेवावच्छिन्नवा यमि पातस्य तत्तद्वर्णजनकत्वात् स्थानानां करणत्वमेव स्या
न न्यवहारस्तु वर्णजनकबाधुसंयोगाधारत्वाद् वर्णाधारत्वेनोप्यत्र त एवोक्तं स्वरभाष्ये अस्यानेन वर्णानित्यास्यमिति करणे व्युत्पत्तिर्देहिनेति विवदति। तन्मते प्रासादवासिद
ष्टांतासंगतेराह आद्येण चेति। एतेन कंठदिकं तु स्थानं नासिका तु करणमिति मंदोक्तमपास्तम्

म. भा. के. वि.
॥ १०२ ॥

अतएवात्र सूत्रे हरिणा सहिवर्णेन मुखेनैव नापि नासिकयैव वात्सल्यं भवेत् किंतु वायुनानुपरतश्चक्रिना न्यतरकरणमभिहृत्या न्यतरकरणेभिहृत्यमाने आत्मव्यक्तिं लभते इत्युक्ते। यमेनामेव गपंचमेपरवर्गं चतुष्टयान्यतमसदृशवर्णः। आदितश्चत्वारो वर्णा इति विवरणे पि चतुःशब्दस्य चतुःसदृशे लक्षणं बोध्या। अतएवायोगवाहत्वं प्रतिपा

यमानुस्वाराणामेवेति। प्रासादवासिन्यायानवतारपक्ष इति भावः तत्र विधिप्रदेशेषु यमानुस्वाराणवादेशाः स्युः विद्वानोरनुनासिकस्यादित्यादिषु त्वच

अथ मुखग्रहणं किमर्थं नासिकावचनोऽनुनासिक इतीत्युच्यमाने यमानुस्वाराणामेव प्रसज्येत मुखग्रहणे पुनः क्रियमाणेन दोषो भवति। अथ नासिकाग्रहणं किमर्थं मुखवचनोऽनुनासिक इतीत्युच्यमाने कचटतपानामेव प्रसज्येत नासिकाग्रहणे पुनः क्रियमाणेन दोषो भवति। मुखग्रहणं राक्यमकर्तुं केनेदानीमुभयवचनानां भविष्यति॥ ॥

बादप्रदेशेषु यमानुस्वाराणामसंभवादप्रतिपत्तिरस्यति। कचटतपानामिति। एकमिति चकारलोपप्रसंगः। ओदनपणित्यनुनासिकस्य किंप्रसंगः। किंतीति दीर्घप्रसंगः।

दकहयवरदस्त्रस्य भाष्यविरोधः। न्यायानवतारेति। कचटतपानामेवेत्येवकारोप्यत्रैव पक्षेनासिकाया आस्यवात्सल्यपक्षे च बोध्यः। अत्र प्रतिपत्तिरिति। अत्र विद्वानोर्जम इति वक्तुं राक्यम्। यरोनुनासिक इत्यत्र त्वत्यतिपत्तिः। तत्र नञ्मिजन्वेत्युक्ते सकलेष्टासिद्धेः चकारलोपेति। निष्ठावत्त्वकुत्तयोरसिद्धत्वात् पक्षेन दातोपदेशः। वनतीत्यनेनेति भावः॥ ॥ ननु प्रासादवासिन्यायेन मुखग्रहणं प्रत्याख्यानवत्स्त्रमेव कुतो न प्रत्याख्यायते इत्यत आहः॥

अयमिति योगेन तु भयग्रहणं सस्त्रदिषु नास्तीत्यर्थः। अनुनासिकशब्दस्य च स्त्रदिशब्दत्वं तस्य क्रियाशब्दत्वं तु वक्तुं मराक्यम्। अनुपश्रान्नासिका व्यापियते यस्मिन्निति योगस्य जमउणनेषु निरूपयितुं मराक्यत्वात्। विनिगमनविरहेण युगपदुभयो व्याप्यते। एतेनानुपश्रान्नासिका गत इत्यर्थः। कानासिकामनुगत इति योगेऽपि परास्तः यथा कथंचिद्योगोपपादनं तुरुदरेव फलितप्रासादवासिन्यायेनेति। अयं न्यायः क्रियाशब्देन स्त्रदिशब्देनैव दोष इति। अनुवादेनावयवमा

प्रासादवासिन्यायेन। तद्यथा केचित् प्रासादवासिनः केचिद्भूमिवासिनः केचिदुभयवासिनः ये प्रासादवासिनो गृह्यन्ते ते प्रासादवासिग्रहणेन ये भूमिवासिनो गृह्यन्ते ते भूमिवासिग्रहणेन ये उभयवासिनो गृह्यन्ते एते प्रासादवासिग्रहणेन भूमिवासिग्रहणेन च एवमिहापि केचिन्मुखवचनाः केचिन्नासिकावचनाः केचिदुभयवचनाः। तत्र ये मुखवचना गृह्यन्ते ते मुखग्रहणेन ये नासिकावचना गृह्यन्ते ते नासिकाग्रहणेन ये उभयवचना गृह्यन्ते एते मुखग्रहणेन नासिकाग्रहणेन च भवेदुभयवचनानां सिद्धयमानुस्वाराणामपि प्राप्तेति नैव दोषो न प्रयोजनं। इतरेतराश्रयं तु भववका इतरेतराश्रयता सतोऽनुनासिकस्य संज्ञा भवितव्यं संज्ञया च नामानुनासिको भाष्यते तदितरेतराश्रयं भवति इतरेतराश्रयाणि कार्याणि प्रकल्प्यन्ते। अनुनासिकसंज्ञायामितरेतराश्रय उक्तं। किमु सिद्धं तु नित्यशब्दादिति। नित्याः शब्दाः नित्येषु च शब्देषु सतोऽनुनासिकस्य संज्ञा क्रियते न संज्ञायानुनासिको भाष्यते। यदि तर्हि नित्यशब्दाः किमर्थं शास्त्रं। किमर्थं शास्त्रमिति चेन्न निवर्तकत्वात् सिद्धं निवर्तकं हि शास्त्रं कथं प्राडम्भाय विशेषणं पदिष्टोऽनुनासिकः तस्य सर्वत्रानुनासिकबुद्धिः प्रसक्ता तस्यानेन निवृत्तिः क्रियते इदं स्पष्टं विपरतश्चाडोऽनुनासिकस्य

उत्साराणामसंभवावविभावप्यान्तरतम्यात् मुखवचनस्योभयवचनोभविष्यति न तु केवलनासिकावचनः

तेतिदिक्। तुल्यास्यप्र। नतुरुष इति तुल्यास्यशब्दयोर्मरुत्संकादिवात्सूर्यपदार्थप्रधानस्तु मुरुषः। आस्यप्रयत्नयोश्चापनं इत्यनेन समाप्तः। ननु स्थानादिकं न तु लया समीयते इत्यत आह युत्यर्थमेवेति। किं मुखमिति। तद्विज्ञाता तद्विज्ञाता स्पशब्दविषयकसंदेह इत्यत आहः। तद्विज्ञाता मपि लौकिकमेव न वैदिकमित्यत आह। मशुरिति। इति। पदश्रवणमन्त्रेणोत्पत्तिः। निमित्तावशात् अथवा वार्धवशात्

म. भा. के. वि.
॥१०३॥

जातिस्फोटविपर्ययनित्यवर्णनसंगतिः। तत्र जातेर्बोधकत्वेन स्यात्तदा भिन्नविपर्ययनित्यवर्णनसंगतिः। अतएव वर्णननित्यवर्णनसंगतिः। एकेव्यक्तिस्तत्र द्वयेणाभि
व्यक्तावाचिकेति पक्षे तदसंगतिः स्पष्टयेव। कचिन्व्यक्तिस्फोटपक्षेऽभिव्यक्तिः। जातिस्फोटपक्षे तत्पक्षेति पक्षः। अयमेव सांप्रदायिकः पाठः। एकेव्यक्तिर्वाचिका कत्वादिकं तु ध्वनिनिर्घ

तुल्यास्यप्रयत्नसवर्णम्। चत्वारोत्रपक्षाः संभवन्ति द्वंद्वगर्भे ब्रुव्रीहिः। निपद्ये ब्रुव्रीहिः। तुल्यास्यप्रयत्नसवर्णम्। अतएव वर्णननित्यवर्णनसंगतिः। एकेव्यक्तिस्तत्र द्वयेणाभि
ब्रुव्रीहिरिति। तत्र द्वंद्वगर्भे ब्रुव्रीहिरिति पक्षे वाचिके स्यात्तदा तदसंगतिः स्पष्टयेव। कचिन्व्यक्तिस्फोटपक्षेऽभिव्यक्तिः। जातिस्फोटपक्षे तत्पक्षेति पक्षः। अयमेव सांप्रदायिकः पाठः। एकेव्यक्तिर्वाचिका कत्वादिकं तु ध्वनिनिर्घ

तुल्यास्यप्रयत्नसवर्णम्। चत्वारोत्रपक्षाः संभवन्ति द्वंद्वगर्भे ब्रुव्रीहिः। निपद्ये ब्रुव्रीहिः। तुल्यास्यप्रयत्नसवर्णम्। अतएव वर्णननित्यवर्णनसंगतिः। एकेव्यक्तिस्तत्र द्वयेणाभि
ब्रुव्रीहिरिति। तत्र द्वंद्वगर्भे ब्रुव्रीहिरिति पक्षे वाचिके स्यात्तदा तदसंगतिः स्पष्टयेव। कचिन्व्यक्तिस्फोटपक्षेऽभिव्यक्तिः। जातिस्फोटपक्षे तत्पक्षेति पक्षः। अयमेव सांप्रदायिकः पाठः। एकेव्यक्तिर्वाचिका कत्वादिकं तु ध्वनिनिर्घ

मिति प्रश्नः। लौकिकमिति। पञ्चरूपं देवत्येत्यादिवत्प्रसिद्धमित्यर्थः। यद्यपि त्वदिकमपि लौकिकमास्यं तथापि तत्र योगवशादास्यशब्दे वर्तते इति रुटिति न तत्र
सिद्धमिति मुख्यमेव प्रसिद्धं लौकिकमुक्तमात्रस्येव च प्राथम्याद्ग्रहणं युक्तमित्यर्थः। आद्यादिति। काकलकं नाम ग्रीवाया मुन्नतप्रदेशः। कथं पुनरिति। यदि निमित्तवशात्सर्वतन्तेन तस्मा

ध्वनिविशेषसंगत्यासात्तद्वनित्येति व्यक्तिस्फोटवादस्तदा भिन्नविपर्ययनित्यवर्णनसंगतिः। अतएव वर्णननित्यवर्णनसंगतिः। एकेव्यक्तिस्तत्र द्वयेणाभि
स्फोटवादस्तदा उत्पत्तिरित्यर्थः। अन्येषां पीति। दृशि च ग्रहणं त्वत्तरादपि स इति भावः। अनुसाधनशब्देन कारकशक्तिरभिधीयते इति भावस्य साधनत्वमुपपन्नमतग्राह्यं। भावे इति न ड्-प
जयाचयतेत्यनेन॥
॥ ननु तुल्यानास्यप्रयत्नमानोपेक्षाजनकावित्यर्थे नासिकास्थानजडदिति वृत्त्यर्थमास्योपादानं स्यादत आह

नासिकापीति। एवं चास्यग्रहणे कृते पितृव्यादृतिर्डुपपादेति भावः। वस्तुतस्तु अवधारणगर्भसमासे क्त्वाकारादिभिर्द्विस्वाकारादीनां सावर्ण्येनापत्तिः। तज्जनकवाधुसंयोगनामपि तुल्यत्वात्। अव
धारणगर्भसमासे तु अनुनासिकव्यादृतिरपि डुरुपपादेति भाष्याचार्यः। एवं च नासिकाया वात्सल्येन क्षतिः। अतएव मुखनासिकेति सूत्रे मुखं च नासिका चेति मुखद्वितीयानासिके च विग्रह
प्रदर्शनं भाष्ये। न ह्यवयवावयवविषये प्रयोगः सचेतसां। सहस्रो देवदत्त इत्यादौ विग्रहमानवाची सहस्राब्दः। अतएव मुखवचनो ननु नासिक इतीयत्पुच्यमाने कचटतपाना मेव प्रसज्येतेति
भाष्ये एव शब्दसंगच्छते। अन्यथा यमादीनां डादीनां च मुखवचनत्वात्तदसंगतिः स्पष्टयेव। आस्यानतर्गतत्वे तु न दोषः। मुखमात्रवचनत्वाभावात्प्रासादनासिन्यायप्रदर्शकभाष्येणापि धनि

अस्येत्यनेनेति। सत्यपि निमित्ते रूढिवशान्मुखे एव वर्तते न तात्वादिष्वत्यर्थः। कृत्यल्युट इति करणेण्यत्। असनमत्र जातिस्फोटपक्षेऽभिव्यक्तिः। व्यक्तिस्फोटपक्षे उत्पत्तिः।

अस्येत्यनेन वर्णनित्यास्यं। अन्नमेतदास्यं दते इति वाचास्यं अथ कः पुनः प्रयत्नः प्रय
तनं प्रयत्नः। प्रपूर्वाद्यते भावसाधनो न ड्-प्रत्ययः यदिलौकिकमास्यम्।

अन्नमेतदिति। आह पूर्वस्मिन् दतेरन्येषु पितृव्यत इति डः। एतदास्यं कर्म अन्नं कर्तुं आस्यं दते प्रविकरोति अन्नं प्रक्षेपेण मुखस्य दवचोत्पादनात्। अयमुक्तः कः प्रयत्न इति।
किं प्रयतनं प्रयत्नः। अथ प्रारंभो यत्नस्येति प्रश्नः। भावसाधन इति। भावे भिधेय न ड्-प्रत्ययः कियते तेन न ड्-शब्दस्यैव भावः साधनं भवति।

तमेतत्। कैयदेकास्यातर्गतत्वे त्वत्सुखे मुखपदसुखावयवपरं ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन च नासिकातिरिक्तावयवग्रहणम्। एवकार्थः। दृष्टान्तोपेक्षां नो बोध्य इति। न चैवमपि विसर्ज
नीयव्यादृते तस्या दत आह। विसर्जनीयं किं। सति। ततश्चान्येषां कर्तव्यस्थानप्राप्तेति भावः। उरस्य मतेत्याह। सावर्ण्येनापेक्षेति। ननु ददानीमवा किन्नोच्यते त आह। नास्येति। द्वंद्व
प्रयत्नस्यास्येनाविरोधेणादित्यस्योपयोगश्चित्यः।

जादिष्वपि पवर्तते इति प्रश्नः

अत्रेति। एतदर्थं समूहसाध्यप्रत्याहारे र्त्वेऽर्थः ऊर्गश्च न तस्माज्जात ऊर्गजः। आस्ये इति। देशविशेषणवैयर्थ्याभिप्रायेण प्रत्यय इति भावः। न च नासिकाया आस्थानं तर्गतत्वं पक्षेन
 द्यादृतेऽप्ये देशविशेषणमावश्यकमिति वाच्यम्। अनुनासिकाकारादौ कंवादिषु वाद्यमिषातादभिक्रयैकेषु वर्णेषु नासिकाभिप्रातेनानुनासिक्यं पमस्य द्यत इत्यनुभवेन दृष्टिं रादेच

किमास्योपादान इति। आस्य एव सर्ववर्णानां निष्पादादिति भावः। नासिकापिन बाह्या वर्णोत्पत्तिनिमित्तं किं तर्हि आस्थां तश्चर्मविततमस्ति पणवचर्मवत्
 तत्संबद्धारवनासिकातस्योवाद्यमिषातादृणत्विति। विसर्जनीयस्यैकीयमा मतेनोरस्यत्वात्सावर्ण्यभावेऽपि न दोषः। वक्ष्यतीति। नास्यपरीक्षावसर इति भा
 वः। सर्ववर्णसंज्ञायामिति। इदं प्रयत्नस्यास्येनाविशेषणात्। सुखप्रयत्नयोस्तुल्यत्वाद्भिन्नस्थानानामपि प्रसंगः। भाष्ये शकारः प्रत्याहारपाठवशात्पि
 किमास्योपादाने प्रयोजनम्। सर्वेषां हितुल्यं भवति। वक्ष्यत्येतत्प्रयत्नविशेषणमास्योपादानमिति। सर्ववर्णसंज्ञायामिदं देशोऽपि प्रसंगः
 प्रयत्नसामान्यात्सर्ववर्णसंज्ञायामिदं देशोऽपि प्रसंगो भवति। जबगडदेशां किं कारणं प्रयत्नसामान्यात् एतेषां हि समाः प्रयत्नः सिद्धत्वात्सुतुल्यदे
 शप्रयत्नसर्ववर्णसिद्धमिति। कथं आस्ये येषां तुल्यो देशः प्रयत्नश्च ते सर्ववर्णसंज्ञा भवतीति वक्तव्यं। एवमपि किमास्योपादाने प्रयोजनं सर्वेषां हितुल्यम्।

तः। अत्र प्रत्याहारे जबगडदेशां प्राप्नोतीत्यर्थः शकारस्य तु विवृतत्वात्स्यर्शानां स्पृष्टत्वादप्रसंग एवाततश्च ऊर्गज इत्यादौ ऊरो ऊरीति लोपप्रसंगः। एवमपी
 ति। आस्ये येषां तुल्यो देश इत्यास्येन देशो विशेष्यते तत्र व्यभिचाराभावादास्येन देशस्य विशेषणमयुक्तमित्यर्थः।
 तत्र स्थानभेदकत्वाद्गुणत्वेति वाच्यम्। अनुनासिक्यसंज्ञार्थं तद्यथैकोयमात्मेत्यादि भाष्ये केऽप्यततथैवलाभेन च ते पुनासिकायादेशि लाभावास्त्यक्तत्वात्। जादिष्विति
 तथैवेत्यभिमानात् देशोपदेन तात्त्वादिस्यानने मेवोच्यते इति जबगडादिषु न दोषः।

भाष्ये प्रयत्नविशेषणमिति देशप्रयत्नमिदं दृष्टुं सौत्रत्वात्सापुरिति भावः। स्पष्टतेत्यादि। आस्थां तर्गतत्वात्स्थानेषु जिह्वादीनां वर्णानि व्यक्तिजनकस्य र्शेऽपि स्पृष्टत्वात् प्रावस्थानस
 मीपावस्थानरूपाभ्यंतरकार्यकारि प्रयत्नविशेषणमिति। एतेषां चास्य वृत्तित्वमास्थां तर्गतत्वं तस्यानेषु वायुसंयोगजनकत्वेनेति बोध्यम्। आस्ये इत्यस्य यत्कार्यं

प्रयत्ने विशेषणमिति। तस्य संनव व्यभिचारसम्भवादित्यर्थः। बाह्यप्रयत्नश्च

प्रयत्नविशेषणमास्योपादानम्। संति हि आस्यात्त्वात्। प्रयत्नाः तेहापिता भवन्ति। तेषु सत्त्वपि सवर्णसंज्ञा सिद्धा भ
 वति। किंपुनस्तैविवारसंवारोश्चासनादौ घोषवदघोषता अल्पप्राणता महाप्राणता। तत्र मध्यवर्णानां प्रथमद्वितीया
 विवृतकंठाः श्वासानुप्रदाना अघोषाः। एकैक्यप्राणाः अन्यरे महाप्राणाः तृतीयचतुर्थाः संहतकंठाः। नादानुप्रदा
 नाः घोषवन्तः एकैक्यप्राणाः। अपरे महाप्राणाः यथा तृतीयास्तथा पंचमाः अनुनासिक्यवर्ज्यम्॥

दासाचत्वार आभ्यंतरा गृह्यन्ते। स्पष्टतेषु स्पृष्टता विवृतता संहतता रव्याः॥

तज्जनक इति शेषो वा। भाष्ये तथापि तादृति। सर्ववर्णसंज्ञासंनिमित्तत्वेन बाह्या प्रयत्नान् जहातीति तथ्यातेस्व निमित्तत्वं हापिता इत्यर्थः। विचारसंवारो कंठविजस्य वि
 काससंकोचो विवृतकंठोयः श्वासानुप्रदीयते यैरित्यर्थः। एकैक्ये वाक्ययोः प्रथमोपात्ताः। नादो वर्णोत्पत्त्यनंतरभावि अचुरणनरूपः शब्दः यथा तृतीया इत्य
 नेन तेषामल्पप्राणत्वं बोधितं देशविशेषणमिति आस्यग्रहणमावश्यकमिति रूढाशयमाह॥

म भा के वि
१०५

भाष्येऽनुनासिकमेषामधिको गुण इति अर्थः। अनुदेशपदेन तादास्थानमुच्यते। स्थानशब्देन च योगरूपावलीभिर्यत्किञ्चन कवायुसंयोगानुवेष्टितत्वाद्युच्यते तत्र यद्यपि चकार्दमांसं तां गुणमात्रजनिकानां सिकास्वरूपकवा
दिभिरेवाभियुक्तिः सिद्धे स्थापित्वा दीनां स्वरूपस्य न क्वचित् तादास्थानादिकेन नासिकया भियुक्तिरिति विनिगमना विरहादुभयाविच्छेदवायुसंयोगस्यैव तज्जनकत्वात् तेषां नासिकापि स्थानं न चेत्तत्रैव कर्षणी
त्यादौ चरितार्थपरसवर्णशब्दसंयुक्तेत्यादौ न प्रवर्तते। उक्तरीत्या यादीनां नासिकास्थानत्वाभावेन स्थानत आतृयाभावादि विना च्यमा स्थानेन तत्र भेदसिद्धिः प्रपन्नपातस्य दूषितत्वेनास्या युक्तगर्भत्वात् अ
नुनासिकाकारादीनामपि सास्थानमिति च युक्तमेव। एवं हि उक्त्यादक सामग्रीभेदात् कडयारिव स्वरूपभेदस्यैव पातोऽभेदकगुणपक्षेऽपि निरनुनासिकैः सानुनासिकगुणनापत्तिः। एवं च यावत् स्थानमात्रस्य सव
र्णसंज्ञेति सिद्धांतेनासिकारूपदेशभेदात् कडादीनामप्राप्तसावर्ण्यसिद्धेय आस्थानदेशविशेषणमावश्यकम्। नासिकाया आस्थानं तर्गतत्वेऽपि मुखनासिकेति सूत्रेनासिकातिरिक्तावयवकमुखस्यैव ग्रहणं न तस्मात् स्व
दशमि आस्थानपदेन तादास्थानस्यैव ग्रहणं बोध्यम्। अन्यथा तस्थाने एतत्कथने वैयर्थ्यापत्तिः आस्थानग्रहणव्याख्यानां सावर्ण्यानुपपत्तानां प्रदर्शनमेकत्वन प्रकाशं। न चेदप्रत्यक्षविशेषणस्य ग्रहणव्यावर्त्यमेवास्ति। अनुना

बाह्यस्यास्य दिति। काकलकस्यापस्तादुपजनुस्थानमवर्णस्यैकेदच्छतिसति च
अनुनासिकमेषामधिको गुणः एवमथ वर्णस्य सवर्णसंज्ञान प्राप्नोति किं कारणम्। बाह्यस्यास्य स्थानमवर्णस्य।
बाह्यदेशसम्भवे तद्व्यवच्छेदायास्येन देशो विशेष्यत इति प्रश्नः ॥ ॥ ॥

सिकवकारादीनां जातिभिः सावर्ण्ये च यावत्स्यैतत्फलं चतुर्दशवृत्तं मतीत्यादौ अनुस्वारस्य धीत्यनेन यकारत्वं कास्योरनुनासिकयो रभाव इति वाच्यम्। अनुस्वारस्य नासिकास्थानत्वेन स्थानतोत्तरतमयोर्जनयोरेव प्रवृत्ते
अनुनासिकया दीनां तु उक्तरीत्या न नासिकास्थानमित्यरोपात्त इदमेव धनमितुं गुणरस्युक्ते गुणपदेन च सावर्ण्यानुपपत्तिरित्यादिना तन्मपि दीक्षापयोगिना विवक्षादय उच्यते। एवं च तत्सादृश्यात् अत्रापि गुणशब्दप्रयोगः। अत्र ए
व बाह्यमयत्वात् यत्कस्यामेन सिकान् हाविति शि क्षायां सुक्तम्। अत एवोदात्तादिभिः सहैकादशबाह्यपयत्वात् इति के यदेव दूषयति। उदात्तादीनामपि ह्रस्वसंज्ञाप्रोक्षेण गुणत्वेन व्यवहारात्। अत्र एव एवमप्यवर्णस्य सं
ज्ञान प्राप्नोति। बाह्यस्यास्य स्थानमवर्णस्यैव मपि व्यपदेशेन प्रकल्प्यते। आस्थानेषां तु ल्योदेश इति भाष्यं स्वरसंज्ञः संगच्छते। अन्यथा प्रयत्नविशेषणमात्रस्या क्ते देवाविशेषणत्वाभावेन तदसंगतिः स्पष्ट
वै। आस्थानदेशविशेषणत्वाभावात् दोषरत्येव वक्तव्ये सर्वमुखेत्यादिसमाधानस्यापि निर्दलत्वापत्तिश्च। एकदत्यनेन सर्वमतं तु कतस्थानमिति धनयति॥

म भा के वि

अवहितस्येति। यद्यपि रुदिर्यापहारिणी तथाप्यास्यपदोपादानसामर्थ्याद् अवहितस्यापि ग्रहणमिति भावः। तात्त्वादीति। शिक्षायां तेन रूपेणैव वर्णस्थानत्वकथनादिति भावः। एतेन तात्त्वादि पूर्वार्थपर
भागेन दादुदात्तादीनां सवर्णसंज्ञान प्राप्नोति इत्यपास्तम्। आस्थानमवराद्धेन तदुपावच्छिन्नस्यैव ग्रहणनादोपात्तम्। ननु प्रयत्नपदेनैव तद्ग्रहणं सिद्धिरित्याह। जिज्ञाया अत्रत्यादि। प्रत्येकं सति

सर्वमुखेति। अवर्णनिष्पन्नैः सर्वमेव मुखं व्याप्ति यत इति नास्य बाह्यस्थानता एव मपीति। अवर्णस्यास्यैव देशेन तत्तास्ये देशः व्यपदेशिव ज्ञावेनेति। सर्वा
वस्था युक्तमस्य मास्यत्राब्दानोच्यते देशाब्देन तु विशिष्टैवावस्थावर्णेत्यादन हेतुः तत्र बुद्धि कृत भेदाप्रयो व्यपदेशः। न हीति। प्राथमकल्पिकमित्यर्थः

सर्वमुखस्थानमवर्णमेकेदच्छति। एवमुपि व्यपदेशेन प्रकल्प्यते आस्थानेषां तु ल्योदेश इति व्यपदेशिव ज्ञावेन व्यप
देशो भविष्यति। सिद्धातिस्तत्र तर्हि भिद्यत। यथान्यासमेवास्तु ननु चोक्तं सवर्णसंज्ञायां भिन्नदेशोऽस्ति प्रसंगः प्र
यत्नसामान्यादिति। नैष दोषः न हिलौकिकमास्यं किं तर्हि तद्विज्ञातमास्यं आस्थानमवर्णमास्यं शरीरावयवाद्युक्तं पुनरस्ये

योगिकस्य तु व्यवहितस्य ग्रहणं स्थानमिति। तात्त्वादि। करणमिति। स्पृष्टतादि जिज्ञाया अयोपायमध्यमज्ञानिवा। यद्येव प्रयत्नग्रहणं न कर्तव्यं तस्या
प्यास्ये भवत्वात् तस्य ग्रहणेन ग्रहणात् सत्यमेतत् प्रत्येकं तु व्यापार निरासार्थं मुनयोरुपादाने तेन ह्योस्तुल्यत्वे सवर्णसंज्ञा भवति।

प्रत्येकनिरूपितसादृश्यग्रहण निरासार्थमित्यर्थः। यद्यपि ज्ञापकेनापि प्रत्येकव्यापार निरासः सुकरस्तथापि यावदास्यभवैक्यविवक्षयायां कृत्व दीर्घयोः सावर्ण्यानापत्तिः न
ज्जनकवायुसंयोगानामनुपपत्त्यात्। अतः प्रयत्नपदमास्यपदेन स्थानमात्रग्रहणार्थं स्थानं करणं चेति भाष्यकरणपदेन वायुसंयोगोपि प्रयत्नग्रहणाच्चातिप्रसंग
इति तात्पर्यम्। अत एव यावत् स्थाने क्यपरं न तौ तुल्यस्थानाविति भाष्येण निरोध इति दिक्

म भा के वि
१९०६

भाष्ये प्रारम्भो यत्न इति। अत्र यत्नस्येति निश्चारेणैषी। जातेनैकवचनमाचारं भूतिरिति यत्नः। यत्नानां मध्ये प्रथमं वर्णितं तत्तिः प्रथमं भाष्यमात्र इत्यर्थः। अत्रापि नासिकाया अग्रह
णमुपपादितं त्वेति बोध्यम्। अत्रेदं बोध्यं शब्दप्रयोगश्च यत्नयत्नात्तनाभिप्रदेशात् प्रेरितो वायुवर्गात् प्रेरितं गच्छातः प्रतिनिवर्तयितुं विशेषसाधनतत्तत्स्थानेषु जिज्ञा
यादिषु शब्दकृतं तत्स्थानान्याहस्यवर्णनमिति। ततो यत्नविशेषसाधनपरावृत्तिसमये गजविवरादीनां विकासादीन् करोति। तत्र ये तत्स्थानाभिघातका यत्नास्तत्रा
स्यातर्गततत्कार्यकारित्वाच्च दास्ये प्रयत्ना इत्युच्यते। आभ्यन्तरादिति प्रारंभ इति च। गजविवरादिविकाशादिकराश्चास्य बहिर्वर्तते देशकार्यकारत्वाद्वा इति एवं मात्राका
अविशेषित इति। आस्येनेत्यर्थः। इदं पक्ष एवात्र स्थित इति प्रश्नः। ततश्च बाह्याः प्रयत्नानत्यक्ताः स्युः। प्रारंभो यत्नस्येति। तत्र पूर्वस्य घृतादप्युत्तरः प
एवमपि प्रयत्नः अविशेषितो भवति। प्रयत्नश्च विशेषितः। कथं न हि प्रयत्नं प्रयत्नः किं तर्हि प्रारंभो यत्नस्य प्रय
त्नः। यदि प्रारंभो यत्नस्य प्रयत्नः। एवमपि अवर्णस्य एव सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति॥

आभ्यन्तरेति प्रतिहते निश्चये प्राणाख्येनायौ विवारादयो बाह्या एकादश प्रयत्नानत्यक्तं। एवमपीति। संधक्षरेषु प्रथमा भागस्याकारेण सावर्ण्यसंज्ञा प्राप्तिरिति प्रश्नः

लिकत्वादिकमपि वायुत्पत्तमहत्त्वकृतमिति नाभिप्रदेशात् प्रेरकयत्न एव कश्चिद्विज्ञाणेत्यवायुं प्रेरयति। कश्चिदधिकमिति। तस्य यत्नस्य वायुप्रेरणरूपं कार्यमास्य बाह्यदेशमिति
तस्यापि व्यावृत्तिस्य पदे चोक्ता इति सूत्रे भाष्यम्। मूर्द्धि प्रतिहते वर्णस्य तः पूर्वस्य घृतादयः पश्चानि हते प्राणाख्ये इत्युच्यते। अतएव सोदीर्णं मूर्ध्नि हतो वक्रमा
पद्यमानः। वर्णान् जनयति इति सिद्धायानविराप्तिरिति च। भाष्ये यदि प्रारंभ इत्यत्र यदीत्यस्य यदीत्यर्थः प्रकारेण। ततश्च स्वसवर्णकारस्य तत्र सत्त्वेन तद्वारुत्प
स्थानत्वेनावर्णोऽऽः सावर्ण्यव्यमित्यत्र यत्नस्येति लोपप्रसंग इत्यभिमानः॥

प्राप्त इति। प्रक्षिष्टावर्णस्य प्रकर्षेण प्रक्षिष्टो मिलितवित्यर्थः। ततश्च तदनुभवेन केवलतान्त्रादिस्थानवत्त्वेन चतयोः सावर्ण्यप्राप्तिरिति भावः। विभागो ज्ञेति। एवं च पूर्ववत्तयोः सावर्ण्यप्रा
प्तये वेत्यर्थः। भाष्ये तदुत्तरं विवृततरावर्ण्यविति। एवं च तद्वारातयोरपि विवृततरत्वेन प्रयत्नभेदादुत्त्वेन सावर्ण्यप्राकारस्य ततो विवृततरत्वात्तनाप्यनयो न सावर्ण्यफलभाव
श्चतिभावः। एतयोरेव। यत्किंचित्स्थानसावर्ण्यसंज्ञेत्यभिमानः। कश्चित्। अदसासोदुदामदसाया। भाष्ये नेतौ तुल्यस्थानाविति। तौ जीति पुरसवर्णरहिततद्वानासामिति निर्वेशात्तया
वत्स्थानसावर्ण्यमत्र विवक्षितमिति भावः। यत्तपासमुदितं स्थानमिति। तन्नादं त्योऽप्यावः स्मृतं तु यः। एतु कं तु ताज्याविति विद्याया न्यत्येकतत्र भवेदत्यपिकारस्य यदनापत्तं भद

प्रक्षिष्टावर्ण्यविति। नात्र भागविवेकोऽस्ति पांसूदकवदित्यर्थः। अवर्णस्येति विभागेन सुलक्षरति प्रश्नः। ततश्च नाव्यमित्यत्र यत्नस्येति लोपप्रसंगः। एतयोरिति। ततश्च रा
तौ इत्योकोरोपि स्यात्। भाव्यमानस्यापि कश्चित्सवर्णग्रहणदर्शनात् अभेदका इति जिगे नैतत्प्रतिपादितम्। नरास्त्रे एते स्वशब्दोपादानमंतरेण का

प्रक्षिष्टावर्ण्यवितौ अवर्णस्य तर्हि एवोश्च सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति। विवृततरावर्ण्यवितौ एतयोरेव तर्हि मियः सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति। नेतौ तुल्य
स्थानौ उदात्तादीनां तर्हि सवर्णसंज्ञान प्राप्नोति। अभेदका उदात्तादयः अथवा किं नः एतेन प्रारंभो यत्नस्य यत्न इति किं तर्हि मनर्थकं स्यात् प्रयत्नः

कार्येषु भिद्यंतीति तेन प्रारंभभेदेऽपि उदात्तादीनां मियः सवर्णसंज्ञा भविष्यति। तदेव तद्वितात्तमास्यम्

तोश्च इति पाठस्य संगतः। शरीरावयवसमुदायस्य शरीरावयवत्वाभावात् स्वांगसमुदायस्य स्वांगत्वाभावात्। स्वजनकवायुसंयोगवच्छेदके कं वा दोस्वाभारत्वाभारोपकं वे भवद्व
त्यायुपपत्तिः। शरीरे भवेदनेत्यप्येवमेवेति च। उदात्तादीनां तर्हि। यावत्स्थाने क्यवतयावत्प्रयत्नैकविषयवत्त्वादिभावः। स्वशब्द उदात्तादिशब्दाः। एवं च त्रय प्रयत्नशब्देनो
दात्तादीनां ग्रहणमिति भावः। भाष्ये उदात्तादीनां सवर्णसंज्ञान प्राप्नोतीत्यस्य आस्येन प्रयत्नो अविशेषित इत्यस्य च समाध्यांतरमाहैकदेशी। अथवा किं नरातेति।
नोस्माकमेतेन प्रारंभो यत्नस्येत्यर्थकं प्रयत्नशब्दाश्रयणे न किमित्यर्थः। किं घृतादिति भावः।

बाह्यप्रयत्नभेदेपीति। एवमुदात्तादिभेदेपि न विष्यतीत्यपि बोध्यम्। यद्यपि सवर्णसंज्ञायनप्रत्ययभेदगर्भितं तथापि ज्ञापकादेतत्पर्यसिद्धिरित्याह। यरोऽसरीति। भाष्ये सत्येव हि भेदे रतिः यत्किं प्रयत्न
भेदे सत्येव यथैः। कुत एव दिति। सन्नाक्षरेस्तदजाभूदिति प्रश्नः समाधत्त। भेदाधिष्ठानादीति। यत्किंचित्प्रयत्नभेदे सत्येव यथैः। अत्र ज्ञापकमाह। यदीहीति। सवर्णसंज्ञावचनमित्यस्य
सवर्णपदोच्चारणमित्यर्थः। संज्ञात्वात्तु सवर्णेत्याद्यर्थमावृत्तिरिति बोध्यम्। भेदादिति। बाह्यप्रयत्नभेदादिपुनः। नन्वेव यत्किंचित्स्थाने क्वात् एकारोकारयोः सावर्ण्या
पत्तिरिति चेन्न। ज्ञापकात्प्रयत्नं त्रायावत्प्रयत्नसमानत्वात्प्रागेपि स्थानां शतत्यागे मानाभाव इत्याशयात्। यजुषप्रकेषामित्यादि निदेशः। स्थानां शतयावत्स्थानतुल्यत्वं विव
यत्समानमिति स्पष्टत्वं सवर्णसमानत्वात्। पूर्णत्वात् बाह्यप्रयत्नभेदेपि सवर्णसंज्ञा न विष्यति किं सतीति। स्पष्टताद्यभेदाद्विवारादिभेदेपि यथा भवति त
था स्पष्टतादिभेदेपि विवाराद्यभेदात्प्राप्तीति प्रश्नः सत्येवेति। यरोऽसरीत्येवान्यथा ज्ञायात्। यथा संख्यनिरासाद्यहितं सवर्णग्रहणं कृतं शिष्टीत्यनउका
यत्समानं तदाश्रयिष्यामः। किं सति भेदे सतीत्याह। सत्येव हि भेदे सवर्णसंज्ञा भवितव्यं कुत एतत्। भेदाधिष्ठानादि सवर्णसंज्ञायदि हि यत्र सर्वसमानं तत्र
स्यात्सवर्णसंज्ञावचनयदि तर्हि सति भेदे किंच समानमिति क्त्वा सवर्णसंज्ञा न विष्यति राकाररुकारयोः प्रकाशकारयोः सकारथकारयोः सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति ॥ १॥

रस्य ढकारे परतो लोपार्थम्। यद्विचयत्र सर्वसमानं तत्रैव सवर्णसंज्ञा स्यात्। उकारढकारयोर्भेदात्सवर्णत्वं नास्तीति सवर्णग्रहणमनर्थकं स्यात्

क्षणञ्च। यत्तु अतुल्यत्वं सवर्णसंज्ञाभेदाधिष्ठानेत्यर्थ इति। तत्र सावर्ण्यनियामाकप्रत्ययोः स्थानयोश्च परस्परं भेदलाभेपि वर्णानां यत्किंचित्प्रयत्नभेदस्य
ततो लाभात् स्थानानां ततस्तत्कालरूपोपाधिभेदेन भेदे बोध्यः। भाष्ये यदि तर्हि सति भेदे इत्यादिसिद्धातिवचः। शकाररुकारयोरिति। तस्मात्प्राग्भावेन सति। आवश्य
कमिति भावः ॥
॥ ननु निश्चये सत्र हलः परत्वाभावात्। कथं लोपप्राप्तिरित्याह ॥

अन्विचेति। तत्रैकदेशीषोऽसमाधानमाह। एवं तर्हि सति। स्वांगवन्ति। अन्वेदेत्यादिपुनरास्तादेव स्वांगेन च स्वांगवन्ति पुनः श्रुतिरवधारणार्थेति भावः। संज्ञाया मित्युद्धृतेर्न दोष इ
त्यन्योन्यमिन्नस्थानानां मपि स्यादत आह। तद्विज्ञातास्येति। आस्यपदोपादानोऽसामर्थ्याच्च तद्विज्ञातास्येति भावः। एकत्वं विज्ञात इति। तद्विज्ञाता विनापि प्रत्यासत्या प्रयत्नयोरैकस्य भवत्वं

सर्वमिति वर्णानां प्रथमद्वितीयादित्यस्यां शिष्टां योपवित्तमपोषवत्त्वादि। करणं तु भिन्नवर्णानां स्पष्टत्वाद्वाप्राणां च विवृतत्वात्सति सवर्णत्वे निरश्चयनिष्ठं। निसंस्था
नं। मधुलिट्स्थानमिति रुरीति लोपः प्राप्नोति छयनो निष्प्रान्नमिति प्रादिसमासः अन्विचेति राकारस्य द्विवचनं। तुल्यास्य इति तद्विज्ञातास्येति न स्वांग

एषो हि सर्वमन्यत्समानं करणवर्जं एवं तर्हि प्रयत्नमेव प्रयत्नस्तदेव च तद्विज्ञातास्येति मास्यमा नत्वं द्वेदः आस्यं च प्रयत्नश्च आस्यप्रयत्नमि
ति। किं तर्हि त्रिपदोयंबहुव्रीहिः। तुल्य आस्ये प्रयत्न एषामिति। अथवा पूर्वस्तत्पुरुषस्ततो बहुव्रीहिः। तुल्य आस्ये तुल्य आस्यः तुल्य आस्ये तु
ल्य आस्यः प्रयत्न एषामिति। अथवा परस्तत्पुरुषः ततो बहुव्रीहिः आस्ये प्रयत्नः आस्य प्रयत्नः तुल्य आस्ये प्रयत्न एषामिति। तस्य तस्येति तु वक्त
व्यं। किं प्रयोजनं योयस्य तुल्य आस्ये प्रयत्नः। सतस्य सवर्णसंज्ञो यथा स्यात्। अन्यस्य तुल्य आस्ये प्रयत्नोऽन्यसवर्णसंज्ञो मा भूदिति ॥ १॥

वच्चेवेत्यर्द्धमस्तकादित्युद्धृतं न भवति तद्विज्ञातास्येति शब्दाश्रयणसामर्थ्यादेवास्य इत्येकत्वं विवक्ष्यते तेन एकस्मिन्नेव स्थाने योस्तुल्यः प्रयत्न इत्याश्रीयते। अ
थवेति। मयूरव्यं सकादिच्चाक्षेपम्यं तो नरपदस्तत्पुरुषः। तस्येति यत्तद्विज्ञातास्येति संबन्धोदाह। योयस्येति। अन्यथा वर्णानां त्रापेक्षया तुल्य आस्ये प्रयत्नत्वेन सवर्णत्वेन न दाय
यमन्यस्यापि कार्यप्राप्तिश्चकारभस्तु रेफोष्माण निवृत्त्यर्थे स्यात्।

तिज्जाभ इत्यनेन पदबहुव्रीहौ स प्रथमतस्तत्पूर्वनिपातापत्तेः पूर्वपदार्थप्रधानतत्पुरुषस्यापि अगतिकगतिश्चाज्ञाप्येत्तरीत्य आश्रितः। रेफोष्मिति। रेफोष्माणं सवर्णसंज्ञा
त्युक्तेरिति भावः। तस्यावचनमिति वार्तिकेन च्छेदेन कस्य परामर्श इत्यत आह ॥

म. भा. कै. वि.
॥१०८॥

तस्येत्यमिति। तस्यावचनमित्यत्र मध्यतत्पुरुष इति भावः। एवं च स्योन विभक्तिरिति लुगभावः। वस्तुतस्तच्छब्देन पूर्वोक्तस्य तस्य शब्दस्य परामर्श इति वक्तुं युचितं। रेफस्यापीति रेफोऽप्य
णमित्येतत् विजातीयसवर्णभावप्रतिपादनपरमित्यर्थः। तत्र रेफात्तुल्यास्यप्रयत्नासम्भवं ऊष्मसुतुनाशालाविति निवेष्टादिति बोध्यम्। एवं च व्यावसायिकभावेन सवर्णसंज्ञावचनसाम

तस्यावचनमिति। तस्येत्यमनुकारादः तस्येत्यस्यावचनमित्यर्थः सवर्णसंज्ञावचनमिति। नच रेफोऽप्यणं निवृत्त्यर्थं वचनं रेफस्यापि रेफसवर्णं ननु सवर्णमनुसृत्य एवं च
नसामर्थोपपरित्यगादव्यापनपरिरुत्तमाह। संबन्धिराद्वैरिति। संबन्धिराद्वैरिति। तुल्यास्यप्रयत्नशब्दस्य सम्बन्धिराद्वैरिति। तस्मान्नाथोपि प्रदेशाकरप्रपत्तः। सवर्ण

तस्यावचनप्रामाण्यात्। तस्येति वक्तव्यम्। अन्यस्य तुल्यास्यप्रयत्नोऽन्यस्य सवर्णसंज्ञः कस्मान्न भवति। वचनप्रामाण्यात् सवर्णसंज्ञासा
मर्थ्याद्यदित्यन्यस्य तुल्यास्यप्रयत्नोऽन्यस्य सवर्णसंज्ञः स्यात्सवर्णसंज्ञावचनमनर्थकं स्यात्सम्बन्धिराद्वैरिति तुल्यं संबन्धिराद्वैरिति पुनस्तुल्यमेतत्। त
यथासंबन्धिराद्वैः मातरिवर्तितव्यं पितरि शुश्रूषितव्यमिति। नचोच्यते स्वस्यामातरि स्वस्मिन्नापितरि सम्बन्धाच्चैतज्जम्पते यायस्य मातायश्च यस्य पितेति।
एवमिहापि तुल्यास्यप्रयत्नसवर्णमित्यत्र संबन्धिराद्वैरिति तत्र सम्बन्धादेतज्जन्तव्यं। यत्प्रतियुक्तुल्यास्यप्रयत्नं तत्सवर्णसंज्ञं भवतीति॥ ॥ ॥

शब्दः सम्बन्धिराद्वैः यथा तुल्याय कन्यादातव्योत्पुकेन शूरेण तुल्याय ब्राह्मणः कन्यां ददाति। अपित्वात्मना तथेहापीत्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यत्प्रतियुक्तुल्यास्यप्रयत्नं तत्सवर्णसंज्ञं भवतीति। तस्येत्यमिति तस्येत्यमिति भावः। ननु सवर्णसंज्ञासंज्ञाशब्दस्य केयं संबन्धिराद्वैः शब्दश्च मन्त्राह। तुल्यास्येत्यादि। स्वार्थभिन्नप्रतियोगिकसम्बन्धनिमित्तराद्वैः संबन्धिराद्वैरिति भा
वः परंतु अन्यत्र स्त्रेहं निदिशन्त्यो तुल्यास्यप्रयत्नशब्दवित्यर्थो भाष्यस्य। सवर्णशब्दो हि प्रदेशोऽपि सवर्णपदवयवो न तु तुल्यास्यप्रयत्नश्च प्रवृत्तिनिमित्तक इति तस्य सम्बन्धिराद्वैः
उरुपपादमुपक्रमोपसंहाराभ्यां चैव मेवेति। उपक्रमे हि तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णसंज्ञं भवतीति युक्तमित्याहुः।

ऋकारलृकारयोस्त्वित्यत्र ऋत्यक इति प्रकृतिभावः। वक्तिकेप्येवमेव पाठ इति प्रामाणिकाः। सावर्ण्यप्रतियोग्यनिर्देशाद्। अत्र चेति। भाष्ये होत्कारः होत्कार इति लृकारशब्दो देवतावाचीत्येके। विदुस्तस्य
लृकारस्य दीर्घस्याभावाद्दकारो दीर्घोऽदृष्ट इति बोध्यम्। नेतदस्तीति। सवर्णसंज्ञाया इति शेषः। नचोपलृष्टेन मुक्तेपि विदुर्दीर्घः सवर्णसंज्ञाविना दुर्लभोऽत आह तत्रेति। भाष्यतद्वचनद्वयारभोऽपि
सवर्णसंज्ञाया कीत्यादत्तसवर्णेति। अग्राजस्येति। अत्र ग्यादृत्यर्थं अक इति वक्तुं सवर्णसंज्ञाभावात् सवर्ण इति नानुवर्तते इति भावः। रवडयति। यदेतदिति भाष्ये। सवर्ण इतीति। आद्यवर्ति

ऋकारलृकारयोस्त्विति। स्थानभेदान्न प्राप्नोतीत्यारंभः। अत्र चानयोरेवमुक्तत्वात् मिथः सवर्णसंज्ञाविज्ञायते न चेतयोरेव न सदेति बोध्यम्। वक्ष्येत्येतदिति तत्र लृवावच
नमित्यत्र दीर्घ इत्यनुवर्तते। तत्र लृत्ति लृराद्वैः विकल्पिते अत्रान्न एव पक्षे दीर्घेन विषयविषयि। सच भवन् लृवर्णस्य दीर्घो भावाद्दवर्णस्योत्तरं तयो दीर्घकवारो न विषयि। त
त्सवर्ण इति। यद्यविधाय सवर्णसंज्ञा तदुच्यते अगमात्रस्य लृत्तित्कार्यस्यात्। यथा दृक्कारे तितस्मादि ज्ञेया सवर्णसंज्ञा। ऋ इति वक्ष्यामीति। ऋकारस्य ऋकार एव स

ऋकारलृकारयोः सवर्णविधिः। ऋकारलृकारयोः सवर्णसंज्ञाविधेया। होत्कारः। होत्कारः किं प्रयोजनम्। अकः सवर्णो दीर्घ इति दीर्घत्वं य
था स्यात्। नेतदस्ति प्रयोजनम्। वक्ष्येत्येतत्। सवर्णो दीर्घत्वे ऋत्ति ऋत्ति वा वचनं लृत्ति लृत्ति वा वचनमिति। तत्सवर्णयथा स्यात्। इह मा भूद्दृक्कारः। मधु
कार इति यदेतत्सवर्णो दीर्घत्वे ऋत्तीति एतदुच्यते इति वक्ष्यामि ततः लृत्ति। लृत्कारे परतः लृत्कारो वा भवति ऋत्त इत्येव। ॥ ॥

वर्ण इति ऋत्ये भविष्यति तः लृत्ति। ऋत्त इत्ये वा इदं चासवर्णो दीर्घेन लृत्तिरूप इयं सिद्धं तत्र संहितायां ऋकारे होत्कार इति रूपं संहितायामपि ऋत्यक इति शाकलप्रक
तिभावेन तदेवरूपं। शाकलाभावे होत्कारो होत्कार इति रूपद्वयं। लृत्कारे संहितायां संहितायां वा शाकले होत्कार इति। शाकलभावे तु होत्कारो होत्कार इति रूपद्वयम्

के सवर्णग्रहणमनुवर्तते इति भावः। तेन लृतीति। सिद्धं तेपि व्यवस्थितविभाषया अत्रभिधानेन वा होत्कारोऽपूर्ववर्तिकं गच्छेत् लृत्कारे चोत्तरवार्तिकं न प्रवर्तते। एवं कृत्वा इति दीर्घः ऋकारे परे पूर्व
स्य तत्सवर्णकार उत्तरस्य चाप्रवृत्तिस्तत्रावेति भावः। रूपद्वयमिति। इषत्स्वपठिते विदुर्दीर्घपठिते चेति भावः। तत्रासंहितायामिति समासे संहितानित्या। अस्मासे लृत्त इति रूपमड
र्जनं होत्काराद्वै भिन्नैः सवर्णपत्रैः। होत्काराद्वै स्य न पुंसकं सेवु डोरूपमित्यप्यति। छिन्नमिति चिन्त्यम्।

भाष्ये तु होतृत्कार इति दीर्घप्रवृत्तियोग्यदशोच्चारणम् । इति स्थितेति शेषः । एकं शाकले होतृत्कार इत्यपि चिन्त्यम् । सवर्णविभायकवचनाभावे एतद्विचारसत्त्वेन तत्र क्रत्यक इत्यस्या
प्राप्तेः इको सवर्ण इत्यपि न समासवृत्तिनिषिद्धम् । नित्यग्रहणतु तत्र भाष्यप्रत्याख्यातमित्याहुः । सवर्णसंज्ञावचनेनैकैकैव सिद्धे तत् इयं न कार्यमित्याहुः । भाष्यतन्त्रवक्तव्यमिति । इ
तन्त्रवक्तव्यमिति । द्वावप्येतौ दीर्घौ क्रत् इति तन्त्रकारेकदाचिद् इति दीर्घः कदाचित् क्र इति दीर्घः इषित्यष्टः । लृकारेऽपि लृक् इत्येतौ भविष्यतः सत्यां सवर्णसंज्ञा
यामिति भावः । न चेति । अर्द्धतृतीयमात्रादिति केचिदाहुः । अन्ये तु इषित्यष्टकरणत्वादनयोः क्रकार लृकारयोश्च विवृतत्वान्मात्राभ्यां तयोरग्रहणदन ह्यमाहुः । अत्रैव

इत्यामीति। सत्यत्वे दीर्घसंज्ञातयोर्भविष्यति। येषां तु मतमर्हत्वं तीयमात्रावेतावितितेषां सत्यप्युत्पत्तिमात्रत्वाभावादेतयोर्दीर्घसंज्ञानप्राप्तिरिति स्मादिमात्रावेतो
इत्यभ्युपगंतव्यौ। तच्चावश्यमिति त्वयापि कृत्वा वचनं त्वमावचनमिति ब्रुवताऽहमनयोर्वक्तव्यं। अन्यन्याविधानमात्रमेतानयोः स्यात्तन्नाकार्यं ब्रुतः सति त्वत्वे
ताभ्यां त्रिमात्रयोरपि सावर्ण्यं द्विरूपेण सति ब्रुतसंज्ञाभवतीति ब्रुतसिद्धिः।

तस्याहव्यस्यमिति। अर्द्धत्वेनेति। तावतापि स्थानप्रयत्नसाध्यमेनाभ्यां ग्रहणं स्यादित्युच्यते चेदाह। इष्येद्येति। विवृतत्वभावेऽपस्थितरेफिय प्रयत्नत्यागे मानाभावादिति भावः। ताम्बामि
ति। असौ वरणादिति भावः। वचनद्वयप्रत्ययाख्यातबाह्याह। ऋकारस्येत्यादि। सत्यचेइति। न योगवाहेषु पाठादिति भावः। न च कार्यमिति। तस्यैकस्मात् साक्षात् स्थापनं भूतम् अतिभावः।
अत्रापि उक्तमुक्ताङ्गस्वरूपारद्ध्यस्थानिकदीर्घकादेशोक्तिरिति किञ्चित्तु विषये आद्यस्पष्टस्वरूपारद्ध्यस्थानिकदीर्घकादेशोक्तिरिति किञ्चित्तु विषये द्वितीयस्य सोधुत्वमितिनिति प्रसंगः
पक्षयोस्तुल्यफलताचेति बोध्यमानदेव धनयेन्त्यर्थः।

भाष्ये किं पुनरिति। अकार इति। द्विद्वय इत्यर्थः। अकार इति। द्विद्वय इत्यर्थः। भाष्ये दीर्घत्वं चैव हीति। द्विद्वय इत्यर्थः। चंवाचये। अपि चेत्यादिना। खड्गकार इति। होतृकार इत्यस्याप्युपलक्षणम्। वचनस्य काप्यदर्शनादाह। व्याख्यास्यामीति। अन्यतु जणस्त्रयस्याकारस्यानुनासिकत्वे। तोज्वातस्येव त्रभगवान्याणि निजकारं नोच्चारयेत्। प्रत्याहारेणैव निवाहो किंपुनरिति। एकैकस्यिन्संहितायां शाकजाभावपक्षे रूपद्वयं साध्यं तच्चोभयथापिसिध्यति तत्र सवर्णसंज्ञायामसत्यापथासिद्ध्या तितथा श्रवणेन बोद्धम्। सत्यानुयथासिध्यति तथेत्यते। इदमुदयोक्तव्योपरेण द्वययुक्तत्वादिद्वयत्वाच्चकवाचिद्वययुक्तकारो भवति चिद्विद्वतकारः। अकारेपि दवाचिद्वकारो तत्र तम

किपुनरत्र ज्यायः सवर्णसंज्ञावचनमेव ज्यायः दीर्घत्वं चैव हि सिद्धं भवति। अपि चात्रकारग्रहणे लृकारग्रहणं संनिहितं भवति येषु भवति कृत्यकः खट्वृक्श्यः। माजकृत्यः। इदमपि सिद्धं भवति खट्वृक्कारो माजलृकार इति। वासुप्यापि शलेः उपकारिणीति। उपाकारिणीति। इदमपि सिद्धं भवति। उपलृकारिणीति। उपाजृकारिणीति। यदि तर्हि चकारग्रहणे लृकारग्रहणं संनिहितं भवति। उरणरपरः लृकारस्याधिरपरत्वं प्राप्नोति। लृकारस्य जपरं वक्ष्यामि। तच्चावश्यं कर्तव्यम्। असत्यां सवर्णसंज्ञायां विध्यर्थतदेव सत्यां रेफबापनार्थं भविष्यति। इदं तर्हि रेफाभ्यां नोणः समानपद इत्यत्र लृकारग्रहणं चेदितं मातृणापितृणामित्येव मर्थतदिहापि प्राप्नोति क्लृप्यमानं पश्येति। अथासत्यामपि सवर्णसंज्ञाया मिह कस्मान्न भवति।

ककारकं दक्षितलकारं तत्र तमलकार इति साम्यमुभयोः पक्षयोः । जपरत्वमिति । व्याख्यास्यामीत्यर्थः । रपरइत्यत्र र इति ज णिति लकाराकारेण प्रत्याहार आश्रीय
 ते । तेन तत्र तम्याट्कारस्याणपरयोर्भविष्यति लकारस्याणजपर इति असत्त्वमिति । असत्त्वा सवर्णसंज्ञाया उरणरपरइत्यत्र ज्कारयुहणकर्तव्यमभवति ॥ ॥
 ततस्मादपूर्ववचनं कार्यमित्येव भाष्याशय उचित इत्याहुः । आन्तरेति । रश्चते रपरः जश्चते लपर इत्यर्थः । सवर्णसंज्ञावादी तदभावादिनं प्रति तवाप्यावरणकं तदित्याह । तत्रावरणमिति ॥
 लकारस्याणजपर इत्येतत् । साक्षादिति । रणाभ्यामिति वचनादित्यर्थः ॥ ॥ नन्वत्र लकाराभाव इत्यत आह ॥

1199911

[illegible]

वाक्यापरिसमाप्तेर्वावाक्यापरिसमाप्तेर्वापुनः सिद्धमेतत् किमिदं वाक्यापरिसमाप्तेरिति ॥ वर्णानामुपदेशस्तवत् । उपदेशोत्तरकाल इत्सं
ज्ञा इत्संज्ञोत्तरकालादिरन्येन सहेतेति प्रत्याहारः । प्रत्याहारोत्तरकालात्सवर्णसंज्ञा सवर्णसंज्ञोत्तरकालमण्डित्सवर्णस्यैवाप्रत्यय
इतिसवर्णग्रहणम् । एतेन सर्वेण समुदितेन वाक्येनान्यत्र सवर्णनां ग्रहणमभवति । न चानेकारः शकारं गृह्णाति ॥ ॥ ॥
इति सवर्णग्रहणम् । एतेन सर्वेण समुदितेन वाक्येनान्यत्र सवर्णनां ग्रहणमभवति । न चानेकारः शकारं गृह्णाति ॥ ॥ ॥

इति सवर्णग्रहणम् । एतेन सवर्णसमुदितनवाक्यनान्यत्र सवर्णानां ग्रहणं भवति । तत्र तत्र
 त्वंगेषूपदेशादिषु नापि स्वात्मनि । तत् श्रुत्वा त्वं ज्ञानिष्यत्याऽऽहुदिदित्यस्याप्रवर्तनादिकारेण शकारस्याग्रहत्यात्सवर्णत्वं शकारयोः सिद्धम् । एवमिकारोपपत्तिकारेण
 हारोत्तरकात् सवर्णसंज्ञेत्यादिरिष्टविषये सवर्णसंज्ञासंज्ञित्यग्रहणंतदुत्तरकाजमण्दिदित्येतदिकारादिभिः सवर्णत्वेन ज्ञातानां ग्रहणं बोधयति इत्यर्थः अपरिसमाप्तिश्च सवर्णनिर्णयं विना न ज्ञहण
 बोधनामामर्थमित्यर्थः तज्जन्ये शक्तिग्रहे बाधकसंभावने हिताप्रामाण्यसंभावनासत्तादिनितात्यर्थं यत्तु नानुलोचित्युतः प्राकृत्या स्य स्य बोधाभावेन सवर्णपदार्थज्ञानाभावात् आहुदिदित्य
 स्य वाक्याय विबुधत्यर्थ इति । तन्न श्रुत्वा न ज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य कारणात् यत्तु त्वं ज्ञानस्य त्वत् प्राकृतिष्वपवाक्यायां भावेन न विपरीतमित्यदोषादिति दिक् सिद्धमिति । अन्यस्य पदार्थोपस्थितिः कालो वाक्या
 यवापरूपसावायभावाज्ञानाभावादिकारशकारयोः सवर्णत्वे ज्ञाने पण्दिदित्यत्र जस्य विषयवाक्याय बाधरूपशक्तिग्रहस्याभावान्नकारेण शकारग्रहणमिति भावः ॥ ननु वाक्यापरिस

नगृह्यत इतीकारनाकारयोः सवर्णत्वमस्तीति कुमारिणेनेत्यत्र सवर्णरीषिर्लंघाप्रश्नश्चोच्यते नु हत्यानिर्गम्यते तत्र कग्रहणकगत्वं प्रवर्तते कनेति विषयविभागदर्शनाय चोच्यते । य

यथैव तर्हीकारः शकारं न गृह्णाति। एवमीकारमपि न गृह्णाति। तत्र को दोषः। कुमारी ईह ते कुमारी ह ते अकः सवर्णे दीर्घत्वं न प्राप्नोति नैष दोषः। यदे
तदकः सवर्णे दीर्घ इति प्रत्याहार ग्रहणं तत्र इकारः ईकारं गृह्णाति शकार ईकारं न गृह्णाति। अपर आह। अज्जलोः प्रतिषेधे शकार प्र
तिषेधोऽज्जलत्वात्। अज्जलोः प्रतिषेधे शकार स्पशकारेण सवर्णसंज्ञायाः प्रतिषेधः। प्राप्नोति किं कारणं अज्जलत्वात्। अत्रैव
शकारो हल्चक्यं तावदचत्वं इकारः सवर्णग्रहणेन शकारमपि गृह्णातीत्येवमच्च हल्चुचोपदेशाद्भत्वं तत्र को दोषः। तत्र सवर्णलो
पे दोषः तत्र सवर्णलोपे दोषो भवति। परश्रुतानिकायाणि भुरो भुरि सवर्ण इति लोपेन प्राप्नोतीति। सिद्धमन चत्वात्कथमन चत्वं वाक्याप

येवन्हीती। इकारस्य ह्यत्राग्राहकत्वं दृष्टमित्यकः सवर्णे दीर्घ इत्यत्रापि प्राप्तमिति प्रश्नः। अनच्त्वमेव वाक्यापरिसमाप्त्या साध्यते न तु प्रयत्नभेदेनेत्याह। अपरश्चाहेति

याभावात्तेनतदभिप्रायेणप्रयोगेबोधवोधस्यलक्षणयेवोपपत्तौतत्पर्यंतपावनमनर्थकंस्यात्।ममत्वमणिनेस्तथाव्यवहाराभावात्तदोषःउक्तार्थेज्ञापकमण्युपनस्यति।एवमीकारोपीति
अत्रपक्षदीर्घप्लुताकाराभ्यांहकारेसावर्णवारणंतुप्रत्येष्टाडोऽधम।तत्रतात्पर्यग्रहकावेलास्वित्यादिनिर्देशाःप्रागुक्तंभोष्यचेतिबोधमप्रदर्शनायबोधनाय।भाष्येयदेतदिति।तद्वोधवे
लायांवाक्यपरिसमाप्तेरितिभावः।

भा.कै.वि.

1192211

एकत्रेति तु ल्यार्थानां विकल्प इति न्यायादित्यर्थः मावाभ्रदित्येतत्सूचितप्रतिज्ञाया आशयमाह अस्तुवेति । ननु व्यंजनपरस्यैकस्यानेकस्यवानोच्चारणविशेष इति न्यायात् कथं भेद इत्यत आह श्रुति कृततमिति । भाष्ये असति लोपे त्रिशकारमेति वदन् पृष्ठयः किं द्विशकारं न स्यादिति तत्राशय उत त्रिशकारं स्यादिति आद्ये आह असत्यपीति । द्विशकारं भवत्येवमस्मिन् पक्षे इति । एकत्र हि साध्ये हेतुविकल्पो भवति इदं तु साध्यभेदः सिद्धेरनन्तं हेतुरनन्तस्य वाक्यापरिसमाप्तिः । गतत्रेति । अस्तु वाग्रहणमिकारेण त्रिशकारस्थस्येति वाक्यत्रया आहारात् । प्रतिज्ञाविकल्पार्थो वाच्य इत्यर्थः । ननु चेति । श्रुति कृतं नेदमभ्युपगम्योच्यते । स एष कथं भेदेनेत्यत्रैव हेदः भेदादेव

1129311

ईदृदेत। किमर्थमिति। ईदृतेरनात्वाद्भिन्नकालनिवृत्त्यर्थेनोपपद्यते तपरत्वं। उद्यत्तादीनामभेदकत्वात् गुणांतरयुक्तानां ग्रहणार्थमपिनोपपद्यते। जातिपक्षेपि दीर्घाच्चारण
तप्रयत्नाधिक्यात् द्रुस्वानां भविष्यति श्रुतानां चेष्यता एवेति दृष्टव्याधातं प्रत्युत तपरत्वं करोतीति प्रश्नः। तपरइति। व्यक्तिपक्षोभेदकाश्च गुणा इति भावः किषामिति। श्रु

इह देदिवचनं प्रगृह्यम्। किमर्थमिवादीनां त पराणां प्रगृह्य संज्ञोच्यते। त परस्तत्कालस्येति तत्कालानां सवर्णानां ग्रहणं यथा स्यात्। केषां उदात्तानुदात्त
स्वितानां। अस्ति प्रयोजनमतत्। किंतीती। ध्रुवानां प्रगृह्य संज्ञान प्राप्तेति किं कारणं। अतत्कालत्वात्। न हि ध्रुवास्तत्कालाः। असिद्धध्रुवस्यासिद्धत्वात् तत्काला एव भवन्ति॥ १॥

[illegible]

यदयमिति। असिद्धत्वे हि लुतः प्रकृतेत्येवमाश्रयणायेनात्। कार्यत्वेनाश्रयणत्वात् असिद्धत्वाभावेन नुमीयते। सामान्येन च स्वरसंधिप्रकरणविषयं सिद्धत्वं ज्ञाप्यते न तु प्रकृतिभावावयवयथारोक्तत्वावसात्सर्गसापबावं प्रकरणमिति प्रकृतिभावेऽपि प्रकृत्यत्वे हेतुकसिद्धसुच्यते। किमेतस्येति। प्रकृतिभावावाश्रयणात् सिद्धत्वमस्त्विति प्रश्नः। इतराणां घवदशयति। अस्त्युतादिति। सिद्धत्वे हि लुते अतोतीति तत्परत्वादवात्ताप्रसंगः। किमेतदिति। यथा हि चोसज्ञापरिभाषप्रकृत्यसंज्ञास्वरसंधि

सिद्धः श्रुतः स्वरसंधिषु तत्कथं ज्ञायते । यदयं श्रुतः प्रकृत्येति श्रुतस्य प्रकृतिभावं शास्त्रिकथं कृत्वा ज्ञापकं । सतो हि कार्यिणः कार्येण भवि-
तव्यम् । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । अश्रुतादश्रुत इत्येतन्न वक्तव्यं भवति किं मतो यत् सिद्धः श्रुतः स स्वरसंधिषु संज्ञाविधौ सिद्धः तस्यासि-
द्धत्वात् तत्कावा एव भवन्ति । संज्ञाविधौ च सिद्धः कथं कार्यकालं संज्ञापरिभाषयन् कार्यतनोपस्थितं दृष्टव्यं श्रुतः प्रगृह्यः प्रकृत्येति उपस्थितमिदं भ-
वति ईदृदेद्विवचनं प्रगृह्यमिति किंपुनः श्रुतस्य प्रगृह्यसंज्ञावचने प्रयोजनं प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभावो यथा स्यात् । मा भूदेवं श्रुतः प्रकृत्येये-
वं भविष्यति । नैवं शक्यम् । उपस्थिते हि दोषः स्यात् । अश्रुतवदुपस्थित इति ।

प्रकरणमध्यपतितानभवतीतिप्रश्नः कार्यकालमिति। कार्यार्थत्वाद्गुणानां कार्यस्याप्राधान्यात्प्रधानदेशत्वस्य नाप्यत्वादित्यर्थः। उपस्थितेहीति। उपस्थितमना
वैशतिकरणः अग्नीइतीत्यनुताशयेप्रकृतिभावेप्रतिषिद्धेप्रगृह्याम्येयः प्रकृतिभावइष्यतेतदाह
तिभाववेति। अनुतप्रकृतिभावइत्यर्थः। भाष्येएतस्येत्यस्वरसंधिप्रकरणविषयेतेनज्ञापनस्येत्यर्थः कार्यार्थत्वादिति। तदेकवाक्यतापन्नंसेज्ञास्त्वंतत्प्रकरणस्यमितिभावः प्रतिषिद्धेइति अनुतवजावे
नबाधितेइत्यर्थः।

आप्येयस्तिष्ठे प्रगृह्येति। जुतेसिद्धकांडस्येयत्प्रगृह्यकार्यमित्यर्थः यत्प्रगृह्यकार्यं दद्यात्तुतः सिद्धस्तदिति यावत्। यथोद्देशेति। नन्वनपक्षे ग्रीह्यादौ जुतस्यासिद्धत्वेन ततः प्रागेव जुताभावपक्षे तु नासिक
प्रतिबंधेन फलवत्ता संज्ञायां ततः जुतेतं हि मात्रत्वेन परस्य त्यागपक्षे संज्ञायाः पुनः प्रवृत्तौ बीजाभावात् अत्रिपित्वेन स्थानिवत्ताभावाच्चा प्रगृह्यत्वेनानुनासिकः स्यात्। दिति चेन्न संज्ञायाः

एवमपीति। ततश्चाग्रीह्यात्प्रगृह्यस्येत्यनुनासिकप्रतिषेधे क्रियमाणे पुनस्तस्य सिद्धत्वात्प्रगृह्यत्वाभावात्तुनासिकः स्यात्। यथोद्देशेन पक्षाश्रयणाय परिहारः।
कथं पुनरयं पक्षः यावता कार्यात्तत्संज्ञापरिभाष्यकार्यकालं तेन व्यायनिषेधः। यदानुदित्यप्रयोजनविशेषप्रयोजनमात्रमभिसंधाय भविष्यति किंचि
दनेन प्रयोजनमिति संज्ञापरिभाषणं प्रणीयते तदा संभवत्येवार्थपक्षो यथाश्रुतग्राहिप्रतिपक्षमहावाक्यार्थपर्यालोचनप्रवृत्तप्रतिपक्षस्तु कार्यकालपक्षः

एवमपि यत्सिद्धे प्रगृह्यकार्ये तत्पुनस्तस्य न प्राप्नोति। अणो प्रगृह्यस्यानुनासिक इति। एवं तर्हि किं न एतेन यत्नेन कार्यकालसंज्ञापरिभाषमिति। यथो
द्देशमेव संज्ञापरिभाषणं अत्र चासावसिद्धः तस्यासिद्धत्वात्तत्काला एव भवन्ति। कथं पुनरिदं विज्ञायते। इदादयो यदि वचनमिति। अहोस्मिदी
दाद्यंतं यदि वचनमिति। कश्चात्र विशेषः। इदादयो द्विवचनं प्रगृह्यं इति चेदं तस्य विधिः। इदादयो द्विवचनं प्रगृह्यं इति चेदं तस्य प्रगृह्यसंज्ञाविधेयाः ॥

कथं पुनरिति। इदादयो यदि संज्ञिनः तद्विशेषणं तु द्विवचनं तदादिद्विवचनां तत्त्वमीदृशं न संभवतीति द्विवचनानामेवेदादीनां संज्ञाभाव्यम्। अथ द्विवचनं संज्ञित
द्विवचनमिहादयः न दातुं तदविधिरप्राधान्येन प्राधान्येति दाद्यं तद्विवचनमिति पक्षः अत्रोभयोरपि पक्षयोर्दोषदर्शनात्प्रश्नः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कार्यार्थतया पुनः प्रवृत्तौ कार्यसिद्धिरूपबीजस्य सत्त्वेन पुनस्तस्याः सुलभत्वात्। एतदेव धनपता जुतस्यासिद्धत्वात्तत्काला एव भवन्तीत्येवकारः प्रयुक्तजुतात्प्राक्संज्ञायांचतत्काला
एवेति तदर्थ इत्यनम्। प्रणीयते बोध्यते इदादय इति प्राथम्याददसामादित्यनेन कर्तव्यमिति भावः तदेति। अतश्चावयववचनस्तदंतं स्यात्तद्विद्वद्भीहि अत्यर्थः अथेति। संज्ञायाश्चानं

तद्विद्वद्भीहि अत्यर्थः अथेति। संज्ञायाश्चानं

गोणस्येति। न पनत्सामान्योत्पत्ताक्षणीकमपि गोणपदेन गृह्यत इति भावः प्रथमोपस्थिते ह्यपरित्यागेन एकारांतो दाहरणं दाने बीजमाह। इदं जोरिति। नाश्रितमिति। वार्तिककृतेति शेषः तदेतं विधिरिति।

पंचेने इति। एकारोत्र द्विवचनं भवति अपि तु तस्यांतः वचनादिति। द्विवचनावयवे द्विवचनगोचरे वर्तिष्यत इत्यर्थः। अस्तीति। सुख्ये संभवति गोणस्य अदणमन्यायमित्य
र्थः। खड्गे इति। अत्रादिव दित्यादि वजावादे कारो द्विवचन एकस्येति असहायस्येत्यर्थः। इदं तोः केवलं योरवसंभव इति वचनसामर्थ्यात्तयोरवसिध्तिरेकांतरस्य तु द्वि
वचनस्य पंचेने इत्यादौ संभवात्। खड्गेरत्यत्र न सिध्यतीति दोषः। येन विधिस्तदंतं स्यत्यत्र स्वरूपस्येति नाश्रितमिति दोषोपन्यासः। अथवेति। प्रत्ययग्रहणाय

पंचेने इति पंचेये इति। वचनाद्भविष्यति। अस्ति वचने प्रयोजनं किं। खड्गे इति माले इति अस्तु तर्हि दाद्यंतं यदि वचनमिति इदाद्यंतं
मिति चेदेकस्य विधिः इदाद्यंतमिति चेदेकस्य प्रगृह्यसंज्ञाविधेया। खड्गे इति माले इति। न बाद्यंतवत्त्वात्। न वा एष दोषः किं कारणं आ
द्यंतवत्त्वात्। आद्यंतवदेकस्मिन् कार्यं भवमवतीत्येवमेकस्यापि भविष्यति। अथवा एवं वक्ष्यामि इदाद्यंतं यदि वचनांतमिति। इदाद्यंतं
यद्विवचनांतमिति। चेत्तु किं प्रतिषेधः इदाद्यंतं द्विवचनांतमिति चेत्तु किं प्रतिषेधोपपन्नकव्यः ॥ ॥ ॥

स्यादिति द्विवचने तदंतं विधिः पश्चाद्विवचनांतमिति। दादिभिर्विशेष्यत इत्ययं तृतीयः पक्षो भवति इदाद्यंतं यदि वचनांतमिति। ननु संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदंतं वि
ध्यभावः सुप्तिष्ठं तं पदमित्यंतं ग्रहणेन ज्ञापित इति कथं मेतत्तपक्षोपपत्तिः। चतुर्थपक्षप्रतिक्षेपाय वक्ष्यामि तत्रैव तज्जाप्यकार इति नेदमपूर्वचोद्यं दोषांतरं एव
पक्षनिराकर्तुमाह। लुकिप्रतिषेध इति। दोषसंज्ञावैतन्यास्य पक्षस्य निराकरणं तदंतं विध्यभावो नोक्तः ॥

अस्यादेव वचनाच्छब्दरूपं विशेष्यमाशयेति भावः। इत्ययं तृतीयपक्ष इति। अपदे विधिवज्जावनाश्रयणमस्य बीजमाह तदंतं विध्यभावो नोक्त इति। इदादिभिः श्रयमाणत्वेन द्विवचनविशेषणमेव स्यायमित्ये
तत्पक्षो संभवस्तु दोषो नोक्त इत्यपि बोध्यम्।

॥२२६॥

कुमार्येणारमिति। कथं पुनरत्र द्विवचनात् स्पसमासं वा वातुतौ संख्याविशेषो न गम्यते। नैष दोषः। यथा तावकी न इत्यादौ आदेशेन संख्यासंख्याविशेषो व्यज्यते तथेहापि स-
त्या प्रगृह्यसंज्ञायां प्रकृतिना वनद्वित्वमभिव्यज्यते तयोरेकपुण्यासः। सप्तम्यामिति। ईदृशो सप्तमीत्येव तदंतविधो सति प्रत्ययलक्षणेन सामो गौरी अधिष्ठित इत्यादौ सिद्ध्या प्र-
गृह्यसंज्ञायां यामर्थग्रहणं ज्ञापयति प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे प्रत्ययलक्षणं न भवतीति। ततो हीति। आद्यतवज्ञावानाश्रयणाय तृतीयः पक्षः परिगृहीतः। तत्र च दोष प्रति-

[illegible]

अरुतस्य च द्वापकत्वेनाश्रयणमिति सुतरंगैरवमित्यर्थः। ईदोदिभिरिति भाष्ये श्रुतस्य श्रुतेन संबंधो न्याय इति भावः। साक्षाद्विक्वचनमनपेक्ष्य समुदायस्य प्रत्ययांतस्य न च न पक्षे द्विवचनेनेदादि विशेष्यते इति कथमिदादि च द्विवचनमीतीत्यत आह। ईदोदीति। तदतत्त्वास्पव्यपदेशिवद्भावेन बोध्यम्। श्रूयते सन्निति। ॥

शुद्धास्तमिति। शुक्लशब्दात् द्विवचनमौतस्य न पुंसकाच्चेति शीभावः ततश्चि प्रत्ययः। शीरादस्य सुप इति लुक् अस्य चाविति। त्वन्तदितां तत्वात्सुत्तस्याव्ययत्वाद्भुक्तनशी
शब्द ईकारांतद्विवचनंतदंतश्चसमुदायः प्रत्ययलक्षणेनेति प्रशस्य संज्ञा प्राप्नोति। अत्र हीदादि द्विवचनमिति। ईदादिशब्देन दाद्यंतमुच्यते। क्वचित्पुपातः ईदाद्यंतं च श्रू
यत इति तत्रैवं व्याख्येयं ईदाद्यंतं च श्रूयते। सूत्रे तदंतविधिरीदादिभिर्द्विवचनस्याश्रयत इत्यर्थः यस्त्वयमस्य चाविति कारः स द्विवचनस्य न कश्चिदिति न तदभिप्राये

भाष्यं व्याख्येयं। अथापि कथंचिदिति। स्थानिविशेषानपेक्षायां कृताकृतप्रसंगित्वेन लुक्शास्त्रस्य प्रवर्तनादित्यर्थः। अथवानित्यत्वेन बाधकत्वं लक्ष्यते तेनांतरंगमपि शीभावस्य लुक्बाधक इत्यर्थः। एवमपि द्वौष इति पक्षस्यास्यानमेव नास्तीत्यतस्तथासमेव दोषः। अवरयमिति। पदाश्रयणभयोदयपक्षो गीकृतः तस्याद्यतवधावस्यास्मिन्नपि पक्षे अवरयमाश्रयणमंगीकर्तव्यमग्री इत्यत्र हीकार एव द्विवचने न लुकात्तरतम्।

ललात्परत्वादिति पूर्वोक्तमनुपपन्नमतोभाष्येरीभावोपनित्यइत्युक्तंरुतेउक्तदप्राप्तिस्तुप्रसंगरूपषष्ठ्यस्याभावादितिभावः-अग्नीद्वीतिखट्वेइस्यस्याप्युप
लक्षणमतम्

म. भा. के. वि.
॥१२७॥

द्वितीयरति। प्रत्ययांशोतदंतविधिसत्त्वेनपक्षद्वयस्यैकत्वबुद्ध्यातस्पमध्यमत्वेतिरिति बोध्यम्। एतदिति। वृत्तिकारोक्तमित्यर्थः। अदसोमात्। अस्मिन्निति। मात्प्रगृह्यते इत्यर्थः। यदि तु अदसोमादि
लुच्यते दात्यरश्च पूर्वोत्तरसाहचर्यादिवर्णमिनाच्च ओकारे काररूप एव तदानस्यादोष इति भावः। इदमेव धनयितुमदसः प्रगृह्य संज्ञायामिति नोक्तं नन्वीत्वात् योरसिद्धत्वेऽपि अदसोमादि
तस्मादिति। द्वितीयपक्षोऽस्त्वित्यर्थः। मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्य इति भाष्यवार्तिककाराभ्यामपठितत्वादप्रमाणमेतत्तममणीबोध्यतेति प्रयोगोवाच्य इत्यप्युक्तं।
स्योदसीवेत्यादिस्तु द्वादसः प्रयोगः। द्वादसितो सर्वविधयो विकल्प्यत इति। अदसोमात्। प्रमात्प्रगृह्यति। अस्मिन्स्त्रान्यास इत्यर्थः। ऊत्स्य चेति। चराब्दान्मत्

तस्मादस्तु स एव मध्यमपक्षः। अदसोमात्। मात्प्रगृह्य संज्ञायां तस्यासिद्धत्वात् अयावेकादेशाप्रतिषेधः। मात्प्रगृह्य संज्ञायां तस्य ईत्स्य
ऊत्स्य चासिद्धत्वादयावेकादेशाः प्राप्नुवन्ति। तेषां प्रतिषेधो वक्तव्यः। अमी अत्र अमी आसते अमू अत्र अमू आसते ॥ ॥ ॥

स्यापि। शास्त्रस्यासिद्धत्वाच्च स्थानि लक्षणमेव कार्य प्राप्नोति नादेशा लक्षणमित्ययादिप्रसंगः। अमी आसत इत्यत्रायादेशः। अमु आसते इत्यत्रावादेशः। अमी अ
त्रेत्यत्रैकादेशः। ननु चेद्विपदा अयत्वात् बहिरंगा अयादयोऽतरंगे धीत्वादि ध्वसिद्धा इति पूर्वभावे कथं पूर्वनासिद्धमिति। इत्यादीनामसिद्धत्वं स्यात्। नैष दोषः।
नाजाने तर्ह्येति। बहिरंगपरिभाषयानिषेधात्।

त्यने इदिति निवर्त्य मात्प्रोकारे कारयोरपि प्रगृह्यत्वान्नायादिसं प्रसंगोत्तराह चराब्दान्मत्त्वस्येति। एवं चैवौतो मात्प्रत्वाभावादेव मपिन प्रगृह्यत्वप्राप्तिरिति भावः।
नन्वीत्यादिनामसिद्धत्वेऽपि तन्निवर्तितो काराद्यभवेन कथमयादिप्राप्तिः। किंचायादीन्प्रत्यसिद्धत्वेऽपि प्रगृह्य संज्ञायामाश्रयात् सिद्धत्वेन तत्संज्ञायां तस्मात्प्रतिपादयामात्रा
ह शास्त्रेति। नादेशा लक्षणमिति प्रकृतिभाव इत्यर्थः। प्रगृह्यत्वे तु नानासिकपदुदासेन चरितार्थमिति भावः। एकादेशः। एउः पदांतादतीति नाजाने तर्ह्येति अयादवजानं दयादिति भा
वः। त्रैपादिकेतरंगे बहिरंगपरिभाषया अत्र प्रवर्तते। विसर्जनीयस्त्रैभाष्यवक्ष्यमाणत्वाच्च दोष इति परे ॥

यथोद्देशेति। नन्वाश्रयात् सिद्धत्वेन प्रगृह्यत्वेऽपि नन्वादेशासिद्धत्वात् अयादिकं स्यादेवेति। चेन्न एवमपि संज्ञाशास्त्रे वैयर्थ्यादत्रत्याश्रयाद्योनादिकं प्रत्ययसिद्धत्वं ज्ञाप्यत इत्याश्रयात् नाभ्येय
त्सिद्धे इति। न च तत्र पूर्वस्त्रेणैव सिद्धिः। अद्विवचने तदप्रवृत्तेः पूर्वस्त्रेण विषययथोद्देशास्येव भाष्यकृतांगीकाराच्चानन्वीदाद्युपजीवनोपायकरणमित्यत्र आह न चति। हेऽसु क असु का इ

ननु चेति। यथोद्देशां संज्ञापरिभाषामिति पक्षे आश्रयात् सिद्धत्वं भविष्यतीत्यनेकमिति। अनेककार्यसिध्यर्थं संज्ञास्त्रं नैकेन प्रयुज्यत इत्यर्थः। अन्यतु सूत्र
मेकेनापि प्रयुज्यते मुक्तादणित्यादि। तत्रैवायमिति। न च तत्र दूदत्तग्रहणं कर्तव्यं मादिति वायस्मादणोऽवसाने नानासिको विधीयते पूर्वोक्तचरणकारेण

ननु च प्रगृह्य संज्ञावचनसामर्थ्यादयादयो न भविष्यन्ति। वचनार्थादिसिद्धेनेदं वचनाच्च भ्यं अस्ति ह्य
न्यदेतस्य वचने प्रयोजनं किं यत्सिद्धे प्रगृह्य संज्ञा कार्यतदर्थमेतत्स्यात् अणो प्रगृह्यस्यानुनासिके
ति नैकं प्रयोजनं योगारंभप्रयोजयति। यथैतावत्प्रयोजनं स्यात् तत्रैवायं ब्रूयात्। अणो प्रगृह्यस्यानुनासिकोदसोनेति।

एग्रहणमिति असौ अशुके अशुकाभ्यामित्यादावनुनासिकस्याप्रसंग एव। तदेवं कार्यकालेऽपि संज्ञापरिभाषे प्रकरणोत्कर्षेण विधीयमाना प्रगृ
ह्य संज्ञा सर्वप्रगृह्यकार्यायां सती अस्मिन्त्वाधिष्यत इत्यर्थः।

यादौ तु अदस इत्यावर्त्येन विद्यते ऋस्यस्थाने सोयस्याता दृष्या दस इत्यर्थेनानुनासिकः स्वमतेऽपि भवत्येवेति भाष्यावायमाहुः। ता दृष्टानामिनामिधानमेवेत्यन्ये। प्रकारणोत्कर्षे
णेति संज्ञाप्रकरणोत्कर्षेण गुरुभूतन्यासेनेत्यर्थः। सर्वप्रकृतिभावानुनासिकप्रतिषेधोऽन्यर्थः ॥ ॥

म. भा. के. वि.
॥१९८॥

भाष्ये विप्रतिषेधादेति। अंतरंगत्वात् नूत्नादौ कृते पदांतर सममिव्याहारेऽयादिभ्यः परत्वात् संज्ञास्मिद्धौ तत्सामर्थ्यात् नूत्नादिकं प्रकृतिभावं प्रत्यपि नासिद्धं आश्रयाच्च संज्ञां प्रत्यपि नासिद्धं
मिति भावः ननु प्रगृह्य संज्ञा निवर्तमानेत्यादिवक्ष्यमाण प्रकारेण घटत एव विरोध इत्युक्तं नतदित्यत्र आह इष्टेति। भाष्ये परे वेति। पूर्वपक्षे पियत्र बोध्यार्थबोधाभावेनेति भावः।
कथमिति पारकृतस्वगतं पूर्वत्वमनपगतमिति प्रश्नः उत्तरयत्तिकार्यकालमिति। तत्त्वसंज्ञाशास्त्रस्य प्रदर्शनाय बोधस्तदुत्तरं चेति। बोधस्थितिस्तत्कायज्ञानचेतितत्रयपरत्वं
मेव विप्रतिषेधस्तत्र प्रवृत्तौ वीजमिति भावः। परे वेत्येकारेण पारकृतं पूर्वत्वविद्यमानमपि विप्रतिषेधस्तत्र प्रवृत्तौ ननियामकमिति सूचित। परिभाषाणां तु तत्त्वक्षपितत्वं दर्शय

प्रतिषेधादेति। अयावेकादश प्रतिषेधो वावक्तव्यः विप्रतिषेधाद्वा प्रगृह्य संज्ञेति विकल्पार्थो वा शब्दः नैकं प्रयोजनमित्यादिस्तु परिहारोक्तो
विप्रतिषेधाद्वा अथवा प्रगृह्य संज्ञा क्रियतां अयादयो वा प्रगृह्य संज्ञा भविष्यति विप्रतिषेधेन नैष युक्तो विप्रतिषेधः विप्रतिषेधेप
रमित्युच्यते पूर्वविप्रगृह्य संज्ञा परे अयादयः। परा प्रगृह्य संज्ञा करिष्यते स्तत्र विपर्यासः कृतो भवति। एवं तर्हि परे वगृह्य संज्ञा कथं क
र्यकालं संज्ञा परिभाषयन् कार्यतत्रोपस्थितं दृष्टव्यं प्रगृह्यः प्रकृत्येत्युपस्थितमिदं भवति अदसोमादिति एवमप्युक्तो विप्रतिषेधः कथम्
नवार्त्तिककारेणेति नतदपेक्षो विकल्पः नैव युक्त इति। इष्टसिद्धय इति भावः। करिष्यत इति आश्रयिष्यत इत्यर्थः इतरस्त्वगृहीताभिप्राय आह स्तत्र विपर्यास इति अभिप्राय

बोधोत्पत्तेवेति। तद्विषये विप्रतिषेधस्तत्र प्रवृत्तौ पारकृतमेव तन्नियामकमिति तात्पर्यं। आकडारस्य भयदसंज्ञादिविषये तु यथोद्देशाय क्षणवेति तत्र परया पूर्वबाधसिद्धिः व्युत्पत्तिः सं
पुसारसामितिस्तत्र स्थं भसंज्ञायाः कार्यकालत्वपरं भाष्यत्वे कदेत्युक्तिरिति तत्रैव निरूपयिष्यामः। परंतु परे वेत्यस्य संज्ञापदनं तत्कार्यं प्रकृतिभाव उच्यते इति भावः। आशयानभिज्ञस्य प्र
श्नः। कथमिति एकदेशिन उत्तरं कार्यकालमित्याहुः एतेन कार्यकालपक्षे पारकृतपरत्वं मया दीनामवश्यं न्याडं मोक्षत्वात् वीत्यादौ निपादित्ये कार्यकालपक्षे एव परिभाषा प्रवृत्त्या परत्वात् नतस्मादि

प्रकाशयितुमाह। एवं तर्हि।

द्वाभ्यामिति। योग इति कर्मणि पञ्च। द्विकार्योऽयं स्पष्टात्वाद्यं तत्त्वात्स्वीजिगस्य योगशब्देन कर्त्तृकरणे कृते तिसमासः। ईदृशोः प्रगृह्य संज्ञेत्यस्य तत्कार्यकृतिभाव इत्यर्थः। कदाचिदिति
एवं च प्रकृते केवला संभव रूपः सदित्यर्थः केवल द्विकार्ययोगान संवेद्या विप्रतिषेध इत्याह तथा हीति। ईत्स्मत्त्वं चेति। तद्विप्राते न संज्ञाभावे तत्कार्यं प्रकृतिभाव विधानः स्पष्ट एवेति भा

द्विकार्ययोगे हीति। द्वाभ्यां कार्यभ्यां यो युज्यते स विप्रतिषेधविषयत्वाद् विप्रतिषेधः। असंभवोपीति। असंभव एव विप्रतिषेधः स तु कदाचित् द्विकार्ययोगो भ
द्विकार्ययोगो हि विप्रतिषेधः न चानैको द्विकार्ययुक्तः एवामयादयः ईदृशोः प्रगृह्य संज्ञानावरयं द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः किं
तर्हि असंभवोपि अत्र कास्य संभवः को साव संभवः प्रगृह्य संज्ञा मिनिवर्तमाना अयादीन् बाधते अयादयो मिनिवर्तमानाः प्रगृह्य संज्ञा
यानि मिने विघ्नंति। एषो संभवः सत्य संभवे युक्तो विप्रतिषेधः एवमप्युक्तो विप्रतिषेधः सतो हि विप्रतिषेधो भवति न चानैकोत्वे स्तः नापि मकार उभ

वतिकदाचित् केवलोपि तथा हि सति संभवे द्विकार्ययोगेन प्रतिप्रतिषेधः यथा एकस्य दधाते रडागम द्विर्बचने भवतः अदधादिति। क्वचिदेकस्य द्विकार्ययोगो भवेपि
असंभवो भवति यथा नृणां मित्यनुमृदोः प्रकृतिप्रत्ययभक्तयोः परस्परनिमित्तव्यापतात्। अयादीन् बाधत इति प्रकृतिभाव विधानात् निमित्तमिति। ईत्स्मत्त्वं च

वः। केचित्तु संज्ञा कार्यस्य अयादिमि विप्रतिषेधो युक्तः वाक्यसंस्कारपक्षे मूत्वादितः पूर्वमेव अयादिप्राप्त्य मूत्वाद्युत्तरं च संज्ञायां तस्याऽप्युपपत्त्याऽप्यभावात्। तस्मात्प्रगृह्य
संज्ञाशब्देन तज्जनक मूत्वादिकं लक्षयित्वा तस्यादिति मि विप्रतिषेध इति वार्त्तिकार्थस्तमपि दूषयित्वा भाष्ये एवमपीति।

भा. के. वि.
॥११॥

कार्यत्वेनाश्रयणदिति। तस्मात्सामर्थ्यादयादीन्प्रत्ययसिद्धत्वमित्यर्थः यथोद्देशोऽदं कथं कार्यकाजमिति प्रकृतिभावायादिविप्रतिषेधविषयमिदानीं तु सनेति स्पष्टमेव। अस्मिन् इत्वाभावादिति। इत्वादी
नामसिद्धत्वाभावादित्यन्वयः। सामान्यतया वासिद्धत्वाभावोपनाथः तेषां इत्वादीनां परत्वादिति। इत्वादिषु जातेषु तेषामसिद्धत्वाभावादयादीनामप्रसंगवतिभावः। व्याख्यानांतरमिति। प्रगृ
ह्यकार्यप्रकृतिभावेनायादीनां विप्रतिषेधपरमेव भाष्यम्। सतोरित्यस्य युगपत्प्राप्त्योरित्यर्थः वाक्यसंस्कारपक्षोऽस्मादीनामसिद्धत्वेन ततः प्रागेव तत्प्राप्तिः कृते तीक्षादावस्येति

आश्रयासिद्धत्वमिति। प्रगृह्यसंज्ञायां कार्यत्वेनाश्रयणदिसिद्धत्वाभावादीत्वादीनां तेषामयादीनां च विप्रतिषेधो निरूप्यते। तथा हि सतोर्हि विप्रतिषेधो भव
तीति पूर्वपक्षोऽस्मादीनामेव प्रतिषेधः अस्ति। तत्रायादीनां च येन चापकः जवनलाकः अयं चेत्यत्रावकाशः इत्वादीनां तु यत्रायादीनामप्रसंगः सावकाशः अमी

आश्रयासिद्धत्वं च यथारोक्तत्वे आश्रयासिद्धत्वं भविष्यति तद्यथा रुः उक्ते आश्रयासिद्धो भवति किं पुनः कारणं रुक्तेन आश्रयात्सि
द्धो भवति। न पुनर्यत्रैरुः सिद्धः तत्रैवोक्तमप्युच्यते। नैवं राकां। असिद्धत्वेन आश्रयात्प्राप्त्यसिद्धिः स्यात्। वक्षोऽत्र वक्षोऽत्र। तस्मादत्राश्रया
त्सिद्धत्वमेवित्यं। यथा तत्राश्रयासिद्धत्वं भवति एवमिहाप्याश्रयात्सिद्धत्वं भविष्यति॥

स्थिताः अस्मिन् स्थितौ अमी भवति। अमी अत्रेत्यादावुभयप्रसंगे परत्वादीनां दय एव भवति। अत्र व्याख्यानंतरमस्ति। इत्वा नोपमन्यस्तम्। न पुनर्यत्रैवेति। रोः सुपीत्य
स्यानंतरं अत उरसीति वक्तव्यं एवं चासिद्धत्वं बाधितं भवति। अत्रापाठकमसिद्धत्वं प्राप्त्यभावात्सुतस्य चोत्तसिद्धत्वात्काजत्वाभावादसुतादसुतइति न वक्तव्यं भवति॥
नतयोर्गुणपक्षप्रतिरिति भावः। तदाह न च त्रित्यादि। पदसंस्कारपक्षे अत्र आयादिप्राप्तिकाले असत्त्वे हेतुः उभयमसिद्धमिति। पूर्वत्रासिद्धेनेति शेषः परिहरति आश्रयादिति पदसंस्कारपक्षे एवा
अश्रयितइति भावः। एवं चोभयोर्गुणपक्षप्राप्तिः प्रगृह्यसंज्ञायां तत्कार्यत्वेन तयोसिद्धत्वादयादीन्प्रतिषेधसिद्धत्वादिषु पक्षविप्रतिषेधपरिवाक्यसंस्कारपक्षे कृतस्य पूर्वपक्षस्य पदसंस्कारपक्षे अश्रयेण परि
हारइति शेषः परे च कुक्तेरादिविप्रतिषेधं खंडनं तस्मैर्धनपरत्वेन व्याख्यायैक्ष्येदमेवेत्युक्तं पक्षांतरे परिहारकरणदित्याहुः। रोः सुपीत्यस्यानंतरमिति। न चैवं हस्तिचैत्यस्येतदुत्तरत्वाद्देशेति दृष्ट्याऽसिद्धत्वा
पक्षो मनोरथादिसिद्धिः। दोषोऽपः। रोः स्थानयो रोरुनासिकइत्यतः पूर्वपाठः कार्यइत्याशयात्। अत्रुनासिकपदसंज्ञां चारितार्थमाशंक्याह।

यथोद्देशेति एतत्। वचनसामर्थ्यादेति वार्तिकंतद्व्याख्यानभाष्यं चेत्त्यर्थः। पूर्वभाष्यस्य व्याख्यांतरं वादिनस्तु वाक्यसंस्कारपक्षे व्याह। अथवेति। वस्तुतस्तु प्रकृतिभावोपस्थितसंज्ञायां त
योनिमित्तत्वेनाश्रयणरूपवचनसामर्थ्यादयादीन्प्रत्ययसिद्धत्वं ज्ञाप्यते। इत्यर्थइति कार्यकाजपिनदोषः। किंच यथा दशेपिसंज्ञाप्रतिनिमित्तत्वेनाश्रयणात्तद्व्यामीत्वं स्पष्टं

अथवेति। यथोद्देशेन प्रकृत्याश्रयेणैव तदुच्यते। कार्यकाजतायामप्याह। अथवेति। अदसइति संबन्धसामान्ये पक्षी अदसः संबन्धिन ईहदेतइति। इहापीति। अदसत्वा
अदसत्त्वं वा पक्षवर्णदीर्घत्वादि। चापइत्यत्वं अदसत्त्वं इति स्थिते अदसइत्यत्रमादिति विशेषणभावात्प्रगृह्यसंज्ञायां सत्यामयादेशाप्रसंगः। अनुकेनेति। अद

अथवा प्रगृह्यसंज्ञावचनसामर्थ्यादयादयो न भविष्यंति। अथवा योगविभागः करिष्यते अदसः परे इंदादयः प्रगृह्यसंज्ञा भवन्तीति। ततो
मात्। मात्। मात् च परे इंदादयः प्रगृह्यसंज्ञा भवन्तीति। अदसइत्येव किमर्थो योगो विभागे एकोयत्तत्सिद्धे प्रगृह्यकार्यतदर्थः अप
रोपदसिद्धे। इहापितर्हि प्राप्नोति अमुया अमुयोरिति किंच स्यात्। यद्यत्र प्रगृह्यसंज्ञा स्यात्। प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभावः प्रगृह्यतनैष दोषः
पदांतप्रकरणे प्रकृतिभावः न चैषः पदांतः एवमप्यनुकेन अत्रापि प्राप्नोति द्विवचनमिति वचने यदि द्विवचनमिति वचने। अमी अत्र न प्राप्नोति। ए

स इत्यनेन प्राप्नोति। एदं तुमिति। ईदं तोरे वस्विरतत्त्वप्रतिज्ञानादिति भावः। अननुवृत्तिरेव च निवृत्तिः यद्येवंमाग्रहणं न कर्तव्यमेतदग्रहणनिवृत्त्येवासुकेऽत्रे
तित्यत्राप्रसंगात्। नैतदस्ति सतिमाग्रहणे योगविभागो भवति नान्यथा। एकयोगे परिहारांतरमाह।

मित्यस्य सिद्धत्वेन संज्ञाया आनुनासिकप्रतिबंधेन चारितार्थमस्यैव प्रकृतिभावविषयकसंज्ञोपपन्नसामर्थ्याश्रये तु किं विशिष्य यथोद्देशाश्रये नैव मुपक्रमस्य भाष्ये पिबो
धसित्याहुः। भाष्ये योगविभागादेति वार्तिकं व्याचष्टे अथवेति। अदसइत्यस्य पंचम्यंतत्वे उत्तरत्रमादित्यस्य विशेषणानापत्तिरत आह संबन्धेति। यत्तत्सिद्धइति मूलइति शेषः यत्र कार्यं न
त्वे सिद्धे तत्प्रगृह्यकार्यमित्यर्थः। अथोपदसिद्धइति। अत्र मूलमसिद्धे तदीत्यर्थः। ननु समस्तत्वात्सुदयानुवृत्तिः स्यात्कथमेतानि वृत्तिरत आह ईदं तोरेवेति नान्यथेति। सिद्धांतं तु यथैव

मातृगुणमिति भावः।

भाष्ये मायादीराद्यर्थानां वेति वार्तिकं व्याचष्टे अथवा हेति ननु एवं सति आदे दो इत्यस्यामवस्थायां प्रगृह्यत्वेपि मीत्वमूलयोः कृतयोरीकारादीनामप्रगृह्यत्वादेतद्वैयर्थ्यं अत्र विहितेन प्रगृह्यत्वाभावादिति चेन्न प्रदेराप्रगृह्यस्थानिकस्यापि लक्षणया ग्रहणेनादोषात् द्वितीयेति द्वितीयपदस्येचिक्तायैतत्रासिद्धत्वेनेत्यर्थः अन्ये तु अथवा वचनभाष्ये भाष्यकृत एवोक्तिरतएव सोप्र

अथवेति। मार्यादि। मार्या एव स्थाने मरादेनोक्तः इदं देदर्थश्चेददेदिति न चास्यां कल्पनापामसिद्धत्वं भवति बुद्धिसंकलनायामसिद्धत्वाभावस्योक्तत्वात्। उक्तं वेति। असिद्धत्वं मेव तत्र प्रतिषिद्धमित्यर्थः। स्वर इति अचीत्यर्थः। बहिष्यदलक्षण इति। द्वितीयपदस्येव स्थित इत्यर्थः। तेनेकपदस्येव स्थितेऽचि असिद्धत्वं चिन्तामयाऽमुयोरित्यत्रादेशो भवत्येव। प्रगृह्यसंज्ञाया चेति। प्रगृह्यसंज्ञाया मेव सिद्धत्वेन सिद्धलक्ष्यप्रपंचार्थः पूर्ववाक्योपन्यासः। तत्र सकि दोष इति। मात्तरे यदि द

अथवा आह्वयमदसोमादिति। न च ईलोत्वेस्तः नापि मकारः ततएवं विज्ञास्यामः मार्यादीराद्यर्थानामिति। उक्तं वा किमुक्तं अदस ईलोत्वे स्वरै बहिष्यदलक्षणे सिद्धे वक्तव्ये प्रगृह्यसंज्ञायां चेति। तत्र सकि दोषः तत्र सककारे दोषो भवति अमुके च न वाग्रहण विशेषणत्वात् नैष दोषः किं कारणं ग्रहण विशेषणत्वात्। न माङ्गु हणेन ईदाद्यंतं विशेष्यते किं तर्हि ईदादयो विशेष्यंते मात्तरे ये ईदादय इति ॥ ॥

यंतं मिति दोषोपन्यासः। पूर्वत्रुहितदंतं ग्रहीतमिति। हापि तदंतं स्येवानुवृत्तिरिति भावः स्वरितत्वेन राब्दमात्रमनुमीयते इत्युत्तराभिप्रायः तत्र माङ्गु हणेन प्रगृह्यमाणमीदृदं विशेष्यते तेनामुके त्रैलोक्यव्यवधानात् दोषाभावः। एवं योगविभागे दोषप्रसंगादेदंतमिति निवृत्तमित्युक्तं एकयोगे तु तनिवृत्त्यान किंचित् प्रयोजनमिति न वाग्रहण विशेषणत्वादित्युत्तरमुक्तम्

तत्र प्रत्ययेषु वार्तिकापारमिष्याहुः। अन्ये तु ग्रंथे उक्तं वेत्यस्य वार्तिकं मुक्ता कोशे वार्तिकापाठो नृष्ट इत्याहुः। सिद्धे इति। प्रगृह्यत्वे सिद्धत्वं मया दीन्यति सिद्धत्वं विना सप्रयोजनं नेतिसामर्थ्यात् नान्यपि तौ सिद्धाविति भावः विशेष्यासंनिधाने कथं तदंतं विधिरत आह। पूर्वस्मिन्निति। अर्थाधिकारादिति भावः शब्दमात्रमिति। एवं वे विशेष्याभावान्न तदंतं विधिरिति भावः ॥

शेषस्य क्षमेवेति। एवं चेहेति भाष्यस्य इहे वेत्यर्थः प्रथे इति। सुषां सुलुगिति विभक्त्या देशः शोराब्द इत्यर्थः। शोराभावर्यवांश्च तस्य ग्रहणदित्यर्थः। शक्तिग्रह निरपेक्ष प्रतीतिकत्वेनांतरंगत्वं।

शोराहकस्मादिति। अत्र हि प्रत्यक्षमेव शोदति रूपं युष्मे अस्मै इत्यत्र तु शकारस्यानुबन्धस्याश्रयणदनुमेयमिति प्रश्नः। हेऽर्थे ग्रहणदिति। स्वं शब्दस्येवांतरंगत्वाद्देयत्वादमाधारणत्वाच्च रूपपरिग्रहे सिद्धेरूपवदर्थस्याप्यंगीकरणार्थरूपग्रहणं कृतं अत्र च शोराब्दोऽनर्थकः सप्तम्येकवचनं चार्थवन्नयोः समुदायोऽर्थो तत्राप्रोभावादनर्थकः एवमपीति। अत्र हि मत्वर्थीयसप्तम्येकवचनयोरर्थवतोः समुदायोर्थवानेव यवधर्मानुविधानात् समुदायस्येति प्रश्नः। लक्षणेति। प्रतिपदो

शोराहकस्मान्न भवति। काशो कुशो वंश इति। शोर्थे वज्रहणात्। अर्थवतः शोराब्दस्य ग्रहणम्। नै चैषोर्थवान्। एवमपि हरिशो वंश शोरात्प्रप्राप्ति एव तर्हि लक्षण प्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्येव त्वेवं न भविष्यति। अथवा पुनरस्त्वर्थवज्रहणेनानर्थक्येति कथं हरिशो वंश इति। एकोत्र विभक्त्यर्थेनार्थवान् अपरस्तद्वितीयन समुदायो नर्थकः ॥

कृद्विभक्तिप्रतिपत्तिर्भवति लाक्षणिकेतुल्यलक्षणसंज्ञानद्वारेण बहिरंगेति न तस्य ग्रहणम्। अथवेति। अर्थवत्समुदायस्यापि कस्यचिदनर्थकं यथा दशदाडिमादिवाक्यस्य पदार्थानां परस्परसमन्वयाभावादिरिशोराब्दवाच्यार्थगतसंख्याधिकरणशक्तिप्रतिपादनाय प्रवृत्ता सप्तमी न राप्रत्ययमात्रप्रतिपाद्येनान्वेति। तिशोराब्दस्यानर्थवचनम् ॥

अर्थप्रतीतावपि प्रतीयमानत्वं प्रहेयत्वं शब्दोत्तरैरप्रत्यायनादसाधारणत्वं। अप्रादुर्भावोऽप्रतीतिमैव धीयो लोमादिशः आनर्थक्यमिति प्रत्यक्षात्मानिकन्यायापेक्षारूपग्रहणं नुगतार्थवत्परिभाषा प्रवर्ज्येति भावः

म. भा. के. वि.
॥ १२१ ॥

निपात। अनर्थक्यादिति। अर्थवत्त्वानिश्चयादित्यर्थः। तत्र हेतुः कल्पितरूपत्वादिति। अतएव केचिच्छ्रुतियं अन्येनासि यौवदन्ति तत्रेयमर्थवत्त्वमिति न निश्चेत्तु
क्यतदित्यर्थः। ननु निपातग्रहणभावेकाजिति वृत्तिग्रहणार्थवत्परिभाषाया प्रवृत्तावर्थवत्तु ग्रहणमानाभाव इति चेन्न बहुव्रीहिः रिज्याशयात् गोणमुख्यन्यायस्य तु नेह प्रवृत्तिः पयुदासने
वाज्जपत्वेन च एकाज्जग्रहणस्य गोणमुख्यस्य हाथत्वात् न्यायानित्यत्वाच्च। एतेन सत्यभिधाने निरिभवन इति भवदित्यादौ प्रगृह्यत्वेन स्यात् गोणमुख्यन्यायादिति परास्तम्। अतएवो

निपातएकाजनाड। निपातइतिकिमर्थमिति। निपातस्यैवैकाचोर्थवत्त्वात्त्ययस्यैवैकस्य प्रयोगाभावाद् अनर्थक्यात् कल्पितरूपत्वात् कल्पनायाश्च नियमाभावात्
त्यत्र। चकारात्रेति। अन्वयव्यतिरेकाभां प्रत्ययस्याप्यर्थवत्त्वमिति भावः निपातापि केवलान प्रयुज्यते इति कत्वादिति साम्यमेव निपातप्रत्यययोः। अतर्तः अः

निपातएकाजनाड। निपातइतिकिमर्थम्। चकारात्रजहारा। एकाजितिकिमर्थं प्रेदं ब्रह्म प्रेदं सत्रम्। एकाजित्युच्यमाने अत्रा
पि प्राप्नोति। एषोपित्येकाच। एकाजितिनायं बहुव्रीहिः। एकाचयस्मिन् सोयमेकाजिति किंतु हित्युरुषोयं समानाधि
करणः एकः अच एकाजिति। यदित्युरुषोयं समानाधिकरणेनार्थ एकग्रहणेन॥

अत्रागच्छागच्छेत्यपि प्रत्युदाहरणं एकाजितिकिमर्थमिति एकग्रहणसामर्थ्याद् बहुव्रीहिं मन्यते तत्र प्रेदं ब्रह्मेत्यनिष्टनिवृत्तिर्न रुतेति प्रश्नः। तत्सुरुषोयमिति

तद्वत्तत्रैव अंतर्प्रतिषेध आरब्धः। अचयेति। व्याकरणसंभारानुगृहीताभ्यामित्यर्थः। तस्यैव चास्मत्प्रत्यययोगितादिति भावः वस्तुनो नर्थक निपातेपि अस्मत्प्रवृत्ते एतत्प्रवृत्तेभाष्येन क्यमाण
त्वादत्रार्थवत्तु ग्रहणमिति नियमः प्रश्नात्वायस्तु अनादिः ति पयुदासाद प्रत्ययस्य ग्रहणमिति। उत्र रायस्तु पयुदासेन तथा अयण नमानं निपातग्रहणदेवतेन प्रत्ययादेकरणात् तत्त्ववृत्तिरि
ति अत्रागच्छेत्यपि अत्रैव प्रवृत्तिभावाद् उदाहरणमिति भावः कथं निडदाहरणत्वे यदितर्हि सवर्णदीर्घतथा नोपः एकग्रहणति स्वांगसमुदायस्वांगत्वाभाववदचसमुदायः चत्वाभावः
नैकग्रहणं विनापि कर्मधारयार्थत्वाभादिति भावः अंतरंगत्वे हेतुमाह वृत्तीति॥

भाष्ये इह कस्मादिति। अजंतो निपातइत्यर्थ इति प्रश्नः। अतएव यदिति। निपातेनाज्जिरोषणदित्यर्थः किं वक्तव्यमिति। निपातस्य न्यायप्राप्तविशेष्यत्वाभावायेत्यर्थः। यदि हीति। अजंतग्रहणे जग्रहणवैफ
ल्यमिति। ननु संज्ञास्य प्रगृह्यत्वे एकदेशा विरुद्धतया येन संज्ञास्य पितृत्वात्प्रवृत्तिभावः स्यादिति चेन्न। प्रवृत्तिभावेऽपि सिद्धत्वात्। अथ निपातस्य विषयता अजंत इति व्याख्यानेपि अजं ग्रहणसाम

नेष दोष इति। ननु पुरोस्तीति हजंतस्य प्रवृत्तिभावाद् जोरुत्वेन स्यात् नैष दोषः प्रगृह्यत्वं ज्ञायां रुत्त्वस्यासिद्धत्वात्सकारस्य चकार्येतरा प्रसंगात् उल्लेखरुत्त्व
माश्रयात्सिद्धम्। एवमपीति। अन्यतर निवृत्त्या जग्रहणस्य चार्थवत्त्वादज्जात्रेण ग्रहणं तदंतं निरस्यते विपर्ययस्तु न भवतीति विशेषाभावात्प्रश्नः। पारार्थ्यसि

इह कस्मान्न भवति। प्रेदं ब्रह्म प्रेदं सत्रं। अजेवयो निपातइत्येवं विज्ञायते किं वक्तव्यमेतत्तानि हिकथमनुच्यमानं गं स्यते ज
ग्रहणसामर्थ्यात्। यदि हिया अचान्य च तत्र स्यात्। अजग्रहणमनर्थकं स्यात्। अस्तित्वान्यदजग्रहणस्य प्रयोजनं। किम
जंतस्य यथा स्यात् हजंतस्य मा भूत्। नैष दोषेन प्रयोजनं। एवमपि कुत एतत्। इयोः परिभाषयोः सावकाशयोस्समवस्थित
योराद्यंतवदेकस्मिन् येन विपिस्तदंतस्येति च। इयमिह परिभाषा भविष्यति अद्यंतवदेकस्मिन्निति। इयं च न भविष्यति येन विपिस्त

मान्यात्संज्ञानिदेशोपरिभाषाशब्देनोक्तो। सावकाशयोरिति। निरवकाशस्य बाधकत्वादेव मुक्तं तत्र तदंतविधेरवकाशः श्राव्यवश्यके। प्राव्यजाय
मिति आद्यंतवद्भावस्यावकाशः मिदचान्यात्परः तानि पानीति। अत्र हि साक्षादस्य ग्रहणमस्तीति तदंतविधभावः। समवस्थितयोरिति। इह ज्ञासयोः॥

अस्मिन्मुखाजंतपरिग्रहेण केवलज्जपव्यावृत्तिरजग्रहणस्य फलं स्यादिति मनसि निपाय पृच्छति एवमपीति भाष्ये। अन्यतर निवृत्त्येति। निपातस्य विशेषणत्वेन दंतपरिभाषा प्रसक्तिरे
व निवृत्तिविशेषत्वे जिति विशेषणसामर्थ्यात् तदंतस्यैव ग्रहणमुख्याजंतपरिग्राहाद्यंतवदित्यस्य निवृत्तिरिति भावः विपर्ययः निपातस्य विशेषणत्वेनाजंतपरिग्रहः केवलजाचो निवृत्तिरि
ति। इति विशेषाभावादिति। अत्र कारणभावादित्यर्थः संज्ञायेन विधिरिति अतिरेकदेशा आद्यंतवदिति। जावमिति। उउराब्दइत्यत आवश्यके रापदनभिधानान्तेति भावः।

यदितदीति एवं च द्वयमिह भवतीति भाष्यमनुपपन्नमिति भावः ननु हर्षप्रवर्त्यपश्चात्परित्यागोपेक्षयाऽप्रवृत्तौ लाघवमित्यभिप्रेत्याह अथ चेति ननु एकग्रहणभावेऽचसमुदायस्य स्यादितितन्नि
वृत्त्यर्थमेकग्रहणतत्राह संज्ञायादिति गुणत्वादिति संज्ञापकारकत्वादित्यर्थः पञ्चोरपियागोपकारकत्वाद्गुणत्वं न हियागः पञ्चर्थेऽपितुयागार्थः पञ्चः ग्रहसमाष्टीत्यादेतु ग्रहार्थत्वात्समागस्य
हस्यप्राधान्यमिति न तु कृतसंख्याविवक्षितेति भावः परेतु संज्ञास्वकार्यद्वारा संज्ञ्युपकारिकानुसंज्ञी संज्ञोपकारकः अन्यथा ग्रहपिकमत्तेन संमागर्थः स्यादिति विप्रय विशेषणं विवक्षितमनुवाद्य
विशेषणमविवक्षितमिति मीमांसकमया देवज्यायसी भाष्यसमता चेति दचित्यमृतस्मात्स्वागसमुदायेत्याभावान्न तद्ग्रहणप्रसक्तिरित्येकग्रहणं विनापिसिद्धिरितितज्ज्ञापकमिति भाष्या

[illegible]

आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति इयमिह परिभाषा भवति। आद्यंतवदेकस्मिन्नितीयं न भवति येन विधिस्तदंतस्येतियदयमनाडिति प्रतिप्रतिषेधं
शास्ति एवंहिसिद्धे सतियदज्ग्रहणे क्रियमाणकग्रहणकरोति तत्ज्ञापयत्याचार्यः अन्यत्र वर्णग्रणे जातिग्रहणं भवतीति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्

ति। एवंतहीति। संज्ञाया विधीयमानत्वात्साधन्यात्संज्ञिनेगुणत्वात्पशुनायजेतेतिवत्संख्याविवक्षायां सिद्धयामेकग्रहणमन्यत्रजातिसं प्रत्ययार्थे अचसमुदा
यग्रहणं का निरासार्थं लुक्ग्रहणं ज्ञापनं फलसंपद्यते। किंपुनः स्यात्तयद्यत्राचसमुदायस्य ग्रहणं स्यात्। उच्यते दहअइअयइति समुदायस्यैकाजसंज्ञास्यान्नावयवानामे
काज्जिह्वचनवयदिति अतस्त्वेव प्रकृतिभावाद्यणदज्ञानस्यात्पूर्वयोस्तुस्वरसभिः स्यात्अचसमुदायपरिग्रहानुरोपित्वज्जिपातसमुदायो गृह्यते एकनिपातस्याचसमुदायस्याभावात्

काजिद्वचनवयवित्थितस्यैव प्रकृतिभाषाद्यणदज्ञानस्यातद्वयस्त्वस्वरराजिरेवात्र इत्युक्तं तत्रैव
 शयइत्याहुः। जातिग्रहणमित्यस्य तज्जात्याश्रयानेकव्यक्तिग्रहणमित्यर्थः अन्यथा जातिग्रहणेऽपि जातेरेकैकव्यक्तिव्यग्यतया संगतिरेव अप्रवृत्तिनिमित्ततया जातिग्रहणस्य सर्वत्र सत्त्वेन तस्या
 वक्रव्यत्तात्वाद् इहेत्यादिअत्रेदं चिंत्यं समुदायस्य संज्ञयाऽवयवानामननुग्रहान्नाहं च तन्मायनापि निपातसमुदायस्य निपातग्रहणेन ग्रहणस्वोगसमुदायस्य स्वोगग्रहणेनैव। एकैकत्र
 सत्त्वचारिता ध्याते। इति तस्मात्तिजउराब्देकदेशाश्रयाब्दानुकारेण उक्तसमुदायात्तेकरणवा। प्रतितिपरनिपातसंज्ञकऽउच्चकारोदित्यादौ प्रगृह्यत्वे स्यात्तद्वरणमाकग्रहणमितितत्त्वम्॥ ॥

भाष्ये दंभेरिति। दंभे सनिदंभइ चेतीत्वे सनिवंतेति इत्थं भावपक्षे इकस्मीपोपोनकारेन ततो रुज्जुदिः सनपरः यतश्च भात्यरः सन्नसइकस्मीपइति हलंतच्चेति क्त्वाभावेऽनिदितामिति न
लोपोनस्यादिति चोद्येजात्याश्रयानेकस्येकस्मीपत्वं सनश्चतस्मात्परत्वमिति किलेपि प्रतीतिसिद्धिरित्यर्थः अनेन सामीप्यमव्यवहिते एवेति सूचितम्। प्रदर्शनाय प्रदर्शनं अकार

अनाडितिकिमर्थमिति। डिदडितो एकाराकारयोर्विषयविभागप्रदर्शनाय प्रश्नः। इह कस्मादिति। अनुबन्धनिवृत्तौ विशेषपरिज्ञानात् प्रश्नः। अर्थवशादि
शेषावसाय इत्युत्तरं। ईषदर्थ इति। आउल्लोभमिति। आडीषदर्थ इति चोक्तं। त्रियायोगे आइत्यतः एतः प्रादिषु डिदित्युत्पत्तेः आड्प्रत्ययविधोरिति च समा

दनेहल्युहणस्यजातिवाचकत्वात्सिद्धमित्युक्ततदुपपन्नं भवति। अनादि-तिक्तिमर्थम्। आउदकांतात्
 आदकांतात्। इहकस्मान्नभवति। आगन्तुमन्यसे। आगन्तुमन्यसे। आगन्तुमन्यसे। आगन्तुमन्यसे।
 कारस्यग्रहणं अनुबंधकश्चात्राकारः। कपुनरयं सानुबंधकः। कनिरनुबंधकः। इषिदर्थक्रियायोगे
 मर्यादाभिविधौचयः। एतमातंडितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरडितः॥ ८॥ ८॥ ८॥ ८॥

सविधौ निदिष्टः आउदकांतात् आदकांतात् आह्रिच्छात् आह्रिच्छादिति विना तेनेति मर्यादा सह तेनेत्यभि विधिः पूर्वप्रकाशितस्य वाक्यार्थः
स्यान्यथा त्वद्योतनायाकारः प्रयुज्यते आणवन्तुमन्यसे न व पूर्वममेस्थाः संप्रति मन्यसे इति वाक्यारम्भस्त्वनयाकार इत्यपरं तथा स्मृतः स्तुतका

यितुमित्यर्थः किंचिद्विधानायापात्तस्यान्यविधानाय पुनरुपादानमन्वादेराः प्रकृतेच विधानाद्व्याभावात् एतमित्येनादेशो न कृत इत्याहुः । विनातेनेत्यादियथा आकाशी
वृषादेव इत्यादौ । कारी मभिव्याप्य कारी वज्रित्वेति वाच्यः ।

1192311

[illegible]

त्यक्त्वाभावात्स्यरास्त्रीयतया तवत्प्रवृत्तेरिति बोध्यम् । तस्याश्वेति । प्रगृह्येष्टुपदपाठे इति शब्दप्रयोगनियमादपि फले विशेषो बोध्यः भाष्ये श्रुतश्चिन्ति । पूर्वत्र वदन्नाप्यर्थाधिकाराज्ज्ञानमु
ख्यन्यायस्याप्रवृत्तिरित्याशयः प्रतिसिद्धयत्वादिति । प्रतिसिद्धयत्वात्कपदे । प्रतिसिद्धयत्वाच्चते । पूरत्वादिति । निषेधाश्ववतीयांसइत्यस्य तु नायं विषयः तस्य पूर्वसहपारात्तन्निषेधकत्वादि
ति भावः प्रतियुक्तस्येति । न च प्रतिसिद्धयर्थेयमारंभ इति शब्दभाष्यसंगत्यात्रैतत्परिभाषया अप्रवृत्तिरेवानित्यत्वाच्चितेति वाच्यम् । अत्येकदेशयुक्तित्वात्तत्तद्वनयन्भाष्ये आह ।

एवमपीति। ओकारस्या च प्रतिपदोक्तत्वमस्तिगमेर्डा इति साक्षादुच्चारणत्वात्। यस्य हि साक्षादुच्चारणं नास्ति आहुण इत्यादिसामान्यलक्षणेन यद्दूषं निष्पाद्यते
तच्च क्षणिकमित्युच्यते। एवमपीति। गुणादागतौ गौः यथा गौशब्दस्य जाड्यादिगुणनिमित्तोर्थावाहीकः। मुखमिव प्रधानत्वान्मुख्यः तत्र स्वरूपमित्यत्र

एवमपि अगोर्गोस्तिमपद्यतगोभवत्तत्र प्राप्नोति। एवं तर्हि गोणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्यय इति। तद्यथा गो रत्नबंधोऽङ्गो

रूपग्रहणेनार्थपरिग्रहणस्य ज्ञापितत्वादर्थवतः कार्येण न वित्तव्यं सत्त्वार्थः प्राथम्यान्मुख्य एव गृह्यते गौणोत्तर्यवाचः प्रवर्तमानो मुख्यार्थोपे गौणप्रवर्तते
नियतश्च गौणार्थः तस्मात्त्रैकिकोयं न्यायोगेण मुख्ययोरिति गौणवदित्यत्र च जाड्यादिना धर्मणोत्त्वमारोपितमिति गौणत्वमर्थस्य गौणवदित्यत्र च ह्यतो प्र
कृतेः कर्तृत्वं संपी भवति ब्राह्मण इति बहुवचनं दर्शनात् प्रकृतौ च गौणत्वमारोपितं न तु मुख्यमिति प्रगृह्यत्वाभावः

हणे प्रवर्ततात तत्रैवार्थापस्थितेः सूत्रादित्वाच्च निपात इति विविधरूपोपादानं सूत्रान्निपातसंज्ञादिवादिपक्षे पस्थित्वादीनां सति संभवे यथैव नामेवेति ये सार्थकास्तेषां निपातपदेनापि तत्र दर्थ विविधानामेवापस्थितिरिति प्रकृतस्वरूपा निपातपदनुरूपार्थक निपातानामेव ग्रहणं न तु गणयकानामिति भावः। एवं च कार्यकानुपक्षेपि च्यता निपाता इत्यस्यात्रानुपस्थितिरित्यभिप्रायः। शास्त्राविशिष्टरूपपदेन चार्थवद्ग्रहणं प्रकृतगोणत्वमुपाह्वयति। जाद्यादिनेति श्रारे पेबीजमाह प्रकृतः कृत्तत्त्वमिति एवं च गानवदित्यस्य गानिकत्वं गानादृशरूपणभवनमययत्र च योग्यं ध्वरापादिना मुख्यगौरुप प्राप्तिस्तत्र चिन्नेष्यते इति गोसदृशरूपणभवनप्रतीतेस्तस्यागोणत्वमिति भावः न तु सुवर्णपिंडः खदिरागारसदृशकुण्डजे भवत इति भाष्यविकृतेरपि कर्तृत्वं दर्शनादुक्तं कृताविति। एवं च च्यते प्रकृतेरवकर्तृत्वमिति भावः प्रकृतेरवकर्तृत्वे ह तु माह संधी भवतीति।

ननु वितीति। न च उद्गीत्यस्य निरुद्धं भूकोकारमादाय सिद्धत्वेन शाकल्यानुवृत्तिसामर्थ्यात् देवितीति भविष्यतीति वाच्यं मय परत्वे किमितीत्यादौ मकार सहित निरुद्धास्तिकवकार घटितस्त्व
पाप्सिदिप्रसंगात्। शाकल्यानुवृत्तिसामर्थ्यानि पातेति प्रशस्तत्वाभावमय इति वत्त्वस्यासिद्धत्वेनेकापद्याचीति वत्त्वं अनुस्वारापत्तेऽउद्गीत्यतः सानुबन्धक बोधस्यापीष्टत्वेन तदना
पत्तश्चेति भावः अन्ये तु अन्येन प्रकारेण प्रगल्भसंज्ञापवादत्वादेतदादेशविकल्पे ऊ इति वितीति साध्यति ननु ऊ इति अतो योगविभागः न चापवादविशिष्टं आदेशो असति निपातेति
प्रगल्भत्वं स्यात्। अत्र वर्तमानापवादस्य स्तर्ग्विधकत्वाभावात् एव पारम्पर्ये इत्यव्ययीभावाभावे उत्सर्गः षष्ठी समासो नवतीति वाच्यम्। प्रगल्भपदस्य सर्वत्र साक्षादुद्घरणस्यैव
भस्य कृतत्वेनात्र विधेय विशेषणत्वे मानाभावात् सह विधानेन वाक्यभेदस्याप्यभावात् स्थानिवद्भावेन च ऊ इत्यस्य प्रगल्भार्थबोध एव च पक्षप्रगल्भत्वाभावे यस्य तात्पर्यान्ने

चादेशे विकल्पितरूपद्वयं स्यात्तु इति। उं इति। न तु वितीति। तदर्थमाह उज्ज इति योगविभाग इति। उज्ज इत्यत्र शाकल्यस्येति। प्रगल्भ्यमिति चानुवर्तते तत्र

जति। जान्त्स्यरुजतिमयउजोवेतिवत्त्वंनस्यात्। गवंतर्ह्येकनिपातईमेअथवाद्वाव्युकारविमौएकोनुबंधकः। अ
परः सानुबंधकः। तत्रयोननुबंधकः तस्यैषएकोदेशः उजइतियोगविभागः उजइतियोगविभागः कर्तव्यः।

[illegible]

ननु भविष्यति तद्वत् प्रवृत्तिरित्याहुः । प्रवृत्त्यस्येति । अत्र बन्तमानप्रवृत्त्यपदस्यादेशेन संबन्धे उज्जमात्रस्य नित्यप्रवृत्त्यसंज्ञकस्य उभावस्य विधानापत्तौ योगविभागेन प्रवृत्त्यसंज्ञाविधानस्यैव यथापि तैरनुवर्तमानप्रवृत्त्यपदस्यैतत्तया विपरिणाम्यस्या नित्यासंबन्ध इति भावः । इदमेवेति । न च उदतीति रूपमपि निरनुवर्धको कारमाद्यसिद्धसाधुवर्धकप्रतीत्यनापत्तौ मयः परत्वे किञ्चित्तीत्यादौ मकारसहिते निरनुनासिकवकारघटितरूपासिद्धिप्रसंगाच्च वस्तुतस्तु उज्जइत्यस्यानानुवर्तनस्यापि कारादप्रवृत्त्यपूरतेव प्रवृत्त्यमिति चादेशविशेषणमेवातथैव भाष्यस्वरसादिति ऊदति उदति चरूपे स्यातां ननु वितीति तदर्थं विकल्पा उदतिरुदति दीर्घाचारणात् प्रवृत्त्यपदस्यानसंबन्ध इति सर्वमवदानम् ॥

किमर्थयोगविभाग इति। प्रगृह्यतादेशयोः शाकल्यमते एव प्राच्या एक प्रयोग एव प्रवृत्तिः स्यादेवं च ऊं इति वितीति च योगविभागसामर्थ्याच्चाकल्यानुवृत्तिसामर्थ्याच्चित्तनयथाकृतं
किंतु विकल्पमानतात्पर्याकमिति विकल्पद्वयेन सकलं सिद्धिरिति भावः एवंच शाकल्यमते एव विकल्पः फलितः तदाह भाष्ये शाकल्यस्य विभाषेति। शाकल्यमते तु आदौ वि
कल्पेयत्कलनित इत्येति प्रगृह्यसंज्ञादेशश्चेति तन्मते पर्यायेणोभयं सिध्यतीत्यर्थः ननु प्रगृह्यमित्यस्य प्रथमा तस्य कथमुत्र इत्यनेन पृष्ठान्तरान्वय इत्यत आह यद्यपीति क

ऊँ वा शाकल्यस्येति। शाकल्यश्रुतेरेव फलं वाग्रहणेन प्रतिपादयति। एतदेव व्याचष्टे। शाकल्यस्य विभागा यथा स्यादिति प्रगृह्य संज्ञादेशश्च

उज्जराकल्यस्याचार्यस्यमतेन प्रगृह्यसंज्ञानवति। उरतिवितितु उँ उच्च ऊँ इत्ययमादेशोभवति। शाकल्य
स्याचार्यस्यमतेन दीर्घविनासिकः प्रगृह्यसंज्ञकश्च ऊँ इति किमर्थो योगो विभागः ऊँ वा शाकल्यस्य। शाक
ल्यस्याचार्यमतेन ऊँ विभाषायथा स्यात् ऊँ इति। उइति। अन्येषामाचार्याणामतेन विति। ॥ १

तत्रयद्यपि पूर्वस्तिष्ठेषु फलरूपतया निर्देशात्पदेष्विव प्रगृह्यता बोद्धव्यवचनाद्यभिधेयः तथापि होज इति षष्ठी निर्देशात्स्वरूपपदार्थकः संपद्यते

लरूपतयेति फलसंज्ञाया बोध्यतया संज्ञिनः तेन च तद्वोधकं पदं लक्ष्यते तद्व्युत्पत्त्या तत्समानविभक्तिकतयेत्यर्थः। द्विवचनाद्यभिधेय इति बहुव्रीहिः प्रत्यक्षशब्दवदभि
नन्दिवचनादिति बोध्यम् प्रत्यक्षशब्दवत्तेन च द्विवचनादिप्रत्यक्षपदाभिधेयमिति बोध्यम्। स्वरूपपदार्थक इति उज्जवाचकप्रत्यक्षपदमित्यर्थ इति भावः। वस्तुतः पूर्व
त्रापिशब्दपरावाशब्दार्थयोरभेदात्समानाधिकरणम्। पटः शब्द इति वत् प्रकृततु पटस्य शब्द इत्यत्र बोद्धव्यं किं वा येषां अधिकरणेनान्वय इति न कश्चिदोषः केचित्तु। अदो
द्विपदाभिना आदे च इति उपस्थितिः संज्ञावाक्ये तु तथाशाब्दबोधः द्विवचनाद्यभिधेय इत्यस्य द्विवचनादिविशेष्यकबोधजनक इत्यर्थः। षष्ठीसमभिध्याहारे तु विशेष्यतया स्वरूप

के. वि.
१२२६।

इहोक्तौ च। इकारोकारात्मकसप्तम्याश्च संभवं मत्वाह सप्तमीसहत्यादितात्पर्यमुपपत्त्याच्चलक्षणेति भावः। सप्तम्यांवेति। सप्तमीति पदं लुप्तसप्तमीकं व्याख्यास्यत इति भावः। जघन्यवृत्तिकृत्य
नापेक्षयद्वन्यायमिति तात्पर्यं लुप्तायामपीति। ननु मतं तन्निषेधस्तु च नित्यत्वात् सप्तम्यां परत इत्यर्थपीति भावः। ननु प्रत्ययग्रहणेन तदतविधोदकाराद्यंतं यत्सप्तम्यंतमित्यर्थं प्र
त्ययलक्षणेन सिद्धं सोमो गौरी इति तत्राह सज्ञेति। सप्तम्या एवेति सप्तमीपदस्य लुप्तसप्तम्यतत्वे सप्तमीसहचरितजाक्षणकत्वे च न मानसिद्धसंज्ञेति भावः यद्यपीकारोकारसप्तम्या
सिद्धीति तत्राह सप्तम्या एवेति सप्तमीपदस्य लुप्तसप्तम्यतत्वे सप्तमीसहचरितजाक्षणकत्वे च न मानसिद्धसंज्ञेति भावः यद्यपीकारोकारसप्तम्या

इदं तौ च सप्तम्यर्थः। इदं तौ सप्तमीत्येवेति। सप्तमीसहचरितं यदीदं तं सप्तम्यां वा परतस्तत्प्रगल्भसंज्ञं भवतीत्येवं प्रत्ययलक्षणोन्मुखतायामपि सप्तम्यां सोमो गौरीच्यधिष्ठित इत्यादौ भविष्यति प्रगल्भसंज्ञेति प्रश्नः। जुम्वदिति संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदंतविधिप्रतिषेधादसत्यर्थग्रहणसप्तम्या एव संज्ञिनीत्याद

इदं तौ च सप्तम्यर्थः। इदं तौ सप्तमोत्येव इदं तौ सप्तमीत्येव सिद्धं नार्थोऽर्थग्रहणेन लुप्तेऽर्थग्रहणे इवेत् लुप्तायां सप्तम्यां प्रगृह्य संज्ञान् प्रा
प्राति कसोमो गौरी अधिष्ठितः इष्यते चान्नापि स्यादिति तच्चांतरणयत्नं न सिध्यतीत्येवमर्थग्रहणं। नात्र सप्तमी लुप्यते किं तर्हि पूर्वसवर्ण
च भवति। पूर्वस्य चेत्सवर्णो सावाडामभावः प्रसज्यते यदि पूर्वसवर्ण आट् आमभावश्च प्राप्ति एव तर्हि आहायमीदं तौ सप्तमीति। न चास्ति सप्तमी

चभवति। पूर्वस्य चत्सवणासावाडामभावः प्रसज्यते यादृश्वसवणत्राश्चानिभावेन नाना रूपाणि भवन्ति । इहौ तन्न वचनाप्रविष्यति ।
सत्याश्रयाभावात् प्रत्ययनिमित्तं यत्रान्यस्य कार्यं विधीयते तत्रैव प्रत्ययलक्षणस्य सद्भावाज्जोरीइत्यत्राप्रसंगादर्थग्रहणे कृतमर्थग्रहणे सति अर्थनिमित्तासंदे
यभवति न प्रत्ययश्रवणे निमित्तं ति लोपे सिध्यति । पूर्वसवण इति सति च पूर्वसवर्णे एकादेशे चादिव ज्ञापकत्वकारः सप्तमीसिद्धासनाच्चाडामभाव इति एकादेशं बाधित्वा डा मेष्यातां

यन्भवति तत्र प्रत्ययश्च वर्णानि मित्या तज्जापसिध्या तादृशसर्वण इति सात पदपरमं लक्षणं ॥ १० ॥ तस्मात्तन्मिति ॥
 रसंभव एव तत्र मानं यथापि वचनादित्यादिना तद्वक्ष्यतीत्यत्र तात्पर्यं ॥ असत्याश्चकार्यभावादिति ॥ प्रगृह्यसंज्ञाकार्ये हि संप्रिकार्याभावफलप्रकृतिभावः ॥ दुष्टेष्वर्थप्रसंगस्य
 निरूपयितुमशक्यत्वेन संप्रिकार्याप्राप्ताप्रकृतिभावो नुपयोगात्कार्यभाव इत्यर्थः ॥ तदेवाह प्रत्ययनिमित्तमित्यादिना ॥ पूर्वसर्वण इति सच सुपो सुबुगित्यनेन एकादशमिति ॥ पु
 रत्ताङ्गादिङ्गस्य बलीयत्वाच्चेति भावः ॥ एवं च उभते गौरीत्यादौ लुक् आवश्यकत्वेन तदर्थमर्थग्रहणमिति तात्पर्यम् ॥ ॥

भा. के. वि.
॥१२७॥

संज्ञायामितीति। अतएवात्र भाष्ये जहत्स्वार्थहृत्तिरितिसंगच्छते न च वाक्येन संज्ञान वगमादस्य नित्यसमासत्वे वाप्यामश्व इति विग्रहे नोचित इति वाच्यं वाक्यात्संज्ञिनो न वगमेन नित्यसमाससदृशत्वेऽपि न तद्विधायके वा अदृशासम्बन्ध इति समासघटकीकृतानां तद्विषये विग्रहाभावमानाभावात् ध्वनितं चेदं द्वितीयकृतं त्रितीयकृतं त्रिभाष्य इति तत्रैव निरूपयिष्यते। सप्तमी।

ज्ञापकमिति। इदं देदित्यत्र तृतीयचतुर्थपक्षयोरित्यर्थः। इह प्रगृह्य संज्ञा प्रकरणे यदि प्रत्ययलक्षणा स्यात् तदेदं तौ च सप्तमीत्येव सप्तमी सहचरितं स
प्तम्यावापरतो यदीदृशं तं तत्प्रगृह्यमिति प्रत्ययलक्षणेन लुप्तायामपि सप्तम्यां संज्ञा भविष्यतीति किमर्थं ग्रहणेन तत्क्रियमाणं प्रत्ययलक्षणा भावं सूचय
ति। संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणेन तदंत विधेरभावात्तदंत पक्षस्तत्र नैव स्थित इति ज्ञापनफलभावात् आह। मावेति। वाप्यश्चानघातिरिति। सं

ज्ञापकं स्यात्तदंतत्वे। एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः न प्रगृह्य संज्ञायां प्रत्ययलक्षणे भवतीति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं कुमारी गारं कुमा
र्य गारं वधू र गारं वधु गारं प्रत्ययलक्षणे न प्रगृह्य संज्ञान भवति मावा प्रवर्षदस्य भूत अथवा प्रवर्षस्य मा भूदित्येव द्विर्थमर्थग्रहणं। वाष्पामश्च वाष्पश्च
नद्यामातिर्नद्यातिः अयुकि यमाणे पथग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति। जहत्स्वार्थ इति रिति। अजहत्स्वार्थायां वृत्तौ दोष एव। अजहत्स्वार्थायां च न दोषः।

ज्ञायामितिसमासेकृते सप्तमीसहचरितमीकारान्तं पूर्वपदमिति स्यात् प्रगृह्य संज्ञेति तदर्थमर्थग्रहणं । अथेति । अस्तेवान्न सप्तम्यर्थ इति प्रश्नः ।
जहत्त्वार्थेति । समाससैवार्थवत्त्वात् पूर्वोत्तरपदयोर्वर्णविधानार्थक्यात् सप्तम्यर्थनास्तीत्यर्थः ॥

सहचरितमिति प्रत्ययवक्षणेनेति भावः वर्णवदानर्थक्यादिति। सज्ञायामितिसमासेऽस्परुद्धिश्चब्त्वादव्यवाचीप्रतीतेरिति भावः। वाप्यामश्वइतिवियुहप्रदर्शनंतु
रथंतरादिपरानां रथेनतरतीत्यादिवियुहप्रदर्शनवद्भाष्यमथतएवजहत्स्वार्थतुतत्रैवयत्ररुद्धिर्विरोधिनीतिवृद्धेरुक्तंभाष्येऽथाजहत्स्वार्थायामितिसुसुपेति समासेन केवलयोगिके
त्यर्थः।

सर्वत्रैवेति। ननु यदीत्यादिभ्योऽङ्गो दीर्घतन् इत्यादौ चोत्सुयोः पूर्वसवर्णदेशो चर्द्ध इदं तत् सप्तमीसंभवात्कथमेतदिति चेन्न। ईदृक्सप्तमीप्रगुहं अयसः। एतच्च द्वित्वचनमित्येव सिद्धे
स्थलांतराण ईदृ तौ सप्तमीति गुरुवचनसामर्थ्येन सप्तमीसहचरितग्रहणमिति भाष्याशयान्न दोष इति केचित्। तत्र नचास्ति सप्तमी ईदृ ताविति भाष्यासंगतः तस्मादेतज्जाप्य
प्रामाण्यात्तेषामनभिधानमिति तत्त्वं। सरःशब्द इति। सरःशब्दस्यानुनेतत्वेनाद्युदात्तत्वेपि स्वरव्यत्यादृतिने मुक्कसरसीशयानमित्यत्र सरसीत्यस्यांतोदात्तत्वं बाध्यं निरा

वचनादिति। सर्वत्रैव सप्तमी लुप्यत इति वचनसामर्थ्यात्सप्तमीशब्देन सप्तमीसहचरितस्य ग्रहणान्मुख्यकल्पना सम्भवै गौणीकल्प
ना गृह्येत इत्याश्रयणसिध्यतीति भावः। मुख्यकल्पना सम्भवत्येवेत्याह यत्रेति। सरसीति। अत्र सरस्वाद्यात्परस्य डिःशब्दस्ये

वचनाद्यत्र दीर्घत्वं नेदं वचनाच्च भ्यं। अस्तित्वन्यदेतस्य वचने प्रयोजनं किं यत्र सप्तम्या दीर्घत्वमुच्यते इति न शुक्
सरसीशयानमिति। सति प्रयोजनमहं न प्राप्नोति सोमो गौरी अधिष्ठित इति। तत्रापि सरसीयदि। तत्रापि सिद्धं कथं। य
दिसरसीशब्दस्य प्रवृत्तिरस्ति अस्ति च लोके सरसीशब्दस्य प्रवृत्तिः कथं दक्षिणपथे हिमं हंतिसरांसि सरस इत्युच्यते ॥ ॥

याडियाजिकारणमुपसंख्यानमितीकारे कृते भवतीकारः सप्तमीतत्रैव स्यान्न तु गौरी इत्यत्रेति भावः। सरसीयदीति। यदीतिसंभावन
या। तस्मात्स्थितमेतद्वचनात्सर्वत्र लुप्तायामपि सप्तम्या भविभविष्यतीति मार्थेयग्रहणेन।

कर्तुं संशयार्थेयदिशब्दे लुप्यत इत्यत आह सभावनायामिति। शास्त्राणि चेत्प्रमाणं स्युरिति वदसंदिग्धे संदिग्धवचनमिदमिति भावः सरसीशब्दे यदिडी भंतस्त
दातोदात्तत्वं न्यायसिद्धं असुन उदात्तादी बंताचेतुस्वरव्यत्यादेव तत्त्वं वचनतो लुके वोक्तप्रयोगे सिद्धे इयाडिति वार्तिके ईकारदेशेन विधीय इति भाष्याशयः ॥
तस्मात्पूर्वकिरीत्या वचनसामर्थ्यात्कृत्पेपिसिद्धिः सप्तमीक सहचरिते लचप्रत्ययलक्षणन बोध्यम् ॥

प्रधानार्थमपीति। अश्वपदशक्तिसमुदायशक्तिसहकारेण गृहीतवाक्यिकाद्यापीपदात्स्वार्थे विशिष्टप्रधानार्थस्येवोपस्थितेरित्यर्थः तत्र समुदायशक्तिः संसर्गाशयव। तदाह स्वार्थसंस्पर्ध
त्यादि। विवेकानवगमात् पृथगुपस्थितेरित्यर्थः पार्श्वदकमिलितेयथासंस्पर्धमेव ज्ञानविशेषो नतु प्रथकतया समासात्संस्पर्धवोपस्थिति विषयो ननु पृथगित्यर्थः यावान्नित्य
स्यविवरणं केवल इति केवल्यविवरणेति असंस्पर्ध उद्धृत इति असंस्पर्धत्वं विशेषरागविशिष्टत्वम्। उद्धृतत्वे इतरा विशेषणत्वमिति बोध्यम्। समुदायरूपार्थः पूर्वपदार्थविशिष्ट

समुदायार्थ इति। वृत्तौ हि पूर्वपदस्वार्थमप्यभिधत्ते प्रधानार्थमपीति स्वार्थसंस्पर्धस्य प्रधानार्थस्याभिधानात्पार्श्वदकवत्स्वार्थस्य विवेकानावगमात्
समुदायार्थवृत्तौ संस्पर्धरूपेणैवाभिधीयते सप्तम्यर्थग्रहणेन यावानर्थवाक्यसप्तम्यतेनाभिधीयते केवला संस्पर्ध उद्धृतस्तस्यैव ग्रहणं

समुदायार्थेभिधीयते। ईदृ तौ सप्तमीत्येव लुप्तेर्थग्रहणं भवेत्। पूर्वस्पचेत्सवर्णे सावाडामभावः प्रसज्यते। वचनाद्य
त्र दीर्घत्वं तत्रापि सरसीयदिज्ञापकं स्यात्तत्त्वेमावा पूर्वपदस्य भूतः। दाधा धृदापू। घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं शिदर्थघुसं
ज्ञायां प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम्। दाधा प्रकृतयो घुसंज्ञा भवतीति वक्तव्यम् ॥

मिति समासेन भवति प्रगृह्य संज्ञा। दाधा धृदापू। दाधाशब्दयो घुसंज्ञा विधीयमाना रूपांतरयुक्तानां दोषेऽङ्घेयानप्राप्नोतीत्याह। घुसंज्ञायामिति।

उत्तरपदार्थेभिधीयते। मिथामिपरस्परसहकारेणोपस्थाप्यत इति भाष्यार्थः अर्थग्रहणसामर्थ्यात्सप्तम्यर्थमात्रपर्यवसन्नार्थकमर्थग्रहणमिति भावः गौरीत्यादौ तस्ये
व गौरीयादिपदानां सप्तम्यर्थपर्यवसन्नत्वम्। समभिवाह्यत पदांतराथानन्वपित्वेनोपस्थिति विषयत्वस्यैव सप्तम्यर्थपर्यवसन्नत्वरूपात् नचायग्रहणेपि गौरीयाद्य
सिद्धिः सप्तम्यर्थे ईकाराद्यभावात्। ईदाद्येतमित्यर्थस्तु उद्धृतेनो विशेष्याभावात् इति वाच्यम्। सामर्थ्याच्च स्वरूपं विशेष्यमा। दायातदंतविधिरिति भावः। दाधा धृ। दाधाशब्दयोऽपि

ति प्रयोगभारुपाणोमेव सत्त्वेन कुरणादिति भावः।

के. वि.
॥२२८॥

देदेङ् धेटामेजंतानामिति। एषां चानुप्रकृतिवदनुकरणं भवतीति न्यायादशितेति प्रसज्य प्रतिषेधाश्रयणञ्चात्वमिति भावः। अनुचयश्च लक्षणं प्रतिपदोक्तपरिभाषानिर-
नुवन्धकपरिभाषादीनामप्रवृत्तिः सर्वेषां स्वरूपेण वाचकतत्त्वात् दारयति धारयत्याश्रयनातिप्रसंगः तयोरनुकरणञ्चात्वासंभवेन हृदय इत्यनयोरनुयातत्वाद्देङ्
विनेहग्रहणं। एज्जिषयाभावेन तदनुकरणञ्चात्वासंभवात् इति बोध्यम्। नन्वात्र भूतानामित्यस्य जातत्वा नामित्यर्थे दाणदीनां संज्ञानस्यात निष्ठायाः पूर्व-
किं प्रयोजनमिति। दोदेङ् धेटामेजंतानामनुकरणं निव्यवस्थाप्यात्वे कृते ददाति यच्च तदधात्यनुकरणं चैकशेषे कृते इदं निर्देशात्सिद्धा-
देदेङ् धेटामपि घुसंज्ञाकृतात्त्वानां चेषां स्थितिं वज्रावेन सिद्धेति प्रश्नः। आत्वभूतानामिति भवतेः प्राप्तिर्यादा दृष्टादिति विभाषा पितृणि चः कर्त्तरिकं

किं प्रयोजनम्। आत्वभूतानामियं संज्ञा क्रियते सा आत्वभूतानामेव स्यात् अनात्वभूतानां
स्यात्। ननु च भूयिष्ठानि घुसंज्ञाकार्याणि आर्द्धा तु केतव्यं चैते आत्वभूता इत्यन्ते। शिदर्थे
शिदर्थे प्रकृतिग्रहणं कर्त्तव्यम्। शित्यात्वं प्रतिषिध्यते तदर्थम्। प्रणिदयते प्रणिधयतीति ॥ ॥

मणिवाक्प्रत्ययतेन आत्वभूता इत्यर्थः ननु लक्षणेन कृताच्चादिति विज्ञेयं। अस्याप्ययमभिप्रायः। एजंतानुकरणत्वे प्रमाणभावात्प्रक्रियागौरवाच्च प्रयो-
गवयेन आकारताः प्रयुज्यते तदनुकरणं नाम यमकादिसंनिदेशः सामान्यानुकरणवादादिति धादिति प्रथमं क्वदनिर्दिष्टमिति। प्रणिदयते मिति घुसंज्ञायां स्यात्तुर्गदिति
निपातश्च स्यादत आह। भवतेरिति। प्राप्तात्त्वानामित्यर्थः प्रमाणभावादिति। प्रयोगार्थत्वाच्चास्वस्योपस्थितप्रयोगस्यानुकरणसंभवेति अनुपस्थिते जंतानुकरणे प्रमाणभाव इत्यर्थः गौरवाच्च
तिदिङ्-स्तजानावात्वे कृते प्रणिदयते ननु नेर्गदेति एतापत्ते अत्युपपिद्ये। एकशेषस्य सर्वदा धारुपाणमानं येन ज्ञानासंभवाद्देयत्वेन ह सामान्येति। ननु समाहार इदं दृष्टव्यमित्यस्यादन्ते
राधावित्यस्य दत्त आहृदय क्वदमिति। सोरुत्वेयत्वेनोपच निर्विसर्गसाधुविकेतानां दत्तधारितिसूत्रे धेटं निहत्य यदाग्रहणं योजनेन पापुत्वं सुलभमिति मत्वा वार्तिके निदर्थमिति युक्तं भारद्वा-
होऽपि ननु वादिसंभवेन प्रयुज्यते

घटेदेङ्गेवेति। प्रकृतय इत्यस्य सापेक्षात्सहस्रत्वादिति। शणिति आत्वभूता इत्यनेन उपदेशो आकारं ता एवोच्यते तद्विलक्षणस्वभावभूता इति भावः प्रत्यासत्वेति। एवं चैषामिति नापूर्वमिति भावः एतत्सामर्थ्यादेव
प्रणिदातेति घटेदेङ्गेवारुसंप्रणिधातेति धेटः। लक्षणेति। लक्षणिके हिलक्षणा नुसंधानद्वारेण प्रतिपत्तिर्विहरिं गं प्रतिपदोक्ते त्वं रां गं। कथमिति। दाधाप्रकृतय
इति षष्ठी समासः कर्मधारयो वा उभयथाप्यव्याप्तिरिति प्रश्नः। दाधाप्रकृतय इति। दीयत इत्यादावीत्वादेः आत्वभूतानामिति। दाणं दाज्धाजाम्। प्रकृतय
भारद्वाजीयाः परतिघुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं क्रियते शित्विकृतार्थे घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं कर्त्तव्यं शिदर्थे विकृतार्थे च शित्यु-
दाहृतं विकृतार्थं खल्वपि प्रणिदाता प्रणिधाता किंपुनः कारणं न सिध्यति लक्षणे प्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति प्रतिपदं ये आ-
त्वभूतास्तेषामेव स्यात् लक्षणेन ये आत्वभूतास्तेषां न स्यात्। अथ क्रियमाणेपि प्रकृतिग्रहणे कथमिदं विज्ञापयते दाधाः
प्रकृतय इति आहोस्विदाधाम्प्रकृतय इति। किञ्चातः यदि विज्ञायते दाधाः प्रकृतय इति स एव दोषः आत्वभूतानामेव स्यात्
अनात्वभूतानां न स्यात् अथ विज्ञायते दाधाम्प्रकृतय इति। अनात्वभूतानामेव स्यात् आत्वभूतानां न स्यात् एवं तद्विनिवृत्तिं विज्ञाय-
ते दाधाः प्रकृतय इति नापि दाधाम्प्रकृतय इति कथं तद्विदाधा घुसंज्ञा भवति प्रकृतय चैषामिति। तच्च हि प्रकृतिग्रहणं कर्त्तव्यम्। न कर्त्त-
व्यं इदं प्रकृतमर्थग्रहणं ननु वर्त्तते। क प्रकृतम्। ईदृशौ च संप्रत्यय इति। ततो वक्ष्यामि दाधाच्च दाध्। अर्थ इति ॥ ॥

अेषामिति। प्रत्यासत्वेषामिति जभ्यते। अर्थ इति। एतत् द्वितीयं वाक्यं सन्निधानाच्च दाधामर्थे यो वर्त्तते स पुसंज्ञा इति प्रकृतीनामपि सिध्यति ति भावः
क्षणिकानामप्यनुकरणं ननु मां स इति तावयम्। नन्वेकवाक्यत्वे दारयत्याद्येकदेशेनार्थकव्याहृत्यर्थमेव तस्यात्तत्त्वं न्यरूपप्रायकमत आहृदतीति। अर्थवत्परिभाषयैवानर्थकव्याहृतौ सिद्धायां अर्थ-

अहं ननु इति वाक्यमेव यथेति भावः

॥२३॥

कै. वि.
॥१२॥

भाष्य श्रीगोतीति। यथापि तदभ्यः श्रीगोतीत्याद्येन तु तत्रोभयान्वयाय प्रकृतियहण इत्येकत्वेऽत्रैव करणं प्रयुक्तमत्राह तदुभाभ्यामिति। पुप्रकृतिमात्राब्दानां दंडे सन्निधानाविरोधादभयप्रकृतिर्गृह्य
प्रत्युरस्तादिति। पुमाराब्दयोर्मध्ये प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यं तदुभाभ्यामपि संभूत्यते ॥

नैवंशक्यंददातिनासामान्यार्थसितिसतिदासतिमंहतिश्रीगोतीप्रभृतीनादुरेतेषामपि घुसंज्ञा प्राप्नोति। तस्मान्नैवंशक्यमनवे
देवं प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यमनकर्तव्यमेव। शिदर्थेन तोवन्त्यर्थः प्रकृतिग्रहणेन। अवश्यं तत्रार्थप्रकृतिग्रहणं कर्तव्यं प्रणिमयते
प्रणमयतेत्येवमर्थततः। पुरस्तादपकृष्यते। पुप्रकृतौमाप्रकृतौचेति। यदि प्रकृतिग्रहणं कियते प्रनिमिनेति प्रनिमीनातिअत्रा
पिसंप्राप्नोति। अथाक्रियमाणेपि प्रकृतिग्रहणे इहकस्मान्न भवति प्रनिमाता प्रनिमातुं प्रनिमान्न व्यमिति। आकारांतस्य डि
तोग्रहणं विज्ञायतेयथैव तस्य क्रियमाणे प्रकृतिग्रहणे आकारांतस्य डि-तो ग्रहणं विज्ञायते। एवं क्रियमाणेपि प्रकृतिग्रहणे आकारां
तस्य डि-तो ग्रहणं विज्ञास्यते विरुतार्थेन चापिनार्थः दोष एव तस्याः परिभाषयाः लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति ॥
प्रनिमिनोतीति। मीनातिमिनोति दीडाऽन्यपि चेत्यात्वविधानाद्भवति माप्रकृतित्वमनयोः ॥

तेरति प्रणिदयते प्रणिमयत इति उभयत्रापिणत्वं सिध्यति। त्वर्थः। आत्वविधानादिति एजिषयेदकारांतानामात्वविधानादिति भावः। भाष्ये एवं क्रियमाणेपीतिणत्वं विधौ माडः स्यतीति
निर्देशमिति भावः। यद्यपि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया मीनातिमिनोत्यादेशानां ग्रहणभावे कुंशक्यस्य अपि मेडो-ग्रहणवारण्यगमादाग्रहणविरोध इत्युक्ते माग्रहणतदप्रकृतिमिनेड

स्ययोगेण च वारण्यचोडः ताव आग्रहण इति तात्पर्यम्

सामान्येति। एतत्सूत्रग्रहीतदाधेक्षयापरिभाषाग्रहीतगाद्येक्षयापरिभाषाद्वयापेक्षयाचेत्यर्थः। निरुद्धबंधकेति। सच दोऽवखंडन इत्ययं। धेरोपीति अन्यथास्य लाक्षणिकत्वात् ग्रह
णप्रसक्तिः यत्तु सात्त्वबंधकत्वादिति। न निरुद्धबंधकस्य आदित्यस्याप्रसिद्धत्वात् यत्तु दाविषमेव तदज्ञापकमन्यत्तन्मतधेडं राज्ञापकान्तरमाह। दादेदिति। सामान्य
गामादाग्रहणेष्टिति। अस्य चार्थस्य दैपः पितृमदाविति प्रतिषेधे सामान्यग्रहणार्थलिङ्गं अन्यथास्य लाक्षणिकत्वाद न ग्रहणं न भविष्यतीति किं प्रति
षेधार्थेन पितृना सामान्यापेक्षया च निरुद्धबंधकग्रहण इति लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति च परिभाषाद्वयानुपस्थाने मिहज्ञापयतीति धेरोपि सिध्यति।
दोदद्वारित्यत्र च ददत्येतत् धेड निवृत्यर्थसत् धेरा घुसंज्ञाज्ञापयति। न हि दधाति निवृत्यर्थ इदं त्यतत। अस्य दधाति हि रिति द्यादेराविधानाद्भावा
गामादाग्रहणेष्टविरोध इति। सामानराब्दप्रतिषेधः। सामानराब्दानाम्प्रतिषेधो वक्तव्यः प्रनिधारयति ॥
प्रनिधारयति। दाधाः घुसंज्ञा न वंतीति घुसंज्ञा भवप्राप्नोति सामानराब्दाप्रतिषेधार्थवद्ग्रहणात् सामान्य
राब्दानामप्रतिषेधः अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः घुसंज्ञा कस्मान्न भवति। अर्थवद्ग्रहणात् अर्थवत्तोदार्थहणात् ॥
प्रसंगात्। सामानराब्दानामिति। सामानश्रुतीनामित्यर्थः प्रनिधारयति प्रनिधारयतीति। दडः धुडोणि चिदृडावाकारे कृते तदाब्दो संपद्येते तौ चार्थवन्तौ प
श्चात्तुरपरत्वं क्रियमाणमागमभूतत्वादप्यत्वनकरतीति प्राप्तिः। अर्थवद्ग्रहणादिति। अर्थवद्ग्रहणानर्थकस्येत्यस्य स्वरूपमित्यनेन ज्ञापितत्वात्। उ
रणपर इति चाणविधीयमान एव पराभवतीति। दडिः क्रियमाणे आरणपरं भवतीति दाद्वीरनाथवत्त्वं न तदवयवयोरिति नास्ति घुसंज्ञा ॥ ॥
नत्वं नार्थ इत्याह श्रुतीनामिति। तौ चेति एते नानर्थकत्वात्तयोर्धुत्वं नेत्यपास्तं पश्चादिति। प्रणिदापयतीत्यत्र पुगीवेति भावः। अगमभूतत्वात् आगमस्वरूपत्वात्। अभ्युपगम्येति।

भा. कै. वि.
१३०॥

आदाविति प्रतिषेधोर्ध्वनदपः पितृनेन दोदित्यनेन चपरिभाषासात्रातुपस्थानज्ञापनसंभवादिति भावः किंचित्तिरयोरेव क्रियावाचित्वादिति भावः भाष्ये तु कृणाभूत इति यमुदित्यागमो विदितस्तत्कृणाभूतः
शास्त्राणतदवयवत्वनवाधोपतोस्तद्वहणनतत्राहकणतद्वहकनगृह्यतेवाध्यतेआगमविशिष्टइतिपरिभाषार्थः तदाहलधात्मकस्येति तेनदाधाराद्योदतिः स्वचितोअपचयइतिदृष्टातार्थेअतरेगत्वा
इति अनुपसर्गइति। अभ्युपगम्यघुसंज्ञादोषपरिहरति। घुसंज्ञकापेक्षयायस्योपसर्गत्वमस्मात्परस्यनेधैपरितोणत्वंविधीयते अत्रदाधापेक्षयानास्तिप्रचक्ष्यो
पसर्गत्वंकितुदाधारपरिपक्षयत्यदापः। इहापितर्हीति। अत्रापिपुकिरुतेपकारांतोयवान्कुरुजोदाशब्दः पुगन्तमेवचप्रत्युपसर्गत्वनदाशब्दप्रतीतिप्रश्नः। नवार्थ
वतइतिजब्धात्मकस्यभावस्यनिमित्तवशादुपचयापचयाव्यपदेशानिनकुरुतः यथादवदत्तांगधिक्यागच्छदोइहाप्यतरंगत्वात्कृतायांदाधोघुसंज्ञायांअप

अनुपसर्गद्वयावयवक्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रतिगत्युपसर्गसंज्ञे भवतः नचैतौदाधौप्रतिक्रियायोगः। इहापितर्हीनप्राप्नोति प्रणिदाप
यति। प्रणिधोपयतीति। अत्रापिनैतौदाधावर्थवतौनाप्येतौदाधौप्रतिक्रियायोगः। नवार्थवतोह्यगमः॥

आहुत्यन्तः पुगागमो घुव्यपदेशाननिवर्तयतिनाप्यर्थवत्त्वमित्यदोषः अनर्थकस्याप्यागमोव्यपदेशाननिनकरोतियथासत्यपिरेफेअकाराकारयोरुणादृः
द्विव्यपदेशाहानिः इहत्वर्थवतोर्यहणादर्थवतइत्युक्तंयदाप्रकृत्यर्थः प्रणविशेष्यतेतदाहपरिहारः। परार्थविशेषणत्वेतुप्रत्यदाधोप्रत्यनुपसर्गत्वात्तन्भवत्त्व

इति। इदंयथोद्देशोकार्यकाजेलुगत्तदेवांसंज्ञाः सिद्धास्यादिति बोध्यम्। वस्तुतः कार्यकालपक्षे पूर्वसुगपत्यवृत्तावपिदापोदाशब्देनग्रहणात्। घुत्वंसुलभमेवेतिचिंत्यमघुव्यप
देशाननिवर्तयतिनाप्यर्थवत्त्वमिति। स्वविशिष्टतयोरानयनादिति भावः आकाराकारयोरितिरेफेविशिष्टयोरित्यर्थः इहत्वितिघुसंज्ञासूत्रेइत्यर्थः अत्रदंबोध्यम्। अगावयवकार
स्यमुग्विधायकानेमुगितिस्त्रारंभसामर्थ्येनक्वचिदुग्रहणेनास्याः प्रवृत्तिः तेनदिदीयेइत्यादौयणादिकनअयमेवार्थोनाप्यर्थवतग्रहणेनधन्यतइत्याहुः॥

त्वादेवदीर्घादिविषयेतत्त्वमिति भावः। ननुदिबउदित्यत्रतत्कालग्रहणंनस्यादतआहतपरस्त्रेचेति आदिनाचतुर्मात्रप्रदानंनचोमः भाष्येनेइत्यादीनांतरतमपरिभाषासंस्कृतेनैवस्वरूपस्तुतविधानादनचत्वे
पितेषांश्रुतसंज्ञाभविष्यतीत्यतआहतत्रैवमितिनाभ्यामपितेषांयथाकथंचिदांतरतमपरिभाषादिति भावः भाष्येइएकारइतिमात्रिकत्वेनाधत्वंसमावाचिनोपुस्त्वमेतज्जाध्यप्राप्ताप्यातभाष्यतेनाथ
नद्वक्तव्यमित्यत्रतच्छब्देननियामकस्वरूपपरामृश्यते। स्वरारंभाप्रतीतिविशिष्टेतिउपलभ्यमानेत्यर्थः। संश्लिष्टेतिस्पष्टमनुपलभ्यमानेत्यर्थः। एवंचेडविषयेनावर्णप्राप्तिः अर्थेडोस्तु
तपरनिर्देशानचत्वात्कृत्स्नत्वमेवनेति भावः। एडोः श्रुद्धताजव्यत्वमेवेतिनतयाः स्थानेवर्णप्राप्तिरिति तत्त्वसंश्लिष्टावर्णवितिकेयटस्याप्यत्रैवतात्पर्यं। भाष्येप्रत्याख्यायतेतदिति एतत्तरेजवि

समा

